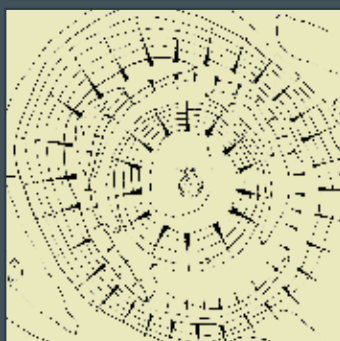
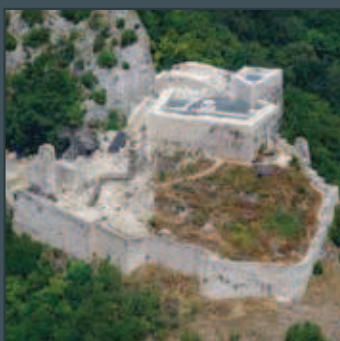
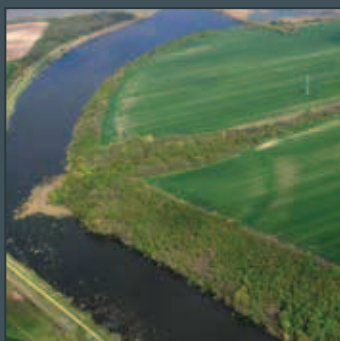
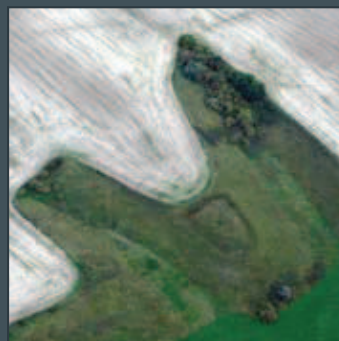

TEREI GYÖRGY – NOVÁKI GYULA – MRÁV ZSOLT
– FELD ISTVÁN – SÁRKÖZY SEBESTYÉN

FEJÉR MEGYE VÁRAI

az őskortól a kuruc korig

A Magyarország várainak topográfiája
sorozatban megjelent:

NOVÁKI GYULA – SÁRKÖZY SEBESTYÉN
– FELD ISTVÁN:

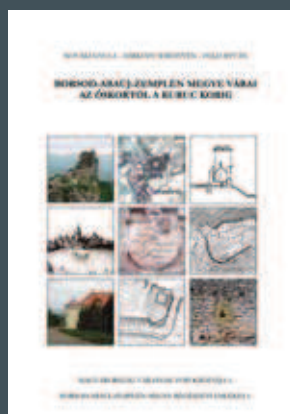
Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai
az őskortól a kuruc korig.

Szerk.: Sárközy Sebestyén

Budapest – Miskolc, 2007

Magyarország várainak topográfiája 1.

Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti
emlékei 5.

NOVÁKI GYULA – BARÁZ CSABA

– DÉNES JÓZSEF – FELD ISTVÁN

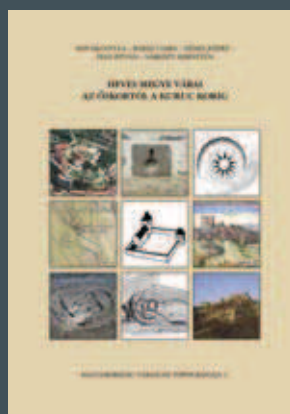
– SÁRKÖZY SEBESTYÉN:

Heves megye várai az őskortól a kuruc korig

Szerk.: Sárközy Sebestyén

Budapest – Eger, 2009

Magyarország várainak topográfiája 2.

Előkészületben:

Nógrád megye várai

FEJÉR MEGYE VÁRAI

az őskortól a kuruc korig

TEREI GYÖRGY – NOVÁKI GYULA – MRÁV ZSOLT
– FELD ISTVÁN – SÁRKÖZY SEBESTYÉN

FEJÉR MEGYE VÁRAI

az őskortól a kuruc korig

Castrum Bene Egyesület

Castrum Bene Egyesület – Civertan Bt.
Budapest, 2011

Magyarország várainak topográfiája 3.

Sorozatszerkesztő:

FELD ISTVÁN

A kötetet szerkesztette:

SÁRKÖZY SEBESTYÉN

A szerkesztő technikai munkatársa:

HONTI SZABOLCS

Lektorálta:

HORVÁTH RICHÁRD

ISBN 978-963-08-2486-6

© TEREI GYÖRGY, 2011

© NOVÁKI GYULA, 2011

© MRÁV ZSOLT, 2011

© FELD ISTVÁN, 2011

© SÁRKÖZY SEBESTYÉN, 2011

Grafikai terv és kivitelezés:

CIVERTAN GRAFIKAI STÚDIÓ (www.civertan.hu)

Felelős vezető:

LÁSZLÓ JÁNOS

Tartalomjegyzék

BEVEZETÉS	9
I. LOKALIZÁLHATÓ ŐSKORI, RÓMAI KORI, KÖZÉPKORI- ÉS KORA-ÚJKORI ERŐDÍTMÉNYEK	
1. Aba-Belsőbáránd – Bolondvár	13
2. Aba-Belsőbáránd – Ebvár	14
3. Adony – Bolondvár	15
4. Adony – Éleshegy	16
5. Adony – Vetus Salina 3. őrtorony	16
6. Adony – Vöröskereszti-dűlő (Vetus Salina) – Auxiliáris castellum	17
7. Alcsútdoboz-Göböljárás – Pogányvár	19
8. Alsószentiván – Alsó-közép-dűlő I.	20
9. Alsószentiván – Alsó-közép-dűlő II.	21
10. Bakonycsérnye – Kastélydomb (Pácmány-domb)	21
11. Baracs – Annamatia 1. jelzőtorony	22
12. Baracs (Annamatia) – auxiliáris castellum	23
13. Baracs – Intercisa 7. jelzőtorony	26
14. Baracs – Intercisa 14. őrtorony	26
15. Baracs – Intercisa 18. jelzőtorony	27
16. Beloiannisz – Bolondvár	27
17. Bodajk-Kajmáti-pusztá – Varjúvár	28
18. Csabdi – Pusztatemplom	29
19. Csabdi-Vasztélypusztá – Várdomb	30
20. Csákvár – késő római belső erőd	32
21. Csókakő – vár	32
22. Csókakő – Sánci dűlő	35
23. Dunaújváros – Intercisa 2. jelzőtorony	36
24. Dunaújváros – Intercisa 3. jelzőtorony	37
25. Dunaújváros – Intercisa 8. jelzőtorony	37
26. Dunaújváros – Intercisa 9. jelzőtorony	38
27. Dunaújváros – Intercisa 13. jelzőtorony	38
28. Dunaújváros – Intercisa 15. jelzőtorony	39
29. Dunaújváros – Öreg-hegy (Intercisa) – Auxiliáris castellum	39
30. Dunaújváros – Koszider-Padlás	44
31. Dunaújváros – Vetus Salina 6. őrtorony	46
32. Ercsi – Hold-hegy	46
33. Ercsi-Sinatelep – Matrica 5. őrtorony	47
34. Ercsi – Matrica 9. őrtorony	48
35. Ercsi – Matrica 11. őrtorony	48
36. Ercsi-Bezdán – Matrica 14. őrtorony	49
37. Ercsi – Fekete-tói-dűlő – Matrica 15. őrtorony	49
38. Etyek – Pince-dűlő	50
39. Fehérvárcsurgó – Aranyhegy	50
40. Fehérvárcsurgó – Keresztes-hegy	51
41. Fehérvárcsurgó – Kis-Várhegy	51
42. Gánt – Oroszlán-kő – Cádi (Csáki) vár	52
43. Hantos – Nagy-Hantos-dűlő	54
44. Igar – Bolondvár	54
45. Igar-Vámpusztá – Galástya	55
46. Isztimér – Csiklingvár	56
47. Iváncsa – feltételezett római menet- vagy időszakos tábor	58
48. Iváncsa – Matrica 7. őrtorony	58

49. Iváncsa – Matrica 12. őrtorony.....	59
50. Kajászó – Várdomb.....	59
51. Kincsesbánya – Kopasz-hegy.....	60
52. Kincsesbánya – Vaskapu-hegy (Vontató-hegy).....	61
53. Kisapostag – Intercisa 4. jelzőtorony.....	62
54. Kisapostag – Intercisa 5. jelzőtorony.....	62
55. Kisapostag – Intercisa 6. jelzőtorony.....	63
56. Kisapostag – Intercisa 10. jelzőtorony.....	63
57. Középbogárd – Bolondvár.....	64
58. Kulcs – Vetus Salina 9. őrtorony.....	65
59. Lovasberény – Mihályvár.....	65
60. Lovasberény – Szűzvár.....	66
61. Mezőfalva – Bolondvár.....	68
62. Mór – Töröksánc.....	69
63. Nagymarás – Diófás dűlő.....	70
64. Nagymarás – Ménesmajor I.....	71
65. Nagymarás – Ménesmajor II.....	72
66. Nagylók – Nagy-Garda.....	72
67. Pákozd – Pákozdvár.....	73
68. Perkáta – Faluhelyi-dűlő.....	74
69. Perkáta – Forrás-dűlő I.....	75
70. Perkáta – Forrás-dűlő II.....	76
71. Rácalmás – Vetus Salina 8. őrtorony.....	77
72. Sárbogárd – Bolondvár.....	77
73. Sárbogárd–Gombócleső – római menet- vagy időszakos tábor.....	78
74. Sárbogárd – Hatvanpuszta.....	79
75. Sárszentágota – Kistó.....	79
76. Szabadbattyán – Kula torony (Csíkvár).....	80
77. Szabadhídvég – Pusztavár.....	82
78. Székesfehérvár vár- és városfalak.....	84
79. Székesfehérvár-Börgönd – Szent László-hegy.....	87
80. Székesfehérvár – Feketehegy.....	88
81. Székesfehérvár – Öreghegy 1. (Kara Murteza pasa tornya).....	89
82. Tác – Fövenypuszta – Auxiliáris castellum I.....	90
83. Tác – Fövenypuszta – Auxiliáris castellum II.....	91
84. Tác – Fövenypuszta – késő római belső erőd.....	92
85. Vál – Pogányvár.....	94
86. Vál – templom.....	95
II. ELPUZTULT, LOKALIZÁLHATÓ ÉS NEM LOKALIZÁLHATÓ ERŐDÍTMÉNYEK	
87. Adony (Korkmaz, Dzsánkurtaran) – vár.....	99
88. Bogárd – vár.....	101
89. Dunaújváros – Intercisa 12. őrtorony.....	102
90. Dunaújváros – Koszider-Asztal.....	102
91. Dunaújváros – Rácdomb.....	103
92. Előszállás – földvár.....	104
93. Enying – kastély.....	105
94. Ercsi – Matrica 3. őrtorony.....	106
95. Ercsi – vár.....	106
96. Kulcs – Vetus Salina 4. őrtorony.....	107
97. Székesfehérvár – Öreghegy 2. (Hadzi Musztafa pasa tornya).....	108
III. TOVÁBBI KUTATÁST IGÉNYLŐ, BIZONYTALAN-, ILLETVE	115
TÉVESEN VÁRNAK TARTOTT HELYSZÍNEK, OBJEKTUMOK ÉS ADATOK	
IRODALOM.....	131
IV. FELMÉRÉSEK, ALAPRAJZOK, FOTÓK.....	147

Bevezetés

A tisztelt Olvasó a „Magyarország várainak topográfiája” sorozat harmadik kötetét tarja kezében. A könyv – Borsod-Abaúj-Zemplén és Heves megye¹ után – most egy újabb modern közigazgatási egység, Fejér megye várait veszi sorra az őskortól a kuruc korig. Szerzői – amellet, hogy természetesen figyelembe vették az első két kötet kapcsán megfogalmazott tanácsokat és kritikákat – alapvetően a korábban kialakított tartalmi és szerkesztési elveket igyekeztek követni.

A kötet szerkezete és felépítése így csak kevésbé változott. A bemutatott várak első csoportjába továbbra is a pontosan lokalizálható, biztosan ismert erősségek tartoznak. Elvetettük ugyanakkor azt a korábbi meghatározást, miszerint ezek „*felmért és meglévő maradványokkal rendelkező*”² erődítmények lennének, hiszen az itt tárgyalt 86 helyszín közül több esetben nem található felszín feletti maradvány, valamint nagy számban ismertek olyan helyszínek is, melyeket nem volt lehetőség felmérni, mégis biztosan tudjuk, hogy ezek is erődítéseknek számítanak.

A második csoportban 12 helyszín szerepel, ezek olyan egykoron bizonyíthatóan fennálló erődítések, melyek elpusztultak és ma már nem lokalizálhatóak. De itt tárgyaljuk Dunaújváros – Rácdombot is, mely ugyan elpusztult, de helye ismert. Harmadik csoportként ezután Heves megyéhez hasonlóan itt is sorra vesszük a kérdéses objektumokat és azokat a tévesen várnak tartott helyeket is, melyekről a kutatás bebizonyította, hogy nem voltak erősségek.

Természetesen ismertek olyan helyszínek is, amelyek esetében nem volt lehetséges az egyértelmű meghatározás. Több esetben is szakmai vita zajlott a szerzők között egy-egy vár csoportba sorolását illetően.

A könyv a Terei György, Nováki Gyula, Mráv Zsolt, Feld István, Sárközy Sebestyén szerzőtös munkája során született meg. Ennek során ki-ki a saját szakterületével kapcsolatos objektumokkal foglalkozott, de nem külön-külön, hanem együtt dolgoztak. Az előző kötetektől eltérően ebben az esetben egyetlen szerzőnek sem segített a „hazai pálya” előnye, egyikük sem működött hosszabb ideig Fejér megye valamelyik múzeumi vagy más intézményében, így az a háttérismeret, amivel egy helyben dolgozó szakember rendelkezhet, esetükben nem volt meg. Így elképzelhető, hogy egy-egy fontos adat nem, vagy hibásan került be a kötetbe. Továbbá a tisztelt Olvasók közül is lehetnek olyanok, akik több, jobb vagy pontosabb adatokkal rendelkeznek egyes tárgyalt objektumról. A szerzők azonban úgy gondolják, hogy egy-egy terület várkutatása sohasem zárható le, hiszen bármikor előkerülhet egy-egy újabb információ, mely új erődítések lokalizálására ad lehetőséget. Céljuk jelen esetben sem egy monografikus kiadvány létrehozása volt, sokkal inkább egy tömör, topografikus áttekintésre törekedtek, rövid leírással, a legfontosabb irodalommal, térképpel és alaprajzzal. Csak az eddig ismert erősségekre vonatkozó feltárt és hozzáférhető adatok kritikus megközelítésű közzétételére vállalkoztak, az új eredmények – a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei és a hevesi kutatásokhoz hasonlóan – egy következő, bővített kiadás megjelenéséig a Castrum folyóirat, a Castrum Bene Egyesület évente két alkalommal megjelenő hírlevele hasábjain lesznek majd olvashatóak. Nem változott érdemben a szerzők által alkalmazott terminológia sem, annak összes problémájával együtt.³ Ebben a vonatkozásban többek között csak a „földvár” és a „sánc”, az egyes korszakok vonatkozásában más-más módon alkalmazott fogalmára érdemes utalni.

Ez a kötet azonban több szempontból mégis újat hoz a korábbiakhoz képest. Egyrészt erőteljesen megjelennek benne a sorozat korábbi köteteiben még kevésbé tárgyalt korszak, a római kor emlékei.⁴ Másrészt a kutatástörténetet tekintve sokkal inkább különválasztva kerülnek tárgyalásra az egyes vártörténeti korszakok. Fejér megye esetében úgy tűnik, hogy a kezdeti időket nem számítva, más-más szakemberek, más-más módszerekkel vizsgálták az egyes időszakok erősségeit. Emellett jellegüket tekintve a felszínen található nyomok is markánsan különválaszthatóak, valamint természetesen a kutatottság szintje is különböző. Ezért, miközben megmaradt a korábbi szerkezeti felépítés, azaz továbbra is ábécé sorrendben kerülnek bemutatásra az egyes várak, hasznosnak tűnt a korszakok erődítéseinek kutatástörténetét, a kutatás módszertanát, sőt – s ez is újdonságnak számít – a kutatási eredmények vázlatos áttekintését külön tárgyalni. Természetesen a több korszakra jellemző megállapítások a végső összességében jelennek meg.

A megye őskori várkutatásainak kezdete a tudományok terén más vonatkozásban is jeleskedő József nádor nevéhez fűződik.⁵ Ő az Alcsúton (ma Alcsútdoboz) állt kastélya közelében fekvő Göböljárás-pusztá melletti Pogányvár őskori földvárában végzett az 1840-es években ásatást és a várat fel is mérette. Feljegyzései és a térkép sajnos elkallódott. Az 1857-ben (Fehérvár)Csurgón élő Pados János ismertette a Bodajk – Eresztvényi-erdőben lévő egyik nagy őskori sírhalom feltárását, amely a sok évvel később felismert Fehérvárcsurgó – Kis Várhegy földvárához kapcsolódó lelőhely. 1863-ban Ipolyi Arnold említi a Dunaújváros – Koszider-

1 NOVÁKI Gy. – SÁRKÖZY S. – FELD I., 2007; NOVÁKI Gy. – BARÁZ Cs. – DÉNES J. – FELD I. – SÁRKÖZY S., 2009.

2 Lásd: NOVÁKI Gy. – BARÁZ Cs. – DÉNES J. – FELD I. – SÁRKÖZY S., 2009. 11.

3 Lásd erre legutóbb: NOVÁKI Gy. – BARÁZ Cs. – DÉNES J. – FELD I. – SÁRKÖZY S., 2009. 9.

4 Eddig csupán egyetlen római erősség, Hatvan – Nagygyompos szerepelt a Heves megyei kötetben. – Vö: NOVÁKI Gy. – BARÁZ Cs. – DÉNES J. – FELD I. – SÁRKÖZY S., 2009. 40 – 41.

5 A korábbi kötetekhez hasonlóan az itt felsorolandó kutatók közleményeire az egyes várak esetében utalunk.

Padlást. 1864-ben Hercegfalva (ma Mezőfalva) – Bolondváron Pesty Frigyes helységnévtára gabonás vermekről szól, melyeket a vár területébe mélyítettek a 19. század elején. 1871-ben Rómer Flóris, bár ő maga nem járt az említett Alcsút-Göböljárás – Pogányváron, de egy Alcsúton tartózkodó őrmesterrel felmérte a várat. A „két tábla rajzot” meg is kapta, de ennek hollétéről szintén nem tudunk. Rómer feljegyzéseiben több földvár is szerepel Fejér megyéből. 1896-ban Tolna megye híres kutatója, Wosinsky Mór a két megye határán, de már Fejér megyében fekvő Igar-Vámpusztá – Galástya bronzkori földvárán járt, azt részletesen leírta és a felszínen talált leletekkel is foglalkozott. Lovasberény – Szűzvár erősségére is hamar felfigyeltek. 1898-ban Miske Kálmán adott róla leírást. 1935-ben Brunner István végzett részleges ásatást a várban, melyet bronzkorinak határozott meg. Lovasberény másik nevezetes őskori földvárát, a Mihályvárat Pósta Béla ismertette 1897-ben, de néhány évvel korábban annak közelében egy őskori telepen is végzett ásatást. 1911-ben a Fejér megyei régészeti kutatás úttörője, Marosi Arnold ciszterci tanár, a székesfehérvári múzeum alapítója sok más jellegű régészeti kutatása mellett várakban is kutatott. Munkáját Alcsút-Göböljárás – Pogányvár bejárásával kezdte, majd a megye több őskori földvárát vette sorra. Hosszabb-rövidebb ásatást végzett Vál – Pogányváron, Sárbogárd – Bolondváron és Pákozdtól – Pákozdváron. Utóbbit fel is mérte, bár ez az alaprajz inkább csak vázlatnak tekinthető – csupán nagy vonalakban hasonlít a modern felmérésre – ugyanakkor a 21. századig csupán ez az ábrázolás állt a kutatás rendelkezésére. 1938-ban Mozsolics Amália a Székesfehérvári Szemlében ezen erősség leleteit értékelte ki.

Marosi Arnold alaprajza Pákozdtól-Pákozdvárról (MAROSI A., 1930 nyomán)

is kutatott. Munkáját Alcsút-Göböljárás – Pogányvár bejárásával kezdte, majd a megye több őskori földvárát vette sorra. Hosszabb-rövidebb ásatást végzett Vál – Pogányváron, Sárbogárd – Bolondváron és Pákozdtól – Pákozdváron. Utóbbit fel is mérte, bár ez az alaprajz inkább csak vázlatnak tekinthető – csupán nagy vonalakban hasonlít a modern felmérésre – ugyanakkor a 21. századig csupán ez az ábrázolás állt a kutatás rendelkezésére. 1938-ban Mozsolics Amália a Székesfehérvári Szemlében ezen erősség leleteit értékelte ki.

A II. világháborút követően, 1949–1950-ben Nováki Gyula járta be és dolgozta fel egyetemi szakdolgozatában a megye addig megismert őskori földvárait. Vázlatos felméréseit 1952-ben közzé is tette, az akkor szokásos csíkozási technika alkalmazásával. A ma már megszokott technikai felszereltség mellett teljesen elképzelhetetlen módon, egy A/4-es méretű megyetérképpel kelt útra és járta be az őskori várakat. Tájéolóval, egy 25 méteres mérőszalaggal egyedül mérte fel a nem egyszer nagy kiterjedésű erődítményeket. 60 év elteltével és a várak újramérése után elmondhatjuk, hogy nagyon pontos munkát végzett. 1950-ben Mozsolics Amália Dunaújváros-Koszider-Padlásra és a mellette elterülő bronzkori temetőben ásatott. A következő években a Padlásra Csalog Józseffel és Patay Pállal folytatták a munkálatokat. Patay Pál az azóta megsemmisült Dunaújváros – Koszider-Asztalon is végzett ásatást, ahol bronzkori és középkori leleteket talált. 1957–1958-ban és 1964-ben Bóna István és B. Vágó Eszter Dunaújváros – Koszider-Padlásra kísérte figyelemmel a partvédelmi munkákat, s kisebb ásatást is végeztek. A Koszider-Padlás keleti szélén az utolsó ásatást Makkay János vezette 1956-ban. 1958-ban Fitz Jenő Vál-Pogányváron ásatott a bronzkori földvárban. A keleti oldalon, ahol Marosi Arnold 1930-ban már talált 8 kora vaskori sírt, Fitz Jenő további 9 sírt tárt fel.

A megye őskori földvárainak kutatása terén Bándi Gábor, Kovács Tibor és F. Petres Éva bronzkori erősségekben folytatott ásatásai voltak a legjelentősebbek. 1959–1973 között Sárbogárd – Bolondvár, Aba-Belsőbáránd – Bolondvár, Kajászó – Várdomb, Lovasberény – Mihályvár és Igar-Vámpusztá – Galástya területén került sor feltárásokra. Ehhez a sorozathoz csatlakozott 1989–1990-ben Jungbert Béla ásatása Fehérvárcsurgó – Kis-Várhegy nagy kiterjedésű kora vaskori földvárában. 1977-ben F. Antoni Judit Lovasberény – Mihályvárban vezetett ásatást, két szelvénnel.

1980-ban Mór-Töröksánc őskori földvárára figyelt fel Skerletz Iván egy tájfutó verseny előkészítése közben, a sáncot térképen jelölte be. Az 1980-as években Nováki Gyula, Miklós Zsuzsa, Sándorfi György több őskori vár területét járták be. Hatházi Gábor 1986-ban, majd 1990-ben B. Horváth Jolánnal együtt Perkáta – Faluhely-dűlőn késő bronzkori, urnamezős, mészbetétes és a vatyai kultúrához sorolható telepet állapítottak meg, közvetlenül az erősség melletti szántóföldön. A 2000-es évek elején Kulcsár Mihály és Nováki Gyula bejárták Perkáta – Faluhely, Perkáta – Forrás-dűlő I. és II. várát. Ugyancsak ekkor találta meg Miklós Zsuzsa légifotózás segítségével Nagykarácsony – Diófás-dűlő földvárát. Váczi Gábor és Stribányi Máté 2008-ban közölte Székesfehérvár-Börgöndpusztá – Szent László – hegy és Ercsi – Holdhegy földvárát.

Az ásatásokon kívül a terepbejárások is folytatódtak, eddig ismeretlen, új várak maradványaira több helyen is sikerült rátalálni. Egyre inkább szükségesnek mutatkozott e várak felmérése. Ilyenek természetesen számos helyen a korábbi években is készültek, de ezek általában csak vázlatos felmérések voltak. Ezen a téren nagy segítséget jelentett a Sándorfi György (1930–1993) várkutató mérnök által kidolgozott terepfelmérő módszer alkalmazása. 2000-től 2011-ig Nováki Gyula, részben Terei Györggyel együtt új felmérést készített az általa 1949–1950-ben már vázlatosan felmért, valamint az azóta ismertté vált további őskori várakról.

A megye őskori földvárak közül maig nyolc lelőhelyen történt ásatás, de ezek a kutatások, egy kivételével (Lovasberény – Mihályvár) az egykori telepek kiterjedéséhez viszonyítva kis területekre korlátozódtak. Ezek alapján mégis kibontakozott a középső

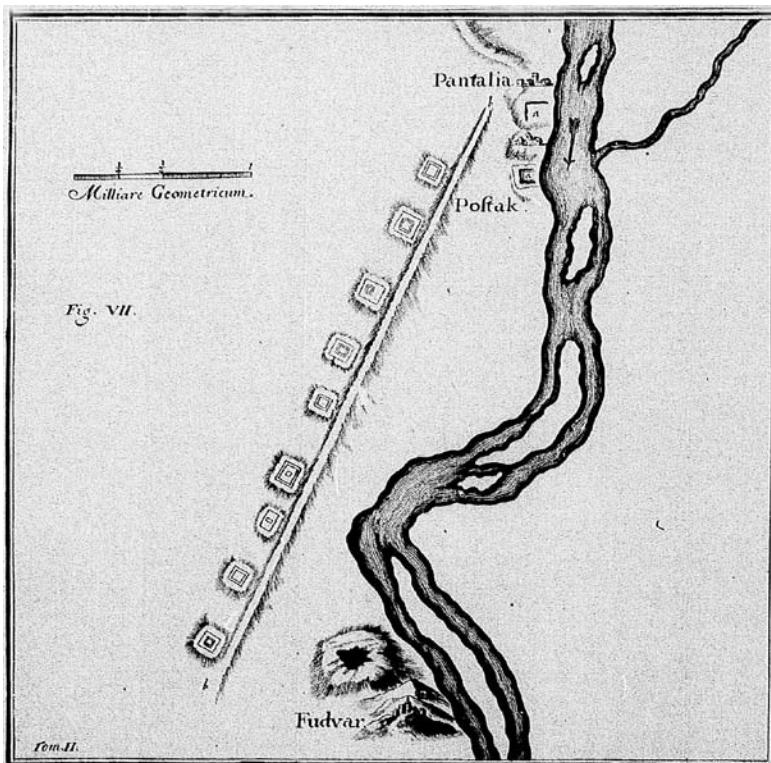
bronzkor egyik jelentős csoportja, a vatyai kultúra sűrű településhálózata. Az itt ismertetett földvárakon kívül sok nyílt telepet is ismerünk megyénkben. Ennek a kultúrának a központi területe Fejér megye majdnem egész területét magába foglalja, de áttért Pest megye dunántúli részére és a Duna-Tisza köze középső részére is. A telepek falusias jellegűek, önálló gazdasági egységek voltak. Ma még nem világos, hogy az erődítések a többi, közeli telep, vagy betörő ellenséges népek ellen készültek-e. Az ezt megelőző, kora bronzkori nagyrévi kultúra telepének maradványai földváraink közül eddig csak néhányban kerültek elő.

A Kr. e. 1400–1300 fordulójára körüli évtizedekben valamennyi bronzkori erődített és nyílt telep megszűnt. Hosszú idő múltán új korszak, a kora vaskor kezdődik Kr. e. 900–800 körül. Megyénkben három nagy kiterjedésű erődített telep ismerünk ebből a korszakból, de ezek közül csak Fehérvárcsurgó – Kis-Várhegyen folyt kisebb ásatás. Mór és Szabadhidvég nagy földvárából csak kevés, felszínen gyűjtött edénytöredékeket ismerünk, de mindkettőnél felmerült annak a lehetősége is, hogy a kelták (Kr. e. 4–1. század) is használták ezeket.

Ezt követően Fejér megye teljes területe a Római Birodalom, azon belül pedig kezdetben Pannonia, Kr. u. 103/106 után Pannonia inferior, majd a 4. században a folyó menti Valeria provincia területére esett, így kötetünkből nem maradhatott ki a megye erősegekben különösen gazdag római öröksége sem.

A Fejér megyében található római kori erődítések már egészen korán az érdeklődés középpontjába kerültek. Luigi Marsigli (1658–1730) volt az első, aki a törökellenes felszabadító háborúk hadmérnökeként személyes érdeklődésétől vezette felmérte és térképein feltüntetette nemcsak az egyes Duna menti castellumokat, hanem lerajzolta az Intercisát (Dunaújváros) Annamatiával (Baracs) összekötő limesutat is, a mellé telepített jelzőtoronyok felszínen akkor még jól látszó maradványaival együtt. Mérnöki pontossággal készült rajzait már többen megkísérelték a ma ismert őrtornyokkal azonosítani. Rómer Flóris másfél évszázaddal később, még felismerhető árkai és sáncjai alapján ugyancsak le tudott rajzolni néhány burgust (őrtornyot), bár némelyikükönél hangsúlyozta, hogy azokat földműveléssel kisebb-nagyobb mértékben már tönkretették. Rómer fontos adatokat őrzött meg Annamatiacastellumának azóta jelentősen lepusztult központi épületéről (*principia*) is, és ő volt az, aki Tác – Fövenypusztán – Érdy János figyelemfelhívása után – egy erődítményről tett említést. Utóbbi kutatását a központi épület feltárásával Horváth Tibor kezdte meg 1934-ben.

Az egykori Dunapentele területén található Intercisa a legrégebben és legjobban kutatott castellum-méretű erődítmény a limes Fejér megyei szakaszán. A Magyar Nemzeti Múzeum Mahler Ede és Hekler Antal vezetésével már a 20. század elején megkezdte szisztematikus régészeti kutatását a kincskeresők által jó ideje fosztogatott erősségben. A feltárások részben a castellum belsejét is érintették. Ezek folytatása volt Paulovics István ásatása, aki nemcsak megtalálta a castellum védműveit, hanem feltárta annak U alakú toronnyal elfalazott nyugati kapuját is. A 6-os főút tervezett kiépítése kapcsán Barkóczi Lászlónak 1949-ben és 1950-ben nyílt módja az adonyi és az utóbb említett pentelei castellumok régészeti kutatására. Ez különösen az adonyi esetében volt kiemelkedően sikeres, mivel nemcsak a castellum megmaradt részének alaprajzát, hanem az egyes periódusok elkülönítését is eredményezte. Intercisa erődjének kutatása Sztálin- majd Dunaújváros szocialista iparvárosának folyamatos kiépülését kísérő építkezésekkel és a helyi múzeum megalapításával kapott új lendületet. Kezdetben B. Vágó Eszter, majd – Lőrincz Barnabás és Szabó Klára közreműködésével – Visy Zsolt végzett kutatásokat a castellumban, amelynek során többek között a déli kaput és körzetét, a principiát és a partfal keleti pereme mentén még el nem pusztult épületeket sikerült feltárniuk. Ugyanekkor néhány burgus (Intercisa 2., 6. és 10. jelzőtoronyok) részleges kutatása is megtörtént. Fitz Jenőnek a Tác melletti Fövenypusztán az 1950-es évektől zajló feltárásai hozták napvilágra egy késő római belső erőd védműveit, valamint belső épületeinek egy részét. Ásatása során előkerültek egy Kr. u. 1. századi, felvonulási út mentén épült ala castellum maradványai, valamint egy, talán a markomann-szarmata háborúk idején létrehozott ideiglenes tábor árka is.

A dunaújvárosi (Intercisa) és az annamati (Baracs) római auxiliáris castellumok közötti limesút nyomvonala és a mellé épült jelzőtoronyok láncának 18. század elején még jól látszó felszíni nyomai Luigi Marsigli 1726-ban megjelent felmérésén

1976-ban a 11. Nemzetközi Limeskongresszus helyszíne Székesfehérvár volt. Erre nem csupán új feltárásokkal készültek, de kiadásra került az első, a római limes teljes magyarországi szakaszát, köztük a Fejér megyei római erősségeket is bemutató kiadvány is. Ezt azóta Visy Zsolt tollából több hasonló tartalmú, de lényegesen bővebb kötet követte. A 2000-ben magyarul, 2003-ban pedig angol nyelven megjelent *A ripa Pannonica Magyarországon* című műve az első részletes katasztere a Római Birodalom Magyarország területére eső határszakaszán felépült katonai építményeknek. A burgusok általunk is használt számozása az ő által kidolgozott rendszert követi. Az 1980-as, 90-es évek főleg Tátra koncentrált Fejér megyei feltárásai után Kovács Péter 1999-ben megkezdte és azóta rendszeresen kutatja Annamatia castellumát, amelyről 2005-ben egy monográfiát is megjelentetett.

A római kori erődített objektumok azonosítása és feltárása a várkutatás egy speciális válfaját alkotja. Alaprajzi jellegzetességeik alapján ezek legtöbbször jól elkülöníthetők mind az őskori, mind a középkori váraktól. A principatus-kori castellumok lokalizálását és római korra keltezését ugyanis megkönnyíti, hogy építésük során általában jól meghatározható, viszonylag egységes alaprajzi típusokat követtek. Ezekre a kátyalapra emlékeztető lekerekített sarkú téglalap alaprajz, a megtervezett, szabályos belső beépítés és derékszögű úthálózat jellemző. Csak a római átmeneti vagy menettáborok esetében alkalmaztak például *claviculát* (földsánc és árok, ez a kapuk szemből való megközelítését akadályozta), amelynek segítségével többek között a Sárbogárd – Gombócleső területén megfigyelt, téglalap alakú területet közrefogó árkot nagy biztonsággal sikerült egy római-kori átmeneti táborhoz kötni. Különösen a burgusok felderítésében segít topográfiai elhelyezkedésük, a limesút menti fekvésük és gyakran vele egyező tájolásuk.

Fejér megye területén a római katonai építészetben alkalmazott erődítményeknek szinte minden típusa megtalálható, a kisebb méretű őr- és jelzőtoronyoktól kezdve, a segédcsoport-táborokon keresztül egészen a nagy alapterületű késő római belső erődökig. Mai ismereteink alapján számuk három állandó és legalább kettő (esetleg 3) átmeneti segédcsoport táborra, egy, de lehet, hogy két késő római belső erődre és legalább 41 lokalizálható vagy közvetett adatok alapján feltételezhető őr- illetve jelzőtoronyra tehető. Az utóbbiak száma – a modern lelőhely felderítési módszereknek köszönhetően – évről-évre gyarapodik.

A római katonai objektumok a megyén belül két helyen csoportosulnak, a Duna mentén és elszórva a provincia belsejében. A mai Fejér megye keleti határa megközelítőleg egybeesik a Római Birodalom szarmatákkal szomszédos Duna határának (*ripa Sarmatica*) egy 50 kilométer hosszú szakaszával. Érdekes egybeesés, hogy a Birodalom határvonalának egykor ugyanúgy a Duna középvonalát tartották, mint a mai megyehatárnak. A legiók erődkomplexumai között húzódó határszakaszok legfontosabb helyőrségei, az átlagosan napi járóföldre létesített, 500, illetve 1000, segédcsoportban szolgáló gyalogos vagy lovas katona befogadására alkalmas táborok voltak, amelyeket auxiliáris castellumoknak nevezünk. A Duna Fejér-megyei szakaszát az 1. század végén már három állandó castellum őrizte, amelyek mindegyike, jobbra ugyanazon a helyen maradt egészen a római uralom végéig, igaz, többször átépítve és korszerűsítve. Ma ezek a *ripa Sarmatica* legjobban kutatott castellumainak számítanak. A legkorábbi közülük az adonyi (*Vetus Salina*) és a baracsi (*Annamatia*), amelyeket Vespasianus császár új határvédelmi koncepciójának keretében, a Kr. u. 70-es, 80-as évek során telepítettek a Duna mellé. Kettőjük közé, a mai Dunaújváros területén még az 1. század vége felé felépítették *Intercisa* castellumát is, bár ennek a korai tábornak a helyét még nem ismerjük. Ezek a castellumok a folyópart stratégiai fontosságú pontjain létesültek, ott, ahol vagy nyitott síkdéák, szigetcsúcs vagy folyami átkelő lehetővé tette az ellenség számára a könnyű behatolást, vagy a parti löszdomb kínált kiváló kilátási adottságokat (*Intercisa*). Közelükben mindig legalább egy Dunába torkolló patakot találunk. A folyóhoz való közelségük azonban későbbi pusztulásukat is okozta, mivel a Duna feletti magaspart eróziója mindhárom löszdombra épült tábor keleti részét, ha eltérő mértékben is, de elmosta. A táborok korai periódusaikban még fa-föld szerkezetű védművekkel rendelkeztek, amelyek különböző periódusait mindhárom castellumban sikerült feltárni. Az adonyi és a dunaújvárosi castellumok enyhén paralelogramma alaprajzát a későbbi építkezések is megtartották. A fa gerendákból ácsolt falakat és kapukat csak a 2. század második felében, több lépcsőben alakították át kő építményekké. A baracsi és valószínűleg az adonyi castellumok kőbe való átépítését Antoninus Pius, míg a Marcus Aurelius északi háborújában megsemmisült dunaújvárosit Commodus alatt fejezték be. Az új kapuépítményekre a négyzetes alaprajzú tornyok jellemzőek, amelyek az erőd fal síkjából ugrottak előre. A Kr. u. 167–180 között lezajlott markomann-szarmata háborúnak a Fejér megyei castellumok is áldozatul estek, ezt *Intercisában* egy vastag pusztulási réteg jelzi. A dunai határvédelem háború utáni konszolidálása Commodus uralkodása idején, L. Cornelius Felix Plotianus helytartó vezetésével indult meg (Kr. u. 183–185). A nagyszabású munkálatokra nemcsak az erődök kőbe építése, hanem azok a jobbra Dunaújvárosból származó katonai építési feliratok utalnak, amelyek szerint a császár az egész folyópartot, az alkalmas helyeken kiserődökkel (*praesidia*) és őrtornyokkal (*burgi*) erősítette meg.⁶ Ezekkel a Dunaújváros környékén biztosan felépült erődítményekkel azonban még egyetlen ismert objektumot sem lehetett megnyugtatóan azonosítani. A Severus-korban a védművek és a belső épületek kisebb korszerűsítését és a Kr. u. 259/60-as háborús évek katasztrofális pusztulását követően, nagyobb munkálatok csak a 4. században történtek. A helyőrségek lecsökkent létszámát ugyanis az erődépítészet hatékonyabb megoldásaival igyekeztek kompenzálni. A Constantinus dinasztia császárai alatt az árkokat távolabb helyezték és a korábbiaknál sokkal szélesebbre és mélyebbre ásták. Hadigépek elhelyezésére és a támadók oldalazására alkalmas U-alakú tornyokkal zárták le a feleslegessé vált kapukat és erősen kiugró, legyező alaprajzú tornyokat

⁶ ALFÖLDI A., 1941. 30–37; KOVÁCS P., 2006a. 302–316; KOVÁCS, P., 2008b. 125–138.

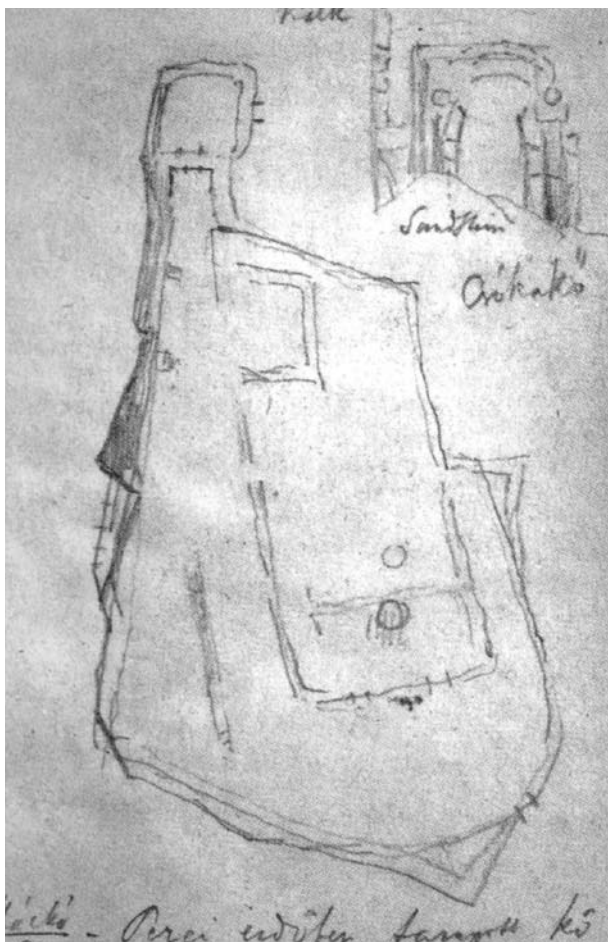
toldottak az erődök sarkaihoz. A civil lakosság beköltözésével az erődök belsejében minden helyet igyekeztek kihasználni, beépíteni. Sokszor elbontották a fal mögötti földtöltést is, és a falak védelmébe újabb barakkokat, műhelyeket építettek. A Fejér megyei castellumokban egyelőre nincs nyoma azoknak a vastag falú, már csak maroknyi helyőrség védelmét szolgáló kiserődöknek, amelyek másutt a tartományban az utolsó katonai építkezéseknek számítanak.

A birodalomhatár Fejér megyei szakasza mentén a castellumok között épült *burgus*oknak két, funkcionálisan eltérő típusa is megfigyelhető. A közvetlenül a folyó partjára helyezett tornyokat őrtoronyként hasznosították. Hírek, üzenetek továbbítására azonban jelzőtornyok láncolatát is ki kellett építeni, ha a limesút nyomvonala nem esett egybe a folyópartot kísérő úttal, hanem azzal párhuzamosan, de beljebb futott. Ilyen párhuzamos, burgusokkal ellenőrzött utakra épült az Intercisa és Annamatia közötti határszakasz védelme. Kora császárkori őrtornyot egyelőre nem ismerünk Fejér megyéből, csak néhány, szimpla árokkal körbevett négyzet alaprajzú partmenti őrtorony esetében feltételezhető, hogy Commodus alatt épült. Alaprajzuk és topográfiai helyzetük alapján jól elkülöníthető típust képviselnek a rombikus árokkal övezett fatornyok, amelyeket feltételeken a tetrarchia-korára keltezünk (Kr. u. 284 – 312). A területükről előkerült kerámia- és éremleletek a 4. századra teszik a Fejér megyei limeszakasz legnagyobb számban ismert toronytípusát. Erre a típusra a légi felvételek tanúsága alapján a kettős, sarkain lekerekített, átlagosan 50 × 50, illetve belül 25 × 25 méter nagyságú négyzetes területet közrefogó árkok és a középső fatornyóra utaló négyzetes folt a jellemző. Jó példája ennek Ercsi-Sinatelep burgusa. E tornyok építését a kutatók hagyományosan I. Valentinianus császárhoz kötik, bár ennek bizonyításához még hiányoznak a biztos régészeti adatok.

A 4. században sorozatos támadásoknak kitett határvidékről a hadsereg ellátását szolgáló raktárakat és a műhelyeket, biztonságosabb környezetbe, a provincia belsejébe telepítették. A belső erődök hálózata (például Környe, Ságvár, Alsóheténypuszta) végigkísérte Valeria provincia határerődjeinek hátsószágát. Ilyen, erődített logisztikai központnak tartható a nagy kiterjedésű táci település tornyokkal és fallal körbevett késő római periódusa is, amely magán viseli a belső erődök minden jellegzetességét. Az erőd területét, miután kikerült a katonai igazgatás alól, sűrűn beépítették. Hogy a Csákváron talált 2 méter vastag erődfalak is egy Tác feladása után épült, második periódusú belső erődhez tartoztak-e vagy sem, ásatások hiányában ma még nem dönthető el.

A népvándorlás korának erődítményeiről nincs tudomásunk. Annak ellenére, hogy írásos források már korán nagy számban voltak ismertek a megye egyes *középkori és török kori* várairól, a korszak várkutatása az őskori és római erődítésekhez viszonyítva elég későn kezdődött meg. Mint az ország sok más megyéjében, Fejérben is Rómer Flóris számít a korszak várkutatása úttörőjének. Az 1860-as évektől közzétett információkat többek között Aba-Belsőbáránd – Ebvállról, Isztimér – Csiklingvállról vagy a megye egyetlen jelentős kőváráról, Csókakőről. A másik jelentős kutató Pesty Frigyes volt, aki ugyancsak több középkori erődítést vett számba. Gyűjtőmunkája nagyon fontos számunkra, mert olyan helyszínekről is beszámol, melyekről más leírásunk nincs. Adatait ugyanakkor nem ellenőrizte a terepen, ezért sok a tévedés a leírásaiban. A 19. század második felében Hőke Lajos új részletekkel egészítette ki egy-egy erődítés leírását. 1899-ben jelent meg Náczy József tollából a Vértes hegység műemlékeit bemutató munka. Ő még sokkal jobb állapotban látta, mérte fel és írta le a várakat, mint azt mi a 20. század végén, 21. század elején megtehetjük. Feltételezései sok esetben elgondolkodtatóak, de a legtöbbjük ma már nem igazolható. A 20. század elején tette közzé Károly János ötkötetes megyei monográfiáját. Munkájában újdonság volt, hogy a megye településeinek történetét írta le, és ennek keretén belül ismertette az ott lévő várakat, erősségeket.

Ugyanerre az időszakra tehetőek az első, a várakra és műemlékekre vonatkozó nagy adatgyűjtések. Könyöki József és Gerecze Péter több objektumot szerepeltetett műveiben. A helyszíneket ugyanakkor nem minden esetben volt lehetőségük bejárni, ezért sok esetben korábbi adatokat vettek át ellenőrzés nélkül. Ezen adattárak legnagyobb hiányossága, hogy az akkor már elpusztult, csak szózhagyomány által megőrzött erősség pontos helyét egy esetben sem közölték, s így ezeknek ma már szinte lehetetlen a lokalizálása. A őskori várkutatás kapcsán már említett Marosi Arnold ugyanakkor már a helyszínen vizsgálta a lelőhelyeket, ő foglalkozott többek között Lovasberény – Szűzvállal és Csákvállal is.

Csókakő alaprajza Rómer Flóris vázlatkönyvéből (1859)
(HATHÁZI G., 2010. 19. nyomán)

Az első középkori várásatásra Középbogárd – Bolondváron került sor 1926-ban, ahol a régészeti leletek iránt érdeklődő Bacskák György jószágkormányzó rövid feltárást végzett. 1927-ben jelent meg Dornyay Béla Bakonyról szóló könyve, melyben a megyénk területéről Bakonycsernye, Isztimér, Kincsesbánya erődtései szerepelnek. 1935-ben Brunner István végzett részleges ásatást Lovasberény – Szűzvárban, melyet bronzkorinak határozott meg, az újabb kutatások azonban felvetik az erődítés esetleges középkori voltát is. Székesfehérvár erődtéseit ekkor Polgár Iván és Dormuth Ádám kezdte kutatni.

A II. világháború csak rövid törést hozott a kutatásban. Mint erről már szó esett, az 1950-es évek elején szakdolgozatához gyűjtötte össze Nováki Gyula a megye, addig megismert, őskori földváraira vonatkozó adatokat, munkája során azonban két középkori objektumot is talált. Mind Aba-Belsőbáránd – Bolondvár belső körárka, mind Csókakő-Sánci dűlő erődítése esetében már ekkor jelezte, hogy azok nem őskori eredetűek. 1951-ben rövid ásatást végzett Dunaújváros – Rácdombon Zolnay László, Héjj Miklós és Holl Imre. A feltárás során a törökkori leletek mellett egy Árpád-kori fazék is előkerült, melyről Bóna István számolt be néhány évvel később.

Fitz Jenő az 1950-es években a középkori és török kori erődtésekkel is foglalkozott, s ő tekinthető Székesfehérvár első modern kutatójának is. 1952-ben próbaásatást végzett Mezőfalva – Bolondváron, ahol a domb nyugati oldalán három, 10–13. századi sír került elő. 1955-ben Nagykarácsony – Zöldhalomról, 1956-ban Csókakő váráról írt, s ugyanabban az évben jelent meg a megye török kori erősségeire vonatkozó adatokat összefoglaló, mai napig is mérvadó munkája. Ugyancsak az 1950-es években jelentek meg Genthon István tollából Magyarország műemlékeinek kistopográfia-kötetei, több Fejér megyei helyszínről is adva leírást. Mivel az adatok ellenőrzése itt is elmaradt, sok téves információ jelent meg köztük.

1960-ban kezdődött meg a csókakői vár romjainak hamarosan félbeszakadt feltárása számos kutató közreműködésével. Erdélyi István 1961. április 10–13. között végzett rövid feltárást Előszállás – Földvár területén, sajnálatos azonban, hogy a vár lokalizálása egyelőre nem sikerült. A Székesfehérvár városában is ásató Kralovánszky Alán 1967-ben kiterjedt feltárásokat folytatott a szabadbattyáni Kula-toronymnál, eredményeinek közzététele azonban elmaradt. Ugyanebben az évben foglalkozott Kincsesbánya-Kopaszhegy várával is, de elsősorban az alatta található középkori zsilipet vizsgálta. G. Sándor Mária 1968-ban foglalta össze a Vértes hegység középkori váraira, köztük a megye területére eső Gánt-Oroszlánkő várára vonatkozó adatokat. 1969-ben Pamer Nóra végzett feltárásokat Csabdi – Pusztatemplomnál, de az erődítést behatóbban nem kutatta. Válon a középkori torony környezetében 1973-ban Csukás Györgyi, 1986-ban pedig Hatházi Gábor végzett feltárásokat. Hatházi Gábor és Kovács Gyöngyi 1996-ban önálló kötetben tették közzé az eredményeket. Fülöp Gyula 1978-ban dolgozta fel Igar középkori történetét, s munkájában foglalkozott az itt található erősséggel (Igar – Bolondvár) is.

Az 1970-es évek legvégén jött létre az a munkacsoport Csorba Csaba, Dénes József, Miklós Zsuzsa, Nováki Gyula, Sándorfi György, Skerletz Iván részvételével, amely a tervezett országos várkataszteren belül Fejér megye összes őskori és középkori erősségének az összegyűjtését is célul tűzte ki. Az írott források mellett terepi kutatásokat is végeztek. Külön ki kell emelni Skerletz Ivánt, aki tájfutóból lett várkutatóvá. Ő számos biztos és kérdéses objektumot járt végig, írt le, felméréseket is készítve róluk. Kis jegyzetcdulái és levelei a későbbi kutatók számára nagy segítséget jelentettek. Rajta kívül Miklós Zsuzsa és Nováki Gyula is több várat, várhelyet járt be, írt le. E munka ugyan az 1980-as évek közepén-végén megszakadt, de nagyon jó kiindulási alapot teremtett a következő kutatóknak. Siklósi Gyula 1978-tól több mint két évtizedig dolgozott Székesfehérvár belvárosában, leletmentések sorozatával tárta fel az itt állt erődtések számos részletét.

1988–1989-ben terepbejárás során találták meg Székesfehérvár – Feketehegy erősségét és a területén 1991-ben már ásatást is végezett Fancsalszky Gábor, Hatházi Gábor, Siklósi Gyula és Zsarnóczky Attila. Ugyancsak ekkor volt lehetősége Siklósi Gyulának Székesfehérvár – Öreghegyen is régészeti feltárássra. 1991 és 1993 között B. Horváth Jolán végzett kutatást Dunaújváros – Rácdomb területén. 1999-ben ugyanitt két ízben sikerült leletmentést végezni Keszi Tamásnak és Pongrácz Zsuzsannának. 1995–1996-ban Pákozdi – Tóváron Vágó Csaba és Terei György folytatott régészeti kutatásokat. 1997–1998-ban Kulcsár Mihály és Terei György ástott Csabdi-Vasztélypuszta – Várdombon a középkori vár területén.

Terei György 1993-tól kutatta Fejér megye erősségeit. 1998-ban egyetemi szakdolgozatában Fejér középkori és kora újkori erődítményeit dolgozta fel. A váraknak nem csak az irodalmi adatait gyűjtötte össze, hanem bejárta a helyszíneket és felméréseket is készített róluk. Kutatását 2001-ig az OTKA F/029473 számú pályázatának támogatásával folytatta. Munkájának célja többek között az volt, hogy a megye összes közép- és kora újkori erődítményét feltérképezze és dokumentálja azok jelenlegi állapotát. Ennek során nem csak a kifejezett várakkal foglalkozott, hanem vizsgálta az erődöket, templomerődítéseket, különböző megfigyelő helyeket és minden olyan objektumot, amely az adott korszakban erősségnek, illetve erődítésnek számíthatott. Fontos célkitűzése volt azoknak a kevésbé ismert helyeken fekvő, ismeretlen váraknak megismertetése, melyek az erózió és a mezőgazdasági tevékenység miatt néhány évtized múlva lehet, hogy teljesen felismerhetetlenné válnak. Munkája során több mint 30 erősség alaprajzát készítette el, eredményeit többek között a Kubinyi András és Nováki Gyula tiszteletére kiadott jubileumi kötetekben tette közzé.

2002-ben jelent meg Hatházi Gábor tanulmánya, mely a megye törökkori erősségeit dolgozta fel. Jelentősége azért nagy, mert Fitz Jenő közel fél évszázada megjelent összefoglaló munkája óta ez az első olyan vállalkozás, mely egy korszak összes erősségével foglalkozik, beleértve a bizonytalan, vagy csak írott adatokból ismert s így a lokalizálás szempontjából kérdéses objektumokat is.

Hatházi Gábor emellett 1996 óta végzi a csókakői vár feltárását is, melynek eredményeiről már két jelentős, az írott forrásanyagot is feldolgozó munkát tett közzé.

A középkori és a kora újkori erősségek vonatkozásában ma még aligha adható egy átfogó elemzés. Itt különösen a finomabb kormeghatározás jelenti a legfőbb problémát, továbbá az, hogy csak kevés helyen volt régészeti kutatás. Az ásatások számos esetben nem az erősítésre irányultak, nem volt mindig lehetőség a teljes várterületet megkutatni. Emellett csak igen kevés várról rendelkezünk írott forrásokkal, de gyakran ezek sem alkalmasak pontosabb kor- vagy helymeghatározásra. Számos esetben (Adony, Csákvár, Ercsi, Sárospatak, Úrhida, Zámoly) nem sikerült a terepen azonosítani az oklevelekben említett erődítményeket. A várak, erődítések sokszor erdőben vagy füves területen találhatók, s így azokon a helyeken, ahol nem volt ásatás, terepbejárás alkalmával szinte lehetetlen a régészeti leletek gyűjtése. Emiatt legfeljebb tipológiai alapon kísérletet lehet tenni egyfajta időrend felállítására. A várak földrajzi elhelyezkedése, mérete, a fellelhető épületek vizsgálata alapján hasonlóságot lehet felfedezni egyes erősség között, így korukat tekintve feltételezéseket fogalmazhatunk meg. Ezzel elsősorban az Árpád-kori kis alapterületű várak esetében találkozunk az Olvasó. Természetesen ez a módszer számos veszélyt rejt magában, hiszen többek között ennek alapján Bakoncskő – Pácmánydomb is az Árpád-kori objektumok közé volna sorolható, de a történeti adatok alapján tudjuk, hogy sokkal későbbi.

A megyében több olyan vár található, ahol kőépítkezés, vagy arra utaló jelenség figyelhető meg (Isztimér – Csiklingvár, Kincsesbánya – Vaskapu, Gánt – Oroszlánkő). Ezekben az esetekben nagyobb a védett terület nagysága, mint az előbb említett kisméretű, csak árokkal és sáncsal védett erősségeknél. Sokszor kerítőfal és torony fala rajzolódik az omladék közül. Többségüket nehezen megközelíthető, nagy relatív magassággal rendelkező helyre építették. Oroszlánkő kivételével nincs róluk írott adatunk. Ha itt is a tipológiai jellemzőket vesszük figyelembe, hasonlóságot fedezhetünk fel a 13. század második felében megépült és még évszázadokig álló várak korai periódusával. Legtöbbjük a török korig folyamatosan változott, részben egy-egy új tulajdonos építette át, részben a kor hadtechnikai szintjének próbálták folyamatosan megfeleltetni. Arra a kérdésre, hogy az utóbbi csoportba sorolható várak közül miért csak egy található a megyénkben (Csókakő) nehéz pontos választ adni. Úgy tűnik, hogy a többi vár feltehetően a 14. század folyamán elveszítette funkcióját, és nem használták többé. Fejér megyét tekintve figyelemre méltó, hogy a Csákok 1326. évi „várcseréje” az uralkodóval jól mutatja, hogy mely vértesi és bakonyi várak voltak ebben az időben veszélyesek a királyi hatalom szempontjából. Az már csak óvatos felvetés, hogy a többi, erre a korszakra helyezhető vár azért nem szerepel az átadott várak között, mert azok akkor már elpusztultak.

Szólnunk kell a török erődítések problémájáról is. Bár az írott források és régészeti adatok alapján nagyrészt ismerjük a korszak több nagy erődítményét (Székesfehérvár, Csókakő), de a kisebb palánkoknál már más a helyzet. Szabadbattyán – Kula esetében mind a helyszín, mind az erődítés ismert, Kralovánszky Alán ásatása számos kérdésre választ adott. Bár a váli palánk helye lokalizált, de a feltárások során csak a leletanyag bizonyította az egykori erődítés helyét, sánc, palánk, vagy árok nyoma a feltárt szelvényekben nem került elő, így az erősség kiterjedése sem volt meghatározható. A Duna menti palánkokról még kevesebb ismeretünk van. Csupán a pentelei helye ismert, ez Dunaújvárosban a Rácdombon állt. A mai sűrű beépítettség miatt azonban ez is csak részlegesen kutatható. Bár Ercsi és Dzsánkúrtarján/Korkmaz erősségéről több írott forrás is beszámol, a lokalizálásuk a mai napig bizonytalan. Hasonló a helyzet Bogárd várával is. Kicsit talán jobb a kutatási helyzet Szabadhídvég esetében, bár régészeti feltárás itt sem történt.

A kuruc kori erősségek kutatása talán még nehezebb. Írott forrással nagy számban rendelkezünk erről a korról, de a terepi azonosítás még várat magára. Bizonytalan, hogy a forrásokban említett tábor és sánc nyomai kerültek-e elő valójában Pákozdtól a falutól délre. Végül itt kell megemlítenünk, hogy csupán három esetben volt megfigyelhető, hogy egy erődítmény kifejezett stratégiai jelentőséggel bírt. A Kincsesbánya – Kopaszhegyen található erősség a Gaja patak völgyét zárta le és azt a gátat ellenőrizhette, mely Székesfehérvár vízszükségletének nagy részét biztosította. Szabadbattyán – Kula torony és Szabadhídvég pedig fontos átkelőket ellenőrzött a török hódoltság korában.

Az egyes történeti korszakok erődítéseinek kutatására, felderítésére hasonló, de sok tekintetben mégis eltérő *módszerek* alkalmazunk. Az őskori földvárak és középkori erősségek kutatása gyakran terepbejárás során megismert védműveik felmérésére és leletanyag hiányában pusztán ezek tipologizálására korlátozódik. Ezen várak árkainak és sáncainak domborzati nyomai, köszönhetően annak, hogy jobbra mezőgazdasági művelésnek kevésbé kitett magaslatokra épültek, ma is felismerhetők és felmérhetők. A római erődítményeket, közülük is elsősorban a kisebb őr- és jelzőtoronyokat azonban síkvidéken vezetett utak mellé telepítették, általában olyan területekre, amelyek később intenzív földművelésnek voltak kitéve. A rövidebb ideig használt, amúgy is leletszegény római erősségek sáncainak és árkainak felszíni maradványai ennek köszönhetően fokozatosan nivellálódtak, majd teljesen eltűntek, így ma már alig van esély terepi, felszíni azonosításukra. A római-kori katonai objektumok felderítését célzó kutatások során ezért kiemelt szerepe van a légi felvételeknek, hiszen sok esetben csak ezek alapján tudjuk bizonyítani egy-egy erősség létét. A légi régészeti módszerek eredményességét jelzi, hogy az egységes alaprajzi típusokat követő római erősségek nemcsak az 1940-es, 50-es években, hanem a közelmúlt repülési során készült felvételeken is olyan markánsan kirajolódnak, hogy gyakran sokkal biztosabban lehet meghatározni ezek típusát és korát, mint terepbejárás során például egy középkorra keltezhető, körárokmal védett kisméretű erősségét. Megemlítendő, hogy a kötetben szereplő római erődítmények közül sok

napjainkra vagy teljes mértékben megsemmisült vagy területe beépült, s így egyetlen bizonyíték létükre a róluk készült archív légifotó. Keltezésük és tipológiai besorolásuk is csak ezen, ma már megismételhetetlen felvételeknek köszönhető. Bizonyos mértékben hasonló problémákkal találkozunk a kora újkor, közelebbről a török hódoltság erősségei esetében is.

A megye várkutatásában azonban nem csak a római objektumok vonatkozásában játszik jelentős szerepet a régészeti légifotózás. Számtalan korábbi erődítés megismerése sem történhetett volna meg e nélkül a kutatási módszer nélkül. Az első fotók Neogrády Sándor (1894–1966) nevéhez fűződnek. Munkái között 1929-től találkozhatunk Fejér megyei objektumokkal. Fotózta többek között: Nagylók – Nagy Garda, Aba-Belsőbáránd – Bolondvár, Lovasberény – Szűzvár, Igar – Bolondvár, Vál – Pogányvár erősségeit. Felvételei nagyon sok információt adnak, főleg olyan területeken, ahol ma már a várak egyes részeit teljesen elpusztították. Komoly gondot jelent azonban, hogy a helymeghatározással kapcsolatban előfordulnak tévedések is. Jó példa erre a Nagylók melletti őskori erődítésről készített fotója, ahol a kép hátoldalán olvasható leírás alapján először 30-40 km-rel északabbra kerestük a lelőhelyet.

A II. világháború után sokáig nem volt lehetőség kifejezett légi régészeti kutatásokra. Visy Zsolt az 1970-es évek végétől vonta csak be eredményesen egy új, addig kiaknázatlan forráscsoportként a limeskutatásba a korábban, különböző szempontból készült légifotókat és a régészeti célú légi fényképezést. Kezdetben az 1940-ben készült és a Hadtörténeti Intézet és Múzeumban őrzött Duna-sorozat, valamint az elsősorban az 1950-es évekből származó légi felvételek alapján azonosította a limesút Fejér megyei nyomvonalát és annak mentén számos burgust, amelyek némelyikét később ásatásokkal is hitelesítették. Ezek a légifotók, bár nagy léptékben, nagy magasságról készültek, kontrasztosságuk miatt mégis a legjobban mutatják az azóta tovább pusztult vagy már beépített területen fekvő objektumok maradványait. Kötetünkben ezért, ha lehetett, ezeket a felvételeket használtuk.

Sok fontos eredményt hoztak azután az 1990-es évektől Otto Braasch repülései is, akinek képei és az azóta a követői által készített felvételek a Pécsi Tudományegyetem keretében működő Légirégészeti Tékában kaptak elhelyezést. 2008-tól a római limes magyarországi szakaszának világörökséggé nyilvánítása előkészítéseként történtek célzott terepbejárással egybekötött geofizikai felmérések és légifotózások (Visy Zsolt, Lóki Róbert, Szabó Máté), amelynek még közöletlen eredményei bizonyára sokban fogják gazdagítani a Fejér megyei limesre vonatkozó ismereteinket.

Ugyancsak az 1990-es években kezdte meg a légifotózást Bödőcs András, Czajlik Zoltán, René Goguey, Miklós Zsuzsa és a Pécsi Légirégészeti Téka (Visy Zsolt, Szabó Máté), majd a 2000-es évektől, László János (Civertan Bt.) és Terei György is. Több erődítményt a légifotózás segítségével ismertünk meg, ezek természetesen jelölésre kerültek a kötet adott helyén. Meggyőződésünk, hogy a valóban korszerű regionális várkutatás a 21. században már nem valósítható meg e módszer alkalmazása nélkül. Fejér megye elhelyezkedéséből és földrajzi adottságaiból adódóan kiváló helyszíne az ilyen típusú kutatásoknak. Mind az ország fővárosából, vagy annak vonzáskörzetéből, mind a déli régióból könnyen elérhető, nagy sík területekkel rendelkező megye, melynek ilyen irányú kutatása viszonylag kis költségekkel megoldható. Bár sokan kutatták a területet, a párbeszéd, egymás eredményeinek a megismerése még nem minden esetben valósult meg. A kötetben a már publikált eredményeken kívül főként Miklós Zsuzsa munkája jelentette a legnagyobb segítséget a szerzők számára, ő légifotózásai során több új erődítményt fedezett fel. Mellette köszönettel tartozunk László Jánosnak, aki a 2000-es évek közepétől minden ellenszolgáltatás nélkül készítette el a felvételeket, segítve ezzel a kutatók munkáját.

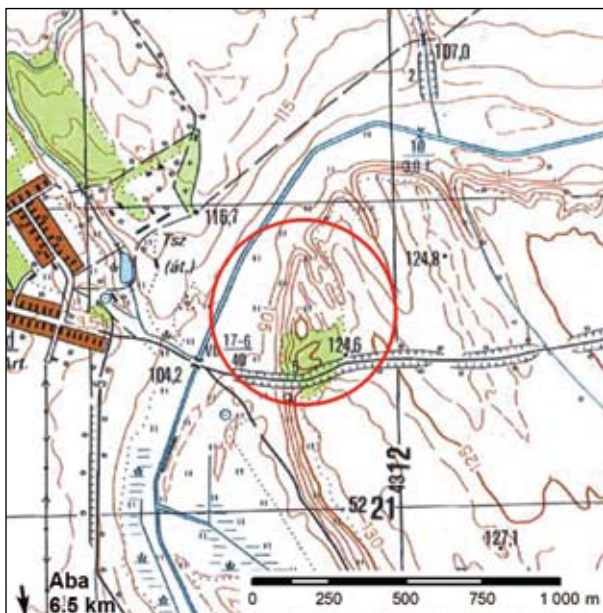
A kutatástörténeti áttekintés és az utóbbi módszertani kérdések áttekintése után utalnunk kell a jelen munka dokumentációs anyagára is. A korábbi kötetektől eltérően több objektumról csak légifotót talál az Olvasó. Ennek két oka lehet. A római őrtornyok esetében a legtöbb esetben nem rendelkezünk felméréssel, mivel azonban az említett, az 1940–50-es években készült légi felvételek sokszor „felmérés értékűek”, ezért azokat közöljük. Természetesen, ahol volt feltárás, vagy valamilyen módon készült alaprajz, az került erre a helyre. A középkori erősségek közül a vízzel körbevett Sárbogárd – Hatvan-pusztas várába ez idáig nem tudunk bejutni, ezért csak légifotót tudunk róla bemutatni. Végül volt néhány olyan helyszín, melyet régészeti légi felvétel segítségével ismertünk fel, de a mezőgazdasági művelés olyan mértékben elpusztította, hogy helyszíni felmérésre nem volt lehetőség.

A megyében végzett kutatások során és a kötet megjelentetésében nagyon sokan voltak segítségünkre. Ezért köszönetet mondunk a légi felvételekért Miklós Zsuzsának, a Civertan Bt.-nek, a Pécsi Légirégészeti Tékától kapott két felvételért Visy Zsoltnak és Szabó Máténak. Szikits Péternek (Hadtörténeti Intézet és Múzeum) külön köszönjük, hogy a Hadtörténeti Intézet Térképtárának archív légifotóiból nagyfelbontású másolatok formájában a maximumot sikerült kihoznia. A szakmai segítségért Buza Andreának, Hatházi Gábornak, Keszi Tamásnak, Miklós Zsuzsának, Nádorfi Gabriellának mondunk köszönetet. A terepbejárásokban, felmérésekben és a rajzok kidolgozásában Fülöp András, Jakab József, Márh László, Merkl Máté, Nováki Gyuláné, Szabó Tibor, Terei András, Tolnai Gergely segítségét köszönjük.

Végül pedig hálával tartozunk a tördelésért és a grafikai munkálatokért a Civertan Grafikai Stúdióknak és nem utolsósorban László Jánosnak, aki teljes mértékben lehetővé tette a kötet megjelenését.

Lokalizálható őskori, római kori, |
középkori- és kora-újkori erődítmények | .

1 ABA-BELSŐBÁRÁND Bolondvár

A ba községtől északra, kb. 7 km-re terül el a hozzá tartozó Belsőbáránd település. Ettől kb. 600 m-re keletre – a Dinyés-Kajtori-csatorna keleti oldalán – egy, a környező síkságból 20-25 méterre kiemelkedő, erősen tagolt oldalú magaspárt található, melynek szélén helyezkedik el a Bolondvár. Déli, igen meredek, helyenként szakadékos aljában földút vezet a keletre lévő Seregélyes felé.

A földvár nagyjából háromszög alakú, két részre oszlik. A háromszög csúcsa észak-északnyugatra jelenti a kisebbik részt, melynek hossza 90 m, déli végének szélessége 40 m. E kisebbik várrész közepén egy közel kör alakú, 25 × 22 m átmérőjű terület található, amelyet egy 6-9 m széles, 0,5-1 m mély árok vesz körül. A körárok, részben az elhelyezkedése, részben az ott előkerült leletek miatt, egy elkülönülő egységet képez az erődítményen belül. Egész területe erősen bolygatott, sok gödör és beásás miatt különösen az északkeleti és keleti része alig ismerhető fel (1. kép).

A földvár másik, nagyobbik része a körárkos résztól délre, délkeletre esik. A két rész között széles árok húzódik, szélessége középtájon kb. 35 m, két vége felé kiszélesedik. Az árok mesterséges, vagy természetes eredetét csak ásással lehetne eldönteni. Déli oldala felett azonban a dombtető élesen levágott, sánc nélküli pereme mesterségesnek tűnik. Ez a várrész megközelítőleg téglalap alakú, oldalainak hossza 65-95 m között váltakozik. Az árok feletti peremhez hasonlóan a többi oldalon is perem zárja körül e területet, csak a nyugati oldalon nehéz a perem vonulatát meghatározni. Délkeleti sarkában egy kisebb terület rész kiemelkedik. E második, nagyobbik várrészben csak kevés bolygatásnak látszik nyoma. A területének közepén azonban egy igen nagy és mély gödör figyelhető meg, melyet a közelmúltban valószínűleg munkagéppel ástak ki.

A földvárat 1864-ben említik először, miszerint: „Bolondvár.

Nagyobb kerekded földhányás, valószínű ember által készített, s hogy valami erődítmény lehetett, az ott talált római régi cserepek s időnként a földben található pénzdarabok tanúsítják, név eredete nem tudatik. Fekszik: mint az Ebvár.”¹ Később többek között Rómer Flóris, Hóke Lajos és Könyöki József is említi.²

1949-ben Nováki Gyula járt a helyszínen, vázlatosan felmérte a földvárat és megfigyelései alapján először közölt szakzerű leírást róla. Az 1949. évi terepbejáráskor a körárok közepén egy nagy kő állt ki a földből 80 cm magasan, teljes hosszát nem sikerült megállapítani. A kő szélessége 50, vastagsága 20 cm volt. Alatta és körülötte kisebb-nagyobb terméskövek voltak, némelyiken világosszürke mészhabarcok látszottak. A kő mellett embercsontok is voltak. Az árok falában megállapítható volt, hogy 20 cm mélységig kavicssal kevert föld található, alatta meszes talaj következett, amilyen a kiszedett falak után szokott maradni. A körárok déli és keleti részén lévő, a második világháború idején létesített lövészárkokban is sok embercsont volt (koponyatöredékek, csigolyák, lábszárcsontok), továbbá korongolt középkori kerámia töredékei és kisebb terméskövek. Az árok fala erős elszíneződéseket mutatott, ugyanez volt a kör alakú árkon kívüli lövészárkokban is. Az egyik keresztmetszet a következő volt: felülről számítva 90 cm mélységig kevert föld, benne több paticsdarab, 50 cm-től cserepek, ez alatt 30 cm vastag égett föld, melynek alján 1 cm vastag sározás, majd 5 cm vastag, apró kavicssal kevert föld után az érintetlen lösz következett. E kisebbik várrész északi végében ugyanez volt a helyzet, a lövészárkok falában a föld ugyancsak erős keveredést mutatott, sok bronzkori cseréppel és embercsonttal. Az 1949. évi terepbejáráskor az itteni lövészárkokban bronzkori cserepek és paticsdarabok is előkerültek, amelyek a vatyai kultúrából származnak.³ Jelenleg már az egész vár területét – így az elkülönülő kisebbik, északi részt is – magas fű borítja, a lövészárkok beomlottak, sehol nem látszik az 1949-ben még csupasz árokoldal.

1960-ban Kovács Tibor végzett próbaásatást a vár területén Bándi Gábor és F. Petres Éva részvételével. Két szelvényt nyitottak a déli, nagyobbik várrészben. Egy 4 × 4 méteres nagyságú a nyugati szélétől kb. 30 m-re, itt öt lakószintet állapítottak meg, a házak alaprajza és gödrök bontakoztak ki. A másik, 3 × 3 m nagyságú szelvény e várrész délkeleti sarka közelében, az előzőtől 25 m-re került feltárássra. Itt 246 cm mélységig nyolc települési szint bontakozott ki. Az előzetes jelentésben a két szelvényből 3-3 ház leírását, a gödrök rajzát és 7 db bögre, illetve edény rajzát közölte Kovács Tibor. Rombolásnak, tűzvésznek nem volt nyoma, a lakosság a rétegződések szerint folyamatos volt. A leletanyag a vatyai kultúra második felébe tartozik.⁴

2001 májusában Nováki Gyula és Terei György szintvonalas felmérést készített az erődítésről. (1. ábra). A sok bolygatás és a lövészárkok nyomait figyelmen kívül hagyták és csak az eredeti felszínt mérték fel. Az északi várrész körárka a sok bolygatás miatt nehezen volt felismerhető, ezt a részt a rajzon rekonstruálták.

A Bolondvár északi, kisebbik részében a kerek árkot 1952-ben Nováki Gyula, majd később Kovács Tibor is középkori erődítésnek tételezte fel. Hasonló álláspontot képviselt 1998-ban Terei György is, aki a kérdéses objektumok közé sorolta. A 22 × 25 m átmérőjű körárok tulajdonképpen lehetne Árpád-kori erősség is, bár az árok mérete ezt kevésbé támasztja alá.⁵ Hatházi Gábor terepbejárása során a domb keleti aljában középkori falu maradványait állapította meg és felvetette, hogy a dombtetőn esetleg a falu temploma állt, árokkal körülvéve.⁶ Ezt támaszthatják alá a területen korábban talált faragott kő és embercsontok. A középkori falu meglétét bizonyítják Terei György 2000 februárjában készített légi felvételei is, amelyeken világosan látszik a település árokrendszere. Természetesen nem kizárt, hogy egy korábbi erődítésbe építették a település templomát, vagy később erősítették meg a templomot. Olyan történeti adattal jelenleg nem rendelkezünk, amely kétséget kizáróan erre a településre vonatkozna; Györffy György csak a közeli Bárándot említi, amelyet 1361-ben Kont Miklós nádor a csatai pálosoknak adott.⁷ Hatházi Gábor a besenyők és kunok mezőföldi megte-

lepülésével kapcsolatosan azt mutatta ki, hogy a mai Dinnyés-Kajtori-csatorna helyén húzódó egykori vizenyős terület a mezőföldi kun szállásterület határa volt.⁸ Ezért lehetséges, hogy a Bolondvár alatt lokalizált középkori település a kunokhoz köthető. Közelebbi adatok csak régészeti kutatásokról várhatók.

1 PESTY F., 1864 – 1865. 168.

2 RÓMER F., 1878. II. 1. rész. 99; HÖKE L., 1876. szept. 21; KÖNYÖKI J., 1906. 279.

3 NOVÁKI GY., 1952. 8 – 10.

4 F. PETRES É., 1961a. 5; F. PETRES É., 1961b. 282; KOVÁCS T., 1963. 131 – 135.

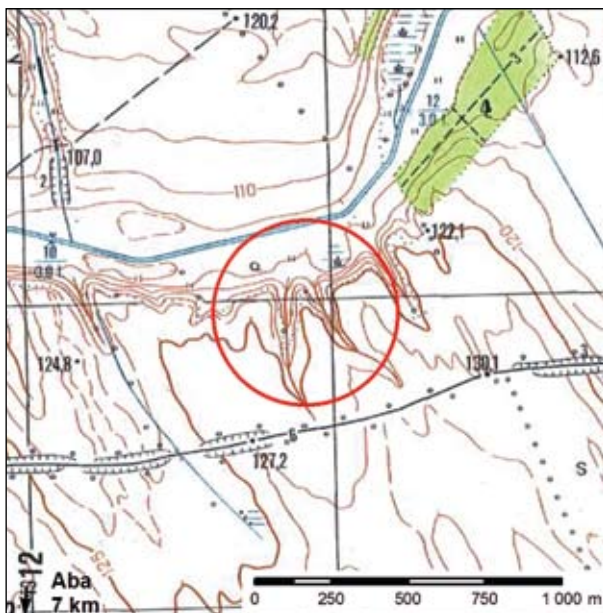
5 NOVÁKI GY. – TEREI GY. 2003.

6 Hatházi Gábor szíves szóbeli közlése.

7 GYÖRFFY GY., 1987 – 1998. II. 399.

8 HATHÁZI G., 1996. 49.

2 ABA-BELSŐBÁRÁND Ebvár

A vár az Aba faluhoz tartozó Belsőbáránd településtől kelet-északkeletre, 2 km-re található, a Dinnyés-Kajtori csatorna déli oldalán, a Bolondvár nevű bronzkori földvártól 1,2 km-re északkeletre. A sík területből itt kiemelkedő magaspartot több helyen vízmosások szabdalják. Két ilyen vízmosás alkotta völgy közötti gerincen található az erődítés. Az Ebvár területének relatív magassága a völgy felett kb. 20 méter.

A kis gerinc nyúlványát három oldalról a meredek domboldal határolja, egyedül délről lehetne könnyen megközelíteni, de itt

egy árokkal zárták le. Ez az árok ma 1,5 méter mély, a vár építéskor feltehetően mélyebb lehetett. A vár dombját a plató alatt 3 méterrel lejjebb 3-4 méter széles terasz keríti körbe. Ezt mindenképpen terasznak kell tekintenünk és nem földsáncnak, annak ellenére, hogy pereme néhol kicsit megemelkedik. Szélén második világháborús beásások, egykori lövészárkok láthatók. A felső rész, azaz a plató körülbelül 25 × 10 méteres, míg az egész vár területe az árok külső oldaláig egy 50 × 30 méteres területet foglal el. A vár és környéke ma füves, jól áttekinthető (2. kép).

Az erődítést már Ipolyi Arnold, Rómer Flóris és Hőke Lajos is említi.¹ 1864-ben Pesty Frigyes így ír róla: „Ebvár: Ez egy kis tojásdad formájú földfelhányás, hajdan erődítmény lehetett. Fekszik: Bárándpuszta déli részén, a szomszéd Kajtor puszta északi határvonala mellett.”² A várat formája miatt Kalap-hegynek is hívják,³ de ez az elnevezés térképen nem szerepel. A területet 1982-ben Skerletz Iván kereste fel, aki feljegyzéseket és egy vázlatos alaprajzot is készített róla. Terei György 1997-ben járta be a vár területét, amikor felmérését is elkészítette (2. ábra).⁴ Ásatás még nem történt a vár területén. A terepbejárások során a részletes vizsgálódás ellenére sem kerámia, sem más olyan leletanyag nem került elő, ami az erődítés korát pontosabban behatárolná.

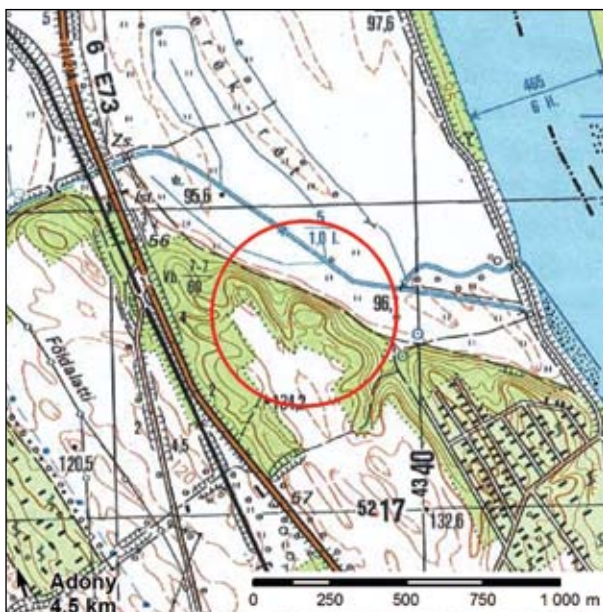
2000-ben légi fényképek készültek az Ebváról, ekkor a vár alatt gödrök nyomait lehetett megfigyelni. De talán még fontosabb és jelentősebb az a felfedezés, hogy a vár déli részén, az árok belső oldalán egy négyzet alaprajzú elszíneződés is felismerhető volt, ami feltehetően egy torony helyét mutatja. Természetesen ennek igazolása csak ásatással lehetséges.

A térségről szóló írott források szegényesek. A vár mérete

és elhelyezkedése alapján valószínű, hogy a szakirodalom által a 12–14. századból eredeztetett kisméretű várak csoportjába sorolható. Nem ismert a környező középkori települések (Báránd, Seregélyes, Páli, Szerecseny) pontos helye és kiterjedése sem.⁵ Mivel a vár az egykori kun szállásterület határán fekszik,⁶ ezért nem vehető el az a feltételezés sem, hogy a vár felhagyása a kun betelepődéssel lehet összefüggésben.

- 1 IPOLYI A., 1861. 296; RÓMER F., 1878. II. 1. rész. 99; HŐKE L., 1872. 236.
- 2 PESTY F., 1864–1865. 168.
- 3 IKMA Aba doboz, régi fényképek.
- 4 TEREI GY., 1998. 14.; TEREI GY., 2004. 534–535.
- 5 GYÖRFFY GY., 1987–1998. II. 399., 403., 407.
- 6 HATHÁZI G., 1996. 49.

3 ADONY Bolondvár

A vár az Adonytól dél-délkeletre 4,5 km-re, a Duna jobb parti egykori árterülete felett húzódó dombsor szélén helyezkedik el.¹ A vasútvonal keleti oldala mellett jelenleg a Vízfogadó működik, melytől északkeletre 550 m-re, Kulcstól északra 1 km-re találjuk a Bolondvárat. Út nem vezet a várhoz.

Az ártér felől vízmosásos völgyek vágódnak be a dombsorba, azt kisebb-nagyobb részekre bontva. Ezek egyikén helyezkedik el a Bolondvár is. Észak-északkelet felől az igen meredek, ártér feletti domboldal határolja, többi oldalát pedig a természetes eredetű mély és széles völgyek veszik körül, ezek jelentették az erődítés fő védelmét. Egyedül a déli oldal alatt végezhettek mesterséges mélyítést, a fennsík felőli védelem fokozására.

Az egykori telep hosszúkás platót képez, legmagasabb része a keleti vége felé van, északnyugat felé végig lejt. Szélét köröskörül a domb természetes pereme jelenti. Erődítésnek nyomát csak az ártér felőli meredek északkeleti és a nyugati oldalán találjuk, ahol a perem alatt 1-1,5 méterrel alacsonyabb szinten 1-2 m széles, elmosódott terasz húzódik. Ehhez hasonló teraszokat több Fejér megyei bronzkori földvárból ismerünk. A második világháború előtt még művelték a vár területét, és a feltételezhető sáncokat nyilván elegyengették. A vár területe 1949-

ben még füves, fátlan volt, napjainkra az egész területe áttekinthető erdővel fedett. Nyugati végében út vezet fel a völgyből.

A Bolondvárat Hőke Lajos említi először, mint földvárat.² Mivel Adony határában római erőd is található, az irodalomban a Bolondvárat is római korinak jelölték, így többek között Rómer Flóris, Könyöki József és Gerecze Péter.³ 1949-ben Nováki Gyula járta be a vár területét és vázlatosan felmérte, az erősség korát a felszíni leletek alapján a bronzkorba helyezte.⁴ 1973-ban Csukás Györgyi gyűjtött a felszínen bronzkori cserepeket,⁵ majd 2007-ben Nováki Gyula készítette el a vár szintvonalas felmérését (3. ábra).⁶ Ásatás még nem volt a területén, de a felszíni leletek szerint az erődítés a bronzkorból származik.

Több esetben felmerült, hogy esetleg az őskori erődítmény területén létesülhetett a Korkmaz, vagy más néven Dzsánkurtarán megnevezéssel illetett török kori adonyi parkány (lásd: Adony (Korkmaz, Dzsánkurtarán) – vár alatt), mivel azt az itteni Szentmihály-pusztával hozták kapcsolatba.

A pusztától északra, 1-2 km-re Daja-pusztán lévő egykori Mária-majorból az 1920-es években török sírkőtöredékek is előkerültek.⁷ Terei György 1997. évi terepbejárása során azonban a környéken sem török-kori leletek, sem más korszakból származó kerámia nem került elő.⁸

1 Bolondvárat a régebbi irodalomban a Pusztaszabolcs és Dunaújváros közötti vasútvonal nyugati oldalán lévő egykori Szentmihály-pusztával kapcsolatban említették, de a puszta már megszűnt, így már nem indokolt ennek szerepeltetése.

2 HŐKE L., 1876.

3 RÓMER F., 1878. II. 1. rész 99.; KÖNYÖKI J., 1905. 279.; GERECZE P., 1906. 279.

4 NOVÁKI GY., 1952. 9., 12.

5 CSUKÁS GY., 1973. 3.

6 NOVÁKI GY., 2008. 158–159.; Czajlik Zoltán légi fényképet készített a földváról. Vö.: CZAJLIK Z., 2009. 24. 1–2. kép.

7 PESTY F., 1864–1865. 170.; GENTHON I., 1959. 10.; HATHÁZI G., 2002. 115.

8 TEREI GY., 1998. 49. – Kivétel erre Adony – Szentmihály-pusztá, ahol az őskori földvár közelében nagy mennyiségű bronzkori kerámiát talált.

4 ADONY Éleshegy

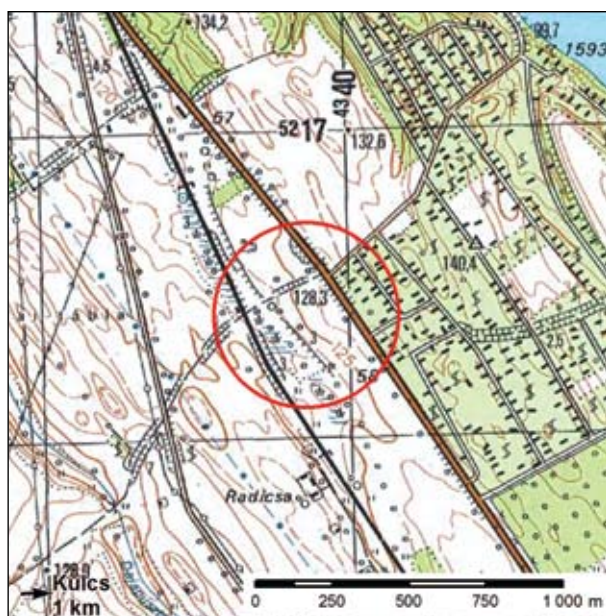
A donytól délnyugatra nagy kiterjedésű halastavak húzódnak egészen Felső-Cikola-pusztá határáig. Az adonyi vasútállomásától nyugatra 2,7 km-re, a kanyargó halastó összekeskenyedő részének déli partja fölé ugrik ki egy élesen végződő

dombhát, az Éles-hegy. Északnyugati aljában a tó, északkelet felé mély vízmosásos völgy határolja, déli irányban sík szántóföldben folytatódik a terület. Utóbbi oldalon a légi felvétel kissé ívelő vonalban mutatja egy beszántott ároknak a foltját, melynek keleti lejtős végét a domboldal szintvonalai jól érzékeltetik. Az árok hossza – a légi felvételekről (3. kép) mérve – kb. 200 m, az általa lezárt terület hossza az élesen összekeskenyedő végéig 180-200 méter körüli. A helyszínen nem mértünk, a rajz az 1:10.000-es térkép és a légi felvétel alapján készült (4. ábra).

Az erősség az irodalomban nem szerepel, nyomaira Miklós Zsuzsa figyelt fel 2008-ban légi fényképezés közben.¹ 2010. november 5-én Nováki Gyula és Merkl Máté bejárták a helyszínt. A légi felvételen látható, betemetett árok a helyszínen nem észlelhető, de az egykori telep északi része alig észrevehetően széles mélyedéssel különválik. A keleti oldal alatt, kb. 10 méterrel alacsonyabb szinten, széles terasz húzódik. A telep kelet felé kissé lejt, ezen az oldalon a felszínen bronzkori kerámiatöredékek gyűjthetők, melyek a valószínűleg erődített település korát is jelzik.

¹ MIKLÓS Zs., 2009. 132., 137.

5 ADONY Vetus Salina 3. őrtorony

Vetus Salina 3. őrtornya a 6-os út nyugati oldalán, az 57. és 58. kilométer között félúton, az úttól 10 méter távolságra helyezkedett el.

Azonosítása egy 1940-ben készült légifotó alapján vált lehetővé, ahol a ma is használt dűlőút déli és az itt húzódó egykori limesút nyugati oldalán 60 méterre egy négyzet alakú, limesútra tájolt jelenség ismerhető fel, amely egyértelműen római őrtornyot jelez.¹ A sötét sávval határolt megközelítőleg 36×36 méter nagyságú négyzetes keret közepén sötét folt látszik (5. ábra).² Ezen kívül más adatunk nincs az őrtorony létének bizonyítására, bejárása során sem került elő lelet.

¹ VISY Zs., 2000a. 99. ábra.

² VISY Zs., 2000a. 70.

6 ADONY

Vöröskereszti-dűlő (Vetus Salina) – Auxiliáris castellum

Vetus Salina auxiliáris castelluma Adony északi szélén, a Vöröskereszti-dűlőnél található, ahol a 6-os útból, az itt épített Vízműnél egy út ágazik ki délnyugati irányba. A castellum a Duna mentén az Ercsi és Kulcs között húzódó sík területen épült fel, a provincia belseje felé nyitott síkság lezárása és egy kedvező Duna-átkelő ellenőrzése céljából. A löszpartra helyezett castellumnak csak a délnyugati sarka maradt meg, több mint kétharmada a Duna eróziójának esett áldozatul. Ennek köszönhetően egyik oldalhossza sem határozható meg teljesen, bár egyes periódusokban a hátsó kapu (*porta decumana*) pozíciója alapján a nyugati, decumana front hossza hozzávetőlegesen kiszámítható. Megmaradt területét az 1886-os útépítésnél és később is rendszeresen földkitermelésre használták, ennek során szinte teljesen elpusztították a későbbi periódusok rétegeit. Ma a 6-os főút is átfut a castellum területén.

A castellum kapuja előtt talált mérföldkövet 36 római mérföldre (53,3 km) állították az *aquincumi* legiótábor déli kapujától,¹ amely megegyezik Ptolemaios (II 15,3) és az *Itinerarium Antonini* távolságadataival.²

Az auxiliáris castellum egyes periódusainak kronológiáját és védműveit Barkóczi László 6-os főút építése kapcsán 1949-ben és 1950-ben végzett ásatása³, valamint Buza Andrea 2001-ben történt kisebb, még közöletlen leletmentése⁴ alapján ismerjük.

Az ezerfős, részben lovasított cohors (*cohors milliaria equitata*) számára épült castellum feltárásakor Barkóczi László legalább négy palánkperiódust és két kőperiódust tudott elkülöníteni, amelyek – a pannoniai határerődökre oly jellemzően – jórészt ugyanazon a helyen épültek fel.⁵ Ezek a következők:

Az I. palánktábor (6a. ábra) déli oldalából 70 métert, a nyugatiból 130 métert hagyott meg a folyó. Palisádfalnak nem került elő nyoma, a fal vonalában talált széles fekete sáv egy megerősített földtöltéssel készült táborra utal. A földtöltés (*agger*)

tetején palisád vagy sövényfal futott. Ebbe a földtöltésbe vág-ták bele valamivel később az oldaltornyokat, amelyekből a nyugati fal mentén, egymástól 25 méter távolságra kettőt sikerült feltárni – egyikük sem volt kaputorony. Mindkét torony 3,4 méter átmérőjű kerek alaprajzú, amely 1. századi környezetben szokatlan és egyelőre csak a Traianus-oszlop ábrázolásairól ismert. A tornyok belsejében talált 4 nagyméretű cölöplyuk többemeletes toronyépítményt feltételez.⁶

Az I. palánktáborból előkerült kevés leletanyag és a hozzá köthető rétegek vékonysága fennállásának rövid idejével magyarázható. Árkának betöltése Pó-vidéki terra sigillata töredéket és egy 1. századi bronzmécsest tartalmazott, rétegeiből öt erősen kopott Claudius és egy ugyancsak elhasznált Galba érem származik. Ezek alapján építési idejét az ásatók Domitianus uralkodására, a Kr. u. 88 – 92 közé eső évekre tették.⁷ Visy Zsolt a legkorábbi periódust Claudius-Nero (kb. Kr. u. 40 – 70) korinak tartotta,⁸ ez azonban véleményünk szerint túl korai. Gabler Dénes ugyanerre a leletanyagra, közülük is főleg a terra sigillatakra alapozva az I. palánktábort meggyőzően a Vespasianus-kori castellumok közé sorolta.⁹ A település nevében szereplő *vetus* 3 melléknév talán arra utal, hogy a ripa mentén Adony a régebbi alapítású castellumok egyike volt. Szintjeit mindenhol égési réteg jelezte, amelyet az erődítmény Domitianus dunai háborúi (Kr. u. 90 – 93) során bekövetkezett pusztulása eredményezhetett.¹⁰

A II. palánktábor (6b. ábra) a Vetus Salina I. palánktáborától délre létesítették, mivel annak elpusztult maradványait nem planírozták el, így annak helye alkalmatlan lehetett az építkezésre. A II. palánktáborból csak kerítőárkának (*fossa*) alja maradt meg. A tábor rétegeit elhordták, de bizonyosan palánkkonstruktív falai voltak. Az északi 25 méter hosszán megmaradt árokszaka és a nyugati oldala ismert, itt azonban az árkot nem tárták fel teljes hosszúságában. A palánktábor árka széles és mély (szélessége 4,15 mélysége 1,8 méter), metszete – különösen az alján – tölcseres.¹¹ Betöltéséből 1. századra keltezhető kerámialeleteket gyűjtöttek. Amennyiben a II. castellumot az I. palánktábor elpusztulása után építették, úgy késő-Domitianus – kora-Traianus kori lehet (Kr. u. 95 – 105 körül). Ebben az időben a castellum helyőrségét a *cohors I Brittonum milliaria equitata* adta.¹²

A III. palánktábor (6c. ábra) részben az I. palánktábor területére helyezik, de déli oldalát 50 méterrel délebbre tolták. Alakja nem szabályos téglalap, nyugati fala ugyanis a hátsó kapu (*porta decumana*) irányába enyhén összetart. Déli falából 81, nyugati falából pedig 150 méter hosszú szakaszt hagyott meg a Duna. Falának szerkezetét egymástól 1,5 méterre leütött, kettős cölöpök közé fektetett gerendák alkották, úgy, mint a dunaújvárosi (Intercisa) palánktáborét (ld. ott). A kettős, 20-25 cm vastag cölöpök között 25 cm-nyi távolságot hagytak, így a vízszintesen fektetett gerendák is ilyen vastagok lehettek. Mindegyik kettős cölöp mögött 1,5 méter távolságra

egy harmadik, függőleges cölöp maradványait találták, amely összeácsolva az elülső cölöpsorral a földtöltést tartotta, annak szilárdságát fokozta. A déli oldalon egy tornyot is sikerült feltárni, amely négyzetes alaprajzú volt és fele hosszúságával a gerenda fal elé ugrott. Egyelőre nem tudni, hogy az aktuális árok előtt, a torony vonalához igazodóan feltárt további két cölöplyuk hogyan függ össze az oldaltoronyal. A III. palánktábor szimpla kerítőárka meredek és csúcsba végződik. A hátsó kapuhoz vezető út (*via decumana*) sóderes felületét több helyen is átmetszették, ez 88 méterre húzódott a déli faltól és megközelítőleg egybe esett a IV. palánktábor megfelelő útjával. (A tábor rövidebb oldalának szélessége így 176 méter lehetett.) Belsejében már kő vagy kő alapozású épületek álltak és ismert egy kőből épített csatornája is.¹³

Az előkerült leletanyag és a régeltani megfigyelések alapján ez a palánktábor a Traianus-korra, a 2. század első évtizedeire keltezhető. Helyőrsége Kr. u. 101 és 118/119 között a *cohors I Alpinorum equitata* volt.¹⁴

A IV. palánktábor (6d. ábra) úgy létesítették, hogy a castellum fa-föld szerkezetű falát részben a III. palánktábor betöltött kerítőárka fölé, részben azon kívül építették. Iránya és tájolása az I. palánktáboréval párhuzamos. A tábor déli oldalából 86, nyugati oldalából 173 méter hosszú szakasz maradt meg. Magát a falat 35–40 cm átmérőjű cölöpkökből építették. A kettős cölöplyukak távolsága 1,4 méter, egymástól pedig 1,2 méter választotta el. A kettős cölöplyukak mögött 1,1 méterre egy-egy ferde állású támasztógerenda maradványát („ferde cölöplyukakat”) találták, amelyeket eredetileg a körüljáró földtöltésének rézsúja rejtett. A fal két párhuzamos cölöpsorát gerendaácsolat kötötte össze, amely a földkitöltésen belül kazettás szerkezetet alkotott. A belső cölöpsor csak a körüljáró szintjének magasságáig érhetett. A belső körüljárót 25 méterenként belülről egy nagyobb átmérőjű, második cölöpsorhoz kapcsolt – az ásatók által „oszlopcsomónak” nevezett – gerenda még tovább erősítette. A III. palánktábor tornyától keletre előkerült egy 0,7 méter széles kőalapozású kerek oldaltorony, amely a keskeny alapozás miatt vagy fa felmenő fallal rendelkezett, vagy a belső terét földdel töltötték ki. A torony erősen kiugrott a palánkfal elé, egészen a kerítőárok pereméig. A közvetlenül a toronyok előtt vezetett kettős árkát az első kőtábor periódusában is használták. A hátsó kapuhoz vezető út (*via decumana*) nyomvonal egybeesett a III. palánktábor hasonló útjával.¹⁵

A IV. palánktábor a kora Hadrianus korban épülhetett, már a Kr. u. 118–119 körül Raetiából Pannonia inferiorba vezényelt új helyőrsége a *cohors III Batavorum milliaria equitata* számára,¹⁶ amely a 3. század közepéig adta Vetus Salina helyőrségét. A IV. castellum palánkfala rövid ideig, legfeljebb néhány évtizedig állott fenn.

Az I. kőtábor (6e. ábra) mindössze annyiban különbözik a IV. palánktáborától, hogy – egy kisebb méretnövekedést leszámítva – a falát már kőbe építették. Az új, 75–80 cm vastag kőfalat a korábbi periódus kerek tornyai elé a kerítőárok tövébe húzták.¹⁷ Ez alapterületének csekély növekedését eredményezte. A déli oldalából így 90 m, a nyugatiból 177 méter hosszú falszakasz maradhatott meg. A castellum belsejébe került, a IV. pa-

lánktábor periódusában épült oldaltornyokat valószínűleg tovább használták. Az árok is változatlan maradt és a castellum belsejében is ugyanazok az épületek álltak, amelyeket a IV. palánktábor periódusában emeltek.¹⁸ A falak kőbe történő átépítése valószínűleg Antoninus Pius alatt (Kr. u. 138–161) történhetett.

Az újkori földkitermelés a castellum utolsó, II. kőtábor periódusát (6.[6]. ábra) szinte teljesen elpusztította, mindössze néhány jelenséget tudunk ehhez az időszakhoz kötni. Ezek alapján a tájolása alkalmazkodott az I. kőtábor falához és a munkálatok valószínűleg csak a védőművek átépítésére korlátozódtak. Közvetlenül a mai felszín alatt, az első kőtábor betöltött árka tetején, párhuzamosan az I. kőtábor falával és a II. kőtábor kerítőárkával egy 2 méter széles út húzódott, amely az újabb kőperiódusban a castellum falát belülről kísérő úttal (*via sagularis*) azonosítható. A castellum kőfalait már a római korban kiszedték, így csak a helyét lehetett feltárni. Déli oldalából 101 m, a nyugatiból 200 méter hosszú falszakasz maradt meg. Árka kettős tagolású, közülük a belsőt különösen mélyre ásták.¹⁹

A castellum nagyobbítással történt átépítése Marcus Aurelius északi háborúit követően, a 180-as évek elején történt, bár ezt vonatkozó leletanyag híján egyelőre csak valószínűsíteni lehet. A II. kőtábor még a 3. században is használták. Falait ismeretlen időben, de még a római korban kiszedték, a kerítőárkát pedig betömték. Nem tudjuk, hogy a későbbi periódusok hiánya vajon a késő római erőd máshol történt felépítésével,²⁰ vagy inkább a földkitermelés miatti teljes elpusztulásával magyarázható.²¹ Mivel a késő római erődnek semmi nyoma sincs, nem kizárt, hogy olyan területre építették, amelyet a Duna azóta teljesen elpusztított. Felmerült, hogy az árok betöltése a legyező alakú saroktoronyok építése miatt történt,²² de távolabb ástott késői ároknak nem került elő nyoma. Mindenesetre ha lekerekített sarkaihoz a 4. században legyező alakú tornyokat építettek, akkor a délnyugati saroknál egy ilyen torony alapozását vagy annak helyét mindenféleképpen meg kellett volna találni. Hogy Vetus Salina még a 4. század végén is helyőrséggel rendelkezett, bizonyítja a Notitia Dignitatum, amely szerint itt a dalmát lovasok egysége (*equites Dalmatae*) állomásozott (Not. Dign. occ. XXXIII, 33, 37).

1 CIL III 3723 = 10631.

2 It. Ant. 245,4.

3 BARKÓCZI, L. – BÓNIS, É., 1954. 129–197.

4 BUZA A., 2001. 133.

5 BARKÓCZI, L. – BÓNIS, É., 1954. 129–197. – Rövid összefoglalások a castellum periódusairól: SARIA, B., 1961. 1905–1906; FITZ J., 1970. 164–168; BARKÓCZI, L., 1976. 98–99; VISY Zs., 1989. 93–94; VISY Zs., 2000a. 68; SZABÓ Á., 2002. 44–49; VISY Zs., 2003b. 111–113; VISY Zs., 2009. 144–145. – Lásd még Buza Andrea 2001-es leletmentését, amelynek kutatóárka nemcsak a vicus érintette, hanem a castellum 6-os úttól nyugatra levő védőműveit is átvágta: BUZA A., 2001. 133. – A táborfaluhoz (*vicus*) összefoglalóan: KOVÁCS P., 1999. 32–35.

6 BARKÓCZI, L. – BÓNIS, É., 1954. 141–143.

7 BARKÓCZI, L. – BÓNIS, É., 1954. 141–143.

8 VISY Zs., 2000a. 68.

9 GABLER, D., 1997. 88; GABLER, D., 1999. 81. – Ennek nem mond ellent az Adonyból előkerült korai amforák időrendje sem: BEZECZKY T., 1990. 98–101.

- 10 Ebből a pusztulási rétegből egy LMV bélyeges Pó-vidéki terra sigillata töredék is előkerült.
- 11 BARKÓCZI, L. – BÓNIS, É., 1954. 146–147.
- 12 LŐRINCZ, B., 2001. 32.
- 13 BARKÓCZI, L. – BÓNIS, É., 1954. 147–153.
- 14 LŐRINCZ, B., 2001. 27.
- 15 BARKÓCZI, L. – BÓNIS, É., 1954. 153–156.
- 16 A csapat történetéhez lásd: LŐRINCZ, B., 2001. 30–31. – Vö.: LŐRINCZ, B., 2005. 59.

- 17 Az I. kőtábor védőműveinek rekonstrukciójához ld. HAJNÓCZI GY., 1987. 141. 195. ábra.
- 18 BARKÓCZI, L. – BÓNIS, É., 1954. 156–161.
- 19 BARKÓCZI, L. – BÓNIS, É., 1954. 161–167.
- 20 BARKÓCZI, L. – BÓNIS, É., 1954. 184.
- 21 VISY ZS., 2000a. 68.
- 22 VISY ZS., 1989. 94.

7 ALCSÚTDOBOZ-GÖBÖLJÁRÁS Pogányvár

A lcsútdoboz közigazgatási területén belül, a falutól keletre 5,5 km-re helyezkedik el a hozzá tartozó Göböljárás nevű településrész, melytől délkeletre 1 km-re találjuk a Pogányvárat. Két mély, természetes eredetű, vízmosás alkotta völgy között nyúlik ki meredek oldalakkal északnyugat felé a földvár lapos fennsíkja. Északi oldala alatt vékony, többnyire kiszáradt ér medre húzódik kelet felé a Szent László-víz nevű patakig. A Pogányvárat behatároló két mély völgy a délkeleti oldalon egymásba kapcsolódva választja el a vár területét a fennsík folytatásától. A délkeleti völgy külső oldalán mély bevágódás tart a fennsík felé, ez kizárja ennek az ároknak mesterséges eredetét, bár az erősség használata idején valószínűleg mélyítették a védelem fokozása érdekében.

A Pogányvár kétrészes. Az északnyugatra kinyúló, nagyobbik rész hossza 210 m, legnagyobb szélessége 125 m. Mesterséges erősítés nem veszi körbe, szélét éles dombperem jelzi. Az északi és északkeleti szélén végig, részben már betemetődött egykori lövészárók húzódnak. Belső területe sík, egyenletesen emelkedik a délkeleti vége felé. E várrész alatt a délnyugati oldalon, 9-10 méterrel alacsonyabb szinten egy 20-30 m széles, hosszú teraszt,

annak délnyugati szélén egy sáncot találunk, melynek belső magassága néhol eléri a 2-3 métert. Lehetséges, hogy itt egy természetes alakulatot használtak fel a védelem kialakításakor. Ennek vonala azonban délkelet felé már csak perem formájában folytatódik, és egybeolvad a nyugat felől felvezető árokkal. A lejtős terasz elkeskenyedő északnyugati vége 7-8 méterrel alacsonyabb szinten félkör alakban zárja le a védett területet (4. kép).

A másik várrész az előzőtől délkeletre, a fennsík felé eső oldalon található. Hossza 165 m, legnagyobb szélessége 48 m. Alakja ennek is hosszúkas. A fennsík felé eső, déli-délkeleti teljes oldalán sánc vonul, belső magassága közepén eléri az egy métert. Területe több helyen bolygatott.

A két várrész közötti 35-40 m széles részbe nyugat felől árok vezet fel, melynek északkeleti vége majdnem eléri a két várrész magasságát, mintegy összekötve azokat. Ahogyan most is, az őskorban is ez lehetett a feljárat a várba. Az 1949. évi terepbejárás idején legelő volt az egész terület, azóta sűrűn bebokrosodott, de most is jól bejárható.

A Pogányvár első említését Pesty Frigyes helységnévtárából ismerjük: „Pogányvártető, Göböljárás pusztától keletre a Vértesi szőlőknél van. A megboldogult nádor többször is ásatott itt sok régi nyomokra akadt. A vár területén régi romok látszanak. Környékén tó volt két malommal, ma már csak az egyik van meg. A tó vizét pedig 30-35 évvel ezelőtt csapolták le s most rét és szántó van ott.”¹ József nádor kutatásairól egykorú feljegyzés nem maradt fenn, de főherceg fia, a szintén József, 1871-ben megemlékezett erről. Mint írta, ő is résztvett édesapja kutatásaiban. Említi azt is, hogy Rómer Flóristól megkapta a nádor által az 1840-es években készítettet és a Nemzeti Múzeumba került felmérés rajzát, melyet lemásolt és rövidesen kimegy a helyszínre ellenőrizni.² A felmérésről többet nem tudunk.

1906-ban Gerecze Péter is megemlékezik róla: „Bicskétől délre egy magaslaton sáncalakú földhányás,”³ ami minden bizonnyal azonos az itt tárgyalt göböljárás Pogányvárral. 1911. szeptember 28-án Marosi Arnold tekintette meg a Pogányvárat, melyet akkor már őskori telepként említenek.⁴ Nováki Gyula 1949-ben járta be a földvárat és vázlatosan felmérte. Az északnyugati, az északi és északkeleti dombperemen a második világháborúból visszamaradt lövészárkok akkor még frissen látszottak. Az észak-

nyugati részen az árokból kihányt földben sok nagyobb, faragatlan kő volt. Bent a lövészárók oldalában az erődített terület egykori szélén egy falat figyelt meg 2,5 m hosszan, amelyet kb. 20 × 50 cm nagyságú kövekből raktak, kötőanyag nélkül. A földvárat a felszínen található cserepek alapján a bronzkor második felébe datálta.⁵ Később, 2003-ban szintén Nováki Gyula készítette el a földvár részletes, szintvonalas felmérését is, amely 2005-ben került közzétételre (7. ábra).⁶

József nádor 1840-es években végeztetett ásatásairól nem ismerünk közelebbi adatokat, nem kizárt, hogy az akkor feltárt falak összefüggenek az 1949-ben látott fallal. Azóta újabb kutatás nem történt a Pogányváran. A felszínen található cserepleletek alapján az egykori erődítést a bronzkor második felébe helyezhetjük.⁷

1 PESTY F., 1864–1965. 174.

2 József fhg., 1871. 43. – Leírása alapján nem tudjuk tisztázni, hogy hol történt a kutatás és mit találtak. Római korról szól, ami az akkori téves meghatározásnak tudható be, azonban említ épületeket, amelyeket annak idején a felmérés után visszatemettek, de most (1871!) is látszanak helyenként a budai út mellett. Említ egy római követ, melyen *legio* és *cohors* olvasható, de közelebbi lelőhelyét nem jelölte meg. Valószínű, hogy egy római kori lelőhely is volt a közelben és a kő talán onnan származott. Mráv Zsolt szóbeli közlése szerint a Magyar Nemzeti Múzeumban Alcsútról több római kori tárgyat őriznek, Göböljárásról csak egy kő van közöttük: CIL III, 3370 = RIU 6, 1365.

3 GERECZE P., 1906. 298., 301.

4 MAROSI A., 1912–1918. 1. füz. (1910–1911.) 28.

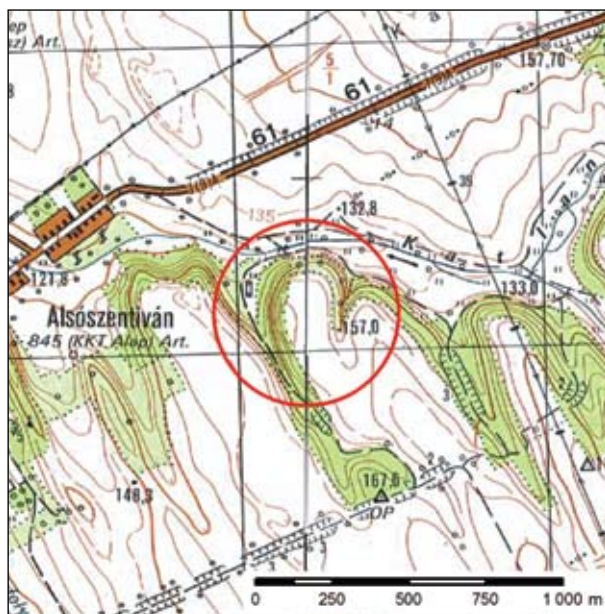
5 NOVÁKI GY., 1952. 5., 6.

6 NOVÁKI GY., 2005. 167.

7 2003-ban felmérés közben a déli földsánc megbolygatott részében egy kis fülles bögrét találtunk a vatyai kultúra koszideri periódusából. Meghatározását Keszi Tamásnak köszönjük.

8 ALSÓSZENTIVÁN

Alsó-közép-dűlő I.

Az erődítés Alsószentivántól keletre, 1250 méterre, a magaspárt szélén helyezkedik el, amely a tőle északra elterülő síkságból mintegy 25 méterre emelkedik ki. Két mély völgy határolja, a plató a legszélesebb részen 400 méter, majd északi irányba keskenyedik. Az utóbbi északkeleti részén északkelet-délnyugati irányban enyhén ívelő természetes árok figyelhető meg. A várat légifotó nyomán sikerült azonosítani, és noha terepbejárás történt a területen, a felszínen már nincs nyoma erődítésnek, ez csak a fotón látszik. Két árok védhette a területet. A délebbik a természetes árok folytatásában vágta ketté a platót. Így az árokkal védett terület 220 × 140–180 méteres volt. Ezen kívül a plató északi részét egy félköríves árok választja el a dé-

lebbi területtől, melyen belül egy ovális fehér folt figyelhető meg. Ez a terület 110 × 60 méteres lehet (8. ábra). Az egész területen ma bodzaültetvény van, és bár jól áttekinthető, de árokra vagy sáncre utaló nyomok nem figyelhetők meg a felszínen (5. kép).

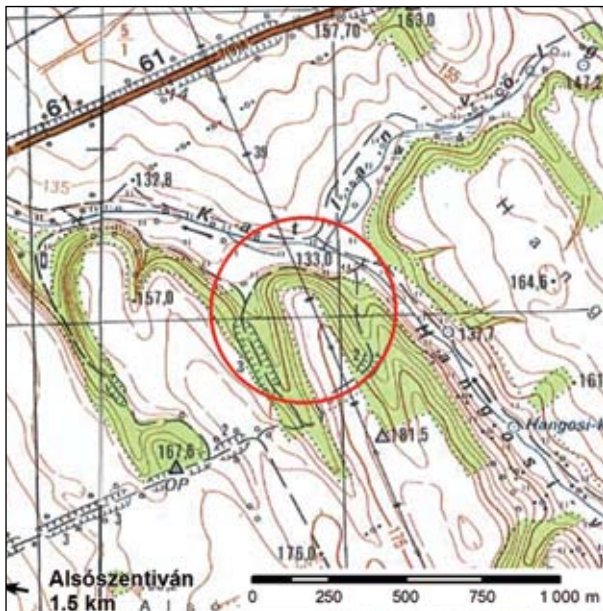
Az erődítésről írott forrással nem rendelkezünk. Az 1950-es években készített légi felvétel az első adat róla, ¹ de az újabb fotókon is tökéletesen látszik a két árok. Legutóbb a Civertan Bt. 2009-ben készített repülés közben felvételeket kisebb magasságból, melyeken azonban már csak nagyon nehezen vehetők ki az árokra utaló foltok. Terei György, Szabó Tibor és Jakab József 2010 nyarán kereste fel a lelőhelyet.² Az ekkor végzett terepbejárás során két kisméretű őskori kerámiatöredék került elő a felszínről.

A kutatás jelenlegi szintje, valamint a lelőhely nagyfokú pusztulása miatt nem lehet egyértelműen korhoz kötni az erődítményt. A terepbejárás során előkerült kerámiatöredékek őskorra utalnak, de az északi árokkal övezett területrész lehet akár későbbi is, mivel a légi fotókon a magaspárt alatt egy valószínűleg középkori település is felismerhető.

1 MTA. Régészeti Intézet. Fotótár. Ltsz.: 75354.

2 Ezúton is köszönjük Szabó Tibornak és Jakab Józsefnek a terepbejáráshoz nyújtott segítségét.

9 ALSÓSZENTIVÁN Alsó-közép-dűlő II.

Az erődítés Alsószentivántól keletre, 1900 méterre, a magaspárt szélén, az Alsószentiván – Alsó-közép dűlő I. erődítményétől 650 méterre kelet-déleleti irányban helyezkedik el. A magaspárt a tőle északra elterülő síkságból 25 méterre emel-

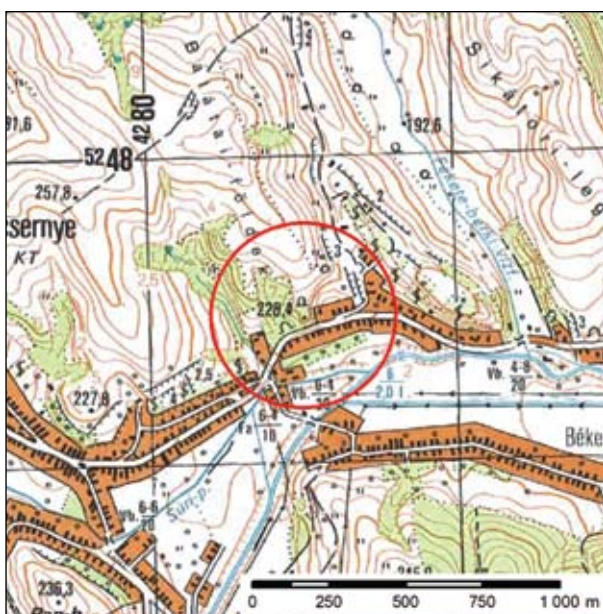
kedik ki. Nyugatról egy mély völgy, keletről a domboldal aljából induló sík terület határolja. A völgy által leválasztott plató szélessége 120 méter. A területről készült légi felvételen (6. kép) az objektum északi szélétől 150 méterre délre figyelhető meg egy árok és egy sánc ívelt vonala, ami elválasztja a meredek domboldallal félig körbevett területet a tőle délebbre eső résztől (8. ábra).

Az erődítés az eddigi irodalomban nem szerepelt. Miklós Zsuzsa és Terei György 1999-ben légi felvételt készített a területről, ennek alapján sikerült az erődítményt azonosítani. Ezekon a fényképeken az árok nyomvonala tökéletesen látható. A Cívertan Bt. 2009-ben kisebb magasságból felvett fotóin a frissen vetett szántóföldön halványan, de ugyancsak látszik az árok vonala. Terei György, Szabó Tibor és Jakab József 2010 nyarán kereste fel a lelőhelyet.¹ A terepbejárást ekkor nehezítette, hogy embermagasságú repce volt a szántóföldként hasznosított területen. Ennek ellenére látszott az árok vonala.

Leletanyag a terepbejárás során került elő, az erődítmény formája és mérete alapján valószínűleg az őskorból származik.

¹ Ezúton is köszönjük Szabó Tibornak és Jakab Józsefnek a terepbejáráshoz nyújtott segítségét.

10 BAKONYCSERNYE Kastélydomb (Pácmány-domb)

Bakonycsérnye falu belterületén, a Kuruc és a Rákóczi utca felett található a Kastélydomb (7. kép), melynek tetején áll a távrolról is jól látható második világháborús emlékmű.

A domb egy 30-35 méter átmérőjű, három oldalról igen meredek oldallal körbevett vízszintes platóval rendelkezik, melynek déli szélén elmosódott földsánc vagy falnyomok észlelhetők. A terület nagy része füves, északnyugati oldalon, ahol egyenletesen emelkedik a terep, szántóföldi művelés folyik. A dombtól 40-50 méterre északnyugati irányban egy szétszántott, ma már nagyon sekély mélységű árok figyelhető meg. Emellett a dombtető és a szántóföld határánál is felismerhető valamilyen mesterséges mélyedés, de ezt a mezőgazdasági művelés annyira elpusztította, hogy a Kastélydomb felmérésén (9. ábra) már nem került jelölésre.

Dornyay Béla ír először 1927-ben a várról: „Az Öregmalom feletti Kastély-dombon ismeretlen korú épület alapfalai állottak...”¹ A Szent István Király Múzeum Adattárában fellelhető bakonycsérnyei kérdőíven Révay Gyula is említi a helyet: „Régius

maradvány. Alagút van alatta. Volt a töröké is, a papoké is. Ma már csak nyomai vannak.”² Az erődítményt végül az 1930-as évek közepén Faller Jenő azonosította, aki a Kastélydomb hely-név, valamint egy 1846. évi térkép romra utaló jelzése és a szintén itt feltüntetett, kicsiny, csak néhány házból álló újkori Poczman nevű település neve alapján kimutatta, hogy itt állt a 15. századi Poczmánok falu, tehát az okleveles forrásokban szereplő Poczmán erőssége is itt lehetett. Ekkor itt még épületromok voltak láthatók.³

1981-ben Skerletz Iván járta be a helyszínt és leírta megfigyeléseit.⁴ Terei György 1997-ben végzett terepbejárást a Kastélydombon, amikor az erősség felmérését is elkészítette (9. ábra). A korábbi irodalmi források⁵ Bakonycsernyén két helyet említenek, ahol valamilyen erődítés lehetett, de Terei a terepbejárás alapján tisztázta, hogy a Kastélydomb és Pácmány-domb ugyanazt a területet jelöli.⁶ Területén leletanyag nem került elő. A lelőhely kormeghatározásához ugyanakkor irányadó lehet, hogy a domb aljából több 14–15. századi kerámia jutott a megyei múzeum gyűjteményébe.⁷ Az erődítés történetét legutóbb Koppány Tibor ismertette a magyarországi kastélyokról szóló összefoglalásában.⁸

A Kastélydombon állt pacmáni castellumot az írott források szerint 1460 körül Pacmáni (Kis) Tamás építtette, aki Újlaki Miklós familiárisa volt. A castellum nem sokáig állt fenn, mert 1484-ben Újlaki Lőrinc seregével megostromolta és leromboltatta, Pacmánit pedig elfogva palotai várába záratta.⁹ Ezt követően 1518-ban szerepel egy oklevélben, amikor a birtokos Gethe-i család tagjai Poczman prédiom igazgatását, amelyen egy

elhagyott kőtorony áll, Inotai István palotai várnagyra bízzák.¹⁰ Az erősség utolsó említése 1537-ből való, amikor János király Podmaniczky Jánosnak adományozza Palota várát, melynek tartozékaiként a *Paczman* nevű romos vár is szerepel.¹¹ A későbbiekben a 18. század közepéig Pacmán, – mint Csernye faluhoz tartozó pusztá – a Zichy család palotai uradalmának részét képezte.¹²

Az épület egykori formája már csak ásatással lenne felderíthető.

1 DORNAY B., 1927. 81.

2 IKMA Bakonycsernye doboz (a kérdőív év nélküli), Révay Gyula adatközlése.

3 FALLER J., 1936. 55; FALLER J., 1937.

4 Skerletz Iván terepbejárása 1981. május 9.

5 Lásd az 1. és 2. sz. jegyzetet

6 TEREI GY., 1998. 15.

7 IKM Ltsz.: 94.6.1. – 94.6.4. – Kulcsár Mihály segítségét ezúton köszönjük.

8 KOPPÁNY T., 1999. 74., 87., 191.

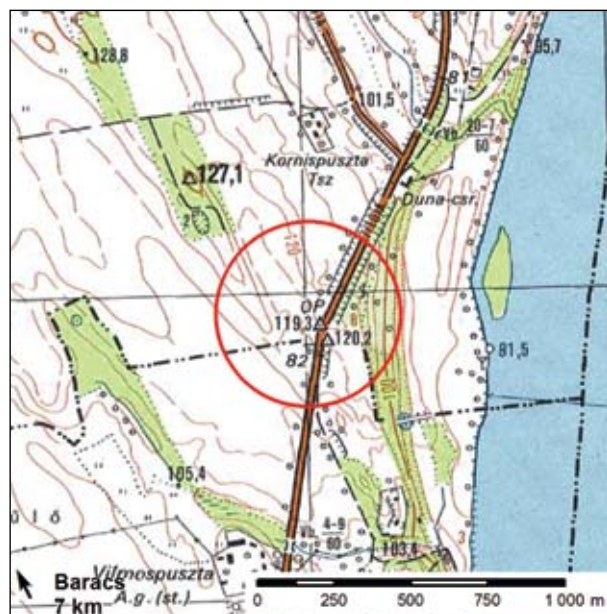
9 DL 19007; FALLER J., 1936. 55; FALLER J., 1937; KOPPÁNY T., 1999. 74, 87, 191. – Pacmáni Tamás először Újlaki Miklós apródja, később tárnoka [raktározott termékek kezelője], palotai és újlaki várnagya, macsói albánja és végrendeletének végrehajtója. Ura halála után, fiának, Újlaki Lőrincnek nagykorúvá válásáig az Újlaki birtokok kormányzója volt. – Egy esetben az ostrom idejét Koppány Tibor tévesen 1493-ra tette (KOPPÁNY T., 1999. 87.). – Pacmáni (Kis) Tamás személyére lásd még: KUBINYI A., 1973. 24–25.

10 KÓTA P., 1997. 650. sz.

11 Podmaniczky Okl. II. 620., III. 84., 92–96.

12 HEICZINGER J. – LENCSES F., 1979. 180., 182., 184. – A palotai uradalom 1650-től volt a Zichyek birtoka.

11 BARACS Annamatia 1. jelzőtorony

Baracs és Fejér megye déli határának közelében fekszik, a 6-os úttal egybeeső limesút nyugati oldalán, egy római kori útélágazásnál (ún. E út),¹ az Annamatia castelluma után következő fennsíkra felkapaszkodó emelkedő legmagasabb pontján. Azonos lehet a Luigi Marsigli által lerajzolt 6. sz. jelzőtoronnyal.² Egy 1954-ben készült légifelvétel alapján azonosította Visy Zsolt,³ hangsúlyozva, hogy árkai a fotón nem, vagy csak alig látszódnak. A torony árkainak elszíneződése valamivel jobban felismerhető egy 1940-es légifelvételen (10. ábra).⁴ Bár típusa nem határozható meg, Visy Zsolt feltételeSEN I. Valentinianus-korinak tartja.⁵

1 VISY ZS., 1978a. 249; VISY ZS., 1981. 51.

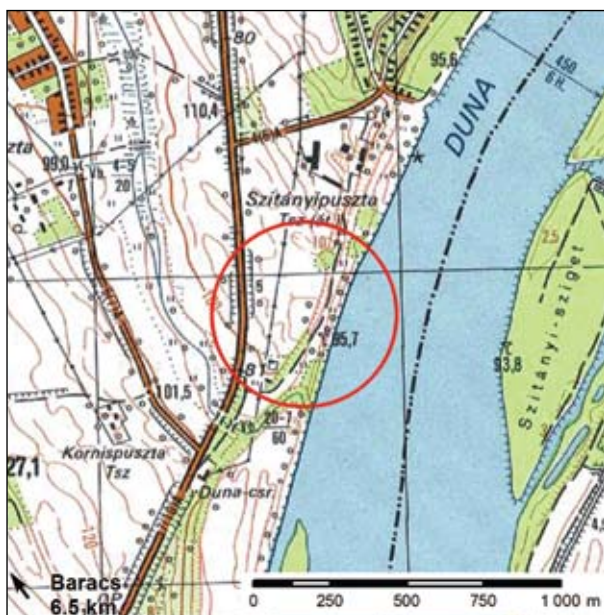
2 MARSIGLI, L. F., 1726. II. fig. VII. – Vö: VISY ZS., 1978a. 249.

3 VISY ZS., 1978a. 249. 15. kép; VISY ZS., 1981. 47. Abb. 15.

4 HI – 69 430 – 1940.

5 VISY ZS., 2000a. 79.

12 BARACS (Annamatia) – auxiliáris castellum

A castellum a 6-os főút 81. kilométertáblája mellett az út keleti oldalán fekvő Huszárfi-tanyától kb. 200 méterre északkeletre a Duna partján helyezkedik el; megmaradt alakját a terepvonalak is kirajzolták (8. kép). Az erődítményt egy lapos, környezetéből 3-4 méterre kiemelkedő löszdombra építették,¹ amely a szűkebb környezetében is alacsonyabbnak számít. A castellum közelében, attól északra és délre ezért helyeztek el őrtornyokat a magasabb partoldalak peremén.² A terasz a castellum közepe felé emelkedik olyannyira, hogy eredeti felszíne a központi épület (*principia*) területén 2,5-3 méterrel magasabb lehetett. A löszdomb keleti, a Duna mai átlagos vízszintjétől 16 méterrel magasabban fekvő partoldalát a folyó folyamatosan alámossa, amelynek során az ellenség felé eső keleti fele (*praetentura*) szinte teljesen, összességében pedig a castellumnak közel kétharmada elpusztult. A szőlőtelepítés miatti rigilírozások³ és az intenzív kőbányászat pedig a megmaradt falait pusztították. Közeliében, a castellumtól délre, a táborfalú (*vicus*)⁴ déli határán a Baracsi-ér torkollik a Dunába, amely fölött a római korban híd ívelt át.⁵

A limesút – valószínűleg a vízmosságok miatt – nem halad át közvetlenül a castellum oldalkapuin (*portae principales*), az út nyomvonalát ugyanis az erődötől nyugatra, a mai 6-os út közelében (attól valamivel keletre) jelölték ki. Az út tehát kikerülte az erődöt, ezért a castellumba csak bekötő utakon lehetett eljutni, amely a limesútról leágazva észak felől az északi kapun (*porta principalis sinistra*) keresztül érte el az erődöt és a déli kapun keresztül elhagyva azt dél felé csatlakozott ismét a főúthoz.⁶ A castellum területén talált mérföldkövek szerint pontosan 55 római mérföldre (81,4 km) feküdt az aquincumi legiótábor déli kapujától.⁷

A castellumot a felszínen ma is kivehető árka és domborzata miatt már Luigi Marsigli (1726), Michael Karpe (1775), Rieder

József (1826) és Mikoviny Sámuel is ábrázolta térképein, bár vagy topográfiailag, vagy arányaiban tévesen.⁸ Az erőd falait rendszeresen kitermelték a 18. századtól egészen a 20. század elejéig, amelyet jól mutat egy falkiszedésben talált Mária Terézia kori 2 krajcáros. Az intenzív kőbányászatnak köszönhetően gyakran csak a falak kiszedett helyét lehetett azonosítani. Sokáig pusztán a korai beszámolók, leletek és egy 1940-ben készült légifelvétel alapján írták le a castellumot (8. kép).⁹ Ma is folyamatban levő szisztematikus régészeti kutatását 1999-ben kezdte meg Kovács Péter.¹⁰

A paláinktábor védműveinek legalább két periódusa lehetett, két különböző védőárok (fossa). A paláinktábor első, korábbi fossája a sarkoknál a kőperiódus erőd fala és a belső saroktorony hátsó fala között, a hátsó, *decumana* fronton pedig a kő castellum földtöltése alatt került elő, ahol végig párhuzamosan fut a későbbi kő castellumfallal. A kerítőárok mindkét sarokban 2,2-2,4 méter szélességben és 1-1,2 méter mélységben maradt meg. Betöltése vékonyfalu észak-italiai ívöcsészék és Pó-vidéki terra sigillata töredékeit tartalmazta. A második periódushoz tartozó fossa, a paláinktábor falától távolabb húzódott, mivel árka a késő római legyező alakú tornyok alatt került elő.¹¹

A kő központi épület (*principia*) alatt több nagyméretű kelek, illetve négyzetes keresztmetszetű cölöplyuk is feltárára került. Az előbbieket az ugyanott fekvő palánkperiódusú központi épülethez tartoztak, míg a négyzet keresztmetszetűek minden bizonnyal az udvart határoló porticus oszlopsorának maradványai.¹² A nyugati falnál talált késő római épület és az erőd falat belülről kísérő út (*via sagularis*) alatt palánkperiódushoz tartozó lakó- és egyéb rendeltetésű gödrök (átégett, faszenes betöltésükben gazdag leletanyaggal) és egy leégett faépület talpgerendáinak nyomai kerültek elő.¹³ A paláinktábor fennállási idejéből származó 1. századi – 2. század eleji leletanyag főleg a kőperiódus fala mögé felhordott földtöltésből származik, amelynek forrása részben a paláinktábor elplánírozott és felhordott maradványa volt.

Kovács Péter a paláinktábor kezdetét újabban a Claudius-korra (Kr. u. 41–54) teszi, hivatkozva az előkerült Pó-vidéki terra sigillata magas számarányára, annak ellenére, hogy arezzoí áru egyelőre nem került elő.¹⁴ A Pó-vidéki terra sigillaták azonban Pannoniában főleg Flavius-kori kontextusokból származnak, így valószínűbb korábbi véleménye, ti., hogy a castellum létesítése Vespasianus uralkodásának kezdetén, a 70-es évek elején történt.¹⁵

A paláinktábor helyőrségei:¹⁶ ismeretlen cohors (70?–106), *cohors I Thracum* c. R. (106–118/119), ismeretlen cohors (118/119–131/132), *cohors I Thracum Germanica eq.* (131/132-től). Hozzájuk köthető egy Flavius-kori nielloberakásos phaleracsüngő töredéke, amely Lévay Z. gyűjtéséből került az Intercisa Múzeumba.¹⁷

A kő castellum (11a. ábra) szélessége 165 méter, míg a megmaradt hossza északon 95 m, a délin megközelítőleg 40 méter.

Eredeti kelet-nyugat irányú hossza cohors castellumként 180 méter körül lehetett.¹⁸ A kőperiódusban a castellumot V met-szetű dupla árok (*fossae*) védte, amely az északnyugati sarok-nál több mint 7 (egyenként 3,8-3,8) méter széles volt, mélysége pedig 3 méter körüli lehetett.¹⁹ Az erődfal és az árok távolsága 1,8-1,9 méter, a berma kavicsozásának nincs nyoma. A castellum öntött falazással készült fala átlagosan 1 méter vastag, felmenő részét kívülről szinte teljes egészében habarcs borítja. Az alapozására jellemző, hogy a legalsó kősort csak agyagba rakták, míg fölötté már habarcsot használtak. A fal mögött az alján mérve 6-8 méter széles földtöltést (*agger*) emeltek, amelynek anyagát részben a palánktábor elplanírozott épületei adták. Az *agger*-ből ezért főleg 1. századi leletanyag került elő (Pó-vidéki terra sigillata, amforák töredékei, egy Claudius denarius).²⁰ A fal mögötti földtöltést belülről a 3,3-3,5 méter széles út, a *via sagularis* kísérte, amely mellet keskeny, falazott csatorna futott. Az út felületét többször megújították, a nyugati kapu közelében kőla-pos borítása is megőrződött.

A castellum kapui közül egyelőre a nyugati (*porta decumana*) (2005–2006) és az északi (*porta principalis sinistra*) (2000–2001) kutatott. Az utóbbi, északi kapu a fallal egyidős (bár alapozásuk között 40 cm eltérés van) (*11b. ábra*). Az egynyílású kaput a tornyok hátsó, déli síkjától csak 70 cm-re építették be. Nyílását két pillér szűkítette, amelyen a háromszor megújított, 3,4 méter széles 60 cm vastag kavicsos *via principalis* futott keresztül. Ennek nem változott meg a nyomvonala a kőbeépítés során. Az út alatt egy 40 cm széles, belül habarccsal kikent csatornát építettek, amelyet mészkő lapokkal fedtek. Ebben egy kő csatornán keresztül vezették le az esővizet. A kapuépítmény jellegzetessége, hogy az L alakban beforduló és a kaputornyok északnyugati és északkeleti sarkaiba bekötött erődfal egy beugró, közel 5 méter mély előudvart hozott létre. A szokatlan alaprajz okát abban kereshetjük, hogy a kő kapuépítményt nemcsak ugyanott építették fel, ahol a palánkperiódus kapuja állt, hanem azzal alaprajza is megegyezett. A kő kaputornyok 2,5, 2,9 × 3,7 méter alapterületűek, falvastagságuk az alapozásnál 70-80 cm, kváderkövekből rakott felmenő faluké pedig 60 cm. A tornyok egyes falszakaszai magasan megmaradtak. 90 cm széles bejárataik a déli oldalukon nyíltak.²¹

A nyugati kapu (*porta decumana*) a kőtábor korai periódusában vagy máshol lehetett, vagy egyáltalán nem épült meg, mivel az 1,1 méter széles kőfal alapozása kezdetben átfutott a nyugati kapuhoz vezető későbbi út (*via decumana*) alatt. A később felépített egynyílású kapuépítményt beugró, téglalap alakú tornyok erősítették, bejáratuk az út felől nyílt. Felépítésekor a kő castellumfal kapuépítménybe eső szakaszát elbontották. Az északi kapuépítményhez (*porta principalis sinistra*) hasonló alaprajzú kaput itt is beszűkítették. Érdekes, hogy másodlagosan felhasznált feliratos és faragott kőemlékek kisebb töredékei a késő római korban visszabontott tornyok alapfalából is előkerültek. A *via decumana* a tornyok között 3,4 méterre szűkül, amely azonos a két oldalkaput összekötő út (*via principalis*) északi kapunál mért szélességével.²²

Az erőd lekerekített sarkai mögött 3 × 4-4,4 méter széles, négyzetes alaprajzú tornyok épültek 0,7-1 méter vastag falak-

kal. Az alapozásuk azonos mélysége alapján ezeknek egyidősnek kell lenniük a kő erődfallal. A délnyugati belső torony alapozása mindössze annyiban tér el az erődfalétól, hogy alján három sor követ raktak agyagba.²³ Ugyanennek a toronynak a belsejében Kovács Péternek sikerült megtalálnia az emeletre felvezető 60 cm széles falépcső kő alapozását is.²⁴ (Az erődfal külső oldala elé nem építettek félkör alakú tornyot.)²⁵

Az erőd központi épületének (*principia*) falmaradványait Rómer Flóris még látta,²⁶ de régészeti kutatására csak 2002-ben került sor. Mivel a *principia* dombját később lehordták és el-egyengették, így rétegeiből semmi, alapfalából pedig alig maradt valami. Rómer beszámolójából tudjuk, hogy felmenő falait téglából építették. Csak az észak-déli kiterjedését sikerült meghatározni, amely 21 méter. Ezen a falon egy 1,7 méter széles bejárat nyílt, amely az udvarba vezethetett. Maga az udvar csak 7,7 méter széles lehetett, hossza azonban meghaladta a 18 métert. Az épület talán előcsarnokkal is rendelkezett és udvarán a talajvízszint mélysége miatt egy intercisaihoz hasonló ciszterna épülhetett.²⁷

Belső épületei kezdetben kőalapozású agyagtégla falakkal épültek. A nyugati fal közelében feltárt késő római épület alatt egy Kr. u. 259/260-ban elpusztult épület elplanírozott maradványai feküdtek. A réteg Philippus Arabs egy viminaciumi veretét is tartalmazta.²⁸ Bélyeges téglák alapján Kr. u. 210-es és 240-es évek között a castellumban majd minden évtizedben történtek valamilyen felújítások, építkezések.²⁹

A földtöltésben és a kőperiódus rétegeiben talált keltező értékű leletanyag alapján Kovács Péter az erődfal kőbeépítését a 2. század közepére, pontosabban Antoninus Pius uralkodására keltezte (Kr. u. 138–161).³⁰

A késő római erőd ugyanazon a helyen állt, csak a korábbi castellum védműveinek korszerűsítésével alkalmazkodtak az új kihívásokhoz. A hátsó, *decumana* fronton a földtöltés (*agger*) a késő római korban megmaradt. Az *aggert* eddig csak a délnyugati sarok közelében bontották el, helyén egy útréteget talált Kovács Péter.³¹ A hátsó, nyugati kaput (*porta decumana*) jelentősen átépítették.³² A kaputornyok út felőli szakaszát visszabontották, följük járószintet terítettek. A kaput – az intercisai castellumhoz hasonlóan – egy legalább 3 méter vastag fallal épült U alakú toronnyal falazták el úgy, hogy azok a korábbi kaputornyok belső falainak vonalában indultak.³³ Az új falak építésénél nagyszámú szpóliumot használtak. A torony padlóját a hátsó kapuhoz vezető korábbi út (*via decumana*) ide eső felülete alkotta. Az U-tornyot legkésőbb I. Valentinianus alatt tetővel fedték, mivel belsejében vastag tetőomladék került elő, köztük félszáz Terentius dux névvel bélyegzett tetőtéglával (dukátusa Kr. u. 369–371).³⁴ Az U alakú torony falait szinte teljesen kiszedték. Valószínűleg a kapu elfalazásának oka itt is az lehetett, hogy az oldalkapukhoz (*portae principales*) viszonyítva kevésbé használták. Erre utal a kapuhoz vezető út (*via decumana*) kialakítása, amelynek meszes sóderes útrétege mindössze 15-20 cm vastag volt és nyugat felé ez is vékonyodott. A kapu lezárása egy időben történhetett a legyező alaprajzú saroktornyok felépítésével.

A sarkokhoz 10-11 méterre előreugró legyező alakú saroktor-

nyokat toldottak, amelyek alapozása 2 méter vastag volt, majd tetején 20-20 cm széles lábazatot hagyva 1,5 méter vastag felmenő falakkal rendelkezett. A délnyugati torony külső ívének szélessége 8,5-9 méter, az északnyugatié pedig 11,5 méter lehetett. Mindkét ismert saroktoronynak hosszú és keskeny nyaka volt. A délnyugati torony tengelye szokatlan, de nem példánélküli módon nem esett egybe az első kőperiódus belső négyzetes tornyának tengelyével, hanem attól 3 méterrel dél irányba tolódott el. A délnyugati saroktoronyban három ép sárga agyagos padlószint maradt meg.³⁵ Az északnyugati torony padlójába rejtett 155 megmaradt éremből álló éremkincs a castellum Kr. u. 374-es ostromával függ össze.³⁶

A saroktoronyok építése előtt a 2–3. századi kőtábor belső védőárkát teljesen feltöltötték, részben az elbontott belső toronyok és a saroktoronyoknál áttört erődfal törmelékével. Ezzel egy időben távolabb egy 15 méter széles árkot ástak. Ennek *post quem* időpontját a betöltésben talált II. Constantius-kori érem határozza meg, Kr. u. 337–341 utánra.³⁷ A legyező alaprajzú saroktoronyok építésekor részben elbontották a korábbi belső négyzetes tornyokat is.

A belső épületei közül eddig csak a nyugati faltól 6 méter távolságra azzal párhuzamosan tájolt, 8,6 méter széles, többhelyiséges legénységi barakképület kutatott.³⁸ Alapozása agyagba rakott kő és téglatöredékekből, felmenő fala agyagtéglákból épült. A nyugati kapu (*porta decumana*) helyén kialakított U alaprajzú toronyban több padlószint került elő, a legfelső fellett talált érmek bizonyítják a torony I. Valentinianus (Kr. u. 364–375) utáni használatát.³⁹ Erre az erődből – valószínűleg a felső rétegek pusztulása miatt – máshonnan egyelőre nem rendelkezünk adatokkal.

A castellum késő római helyőrségét a dalmát lovasok egyik egysége (*equites Dalmatae*) adta.⁴⁰

1 Jól látszik ez egy Visy Zs. által közölt fotón: Visy, Zs., 1981. 49. Abb. 19.

2 Visy Zs., 1989. 106.

3 Ezekről számol be: HÖKE L., 1870. 311–312.

4 Annamata táborfalvához összefoglalóan: Kovács P., 1999. 42.; Kovács P., 2005a. 115–118. A vicus utcahálózata és egyes épületei jól látszódnak egy légi felvételen: CZAJLIK Z. – BÖDÖCS A. – RUPNIK L., 2010. 88., 103. 6. kép.

5 RÓMER F., 1864. 108.; FITZ J., 1970. 172. – Vö.: Kovács, P., 2005a. 9.

6 Visy Zs., 2000a. 76.; Kovács, P., 2005a. 9.

7 A 3 mérföldkő: CIL III 10639–10641.

8 Lásd ehhez összefoglalóan: Kovács, P., 2005a. 11.

9 FITZ J., 1962a. 8–11.; Visy, Zs., 1976b. 107.; Visy Zs., 1989. 104–106.; GABLER D., 1990. 99.; Visy Zs., 2000a. 76–77.

10 A castellumra vonatkozó legfontosabb korábbi irodalom: FITZ J., 1970. 171.; Visy, Zs., 1976b. 107.; – A kutatástörténetről összefoglalóan: FITZ J., 1962a. 8–10.; Visy Zs., 2000a. 76–77.; Kovács, P., 2001. 55–59.; Kovács, P., 2005a. 11–14.

11 A palántábor védőárkához: Kovács, P., 2001. 76.; Kovács, P., 2005a. 29–31., 39, 68–69, 88, 136.; Kovács, P., 2007. 156–157.; Kovács, P., 2009a. 128–129.

12 Kovács, P., 2003. 121.; Kovács, P., 2005a. 61–62, 65.

13 Kovács, P., 2008a. 168.; Kovács, P., 2009b. 146–147.

14 Kovács, P., 2005a. 136.

15 Kovács, P., 2001. 76.

16 LÖRINCZ, B., 2001. 43, 62, 88, 104.; Kovács, P., 2003. 119–121.; Kovács, P., 2005a. 136.

17 IM Ltsz. 74. 37. 5. – Vö.: Mráv Zs., 2011.

18 Visy Zs., 1989. 104.

19 A kő castellum fossáihoz: Kovács, P., 2003. 119.; Kovács, P., 2005a. 137.; Kovács, P., 2009a. 135–137.

20 Kovács, P., 2005a. 137.

21 A *porta principalis sinistrá*hoz összefoglalóan: Kovács, P., 2001. 78.; Kovács, P., 2003. 120–121.; Kovács, P., 2005a. 41–65.; Kovács, P., 2005b. 245–249.; Kovács, P., 2006b. 235–245.; Kovács, P., 2009a. 135–136.

22 A *porta decumana*hoz lásd: Kovács, P., 2005a. 91–102, 104–110, 140.; Kovács, P., 2007. 156–157.

23 Kovács, P., 2005a. 29.

24 Kovács, P., 2005a. 33.

25 A négyzetes belső saroktoronyokhoz: Kovács, P., 2005a. 33–35, 39, 69, 88–89, 137.

26 Rómer 1864-ben egy nagyobb téglából falazott épületet említ a castellum közepén: RÓMER F., 1864. 47–48, 57.

27 Kovács, P., 2005a. 59–65, 141.; Kovács, P., 2009a. 138.

28 Kovács, P., 2009b. 146–147.

29 A *cohors VII Breucorum*nak ugyanis mind az *Antoniniana*, mind az *Alexandriana* és *Maximiana* csapatjelzős bélyegei adatoltak a castellumból: Kovács, P., 2005b. 247.

30 Kovács, P., 2001. 77.

31 Kovács, P., 2005a. 29–35.

32 Lásd ehhez: Kovács, P., 2006c. 183.

33 Kovács, P., 2001. 79–80.

34 Kovács, P., 2005a. 99–100.

35 A castellum legyező alakú saroktoronyaihoz: Kovács, P., 2001. 60–66, 79.; Kovács, P., 2005a. 29–40, 67–90, 137–140.; Kovács, P., 2009a. 136–137, az északnyugati saroktorony alaprajzát ld. 137 Fig. 5. – A tornyok alaprajzi típusának és keletkezésének problémájához lásd még: Kovács, P., 2000. 49–54.; TÓTH, E., 2009b. 44–45.

36 Kovács, P., 2005a. 84–88. (az éremkincs szétszántott).

37 Kovács, P., 2005a. 40.

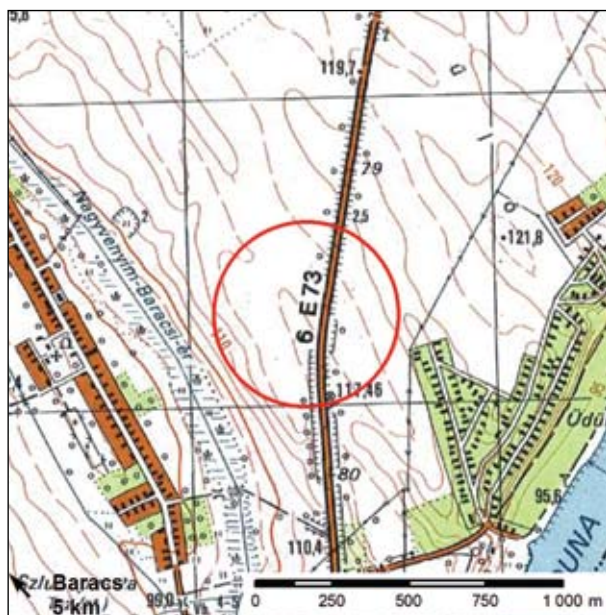
38 Kovács, P., 2007. 156–157.; Kovács, P., 2008a. 168.; Kovács, P., 2009b. 146–147.

39 Kovács, P., 2005a. 101.

40 Notitia Dignitatum occ. XXXIII, 39.

13 BARACS

Intercisa 7. jelzőtorony

A jelzőtorony a 6-os út 79. és 80. kilométere között, az út nyugati oldalán, attól 42 méterre fekszik, a kisapostagi fennsík déli pereméhez közel. Délre tőle egy vízmosás által ki-

alakított völgy húzódik délkeleti irányba. A mezőgazdasági művelés miatt ma felszíni nyoma nem látszik.

Egyelőre csak egy 1951-ben készült légifotó (12. ábra)¹ segítségével lehetett helyét meghatározni és megfeleltetni Luigi Marsigli rajzán szereplő 6. toronnyal.² Területének 2008-ban végzett georadaros felmérése további adatokat nem eredményezett.³

A légifotón, ha kicsit elmosódottan is, de egyértelműen látszik, hogy a jelzőtorony nyugati árokszakasza metszi a korábbi, 4. század közepéig használatba levő (a Visy Zsolt által D-nek nevezett) útszakaszt és a későbbi, 4. század második felében kitűzött egyenes úthoz igazodik. (A jelzőtoronytól délre fut ismét össze a limesút két különböző időben fennálló nyomvonala.) Ezt a keltezést és értelmezést támasztják alá kettős négyzet alakban ásott árkai, amelyek közül a külső megközelítőleg 50 × 50 méter, a belső pedig 25 × 25 méter nagyságú lehet. Ezekkel az alaprajzi jellegzetességekkel és méretekkel ugyanis a késő római, általában I. Valentinianus-korára keltezett jelzőtorony-típust képviseli.⁴

1 Visy Zs., 1978a. 239., 246. 13. kép.; Visy Zs., 1981. 46. Abb. 13.

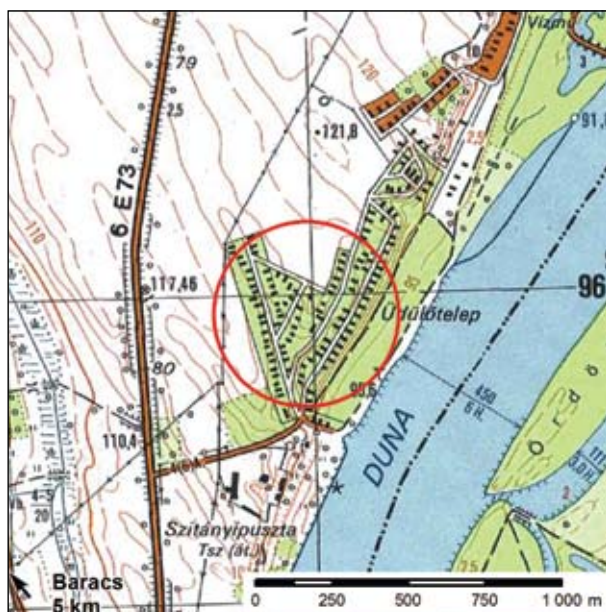
2 MARSIGLI, L. F., 1726. II. fig. VII.

3 Pattantyús-Ábrahám Miklós felmérése, közölve a Ripa Pannonica CD-n.

4 Visy Zs., 1995a. 273.; Visy Zs., 2000a. 73.

14 BARACS

Intercisa 14. őrtorony

Baracs (Annamatia) auxiliáris castellumától északra kb. 800 méterre, a partfal egyik kiszögellésében Michael Karpe 1775-

ből származó térképén egy négyzetes, de inkább enyhén rombikus, árokkal rendelkező őrtornyot ábrázolt.¹ Megfigyelését hitelesítette egy jól sikerült légifelvétel is, amely ugyanitt keleti sarkával a Duna felé tájolt, feltehetően szimpla, Visy Zsolt szerint azonban dupla lekerekített sarkú négyzet alakú árokkal védett őrtornyot mutat (13. ábra). Árka mintegy 60 × 60 méteres területet fog közre, közepén négyzet alakú sötét folt látszik.² Az őrtorony területét a légifotó készítésének időpontja óta hétvégi házak számára felparcellázták, ezért hitelesítő ásatást a beépült területen csak nagy nehézségek árán lehetne folytatni.

Az őrtornyot Visy Zsolt kezdetben Commodus-korinak tartotta,³ később azonban a lettek hiányát és a torony bizonytalan keltezését hangsúlyozta.⁴

1 FITZ J., 1955b. 69–71. – A térképet lásd: a 70. oldal 1. képén; FITZ J., 1976a. 105.

2 Visy Zs., 1989. 105–106., 107. kép.; Visy Zs., 1990. 549.; Visy Zs., 1995a. 273.; Visy Zs., 2000a. 76.

3 Visy Zs., 1989. 106.

4 Visy Zs., 1995a. 273.; Visy Zs., 2000a. 76.

15 BARACS

Intercisa 18. jelzőtorony

A jelzőtorony a 6-os út 79,8 km szelvényének közelében, az út mellett, attól nyugatra helyezkedett el.

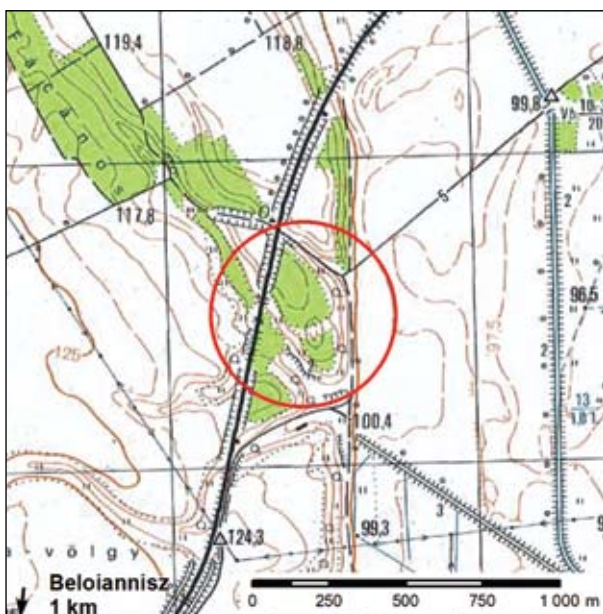
Egy 1940-ben készült légi felvételen (14. ábra) a kisapostagi fennsík déli szélén, a limesút és a 6-os főút enyhe kanyarodásánál egy rombikus árok 40 × 40 méteres elszíneződése látszik, közepén sötét folttal.¹ Mindez alapján a lelőhelyen egy Intercisa 10-es jelzőtoronyhoz hasonló alaprajzú és korú tetrarchia-kori fatorony valószínűsíthető.²

¹ Visy Zs., 1978a. 247. 13. kép; Visy Zs., 2000a. 110. ábra.

² Visy Zs., 1995a. 273; Visy Zs., 2000a. 73.

16 BELOIANNISZ

Bolondvár

Az egykori Göböljárás-pusztától északkeletre elhelyezkedő Bolondvár 1951-ig Ercsi határához tartozott, ezért a korábbi irodalomban e településhez kapcsolta szerepel. Ekkor alapították Ercsi határának déli részén Beloianisz községet, azóta a Bolondvár az újonnan alakult község határába esik.

A Duna jobb partján elterülő egykori árterület szélén, kb. 4

km-re a Duna mai medrétől, meredek oldalú dombosor húzódik egyenes vonalban. Mély vízmosásos völgyek vágódnak a dombosorba, azt kisebb-nagyobb részekre osztva. Két ilyen vízmosás alkotta völgy közötti földnyelven fekszik a Bolondvár, amely Beloianisz északi végétől északra, 1 km-re, egy délkelet felé kinyúló, 500-600 m hosszú hegynyelvet képez. Északnyugati végét az Ercsi–Pusztaszabolcs közötti vasútvonal vágja át.

Az erődítmény a földnyelv délkeleti végében helyezkedik el. Alakja, a domb természetes alakjához igazodva, háromszög, lekerekített sarkokkal. Délnyugat, dél és kelet felől meredek domboldal övezi, északnyugat felé egy mély árok választja el a magaspart folytatásától. Az árok természetes eredetű, erre mutat a külső oldala, amely enyhe, egyenletes emelkedéssel tart a fennsík folytatása felé, mesterséges átalakítás nélkül. Az ároknak a vár felé eső déli oldalát azonban meredekre lefaragták. Ez az oldal volt a legtámadhatóbb, ezért itt a telep szélén egy magas sánc húzódik. Belső magassága 1 m körüli, külső oldala 3-4 méterre nyúlik le az árokba. A sánc erősen rongált, koronájának szélessége 50-90 cm körüli. Külső oldalán, a sánckorona alatt 1 méterrel alacsonyabban terasz húzódik végig, melynek szélessége 50-60 cm.

A sánc a nyugati vége közelében mintegy 5 m szélességben megszakad, itt a külső oldal lejtése is enyhébb, ez az egyetlen bejárat az egykori telep belső területére. Ez lehetett az eredeti feljárat is, ugyanis a sánc külső oldalán lévő, a sánchoz szorosan

tartozó keskeny terasz ehhez alkalmazkodva a kapu mindkét oldalán kissé lefelé tart, tehát nem újkori kialakítású. Valószínű, hogy az egész telepet sánc vette körbe, de az északnyugati oldal kivételével teljesen szétszántották. A peremen a legtöbb helyen csak 20-30 cm magas, több méter széles kiemelkedés maradt meg. A perem alatt átlag 1 méterrel alacsonyabban itt is végig követhető a keskeny terasz, de néhol ez csak elmosódottan látszik.

Az erődítmény belső területe teljesen sík, jelenleg erdő fedi. A sánccal és peremmel kerített terület hossza 160 m, szélessége 128 m, területe 1,37 ha. Keleti oldala alatt, 8-9 méterrel alacsonyabb szinten 10-15 m széles, kissé kifelé lejtő terasz húzódik kb. 170 m hosszan, határozott peremmel. Két vége elmosódott, a többi oldalra nem kanyarodik át. Egyelőre bizonytalan, hogy hozzá tartozik-e az őskori telephez, vagy inkább egykori szántóföld helye.

A Bolondvár említését 1864 óta több helyen megtaláljuk, így Pesty Frigyes, Hőke Lajos, Rómer Flóris és Könyöki József írásai-ban.¹ 1912-ben már őskori telepként említik, amelyet egy lépcsőzetesen emelkedő magaslatként írnak le. Területén őskori cserépdarabok voltak gyűjthetők.² 1935-ben a székesfehérvári múzeum munkatársai bejárták a földvárat. A felszínen található sok cserép mellett megfigyelték a perem, illetve a sánc alatt kör-

befutó keskeny teraszt is. A nagy árkon túli, észak-északnyugatra folytatódó fennsíkot a vár részének tartották. A Bolondvártól délre, a Cukor-hegyen a szőlőkben urnákat találtak, feltételezésük szerint ott lehetett a bolondvári bronzkori telep temetője.³ 1949-ben Nováki Gyula járta be az akkor még szántóföldként használt földvárat és környékét, területét vázlatosan,⁴ majd 2008-ban részletesen felmérte (15. ábra).⁵

Az erődítményben ásatás még nem volt, a felszíni leletek alapján a bronzkorba, feltehetően a vatyai kultúra időszakába helyezhetjük a Bolondvár telepét. Az árkon túli északi terület jelenlegi ismereteink szerint nem tekinthető az erősség részét képező védett területnek. Napjainkban sűrű erdő fedi, így majd további kutatásokkal lehet eldönteni, hogy volt-e a bronzkori vár mellett, vele egyidős nyílt telep is.

1 PESTY F., 1864–1865. 74.; HŐKE L., 1872. 313.; RÓMER F., 1878. II. 1. rész 99.; KÖNYÖKI J., 1905. 279.

2 MAROSI A., 1912–1918. 1. füz. (1910–1911.) 21.

3 DORMUTH Á., 1935a. 85.

4 NOVÁKI GY., 1952. 12., 14.

5 NOVÁKI GY., 2009b. 148–150. – Ezúton köszönjük meg Jakab Józsefnek és Szabó Tibornak a felméréshez nyújtott segítségét.

17 BODAJK Kajmáti-puszta – Varjúvár

A Bodajkot a tőle délkeletre fekvő Balinkával összekötő országút a Kajmáti-pusztánál egy széles völgy bejáratát érinti, ahol keresztezi a völgyben folyó Gaja patakot, amely a Széles-árok nevű völgyben folyik tovább kelet-délkeleti irányban. A völgy bejáratának északi oldalán egy kisebb hegynyúlvány

található, amelynek nagy részét egy korábbi kőbánya pusztította el. Közvetlenül e kőbánya meredek oldala fölött a hegytetőn található a vár maradványa, amely ma már csupán egy 25-30 méter hosszúságban megmaradt árok formájában ismerhető fel (9. kép).

A folyamatos kőbányászat a vár feltételezhető területének nagy részét elpusztította. A hegygerinc legészakibb pontján található árok mélysége 60-80 cm. Szélessége feltűnően kicsi, kb. 2-2,5 méter, de ez valószínűleg nem az eredeti mérete, mert csak részlegesen lehetett felmérni. A lefejtett meredek hegyoldalon ugyanakkor jól megfigyelhető az árkok metszete. Ha nagyjából kör alakúnak rekonstruáljuk a várat, akkor átmérője feltehetően 40-50 méter lehetett. Ez azért valószínűsíthető, mert a terepviszonyok alapján a kőbánya körülbelül ennyit vett el a hegyoldalból.

A Varjúvár helynevet a térképek¹ a valós helyszíntől kb. 500 méterrel délnyugatra, a Széles-árok nevű völgy északi hegyoldalában jelölik, ott ahol a 19. század közepén az akkor is Bodajkhoz tartozó, azonos nevű külterületi lakott hely létesült, amiből napjainkra már csak egy-két ház található.

Magát a Varjúvárat a topográfiai-műemléki szakirodalom többször is említi, de pontos helyét egyik helyen sem írják le.² Pesty Frigyesnél az olvasható, hogy a községtől délnyugatra fekvő Kajmáti-pusztán található a vár,³ Genthon István viszont mint

prehisztórikus földvárát szerepelteti.⁴ A lokalizálásban a Szent István Király Múzeum Adattárának egyik feljegyzése is segített: „A kajmáti kőbányával átszelt domb tetején felismerhető egy földvár sánca, kétszeri átmetszésben is a bányaműveletek következményében.”⁵ A vár felmérését 1997-ban Terei György végezte el (16. ábra).⁶

Mivel leletek a vár területéről és környékéről nem kerültek elő, régészeti módszerekkel a várat nem lehet korhoz kötni. A várat ismert történeti forrás nem említi. Megemlítendő, hogy bár Pesty Frigyes véleménye szerint a várban lakott Kajmáti Ferenc, adatát azonban nem lehet hitelesnek tekinteni, inkább helyi néphagyománynak.⁷

Az okleveles források szerint Kajmát (*Kunmat*, *Kagymat*) birtoka a Csanád nemzetség egyik ágához tartozó Kajmátiaké volt. 1275-ben Kajmáti Csépán fiai a királytól kapott Eszény földjüket elhatárolják a Szalók nembeliek földjétől. 1338-ban Péter és fiai kajmáti nemesek, a Fejér megyei tárnoki birtokrészüket eladják Tímári Farkasnak. 1421-ben Kajmát(i) birtok még a *Kagmathy* családé.⁸

Ebből a néhány történeti adatból elképzelhetőnek tarthatjuk, hogy a várat valamikor a tatárjárás után építhették a birtokos Kajmátiak, topográfiai helyzete is ezt igazolhatja. Valószínű, hogy nem állt fenn hosszú ideig, és feltételezhető, hogy a család kihalásával a vár funkcióját is elvesztette.

1 M = 1: 25.000-es térkép (L-34-25-A-b), és a turistatérképek.

2 PESTY F., 1864–1865. 182.; GERCZE P., 1906. 308.; GENTHON I., 1959. 41.

3 PESTY F., 1864–1865. 182.

4 GENTHON I., 1951. 193.; GENTHON I., 1959. 41.

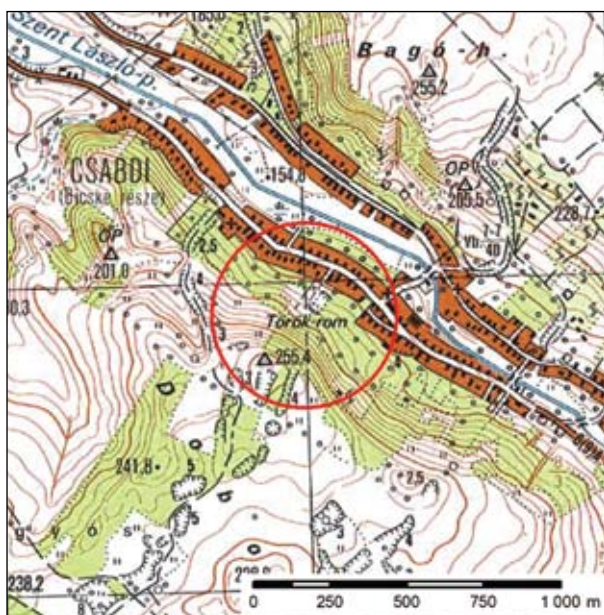
5 IKM Adattár Helytörténet dobozok. Bodajk, Bodajk története 1968. 5. (A leíró neve nem szerepel.)

6 TEREI GY., 2004. 535–536.

7 PESTY F., 1864–1865. 182.

8 KARÁCSONYI J., 1995. 381–382., 393.; GYÖRFFI GY., 1987–1998. III. 361–362., 390., 409. – A Kajmátiaknak csak 13. és 14. századi nemzetségtagjai ismertek, így kérdéses, hogy az ő leszármazottaik voltak-e annak a Kagymati (*Kaymathy*, *Kagmathy*, *Kaghmathy*) családnak a tagjai, akik 1421 és 1447 között tűnnek fel. (CSÁNKI D., 1897. 374.; ZsO. VIII. 740.; ENGEL P., 2002. passim)

18 CSABDI Pusztatemplom

Csabdi falu központjától délnyugatra húzódó dombos oldalában, a Nagyegyháza felé vezető út délnyugati oldalán, az úttól kb. 250 méterre található az a templomrom, amelyet a község kataszteri térképe „Puszta templom”-ként, a 25.000-es katonai térkép pedig – tévesen – „Török-rom”-ként tüntet fel.

A templomromot egy körárok veszi körbe, amely egy 25 méter átmérőjű belső területet övez, az árok belső oldalán egykori kőfal nyomaival. Az árok szélessége 5–6 méter. A templomrom 1969. évi ásatása alkalmával derült ki, hogy az árok eredeti mély-

sége a keleti oldalon 3,5 méter, az északi oldalon 2 méter volt. Az újabb tereprendezés miatt ma már sokkal sekélyebb. A plató szélén húzódó kőfal csak a keleti oldalon került elő. Az ívelő falcsontok megmaradt hosszúsága 3,5 méter, szélessége 1 méter volt.

A templomromról szinte minden korábbi, műemlékekkel foglalkozó munka megemlékezik, az árkot azonban csak kevesen említik. A megye monográfusa, Károly János a templomot körülvevő árokról csak annyit közölt, hogy: „...a falu feletti dombon, hol mély kerekded árokkal körülvéve ma a temető van, állt hajdan a régi templom.”¹ A templomromot és környezetét 1969-ben Pamer Nóra tárta fel,² ásatásának ismertetését azonban csak 1994-ben tette közzé.³ Az ásatás keretében Pamer Nóra két árokkal vágta át a templomot körülölelő árkot, így tudta meghatározni annak említett eredeti mélységét és a plató belső oldalán futó kőfalat. A román stílusú templomot a 13. század elején építhették, majd még ebben az évszázadban sor kerülhetett az átépítésére is. A 16. században pusztult el és hagyták fel végérvényesen.⁴

Dénes József gyűjtésében az objektum templomerődként jelenik meg, majd Miklós Zsuzsa, Nováki Gyula és Skerletz Iván Fejér megyei adattára is megemlíti. Terei György és Nováki Gyula 1996-ban mérték fel az árkot és a környezetét (17. ábra). Legutóbb Terei György kutatásai alapján Tolnai Gergely foglalta össze a csabdi templomrom erődítésére vonatkozó ismereteinket.⁵

Nem tekinthető tisztázottnak, hogy valójában mi is volt az árok valódi funkciója. Hatházi Gábor szerint templom körüli temetőt kerítő árok lehetett.⁶ Kérdés, hogy ehhez nem túl na-

gyok-e az árok méretei, másrészt a templom fala és az árok széle nagyon közel van egymáshoz. Az árok belső oldalán megtalált falnak is lehetett védelmi funkciója. Miklós Zsuzsa ugyanakkor azt a lehetőséget is felvetette, miszerint nem elképzelhetetlen, hogy a körárok egy a templomnál korábbi erősség árka lehet és az erődítés pusztulása után templomot építettek a közepére, a kőfal pedig cinteremfalként létesült.⁷ Mindezek eldöntéséhez további kutatások szükségesek.

1 KÁROLY J., 1896–1904. V. 251–252.

2 PAMER N. 1970. 80.

3 PAMER N. – KOVÁCS É., 1994. 307–318.

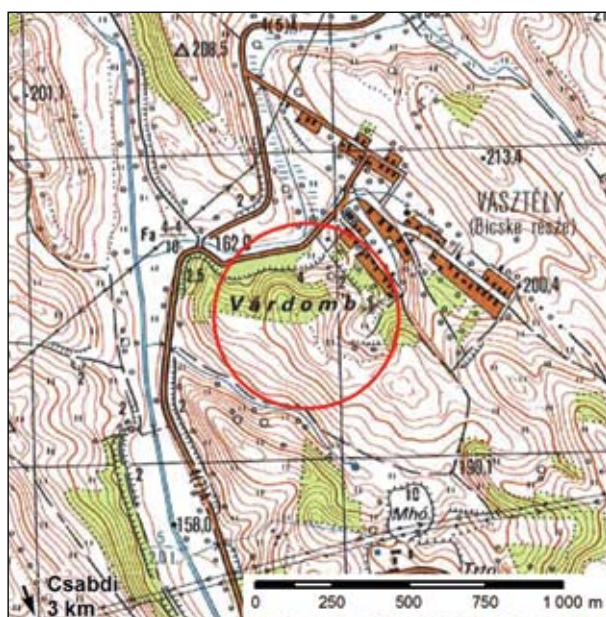
4 PAMER N. – KOVÁCS É., 1994. 307–318.

5 TOLNAI G., 2001. 42–44.

6 Hatházi Gábor szíves szóbeli közlése.

7 Miklós Zsuzsa szíves szóbeli közlése.

19 CSABDI-VASZTÉLYPUSZTA Várdomb

Csabdi falutól észak-északkeletre 4 km-re fekszik a településhez tartozó Vasztélypuszta, amely mellett, tőle délnyugatra, a 215 méter magas Várdombon találhatók az erődítés maradványai.

A domboldal egyik kiugró platóját foglalja el a vár, a déli-délnyugati oldalon kettős, mély árokkal elválasztva a környezetétől. A területet sűrű erdő borítja. Az árokból kidobott földből épített meredek oldalú kúp az északi oldalon 8 méterre, a déli oldalon, – ahol a kettős árok látható – 5 méterre emelkedik ki környezetéből. A kúp teteje szabálytalan alakú, alapterülete 12×15 méteres, átláthatóságát kincskereső gödrök nehezítik. A várat nem a domb tetejére építették, hanem az oldalába, ezért a déli oldalt kellett komolyabban megerősíteni, mivel itt a terület csak enyhén emelkedett. Ugyanakkor keletről, északról és nyugatról a jelentősebb meredekség miatt csak nehezen volt megközelíthető. A délkeleti oldalon található kettős árok közül a belsőnek a mélysége – a terület lejtésétől függően – 2-4 méter között változik, míg a külső ennél sekélyebb. Az északi részen az 1,5-2 méter széles teraszt közvetlenül a meredek hegyoldal követi. A nyugati oldalon ez a terasz már 15-20 méterre kiszélesedik.

Az erősséggel először 1899-ben Nác József foglalkozik a Marsigli-féle mappára utalva, mely szerint Csabdi környékén egy Vasztily nevű vár állt.¹ A megye monográfiusa Károly János a következőket írja: „Várkastélya ott állt az említett domb északnyugati ormán, alapjainak nyomai most is láthatók.”² Könyöki József 1905-ban várromként említi,³ hasonlóan Gerece Péterhez, aki 1906-ban szintén vármaradványokról emlékezik meg.⁴ Az 1970-ben megjelent Csabdi története című munkában Fonód Gyula írt először részletesebben a várról: „Feltételezésünk szerint Bástij, a mai ún. toronyház a 220 méter magas várdomb oldalában épült. Ma füves, bokros a környéke, a még megmaradt alapfalat a föld teljesen befedte. Méretei: hossza 11 méter, szélessége 7 méter. A fal vastagsága 75 cm. A toronyháznak hány szintje volt, nem állapítható meg, de az igen, hogy a környék víz-hordta köveiből (mészkö, homokkö, tégladarabok stb.) épült.”⁵ Később Kiss Gábor könyvében is olvashatunk a várról és a birtokosáról.⁶ 1980-ban Dénes József és Skerletz Iván végzett terepbejárást a helyszínen, a vár első felmérése is az ő nevükhöz fűződik. Végül a vár részletes felmérését 1996-ban Nováki Gyula, Terei György és Tolnai Gergely készítette el (18. ábra).⁷

1997-ben és 1998-ban Kulcsár Mihálynak és Terei Györgynek lehetősége volt feltárást végezni a vár területén. A kétéves ásatás során két árokkal és három szelvénnel vizsgálták a vár felső részét és két szelvénnel a várat délről övező védelmi rendszert, valamint egy szelvénnel a domb alatti nyugati platót. Az 1. szelvény olyan helyen került megnyitásra, ahol az árokban a felszíni formák nagyfokú betöltődést mutattak. Az árok átvágásakor a szelvényből néhány kerámiadarab, patics és nagymennyiségű faszén, közte egy nagyobb darab gerendamaradvány került elő. Az árok metszete teknőformát mutat, mélysége 180 cm volt a mai felszíntől mérve. Tehát a kúp tetejétől mérve 7 méter mélyen volt az árok fenéke. A 2. szelvénnel a külső árok és a földsánc kutatása történt meg, ahol kiderült, hogy a földsánc a második árokból feldobott földből áll. Az árok metszete hasonló a belsőhöz, de mélysége sokkal kisebb.

Az 1. kutatóárkot a platón észak-déli irányban húzták, ahol két épület maradványait vizsgálhatták. Az árok felső rétegéből nagyszámú kő, patics és téglakerült elő, melyek sűrűsödése főleg az északi részen volt megfigyelhető. Az omladékréteg kibontása

után azonos magasságban két, oldalaival egymásnak párhuzamos, de egymástól élesen elváló agyagtapasztásos padló került elő.

Az északabbra levő, megközelítőleg négyzetes alaprajzú padlón nagymennyiségű elszenült mag került elő tárolóedény töredékekkel együtt. A magvak nemcsak a padló felett voltak, hanem annak szélén túl is, így elképzelhető, hogy ezeket egy felsőbb szinten tárolták és az épület pusztulásakor ezért kerülhettek távolabbra. A padló szélén a kutatás nem találta kőfal nyomát, csupán elszenesedett deszkák kerültek elő. A talpgerenda elszenesedett maradványát 2 méter hosszan sikerült kibontani. A döngölt padlón a bezuhant tetőszerkezet elszenesedett maradványa jelentkezett. Kulcsár Mihály és Terei György szerint ez a helyiség boronafalú lehetett, és erre agyagtapasztás került, melyre az ezen a területen nagyszámban előkerült patics utalt. A délebbi agyagtapasztású padló déli része vörösre átégett felületű volt. A vár pusztulásakor egy égő gerenda színezhette át a padlót. A régészeti megfigyelések alapján ez az épület korábbi lehetett az előzőnél, szerkezetét tekintve hasonló megoldású. Teljes alaprajza egyelőre nem ismert.

Leletanyag főként a vár felső területén került elő. A nagyszámú 13–14. századi kerámia, az állatcsontok, az üveg pohár-töredékek, a csontfaragványok, az elszenült magvak, a vastárgyak; patkók, sarkantyú, nyílhegyek, véleményünk szerint mind azt bizonyítják, hogy nagy valószínűséggel nem ideiglenes menedékhelynek tekinthető refúgiummal állunk szemben, hanem egy olyan várral, amelyet huzamosabb ideig laktak. Az itt lakók étrendjére a jelentős mennyiségű állatcsonton kívül gabonafélék, szilva, őszibarack, borsó magvai és egy teljes egészében megmaradt alma is utalt. A feltárások egyetlen éremlelete egy bécsi dénár a 14. század első feléből.

A várat középkori okleveles forrás nem említi. Bászty (Boztuh, Vasztil) birtok a középkorban Esztergom megyéhez tartozott, birtokosáról, a névadó Bozthych (Básztyi) családról azonban már rendelkezünk történeti adatokkal.

Bászty birtokosa – királyi bocsárok és udvarnokok mellett – a középnemes Bászty nembeli Básztyi család volt. Györffy György már 11. századi ittlétüket is valószínűsíti. Véleménye szerint valamikor I. István idejében kaphatott itt birtokot Bozteh, aki talán a Bászty nemzetség alapítója lehetett.¹¹ Mindenesetre a család első név szerint is ismert képviselője I. Rénold (*Rynaldus pristaldus de villa Buztech*) csak 1215-től tűnik fel a forrásokban. A család felemelkedése a 13. század második felében Rénold hasonló nevű fiának személyéhez köthető. II. Rénold (1259–1291) a királyi udvarba kerül, ahol IV. Béla fiának, Istvának lesz az apródja, akinek később is hűséges kísérelője marad. Számos háborúba kíséri el urát, annak stájerországi hercegsége idején is, majd ottani bukása után is vele marad. Az 1260-as évek elején IV. Béla és fia között nyílt szakításra kerül sor. Rénold továbbra is kitart István mellett. Hűsége jutalmául számos birtokot és több tisztséget kap. V. István rábízta fia, László herceg nevelését, valamint királyi étekfogómesteri (*dapiferorum magister*) és a szabolcsi ispáni tisztséggel ruházza fel. II. Rénold 1289–1290-ben éri el pályájának csúcsát, amikor az ország nádora lett. A későbbiekben a Básztyiak itteni birtoklása 1495-ig mutatható ki.¹²

A fenti adatok alapján valószínűsíthető, hogy a várat az itt birtokos Básztyi család építhette. Az eddig előkerült leletek és a források alapján a várat a 13. században építették, és a következő évszázadban végleg felhagyták.

1 NÁCZ J., 1899. 122.

2 KÁROLY J., 1896–1904. V. 421.

3 KÖNYÖKI J., 1905. 283.

4 GERECE P., 1906. 308.

5 FONÓD GY., 1970. 19. – Fonód Gyula megfigyeléseit a későbbi ásatás nem bizonyította, valószínűleg omladékot gondolt fálnak.

6 KISS G., 1984. 169–170.

7 TEREI GY., 2004. 536–537.

8 KULCSÁR M. – TEREI GY., 1998. 2–3.

9 Az ásatás során előkerült növényleletekről Berzsényi Brigitta, Kulcsár Mihály, Terei György és Torma Andrea „A növénytermesztés emlékei a csabdi – vassztypusztai várban” címmel tartottak előadást 1999. május 15-én Gyulán a Castrum Bene Egyesület V. vándorgyűlésén.

10 Szép Frigyes (1314–1330), CNA B-214

11 GYÖRFFY GY., 1987–1998. II. 212.

12 KARÁCSONYI J., 1995. 294.; WERTNER M., 1892. II. 407.; DEGRÉ A., 1983. 102.; GYÖRFFY GY., 1987–1998. 226.; SZÜCS J., 1993. 149.; ENGEL P., 2001. passim.; ZSOLDOS A., 2007. 56., 64., 72., 85–86., 95. – Rénold fia (II.) Rénold 1270-ben megkapta az Abaújvár megyei Rozgonyt, melyről utóbb a családot Rozgonyinak nevezték.

20 CSÁKVÁR késő római belső erőd

Marosi Arnold 1937-ben a Csákvár, Petőfi Sándor utca déli oldalán fekvő telkek déli határán egy közel 2 méter szé-

lességű falat talált.¹ Fitz Jenő e falmaradványt a település 4. századi városfalaként értelmezte,² de valószínűbb, hogy ez a fal egy késő római belső erődítményhez tartozott. Az erőd kiterjedése bizonytalan, határát északnyugaton az előkerült fal,³ máshol a késő római temetők segítségével próbálták meghatározni.⁴ Nádorfi Gabriella a Széchenyi úti kertek erőd felé eső részén megtalálta az egyik kapuépítmény omladékát, ugyanott egy erődbe vezető út is előkerült.⁵ A helyi lakosok elmondása szerint az utca másik oldalán fut a 2 méter vastag erődfal,⁶ amelyre több alkalommal is rábukkantak. Belső épületei közül egyelőre csak az 1960-ban feltárt 3–4. századi fürdőrészlet ismert.⁷

1 Lásd ehhez Marosi Arnold kéziratát a székesfehérvári Szent István Király Múzeum Adattárában. A falat említi: FITZ J., 1962c. 67–68; FITZ J., 1963. 155–157; FITZ J., 1970. 173.

2 FITZ J., 1970. 173.

3 FITZ J., 1970. 173.

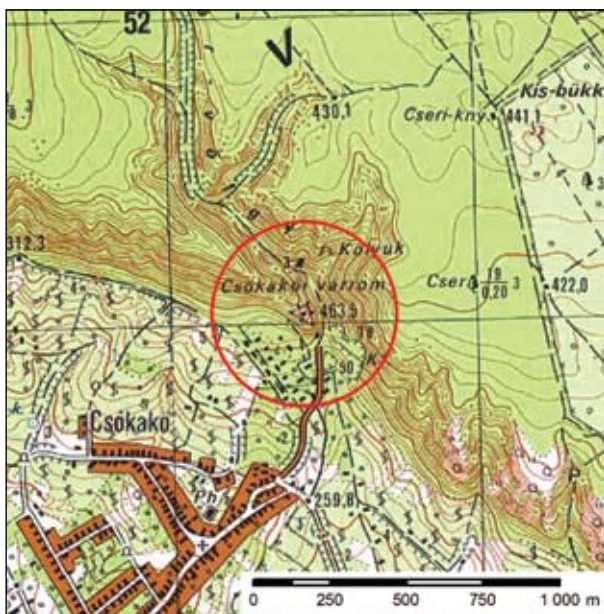
4 FITZ J., 1962c. 67–68; FITZ J., 1963. 155–157; FITZ J., 1970. 173; BARKÓCZI, L. – SALAMON, Á., 1971. 139–153.

5 Köszönjük Nádorfi Gabriella kedves segítségét és szíves hozzájárulását, hogy ásatásának erre az eredményére hivatkozhattunk.

6 Nádorfi Gabriella szíves közlése.

7 FITZ J., 1963. 155–157.

21 CSÓKAKŐ vár

A Vértességsíri hegység déli peremén, egy 360 m magas, sarkantyúhelyzetű mészkőbércen emelkednek Fejér megye egyetlen 13. századi eredetű és a kora újkorig folyamatosan használt

hegyi várának romjai. Az erősség és birtokosai részletes történetét, továbbá a vár kutatás- és eddig ismert építéstörténetét legutóbb Hatházi Gábor dolgozta fel monografikus alapos-sággal.¹ Jelen összefoglalásunk alapvetően az ő átfogó adatgyűjtésére és kutatási eredményeire támaszkodik.

Az erősen lepusztult, mintegy 40 × 90 m-es kiterjedésű, szabálytalan téglalap alaprajzú várróm két részre tagolódik, a kis-méretű platót magába foglaló északi felső- és az alatta, már az enyhébben ereszkedő déli-délkeleti hegyoldalon kialakított alsóvár (11. kép). Az erősséget észak felől közel függőleges sziklafal határolja, s mesterséges eredetű sziklaárok választja el a nyugat felől szomszédos magasabb hegygerinctől. Míg a felső-várból ma nagyrészt már csak az utóbbi években mellvédmagasságig felfalazott épületmaradványok láthatóak, jelentősebb eredeti részletek állnak az eddig csupán a nyugati sávjában feltárt alsóvárból, elsősorban a terepviszonyokhoz igazodó, többszörösen megtörtő alaprajzú körítőfalakból és a nyugati bejárat építményekből.

A műemlékvédelmi munkák során a felsővárban jelölésre került az öregtoronynak nevezett északkeleti építmény, tőle nyugatra a palotának nevezett kétsztrtű lakóépület, a déli rész közepén kialakított ciszterna, valamint az utóbbi környezetében

feltárt, illetve magasabban fennmaradt falak egy része. A felsővár délnyugati sarkába ékelődik be a téglalap alaprajzú várkapolna, melyet profilált gótikus lábazatáig megőrződött diadalív tagol két részre. Megközelítése délkelet felől egy lépcsőn lehetséges, egykori nyílásai közül a hajó délkeleti sarkán a bejárat kőkeretének lenyomata és a szentély – később elfalazott – északeleti ablakának könyöklője maradt csak meg. Az alsóvár legjelentősebb építménye a nyugati várfal síkjából előre ugró, téglalap alaprajzú kaputorony, melynek déli oldala még több szint magasságig áll. Nyugati falában záradéka kivételével nagyrészt épségben megmaradt a felvonóhidás, csapórácsos kőkeretes bejárat az egykori kapu- illetve hídszerkezet perselyköveivel, előtte farkasveremmel. Több méteres magasságban állnak a barbakánnak nevezett, íves nyugati elővédmű falai, köztük északi kapujának részletei. A kaputoronytól keletre húzódó, kőburkolatú „falszoros” két oldalán további, csak töredékesen megmaradt épületmaradványok láthatók (19. ábra).

A várromot már a 18. századtól említik a legjelentősebb országleíró munkák.² 1859-ben Rómer Flóris is felkereste, aki elkészítette alaprajzi vázlatát és rajzban megörökítette a kaputorony nyugati homlokzatát is.³ Alaprajzot és nézeti rajzot készített róla 1885-ben Könyöki József,⁴ de ennél sokkal jobban használható Csernő Geyza (Géza) 1897. évi alaprajzi felmérése és távlati rajza.⁵ Az utóbbit Náczy József tette közzé a Vértes műemlékeiről 1899-ben megjelent alapvető munkájában.⁶ A vár és uradalma történetéről Károly János és Seidel Ignác jelentetett meg a 19. század utolsó évtizedében jelentős feldolgozásokat.⁷ A 20. század első évtizedeiből Müllner János és Marosi Arnold dokumentum-értékű fényképfelvételei említendők meg.⁸

1956-ban Fitz Jenő kismonográfiában dolgozta fel az erősségről rendelkezésre álló adatokat s ennek 1958. évi 2. kiadásában közzétette az erősség legkorábbi ismert, 1690. évi felmérését.⁹ Az első ásatásokat – a romok ekkor megkezdett, de hamarosan félbemaradt helyreállítása kapcsán – 1960 és 1962 között Fitz Jenő, Kralovánszky Alán és Rosner Gyula végezte, ezek eredményeiről azonban (bár az előkerült leletek több egyetemi szakdolgozat témáját is képezték) csupán rövid beszámolók láttak napvilágot.¹⁰ 1996-ban kezdődött meg a vár újabb, megszakításokkal ma is zajló feltárása és helyreállítása. A kutatás első, 1998-ig tartó szakaszának eredményeit az ásatásokat vezető Hatházi Gábor 1999-ben összegezte.¹¹ Legutóbbi, 2010-ben napvilágot látott összefoglalása¹² a 2008-ig végzett, az erősség mintegy felének feltárását eredményező munkák értékelésén alapul. A történeti kutatás újabb eredményei közül ki kell emelnünk Györffy György történeti földrajzát, Engel Pál archontológiáját, valamint Bocsi Zsófia újabb uradalomtörténeti tanulmányait.¹³

A várat 1299-ben említi először oklevél. Későbbi források szerint 1290 után vásárolta meg a Csák nemzetség trencsényi ágából származó Márk fia István a nemzetség dudari ágától, melynek tagjai talán már az 1250-es évek végén felépítették az itteni első erősséget.¹⁴ István fiaitól – több más, vértesi és bakonyi várral együtt – 1326-ban cserével Károly Róbert szerezte meg.¹⁵ Ettől kezdve 1430-ig királyi (honor)birtok, ekkor id. Rozgonyi István kapta élethosszig szóló adományként.¹⁶ A Rozgonyiak mogyorósi ágához tartozó főúr 1439-ben az örökbirtoklás le-

hetőségét is elnyerte, majd 1440-ben összes birtokára vonatkozóan kölcsönös örökösödési szerződést kötött a semptei-varrannói ág tagjaival – több évtizedes pereskedést alapozva ezzel a kiterjedt rokonságon belül. A családi belháború azonban már fia, János időszakára esett, aki az Erzsébet királyné és I. Ulászló párthívei közötti harcok során rövid időre a várat is elveszítette, s kénytelen volt a harmadik, csicsvai ággal is megosztani javait. Ő ugyanakkor 1446-tól haláláig (1459) a várban tartotta székhelyét. 1461-től a Rozgonyiak csicsvai ága birtokolta az erősséget, majd az a 15. század utolsó évtizedében leányágon a Kanizsai családdá lett. Az ők 1532-ig tartó birtoklása sem volt zavartalan, többek között 1516-ban Bakócz Tamás erőszakkal foglalta el tőlük a várat, melynek rossz állapotban lévő falairól egy 1528. évi birtokszámadás tanúskodik.¹⁷

1532 és 1534 között felesége, Kanizsai Orsolya révén ugyan Nádasdy Tamás nyert adományt Csókakőre és uradalmára, de annak tényleges ura már talán az 1530-as évek elejétől a korszak kiváló katonája, a szerb Bakics Pál, illetve rokonsága lett. Tőlük csak rövid időre szerezte meg 1537-ben Török Bálint, s így ők rendelkeztek a vár felett egészen annak török kézre kerüléséig, 1544-ig.¹⁸

A Székesfehérvár elővárának számító, de jelentősebb katonai értéket nem képviselő erősség védőinek létszáma kezdetben viszonylag alacsony volt, 30-40 fő között mozgott, s csak a 16. század végétől jelennek meg a tüzérek is a zsoldjegyzékekben. Több alkalommal is gazdát cserélt, először 1566-ban Niclas Salm foglalta el, ezt követően a tizenöt éves háború hadjáratai során 1598-ban, majd 1601-ben került (mindegyik esetben csupán rövid időre) keresztény fennhatóság alá. Véglegesen 1687. évi osztrómát követően hagyta el az oszmán katonaság. 1690-ben katonai szerepe megszűnt, hadifelszerelését elszállították s ezzel kezdetét vette pusztulása. Új birtokosa, a Nádasdy Ferenc kivégzését követően a koronára szállt uradalmat 1691-ben megvásárló Hochburg János báró számára már nem jelentett értéket.¹⁹

A Csák-nemzetség által emeltetett, nagyjából téglalap alaprajzú 13. századi kővár a hegytető legmagasabb részét alkotó sziklatömb platóját foglalta el, kiterjedése 30 × 15 m lehetett. Egykori részleteinek pontosabb értelmezését jelentősen nehezíti az a tény, hogy a falakból sokszor csak az utolsó kősor maradt meg, sőt számos esetben csupán habarcslenyomat vagy a sziklába vésett alapozási sáv utalt egykori helyükre. A feltárás során északkeleten egy, minden bizonnyal trapéz alaprajzú, mintegy 10 m-es oldalhosszúságú, 2,5 m-es falvastagságú, erősen lepusztult épület került meghatározásra, az északi várfal elé enyhén kiugró falsíkkal. Mély pincetere azért volt kialakítható, mivel külső falai már részben a meredek hegyoldalba épültek. „Öregtoronyként” való értelmezése – ha itt egy alapvetően katonai funkciót betöltő épületre gondolunk – korántsem egyértelmű, különös tekintettel a nyugati falában feltárt falazott aknára, melyet az ásató az építmény árnyékszékével hozott kapcsolatba.²⁰

A vár legmagasabb, északnyugati sarkát ugyanakkor már kezdetől fogva egy kétsztrátú, 13 × 6 m-es külső méretű lakóépület (palota) foglalta el, rövidebb belső homlokzata előtt ugyancsak falazott (árnyékszék)aknával. A déli várudvaron egy észak felé nyitott, négyzetes „ciszternaház” épült, benne egy kettős

falazatú kerek vízgyűjtővel, melynek külső falát belefoglalták a támpillérekkel erősített várfalba. Az erősség – s egyáltalában a felsővár – bejáratát és közlekedési rendszerét nem ismerjük.²¹

Az 1326–1430 közötti királyi birtoklás időszakához köti Hatházi Gábor a fallal övezett plató délkeleti részének 23 × 5,5 m-es külső bővítését s egyúttal a keleti fal köpenyezését. Hogy ezek az építkezések valóban egy új „palotaszárny” emelését, s nem csupán a várudvar területének növelését, esetleg statikai problémák megoldását jelentették, a maradványokat ért pusztulás jelentős mértéke miatt nem dönthető el egyértelműen.²²

A vár legjelentősebb kiépítésére az eddigi kutatások alapján a 15. század közepén, Rozgonyi János birtoklása idején kerülhetett sor. Erre az időszakra helyezhető a korábbi vármag alatt L-alakban húzódó, két természetes sziklateraszt elfoglaló alsóvár kialakítása s ezen belül a nyugati várfal mögött a várkápolna emelése. Az utóbbi munka kapcsán részben elbontották az Árpád-kori vár délnyugati sarkát, s így egy új nyugati főfal építése vált szükségessé. Mögötte, illetve az északeleti torony és az Árpád-kori lakóépület között emelt kisebb új építményekkel a felsővár északnyugati részén egy zárt épülettömb jött létre. Egykori műrészleteire már csak néhány gótikus ajtó- illetve ablakkeret utal, míg az átépített ciszterna körül új udvarszintet alakítottak ki. Az alsóvár ugyancsak ekkor emelt, U-alaprajzú, tehát befelé nyitott, egykor három- vagy négyszintes kaputornyának falait a nyugati, kőkeretes bejárat mellett valószínűleg csak keskeny, tölcseres bélletű ablakok törték át. Délnyugati síkjának keleti folytatását jelentette az alacsonyabb déli várfal, ennek belső oldalán a magasabb északi sziklaterasz függőleges lefaragásával egy, a még közelebből ismeretlen alsó várudvarra vezető fal-szoros jött létre. Az utóbbitól északnyugatra épült fel terepszonyokból adódóan észak-déli tájolású, alig 10 × 5 m-es kápolna, melynek egykor festett díszítéssel ellátott szentélyét az ásatás során előkerült faragványok alapján bordás boltozat fedte.²³

A Bakicsok birtoklásához köti újabban Hatházi Gábor délnyugati bejáratí rész megerősítését. Bár a déli külső várfal jelentős megvastagítása és ezzel kapcsolatban a kaputorony előtti, szabálytalan íves alaprajzú, a vár kutatói által barbakánnak nevezett elővéd-mű emelése aligha sorolható a korszak itáliai eredetű, korszerű hadiépítészeti vívmányai közé, ezen építkezésekkel kétségkívül az ekkor már kifejezetten előnytelen fekvésűnek számító erősség védhetőségét kívánták növelni. Jelentősebb változtatások érhatték ekkor a kaputornyot is, addig nyitott belső oldalán egy vékonyabb falat emeltek. Tőle keletre, a felső sziklaterasz szélén egy támpfalrendszer épült, melynek pontos funkcióját (ágyúállás?) nem sikerült felderíteni. Nem világos az sem, mikor történt és mi okozhatta a kápolna pusztulását, melyet egy hevenyészett újjáépítés követett. Kisebb átépítéseket lehetett még meghatározni a felsővárban, ezek érintették az udvar vízgyűjtőjét is.²⁴

A vár török megszállásának időszakára számos további erődítési munka és javítás helyezhető. A felsővár délnyugati sarkán emelt vastag nyugat-keleti irányú fallal az egykori kápolna területét – mintegy alacsonyabb teraszként – hozzákapcsolták a vár belső magjához, itt legénységi szállásokat vagy műhelyeket alakítottak ki. Az alsóvár délnyugati falkoronáján két, egy-

másba nyíló helyiséget emeltek, ezekkel szemben északon egy több periódusú, favázas építményt azonosítottak a kutatások. A leginkább veszélyeztetett nyugati oldal törtvonalú külső támpfalrendszer kapott, de számos köpenyezés helyezhető erre az időszakra a még kevésbé ismert déli és keleti külső falak esetében is, melyek az alsóvár még feltáratlan, jelentős kiterjedésű délkeleti részét övezik.²⁵

1 HATHÁZI G., 2010.

2 BÉL Mátyás, Vályi András, Fényes Elek munkáit, továbbá a 19. század második felének irodalmát tárgyalja: HATHÁZI G., 2010. 18–22., 139.

3 Első, kisleptékű közzététele: HATHÁZI G., 2010. 19.

4 VÁLINÉ POGÁNY J., 2000. 86.

5 Legutóbb közölve: HATHÁZI G., 2010. 21.

6 NÁCZ J., 1899. 144.

7 Értékelésük: HATHÁZI G., 2010. 22.

8 A fotók még nagyrészt közöletlenek, vö.: HATHÁZI G., 2010. 24. valamint 19. jegyzet

9 FITZ J., 1956d.; FITZ J., 1958. – az 1690. évi karlsruhei felmérésre lásd még: HATHÁZI G., 2010. 37. és a 67. jegyzet.

10 Ezek, valamint a nem túl számos újabb szakirodalom részletes felsorolása: HATHÁZI G., 2010. 22. és 23. jegyzet. A szakdolgozatok közül Rajzák Izabella munkája az ELTE Régészettudományi Intézete könyvtárában található.

11 BÉNI K. – FÜLÖP GY. – HATHÁZI G., 1999. 7–13., 22–76.

12 HATHÁZI G., 2010. – A tanulmány rendkívül gazdag (nagyrészt színes) fénykép-dokumentációt tartalmaz a várromok ásatásáról, továbbá megtalálható benne az egyes építési periódusokat bemutató hat kisméretű alaprajz is. Az ásatási dokumentációk és az eddigi előzetes jelentések részletes felsorolása ugyanezen munka 26. jegyzetében.

13 GYÖRFFY GY., 1987–1998. II. 356–357.; ENGEL P., 1996. I. 295–296.; BOCSI ZS., 2006. 51–66.; BOCSI ZS., 2007. 43–62.

14 GYÖRFFY GY., 1987–1998. II. 357.; ENGEL P., 1996. I. 295., – a kérdés részletes kifejtése: HATHÁZI G., 2010. 33–35.

15 GYÖRFFY GY., 1987–1998. II. 357.; ENGEL P., 1996. I. 295.; HATHÁZI G., 2010. 45. – A Csókakőért, Gesztesért, Csesznekért és Bátorköért cserébe kapott két Tolna megyei vár (Felső-)Nyék és Dombó(vár) volt.

16 ENGEL P., 1996. I. 295–296. – A honorbirtoklás időszakáról részletesen: HATHÁZI G., 2010. 45–48., 54.

17 Az időszak írott forrásanyagának részletes feldolgozása: HATHÁZI G., 2010. 52–64., 89–97.

18 HATHÁZI G., 2010. 98–106., egy esetleges korábbi, 1543. évi foglalásra lásd uo. 119–120.

19 A korszak történetére vonatkozó gazdag szakirodalom összefoglalása: HATHÁZI G., 2010. 119–137.

20 HATHÁZI G., 2010. 35–38. – Az „öregtorony” Gerő László által használt értelmezése szerint az így megnevezett védmű azonban korántsem a vár legvédelemben, hanem épp a támadásnak leginkább kitett részén helyezkedik el – ugyanakkor valóban a legmagasabb pontján, amely azonban Csókakő esetében nem a vár északeleti, hanem északnyugati sarka volt! Lásd: GERŐ L., 1955. 244. – A trapéz alaprajzú épületet az épületet feltárója az 1690. évi felmérésen feltüntetett négyzetes toronnyal azonosítja, míg az ott szereplő ötszög alaprajzú északnyugati épületnél török kori átépítést tételez fel. Vö.: HATHÁZI G., 2010. 141.

21 HATHÁZI G., 2010. 38–43.

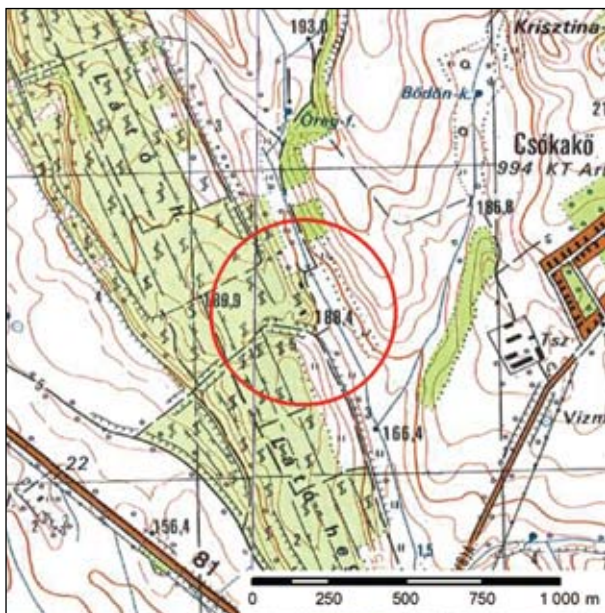
22 A kutató itt eredetileg egy „keleti” palotaszárnyat tételezett fel, – BÉNI K. – FÜLÖP GY. – HATHÁZI G., 1999. 39. – de később sem tartotta kizártnak egy L-alaprajzú, azaz az újabban meghatározott „déli” és a „keleti” szárny alkotta lakóépület létezését, Vö.: HATHÁZI G., 2010. 49–51.

23 A 15. századi bővítések részletes ismertetése: HATHÁZI G., 2010. 64–90.

24 HATHÁZI G., 2010. 106–117.

25 HATHÁZI G., 2010. 138–151. – ugyanitt az írott forrásokban említett, de régészeti módszerekkel még felderítetlen dűsáiról és várkútról is, továbbá néhány táblán összeállítás a korszak ásatási leleteiből.

22 CSÓKAKŐ Sánci-dűlő

A falu határában, a településtől 1,5–2 km-re délnyugatra található egy északnyugat-délkelet irányú, a környező térről 15–20 méterrel magasabb dombvonulat. Két részre osztható, délkeleti része a Látóhegy, ahol ma hétvégi házak sorakoznak; északnyugati része a Dávid-hegy (régibbi nevén Pusztacsóka) ami szőlővel beültetett. E kettő találkozásánál található – Csókakő várától légvonalban kb. 2,5 km-re délnyugatra – a Sánci-dűlő.

A tojásdad alakú domb platója 25 × 15 méter. A terület ma füves, csak a szomszédos dombhákat művelik. A tőle északra levő magasabb területtől egy mély, a dombot félkörívesen körülölelő árok választja el, és ez folytatódik a nyugati oldalon is. A keleti, délkeleti részen is meredek a domb oldala, itt nincs árok. A domb aljánál a mocsaras rét kezdődik (10. kép). A jelenlegi, fentiekben ismertetett állapot az 1925 körül elkezdett mezőgazdasági művelés következménye. Korábban a domb részben magasabb volt, részben meredekebb oldalú, és a dombtetőn 1 méter magas földsánc futott végig,¹ melyből napjainkra már semmi nem látszik.²

Az erődítéssel csak keveset foglalkozott az eddigi kutatás. Először Pesty Frigyes említi a múlt század közepén³. Nováki Gyula szakdolgozatában, majd később, 1952-ben az Archaeologiai Értesítőben megjelent cikkében is szerepelteti az őskori objektumok között a földvárat, de mindkét esetben jelzi, hogy datálása bizonytalan.⁴ Kovács Tibor az 1960-as évek elején járta be a területet. Beszámolójában ő is megkérdőjelezi az őskori eredetét.⁵ A vár felmérését 1997-ben Nováki Gyula és Terei György végezte el (20. ábra).⁶

1999-ben Fülöp Gyula a Csókakő történetéről szóló tanulmánykötetben néhány sorban megemlékezik az erődítményről. A földvártól nem messze fekvő Bódónkúton Árpád-kori falura utaló kerámiát talált, valamint az ugyancsak a Sánci-dűlő kö-

zelében fekvő Törös nevű területen Rómer Flóris még a 19. században látta egy középkori templom romjait. Fülöp Gyula a várat és a hozzá tartozó falut a későbbi kővár 10–13. századi előzményének gondolja.⁷ Terei György 2004-ben foglalta össze az ismereteket róla, és közölte a felmérését.⁸ Feld István az előretolt védművekkel és elővárakkal foglalkozó, 2006-ban megjelent munkájában az egykorúság lehetőségét veti fel a csókakői kővár és a Sánci-dűlő erődítménye között, és egyfajta útmegfigyelő szerepet tulajdonít neki.⁹

Régészeti feltárás nem történt a területen, és a terepbejárások során korhatározó lelet sem került elő. Az erődítéssel kapcsolatban az őskori eredet elvethetőnek látszik, a középkoron belül azonban két korszakhoz is köthető. Az első lehetőség szerint talán a Csák nemzetségnek volt az eredeti szálláshelye ez az erődítés, amely a tatárjárás után a néhány kilométerrel messzebb, az akkori szokások szerint magasabban, nehezen megközelíthetőbb helyen építi új kővárát. A Sánci dűlőben talált erősség tipológiai jegyek alapján így jó példája lenne a 12–13. századra keltezhető, a szakirodalomban korábban „kisvárnak” nevezett erődítménytípusnak. Erre lehet bizonyíték Fülöp Gyula említett terepbejárása is, aki az erősség közelében Árpád-kori falut lokalizált. A második lehetőség a kővárval való egyidejű fennállását feltételezi, mint a védelmi rendszer kiegészítő eleme. Erre azért lehetett szükség, mivel a mai 81-es főút nyomvonalán haladó, a középkor folyamán végig használatban lévő fontos útvonal a csókakői várból nem volt közvetlenül belátható.

1 NOVÁKI Gy., 1952. 15.

2 A mezőgazdasági művelés annyira elpusztította a sáncot, hogy a terepbejárás során még olyan nyom sem volt, mely sejtette volna egykori helyét. Mivel a területen erődítésnyomok már nem látszanak, így sáncra utaló jelek a felmérésen sem szerepelnek.

3 PESTY F., 1864–1865. 192.: „Van úgynevezett sánc, hihető a vár védelmére volt.” – PESTY F., 1864–1865. 242.: „Látóhegy, szőlőhegy, hír szerint ott még a rómaiak idejében sáncok voltak, melyeknek nyomai még ma is láthatók.”

4 NOVÁKI Gy., 1952. 15.

5 KOVÁCS T., 1963. 135.: „A közelmúltban végzett mélyebb talajművelés régészeti leletet nem hozott a felszínre, s a terepbejárás során sem találtunk településre utaló nyomot. A domb alakja teljesen eltér az ismert bronzkori földvárak formájától. Bronzkori eredetét sem ez, sem a leletanyag nem bizonyítja.”

6 TEREI Gy., 2004. 537–538.

7 BÉNI K. – FÜLÖP Gy. – HATHÁZI G., 1999. 21.

8 TEREI Gy., 2004. 537–538.

9 FELD I., 2006. 114–115. – A várra vonatkozó eddigi kutatások eredményeit összefoglalja: HATHÁZI G., 2010. 27–28., 29., 260. 32. jegyzet.

23 DUNAÚJVÁROS

Intercisa 2. jelzőtorony

Intercisa castellumának déli kapujától 1,9 kilométerre, délre feküdt az Intercisa 2. jelzőtorony, amely a Dunaújváros központjába, a Béke térre esik.

Ezt az őrtornyot valószínűleg már Luigi Marsigli is ábrázolta, bár az általa felmért őrtornyok egyikével sem lehet egyértelműen megfeleltetni.¹ Rómer Flóris is készített felmérést róla,² de pontos helyét csak 1940-ben azonosította Radnai Lóránd egy légifelvétel segítségével.³ A terület beépítése előtt készült fotón nemcsak az őrtorony sötét foltja és sarkokon lekerekített dupla árka rajzolódik ki élesen, hanem előtte a limesút nyomvonala is. A torony tehát közvetlenül az út nyugati oldalán épült, azonban nem azzal párhuzamosan tájolták, hanem 45 fokban elfordítva, a keleti sarkával nézett az út felé. Radnai bejárta a területét is, ahol egy megközelítőleg 25 méter átmérőjű, környezetéből mintegy 1,5 méter magasan kiemelkedő dombot talált. Ezt a dombot az 1950-es években legyalulták, kiegyengették, így az őrtorony maradványai a munkálatok során biztosan sérültek. Közvetlen közelében, eredeti helyükön került elő két, Aquincumtól 48 mérföldre felállított mérföldkö.⁴

1973-ban ennek az őrtoronynak az árkat metszették át egy távfűtővezeték fektetésekor. Az őrtornyot, pontosabban annak kerítőárkait 1973-ban és 1974-ben Lőrincz Barnabás és Szabó Klára tárta fel⁵ (21. ábra), de csak részlegesen, mivel akkor területét részben út, részben épület fedte. A megfigyelések szerint az őrtornyot lekerekített sarkú, V metszetű, egymástól 10 méterre ásott dupla árok (fossa) övezte. A külső árok 51 × 51 méter nagyságú területet vett körbe, az árok szélessége 1,8–1,9 méter, relatív mélysége 1,15–1,19 méter. A jobban kutatott nyugati oldalának közepén az árok megszakadt, ez a jelenség bejáratot jelez. (Érdekes, hogy ez a limesúttal átellenes oldalon nyílt.) A belső árok egy 25 × 25 méteres területet fog közre, szélessége legalább 3 méter, mélysége pedig 1,4–1,83 méter. Keleti oldalát

az 5,5 méter széles közműárók teljesen elpusztította. Maga a torony a belső árokkal határolt terület közepén állt, méretét az ásatok 10 × 10 méteresre becsülték. A belső árok alján mészkődarabok feküdtek, így elképzelhető, hogy kőből épült. Keltező értékű lelet az ásáson nem került elő.

Visy Zsolt az Intercisa 6. őrtorony párhuzama alapján I. Valentinianus-korinak tartja,⁶ ez a keltezés azonban nem tűnik biztosnak.

1 FITZ J., 1955b. 71. – (ezt tartotta Intercisától délre az első őrtoronynak).

2 RÓMER F., 1866. 79. – Vö.: FITZ J., 1955b. 74–75. 4. kép, ahol a listájában ez az 1. őrtorony.

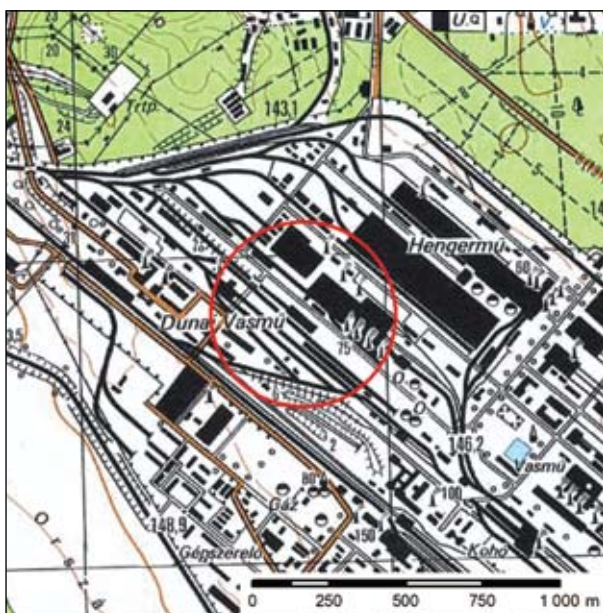
3 RADNAI L., 1940. 64. XVI. táblán A-val jelölve. A légifelvételt értelmezi: VISY ZS., 1978a. 239.

4 MAHLER E., 1912. 153–155. n. 5–6.

5 LŐRINCZ B. – SZABÓ K., 1978. 257–259. 25–26. kép.

6 VISY ZS., 2000a. 72. – lásd még: VISY ZS., 1995a. 273.

24 DUNAÚJVÁROS Intercisa 3. jelzőtorony

Az 1951-ben még beépítetlen területen található őrtorony Dunaújvárosban az egykori Vasmű, ma Dunaferri területén fekszik. Egy 1951-ben készült légifelvételen tisztán látszik az őrtorony és a tőle keletre futó limesút, amelynek nyomvonalára egybeesik a képen látható akkori országútával (22. ábra).¹

A fotó alapján Visy Zsolt azt is látni vélte, hogy a tornyot egy fennsíkból enyhén kiemelkedő dombra építették. Az őrtoronynak kettős négyzetes árka volt, amelyeknek sarkait lekerekítették. A külső árok becsült mérete 55×55 méter. A belső árok által közrefogott területen az őrtorony sötét feltja is látszik. Valószínűleg Luigi Marsigli térképén ábrázolt 2. őrtoronnyal azonos. Meggegyező méretű és alaprajzú többek között az Intercisa 5. és 6. jelzőtoronyokkal, amellyel egy időben és azonos program keretében épülhetett. Típusa alapján késő római, azon belül esetleg I. Valentinianus-kori lehet.²

1 A fotót közli: Visy Zs., 1978a. 239. 246. 11. kép; Visy Zs., 1981. 45. Abb. 11.

2 Visy Zs., 2000a. 72.

25 DUNAÚJVÁROS Intercisa 8. jelzőtorony

Az Intercisa 8. őrtorony Dunaújváros központjában, a Béke téren fekvő Intercisa 2. őrtorony közelében, attól valamivel északabbra helyezkedett el.

Egy, Radnai Lóránd által 1940-ben közölt légifelvételen¹ fedezte fel Visy Zsolt az őrtornyot „a római és az újkori út beszögellésében.”² Egyetlen védőárka az Intercisa 10. őrtoronyhoz hasonlóan rombikus és megközelítőleg 40×40 méter nagyságú területet fog közre (23. ábra).³ Keltezése is hasonló, valószínűleg tetrarchia-kori (3. század vége – 4. század első évtizedei).

1 RADNAI L., 1940. 64. XVI. tábla.; Ugyanezt közli: Visy Zs., 1978a. 245. 10. kép; Visy Zs., 1981. 45. Abb. 10.

2 Az őrtornyhoz lásd: Visy Zs., 2000a. 72.

3 Visy Zs., 1995a. 273.

26 DUNAÚJVÁROS

Intercisa 9. jelzőtorony

A Dunaújváros-Farkastanya jelzőtoronyát egy 1951-ben készült légifelvételen a 6-os főúttal megegyező nyomvonalú limesút nyugati oldalán, arra tájolva látjuk (24. ábra).¹ Tőle délre ágazik le délnyugati irányba a limesút egy másik ága. A fotón a torony kerítőárkának déli tövében egy nagyjából kelet-nyugat irányú mesterséges árok sávja rajzolódik ki, amelyet egy Intercisa 13. őrtoronyhoz vezető út kísért. A valószínűleg fakonstrukciójú torony árka enyhén rombikus, légifelvétel alapján számított mérete 45-50 × 45-50 méter.² Tetrarchia kori keltezése rombikus formáján kívül, arra épül, hogy a limesútnak nem a 4. század közepén, végén használt, hanem a tetrarchia kori nyomvonalához tájolták.³

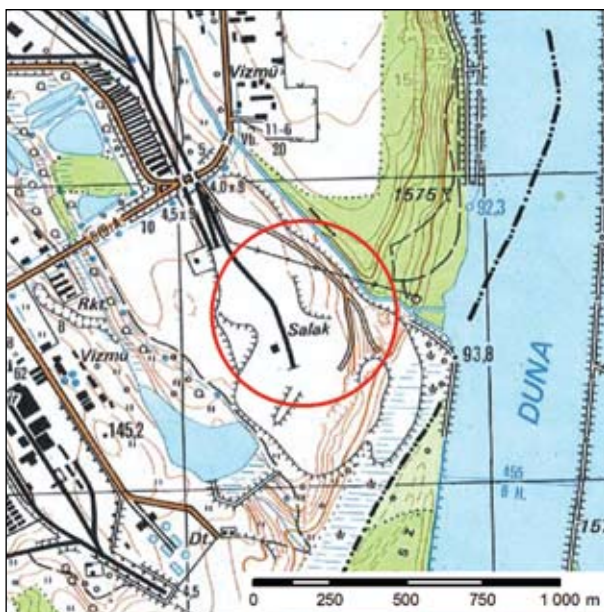
1 Visy Zs., 1989. 103., 105. kép (erősen retusált), – leírását lásd: Visy Zs., 1978a. 243.; Visy Zs., 1980. 166. 1. kép; Visy Zs., 2000a. 72–73. 106. ábra alja.

2 A jelzőtoronyhoz lásd: FITZ J., 1955b. 71.; Visy Zs., 1978a. 243.; Visy Zs., 1980. 166.; Visy Zs., 1995a. 273.; Visy Zs., 2000a. 72–73.

3 Visy Zs., 2000a. 73.

27 DUNAÚJVÁROS

Intercisa 13. jelzőtorony

Az építmény több légi felvételen is felismerhető,¹ de legjobban egy 1951-ben készült fotón látszik (25. ábra).² A 17. őrtoronyral összekötő út pontosan az északi árokszakasának közepébe fut, amely – a tőle délre húzódó vízmosással együtt – arra utal, hogy az Intercisából induló, a Dunát kísérő útszakasz e toronynál ért véget. A légifotó alapján egy szimpla árokkal körülvett négyzet alakú őrtorony volt, amelynek 10 méter széles árka tengelyénél mérve 48 × 48 méter nagyságú területet övez. A világos négyzetként megjelenő árok és sánc által határolt belseje 35 × 35 méteresre becsülhető. A torony helyét egy 10 méter átmérőjű sötét folt mutatja. Alaprajzában és méretében erősen hasonlít az Intercisa 17. őrtoronyra, amellyel ugyanazon az úton épült toronylánchoz tartozott. Ez utóbbival közös építési program keretében, valószínűleg Commodus alatt épült.³

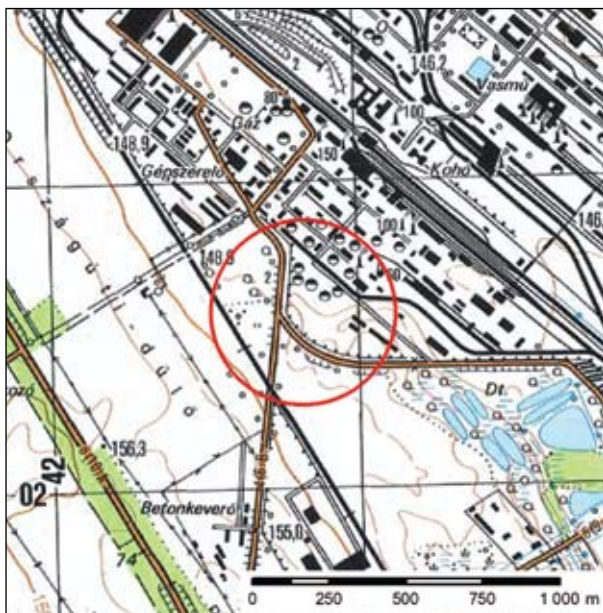
Az őrtorony egykor egy délkelet-felé futó, a Dunába torkoló vízmosásos völgy délnyugati partján állt, ma már a terjeszkedő Dunai Vasmű salaklerakója alá került.

1 Visy Zs., 1978a. 12. kép jobb felső sarkában; Visy Zs., 2000a. 106. ábra.

2 Visy Zs., 1989. 103. 105. kép.

3 Visy Zs., 1995a. 273.; Visy Zs., 2000a. 75–76.

28 DUNAÚJVÁROS Intercisa 15. jelzőtorony

A 3. jelzőtoronytól délre, 1100 méter távolságra, a 4. jelzőtoronytól pedig 1350 méterre északra helyezkedik el, a szakasz más tornyaival ellentétben a mai 6-os főút egykori nyomvonalában haladó limesút keleti oldalán, attól 64 méterre. Ma a Dunaferri Vasmű területén található, csak kerítőárkának dél-

nyugati szakasza van szabadon, a többi részben egy út, részben egy rakodótér alatt fekszik.¹

A torony egy, Visy Zsolt által közölt, 1951-ben készített légi-felvételről ismert,² ahol egy időszakos vízfolyás két ágának találkozásánál, az általuk közrefogott háromszög csúcsában, egy szűkebb területre beszorítva látható (26. ábra). A vízfolyás árcai természetes védelmet jelentettek és egyben meghatározták a torony árkainak alakját, amely alkalmazkodott a felszín adottságaihoz. A torony kettős árka ugyanis nem szabályos négyzet alakot követ, hanem enyhén rombikus formájú. (Az árkok a saroknál 101 és 79 fokos szögben futnak össze, tengelyük a belső árok esetében mintegy 28 m, a külsőnél 45 méter hosszú lehet.) A középpontjában felismerhető megközelítőleg 10 méter átmérőjű, ovális alakú sötét folt a fatorony maradványát jelölheti. Alaprajzi jellegzetességei (kettős árok) és mérete alapján az I. Valentinianus-korinak tartott, bizonyosan késő római toronyok közé sorolják.³ A védőárkainak valentinianusi őrtornyoktól eltérő, enyhén rombikus alakja a terep adottságaival magyarázható.

¹ Visy Zs., 2000a. 73.

² Visy Zs., 1989. 103., 105. kép; Visy Zs., 1990. 548. – leírását lásd: Visy Zs., 2000a. 72–73.

³ Visy Zs., 1995a. 273.; Visy Zs., 2000a. 72.

29 DUNAÚJVÁROS Öreg-hegy (Intercisa) – Auxiliáris castellum

Az erődítmény Csepel-sziget déli végének közelében, a Duna egy átkelőhelyénél fekszik, nem messze onnan, ahol a Lebuki- illetve az Alsó-foki, továbbá a Felső-foki patakok a folyóba torkoltnak. A castellumot stratégiai fontos pontra, a dunaújvárosi Öreg-hegy – környezetéhez képest 50-60 m, (a tengerszinthez mérve 142 m) magas – lösz dombjának kettős teraszos fennsíkjára, annak északi végébe építették, amely kitűnő kilátási adottságokkal rendelkezett. Vízellátása azonban problémát jelentett, mivel a talajvíz szintje itt nagyon mélyen található.¹ A löszfennsík Duna felőli, keleti magas partját a Duna eróziós tevékenysége folyamatosan pusztítja, s ez már a római korban is gondot okozott (12. kép).

A Béke téren eredeti helyén talált, 48. mérföldkő alapján a castellum az aquincumi legiótábor déli kapujától mért 46. és 47. római mérföld közötti távolság kétharmadánál épült, amely összecseng az Itinerarium Antonini 46 mérföldes távolságadattal² és kilométerre átszámítva pontosan megegyezik a tényleges távolsággal (kb. 69 km).³ A Duna menti limesút egyik ága

megkerüli, a másik ága pedig meredeken felkapaszkodva a fennsíkra áthalad a castellum oldalkapuin (*portae principales*). A hátsó kapuhoz (*porta decumana*) vezető alternatív út kevésbé volt meredek, nyomvonala a mai Pince sorral esett egybe.⁴

Szölművelés és helyi kincskeresők által már erősen bolygattott castellum régészeti kutatását a Magyar Nemzeti Múzeum kezdte meg, az első intenzív tudományos kutatási program 1906 és 1913 között zajlott. A feltárások vezetői Mahler Ede majd Hekler Antal voltak, bár még nem tudták, hogy ásatásaik a castellum belsejét érintik. Ők tárták fel a csapat parancsnokának lakóházát (*praetorium*), amelyet akkor még fürdőként azonosítottak, valamint több belső épület (főleg barakkok) és a tábor úthálózatának egyes részeit.⁵ Az egyik barakképületben került elő 1909-ben a mintegy húsz késő római sisak töredékeit tartalmazó lelet.⁶ 1932-től Paulovics István kutatott az erődítményben, amelynek során a castellum védművei is előkerültek. Hozzá köthetjük a nyugati kapu (*porta decumana*) feltárását.⁷ A következő, jelentős kutatásra 1949-ben a 6-os főút tervezett, de végül máshol megvalósult munkálatai adtak alkalmat. A Barkóczi László által vezetett feltárások tisztázták az erőd méretét, védműveinek szerkezetét és építéstörténetének főbb periódusait.⁸ Valamivel később Mócsy András ásott az északi kapu (*porta principalis sinistra*) területén. 1962-ben és 1965-ben B. Vágó Eszter dolgozott a castellumban, elsősorban annak délkeleti részében, ahol egy késő római barakképületet talált a tábor legkésőbbi rétegeivel.⁹ Tőle Visy Zsolt vette át a castellum kutatását, amelynek legfontosabb eredményei – Lőrincz Barnabás és Szabó Klára közreműködésével – 1971 és 1976 között születtek.¹⁰ Ezek a délkeleti sarok, a déli kapuépítmény, majd a központi épület (*principia*) teljes feltárása voltak.¹¹ Az utolsó nagyobb felületet érintő ásatások az 1980-as évek elején zajlottak, az öreghegyi löszfal megtámasztását célzó munkálatok kapcsán. Ennek során 1980-ban Visy Zsoltnak, majd 1983–1984-ben Lőrincz Barnabásnak és Szabó Klárának sikerült megtalálnia az északkeleti saroktorony még megmaradt falait¹² és a keleti fal földtöltésének helyén felépített késő római helységrsort.¹³ Ezek után 1986-ban már csak Zarnóczy Attila ásatott a castellumban, annak főútja mentén.¹⁴

Az Öreg-hegyen, a castellum alatt nincs nyoma késő kelta településnek. Dunaújváros déli részén azonban sejthető egy eraviscus település, ahonnan köztársaság-kori és kelta érmek, éremkincsek kerültek elő.¹⁵ Ha a lelőhelyük nem fiktív, talán innen származik több Magyar Nemzeti Múzeumba került késő köztársaság-kori bronzedény és egy császárkori sírban talált hellénisztikus reliefkerámia-töredék is.¹⁶

Az 1. századi tábor problémája: A legkorábbi császárkori objektumot a castellumtól délkeletre, a partoldal szélén fekvő ún. Papsziget északi végében tárta fel 1967-ben B. Vágó Eszter. A 20 × 16 méter alapterületű cölöpépületből Consp. 20 formájú Pó-vidéki terra sigillaták, egy amfora töredék továbbá Claudius és Otho nagybronz érmei kerültek elő, amelyek az objektumot a Flavius-korra keltezik. A települést vagy katonai létesítményt¹⁷ hármas árokrendszer védte, amely közepén a bejáratnál megszakadt.¹⁸

Az öreghegyi első, palánk szerkezetű castellum építésének időpontja (lásd: alább) és a késő domitianusi helyőrséget felté-

telező csapattörténeti adatok és síremlékek között¹⁹ kronológiai ellentmondás van, amelyet egy eddig ismeretlen fekvésű korai tábor feltételezésével próbáltak áthidalni. Sokan ezt a Flavius-kori tábort látják abban az egymástól párhuzamosan 100 méterre futó két V keresztmetszetű árokban, amelyet B. Vágó Eszter talált 1963–1964-ben a déli késő római temető területén, kb. 500 méter távolságra a későbbi castellumtól.²⁰ E lehetőség mellett szólhat az a néhány 1. századra – 2. század elejére keltezhető katonai lószerszámveret is, amelyek éppen itt, a déli temető 3–4. századi sírjainak betöltéséből kerültek elő.²¹ A felsorolt közvetett és szórványos adatok azonban egyelőre nem elegendők az 1. század végén – 2. század elején Intercisában feltételezhető ala-castellum helyének meghatározására. A feltárt árkok ugyanis – keltező leletek és más védművek hiányában – egy gyakorló, vagy átmeneti tábor árkához is tartozhattak. Erre utal egymástól való távolságuk, amely túl kicsi egy ala számára.²²

A feltételezett korai tábor helyőrségei:²³ *ala I Augusta Ituraeorum* (Kr. u. 90/92–101), *ala I Britannica c. R.* (Kr. u. 101–105), *ala I Tungrorum Frontoniana* (Kr. u. 105–117/119), *ala I Tharcum veterana sagittaria* (Kr. u. 117/119 – kb. 133).

A palánktábor nyomait először 1949-ben, Barkóczi László azonosította a castellum északi és nyugati oldalain.²⁴ Eredményeit később Lőrincz Barnabás, Szabó Klára és Visy Zsolt kutatásai egészítették ki, elsősorban a déli fal egyes szakaszainak feltárásával.²⁵ Az enyhén paralelogramma alakú palánktábor szélessége ároktól árokig 168,2 méter, a gerendafalaké pedig 163 méter lehetett. Hossza a későbbi kő castellumnak megfelelően 200–210 méter körül rekonstruálható, bár a Duna felé eső felének (*praetoria front*) keleti végéből több mint 20 méter szélesű szakasz már a folyóba szakadt. Alapterülete így 3,2 ha körül lehetett.²⁶ Az északi árkának keleti szakasza szűk, meredek és hegyesszögben végződik. A nyugati részen azonban az árok szélesebb, metszete inkább tölcserés és alja is magasabban fekszik.²⁷ Az árok feneké tehát a Duna-felé folyamatosan leejtett, amit a vízelvezetés igénye mellett a terasz természetes felszíne is indokol. A palánktábor kerítőárkát (*fossa*) az északi oldalon 1 méter, a délin 2,75 méter széles berma választotta el a gerendákból épült erődfaltól. Ennek szerkezetét 2,5–4 méterenként leásott kettős cölöpsor alkotta, amelyek 25–30 cm átmérőjű cölöppárjai között az átmérőjükkel azonos távolságot hagytak. Ide, a két cölöpsor közé fektették egymásra a vízszintes gerendákat egészen a fal kívánt magasságáig. A gerendafal mögött, a földből vagy agyagtéglákból épített töltés belsejében minden egyes függőleges cölöppárt belülről rézsútós gerendákkal támasztottak meg.²⁸ Ugyanilyen palánkszerkezettel rendelkezett az adonyi III. palánktábor is, amelyet az ásatók Traianus-korára kelteztek.²⁹ Mócsy András 1952-ben feltárta a palánktábor négyszögletes hátsó kapuját (*porta decumana*), de eredményei közöletlenek maradtak.³⁰

1980-ban előkerült a palánktábor déli kapujának (*porta principalis dextra*) két északi cölöpje, amelyek egy 3,84 × 6,5 méter nagyságú egytornyú kapuépítményhez tartoztak. A kapu előtt a kerítőárok összeszűkül. Ugyanekkor az átlagosan 4 méter széles töltés belső oldalának vonalában függőleges állású, de

szimpla cölöpök sorát találták, amely arra utal, hogy a földtől-tést belülről fa szerkezetű függőleges fal tartotta. Belső épületei közül a keleti kapuhoz vezető út (*via praetoria*) mellett egy fa barakkot ismerünk 2 méter széles porticusszal.³¹ A kő központi épülettömb (*principia*) alatt pedig Visy Zsolt megtalálta annak fa előzményét, amely bár ugyanott épült fel, de alaprajzában mégis eltérő lehetett.³²

A palánktábor építésének időpontja vitatott. Létesítését korábban az 1. század végére, legkésőbb a 2. század elejére keltezték.³³ Lőrincz Barnabás és Szabó Klára a 2. század eleji leletek hiányát hangsúlyozva legutóbb az Antoninus-kort javasolta,³⁴ amelyet alátámaszt a castellum palánk periódusának feltételezett rövid fennállása is.³⁵ Újabb az importkerámia feltűnése alapján a késő-Hadrianus – kora Antoninus kor (Kr. u. 130-as – 140-es évek) tűnik a legvalószínűbbnek.³⁶ A palánktábor árkának betöltéséből Lucilla Augusta érme és Antoninus-kori terra sigillata töredékek kerültek elő, a déli kapu (*porta principalis dextra*) mögött (a 12. épület alatt) feltárt pusztulási rétegében pedig egy Kr. u. 174/175-ben vert Marcus Aurelius Ast találtak.³⁷ Mindez arra utal, hogy a castellum Marcus Aurelius északi háborúinak utolsó szakaszában, legvalószínűbben Kr. u. 178-ban elpusztult. A védekezés nyoma lehet egy 1,2 méter vastag gyp-tégla fal, amellyel a déli kaput ideiglenesen elfalazták.³⁸ A gerendafal a nyugati részen leégett, míg a keleti szakaszait a palánktábor maradványainak elplanírozása során tervszerűen elbontották. A palánktábor helyőrsége Kr. u. 176-ig az *ala I civium Romanorum* volt.³⁹

Az első, már kőből épült castellum (a *kőtábor*) az elpusztult palánktábor helyén, a partomlás veszélye miatt attól kb. 20 méterrel nyugatabbra épült fel (27a. ábra). Az ugyancsak enyhén paralelogramma alaprajzú castellumot 201 × 175 méter nagyságúra építették. Sarkai első periódusában lekerekítettek voltak, amelyeket saroktoronyokkal ekkor még nem erősítettek. Az új castellum 1,3-1,5 méter vastag falát annak közvetlen közelében, mindössze 1 méter széles *berma* után 4-5 méter mély 8-10 méter széles árok kísérte.⁴⁰ Az erődnek a meredek partoldalhoz való közelsége miatt már Barkóczy László felvetette, hogy a Dunára néző keleti falán nem nyitottak kaput, így az intercisai auxiliáris castellumnak csak három kapuja lett volna.⁴¹ Ez a teljes *praetoria* front elpusztulása miatt azonban aligha lesz bizonyítható. A falak kőbe építésére a 180-as évek elején került sor, bizonyosan Kr. u. 176 után, amikor az intercisai castellumban az egy évvel korábban felállított *cohors I milliaria Hemesenorum* felváltotta az elvezényelt *ala I civium Romanorum*-ot.⁴² Az új helyőrség castellumának északi és déli falát a korábbi palánktábor gerendafalának vonalával párhuzamosan, a tábor betemetett árkának külső szélére építették. Az oldalkapuk (*portae principales*) és a központi épület (*principia*) helye azonban a castellum nyugatabbra helyezésének ellenére sem változott, hiszen azokat a táboron átmenő út változatlan nyomvonalra határozta meg. Kezdetben a Commodus-kori kőfalnak, a déli kapu (*porta principalis dextra*) esetében bizonyítottan, máshol feltételezhetően nem kő kaputornyai voltak, hanem az építkezés megakadása miatt az erődfal kapunyílásait kényszermegoldásként egytornyos, fából épített kapukonstrukciókkal zárták le. Az eddig feltárt

egyetlen ideiglenes fa kapuépítmény 5,6 × 6,1 méter alapterületű volt, felépítményét 4 vastag cölöp tartotta (27b. ábra).

A rövid ideig (legfeljebb egy évig) fennálló, ideiglenes fa kapuépítmények helyén L. Cornelius Felix Plotianus helytartó hivatalának utolsó évében, Kr. u. 185 tavaszán, legkésőbb kora nyarán (és nem Caracalla alatt)⁴³ fejezték be a castellum kapuinak kőbeépítését, amelyet a kaputoronytól kaputoronyig futó monumentális építési felirataik három fennmaradt töredéke bizonyít.⁴⁴ A kőkapuk építését megelőzően a két kaputorony helyére eső, fa kaputoronyig érő falszakaszokat visszabontották.⁴⁵ A 4,5-5 méter széles, szimpla kapunyílással rendelkező kőépítmények az Antoninus-kor kapuépítészeteinek jellegzetességeit mutatják: a tornyok téglalap alaprajzúak és hosszuk egyharmadával vagy egynegyedével ugranak előre az erődfal síkjából (27c. ábra).

Nem tudjuk, hogy már ekkor vagy csak a késő-Severus-korban burkolták-e a tábor eredetileg sóderes főútjait nagyméretű kőlapokkal. Az itt talált, 221-ben vert Elagabalus érme ugyanis nemcsak az út burkolása, hanem javítása kapcsán is a kőlapok alá kerülhetett. A castellum lekerekített sarkaihoz belülről, az elbontott földtöltés (*agger*) helyére egy-egy enyhén trapéz alakú tornyot építettek. A toronyfalak nincsenek olyan mélyre alapozva, mint az erődfalak, így azok a falak kőbeépítésénél később, legvalószínűbben a Severus-korban épülhettek. A belső saroktoronyok közül egyelőre csak az észak- és délkeleti torony partomlás után megmaradt részei kutattak.⁴⁶

A castellum belsejében már L. Septimius Flaccus helytartósága alatt (Kr. u. 179 – 183) elkészültek egyes kőépületek, amelyről egy építési felirat töredéke tudósít.⁴⁷ A castellum kőből falazott központi épülettömbje (*principia*) közvetlenül fa előzménye fölé épült. A 40 × 17 méter alapterületű épület közepén porticussal körbevett, lapos kőlapokkal burkolt udvart találunk⁴⁸, amelynek délkeleti sarkában 1974-ben egy 5 × 5 méter alapterületű, 4 méter mély 100 m³ befogadóképességű víztárolót tárt fel Visy Zsolt.⁴⁹ A falazott ciszternának nemcsak a közepé felé leejtő fenekét, hanem falait is vastag vízzáró terrazzó réteggel burkolták. Kelet felé az udvarból nyílt a bazilika, amelynek északi végében keskeny támfalának alapozása alapján egy emelvényt alakítottak ki. Kelet-nyugat irányú középtengelyének és az itt nyíló táborszentély bejáratának két oldalán 3 szobortalapzat alapozása került elő,⁵⁰ amelyek közül az eddig ismert leletek alapján még legalább 5 bázis feltételezhető.⁵¹ A *principia* keleti helysége sorra fűthető hivatali helyiségekből állt, közülük a délnyugati sarokban kialakított terrazzópádlos helyiség volt a legnagyobb. A *principia* épülettömbje a keleti oldalán kezdetben egy *via principalis*ra nyíló porticusból zárult. A Severus-korban azonban egy fedett csarnokot építettek a helyére, amelyen az oldalkapukat összekötő út (*via principalis*) keresztülhaladt.⁵² A csapatparancsnok (*tribunus cohortis*) *principiától* délre álló lakóházának, a *praetoriumnak* legkorábbi periódusa ugyancsak erre az időszakra tehető.⁵³ A teljesen kiépült, freskókkal és stukkóval gazdagon díszített épület nagytérmet öt oszlop-pár osztotta három hajóra.

Nyugati vége a két oszlopsor között egy padlótéglával burkolt apsisban záródott, amelynek két oldalához fűtött szobákat

toldottak.⁵⁴ Feltételezhető, hogy a palántáborban álló első fűrdőt még a castellum belsejében, a központi épülettömb közelében létesítették (ehhez tartozhat a tábor keleti felében, a *praetenturában* feltárt nagymedence),⁵⁵ de a Severus-korban ezt feladták és a castellumon kívül, attól északra, a mai Kálvária és Öreghegyi út között egy új, nagyobb méretű fürdőkomplexumot építettek. Ennek maradványait Újlaki Pongrácz Zsuzsánna tárta fel 1992–1996 között.⁵⁶

A kőerőd belső beosztásának kialakítása már nem egy lovas segédcsoport (*ala*), hanem az 1000 fős hemesai *cohors equitata* igényeinek megfelelően történt. A barakkok ezért nagyobbak voltak, bár egyelőre csak néhányuk egyes részleteit ismerjük, főleg a keleti kapuhoz vezető út (*via praetoria*) mentén vagy a castellum nyugati felében. Az erőd belsejének beépítettségét a közelmúltban geomágneses kutatással igyekeztek meghatározni, de a terület erős bolygatottsága miatt csak egyes belső utak nyomvonalát lehetett megállapítani.⁵⁷ A *via praetoria*ról már 1986 óta tudjuk, hogy mindkét oldalát oszlopsor, s így fedett járda kísérte.⁵⁸ Az út két szélén kialakított csatornák gyűjtötték össze és vezették a Dunába a felszíni vizeket.⁵⁹

A kőerőd helyőrsége felépülésétől kezdve a hemesai római polgárok első aureliusi és antoninusi részben lovasított íjászcohors (*cohors I Aurelia Antonina Hemesenorum sagittaria equitata civium Romanorum*) volt.⁶⁰

A 3. század közepének-második felének háborús konfliktusai során nemcsak a település, hanem a castellum is komoly károkat szenvedett, amelyeket hevenyészett felújítások követtek. A castellum védműveinek korszerűsítésére és nagyobb építkezésekre csak II. Constantius uralkodása alatt került sor. Ekkor új típusú, kinyitott legyezőre emlékeztető alaprajzú, messze előreugró tornyokkal látták el a sarkokat. Barkóczy László 1949-ben az észak- és délnyugati saroktornyokat kutatta, közülük is az északnyugati őrződött meg jobb állapotban. Ezt a saroktornyot 2,4 méterrel mélyebbre alapozták az erőd falnál, falvastagsága 2,2 méter volt. Az erőd fal sarkától 10,2 méterre nyúlt előre, külső ívének fesztávolsága 14, míg a nyakát alkotó két párhuzamos fal külső síkjainak távolsága 7,7 méter.⁶¹ A fal síkjából messze előreugró saroktornyok helyigénye miatt először kellett tölteniük a korábbi, erőd fal tövében futó árkot, amely a 3. század második felében még bizonyosan használatban volt. Ennek betöltése többek között II. Constantius érmét is tartalmazta, így az árok megszüntetése és az azt követően felhúzott legyező alakú saroktornyok is legkorábban az ő uralkodásának idejére keltezhetők.⁶² Az új árkot (*fossa*) az erőd faltól már átlagosan 9 méter távolságra ásták.

Intercisában az erőd védelmének fokozása érdekében a már jelentőségét veszített hátsó, nyugati kaput (*porta decumana*) egy 1,8–2,2 méter vastag U alakú elfalazással egy három toronyból álló építménnyé alakították.⁶³ A Paulovics István által 1932-ben feltárt U alakú torony falaihoz korábbi feliratos- és faragott köemléket is felhasználtak. A falazásmód azonosságából a saroktornyokkal való egyidejűségére következtettek.⁶⁴ A két kaputorony között, a kapunyílás boltíveit és felépítményét még a késő római időkben egy átépítés kapcsán visszabontották, maradványaikat vagy a tábor belső építkezéseinél (mint a lovas

jelvényhordozó alakjával díszített boltozati gyámkövet), vagy késő római sírokban használták fel (mint az építési feliratok töredékeit).⁶⁵

Az erődített településsé átalakult castellum belsejében, a civil lakosság beköltözése után minden talpalatnyi helyet igyekeztek kihasználni, beépíteni. Az erőd fal tövéből elhordták a földtöltést és az ekkor kőlapokkal burkolt 2,8 méter széles *via sagularis* és az erőd fal közötti sávot helyiségsorok, hátul az erőd falnak támaszkodó épületekkel teljesen beépítették.⁶⁶ A munkálatokat az egyik helyiség első padlószintje alatt talált érem alapján Kr. u. 351–354 utánra, legvalószínűbben II. Constantius uralkodásának végére – I. Valentinianus elejére keltezhetjük.⁶⁷ A keleti kapuhoz vezető úttól (*via praetoria*) délre fekvő épület (16.) egyik helyiségében (9/b) bronz- és vastárgyak javításával foglalkozó műhely működött.⁶⁸ A *via praetoria* nyugati végébe I. Valentinianus alatt egy gabonatarolót (*horreum*) is betelepítettek.⁶⁹ A parancsnok lakóházát, a *praetoriumot* új helyiségekkel bővítették, a *principiában* kibontották az oldalszárnyak belső válaszfalait, a porticust területét pedig beépítették.⁷⁰ Udvarában ekkor feltöltik a ciszternát, amelynek kiváltására az északkeleti saroktorony közelében egy legalább 30 méter mély, kváderkövekkel falazott, 1,8 méter átmérőjű kutat ástak.⁷¹

Az erődben I. Valentinianus után nemcsak a már álló épületek használata bizonyítható,⁷² hanem új építkezések is kimutathatók, mint például az erőd falnak támaszkodó helyégsorok beosztásának módosítása, a *via sagularis* téglák és kőtöredékekből álló legfelső szintjének leterítése,⁷³ vagy egy új kerítőárok (IIb.) kiépítése.⁷⁴ Visy Zsolt feltételezte, hogy az intercisai castellumban is felépült az a késő római, extrém vastag falú, toronyszerű kis-erőd, amely oly gyakori a Közép-Dunavidék egykori határerődjében,⁷⁵ bár ennek régészeti nyoma eddig még nem került elő. Ismerünk viszont egy, az erőd tájolásától eltérő, földbe mélyített faszerkezetes gödörházat (A/1), amelyet gazdag leletanyaga alapján már a hun korszakot közvetlenül megelőző időszakra keltezhetünk.⁷⁶

A castellum késő római helyőrségei:⁷⁷ *equites sagittarii*, *cuneus equitum Dalmatarum* és *Constantianorum*.

1 Visy Zs., 2007. 580.

2 It. Ant. 245,3.

3 FITZ J., 1962b. 87; Visy Zs., 2005. 19.

4 Visy Zs., 1977. 4–5; Visy Zs., 2000b. 37–38.

5 MAHLER E., 1908. 343–350; MAHLER E., 1909. 166; MAHLER E., 1910. 117–123; MAHLER E., 1912. 153–155; HEKLER A., 1910a. 28–38; HEKLER A., 1910b. 168; HEKLER A., 1911. 199–207.

- 6 HEKLER A., 1910a. 31–32; THOMAS E., 1971. 13–17.
- 7 PAULOVICS I., 1927; PAULOVICS I., 1932–1933. 144–160.
- 8 BARKÓCZI L., 1954. 1–42.
- 9 B. VÁGÓ E., 1969. 166; VÁGÓ E. B., 1971. 110–113.
- 10 Az 1967-et követő időszak kutatástörténetéhez ld.: VISY Zs., 2005. 19–27.
- 11 Ezeknek az éveknek a kutatásai részletesen jórészt még publikálatlanok. Az 1971 és 1976 között zajlott ásatásoknak a feldolgozása az OTKA támogatásával a közelmúltban fejeződött be: OTKA-43118, 2005–2006. évi jelentés: http://real.mtak.hu/934/1/43118_ZJ1. Rövid beszámoló: VISY Zs., 1974. 245–246; VISY Zs., 1977. 1–19, 33–35; VISY Zs., 2000b. 44; VISY Zs., 2010. 4–23.
- 12 LŐRINCZ B. – SZABÓ K., 1990. 740, 744.
- 13 LŐRINCZ B. – VISY Zs., 1980. 685–688; LŐRINCZ B. – SZABÓ K. – VISY Zs., 1986. 363–366; LŐRINCZ B. – SZABÓ K., 1990. 740; VISY Zs., 2000b. 41–45; VISY Zs., 2007. 578–579; VISY Zs., 2009. 148; VISY Zs., 2010. 6–21.
- 14 ZARNÓCZKI A., 1987. 45; ZARNÓCZKI A., 1990. 217.
- 15 Legutóbb: B. HORVÁTH J., 2000. 34–36.
- 16 SZABÓ K., 1995. 276; GABLER D., 2005b. 155–167; MRÁV Zs., 2011.
- 17 Így nevezte legutóbb VISY Zs. 2010. 4.
- 18 VÁGÓ E. B., 1971. 113.
- 19 LŐRINCZ B., 1977. 363; LŐRINCZ B., 1979. 357–359; LŐRINCZ B., 2001. 68.
- 20 VISY Zs., 2000b. 38; VISY Zs., 2003a. 118; VISY Zs., 2009. 148. ezt a táborn egy idősen véli a papszigeti civil településsel és ez alapján feltételezi, hogy Intercisa már Vespasianus idején állandó helyőrséggel rendelkezett, amelyet az *ala Asturum II*-vel azonosít.
- 21 Egy BISHOP, M. C., 1988. 6. típusú áttört nyereglemez-teret a VII. temető-rész 11. sírjában: SÁGI K., 1957. 572. Taf. 47/20; egy BISHOP, M. C., 1988. 2a típusú sírbefogót pedig a DK-I temető 1357. téglasírjában találtak: VÁGÓ E. B. – BÓNA I., 1976. 119, 238. Taf. 28/1357. Mindkét lelet a feltételezett korai tábor területéről származik.
- 22 VISY Zs., 2000b. 38.
- 23 LŐRINCZ B., 2001. 18, 21, 24, 26; VISY Zs., 2003a. 118; VISY Zs. 2010. 4.
- 24 BARKÓCZI L., 1954. 23–25.
- 25 VISY Zs., 1974. 246; VISY Zs., 1978b. 106; LŐRINCZ B. – VISY Zs., 1980. 681–685; LŐRINCZ B. – SZABÓ K. – VISY Zs., 1986. 362–363; LŐRINCZ B. – SZABÓ K., 1990. 739; VISY Zs., 2009. 148; VISY Zs. 2010. 5, különösen 4. kép.
- 26 LŐRINCZ B. – SZABÓ K. – VISY Zs., 1986. 363.
- 27 BARKÓCZI L., 1954. 16, 24.
- 28 BARKÓCZI L., 1954. 24; LŐRINCZ B. – SZABÓ K. – VISY Zs., 1986. 363–364.
- 29 BARKÓCZI L. – BÓNIS É., 1954. 147–153.
- 30 Erről számol be: BARKÓCZI L. – BÓNIS É., 1954. 149.
- 31 LŐRINCZ B. – SZABÓ K. – VISY Zs., 1986. 363–364.
- 32 VISY Zs., 2000b. 40.
- 33 LŐRINCZ B. – VISY Zs., 1980. 685.
- 34 LŐRINCZ B. – SZABÓ K., 1990. 741. (Visy Zsolt azonban ezt egy ideig túl későnek tartotta: VISY Zs., 2000a. 398. 18. jz.)
- 35 Lásd ezt BARKÓCZI L., 1954. 25–26. – A palántábor rövid fennállására a megtalált cölöplyukak határozott körvonalaiából, a kevés leletanyagból és a palántábor és az első kőtábor szintjeinek egybeeséséből következett.
- 36 Intercisa castellum és vicus 1967–1983 II. OTKA-43118, 2005–2006 jelentés: http://real.mtak.hu/934/1/43118_ZJ1
- 37 LŐRINCZ B. – VISY Zs., 1980. 683. (Lucilla Augusta érem); LŐRINCZ B. – SZABÓ K. – VISY Zs., 1986. 363, 367. (Marcus Aurelius As).
- 38 LŐRINCZ B. – SZABÓ K. – VISY Zs., 1986. 363.
- 39 LŐRINCZ B., 2001. 18.
- 40 A kőtáborhoz összefoglalóan: PAULOVICS I., 1932–1933. 144–160; LŐRINCZ B. – VISY Zs., 1980. 685–688; LŐRINCZ B. – SZABÓ K. – VISY Zs., 1986. 363–366; LŐRINCZ B. – SZABÓ K., 1990. 740; VISY Zs., 2000b. 41–45; VISY Zs., 2007. 578–579; VISY Zs., 2009. 148; VISY Zs., 2010. 6.21.
- 41 BARKÓCZI L., 1954. 26. – vö.: VISY Zs., 2003a. 76.
- 42 A palántábor árkanak visszatöltéséből Antoninus-kori rheinzaberni terra sigillata kerültek elő (Cerialis II elő): GABLER D., 1977. 173; LŐRINCZ B. – VISY Zs., 1980. 683, 693. Intercisa auxiliáris castellumának Marcus Aurelius és Commodus-kori helyőrségtörténetéhez: FITZ J., 1959. 169–172, LŐRINCZ B., 1994. 52–55; LŐRINCZ B., 2001. 92–98.
- 43 LŐRINCZ B. – VISY Zs., 1980. 685–688; LŐRINCZ B. – SZABÓ K. – VISY Zs., 1986. 365; VISY Zs., 2000b. 41; VISY Zs., 2003b. 112. A kapu átépítése Visy Zsoltnál legutóbb ugyancsak tévesen 185 helyett 183-ra keltezve: VISY Zs., 2010. 6.
- 44 MRÁV Zs., 2008. 243–277; MRÁV Zs., 2009. 357–388. – Egy újabb töredéket közölt: BUZA A. – KOVÁCS P. – LŐRINCZ B., 2009. 157–160., amely azonban nem Caracalla-kori, hanem a korábban közölt két töredékhez hasonlóan a castellum Commodus-kori építési felirataihoz tartozott: MRÁV Zs., 2008–2010. 163–182.
- 45 A visszabontott falak maradványai előkerültek a déli kapu tornyainak belsőjében. Az építési felirat azonban nem tartozhatott egy kaputornyok nélküli kőkapuhoz. (Ennek lehetőséget Visy Zsolt vetette fel egy beszélgetésünk alkalmával, amelyet ezúton is nagyon köszönök.) Hasonló megoldásra ugyanis csak egyetlen példát ismerünk, az is egy kisméretű numerus-castellum (Miltenberg-Ost: KASCHUBA, G., 1994. 25, 66–67. Nr. 31.).
- 46 1972-ben került elő az 5,3×kb. 6 m alapterületű délkeleti saroktorony: LŐRINCZ B. – VISY Zs., 1980. 688–689. Abb. 45. 5. Az északi belső saroktoronyt pedig Lőrincz Barnabás és Szabó Klára kutatta 1984-ben: LŐRINCZ B. – SZABÓ K., 1990. 740, 744. Abb. 2. A partomlás a toronynak csak az északnyugati sarkát hagyta meg (méretei: 3,1×1,7 méter, falvastagsága 0,9–1 m).
- 47 RIU 1125.
- 48 A *principiához* ld.: VISY Zs., 1977. 14–16; VISY Zs., 1983. 73–85; VISY Zs., 2007. 578–579; VISY Zs., 2010. 8–11; teljesen feltárt épületet mutató légifotó: VISY Zs., 2005. 184. 8. tábla 4. kép.
- 49 Legutóbb összefoglalóan: VISY Zs., 2007. 578–579; VISY Zs., 2010. 8–11, különösen 11, 11. kép.
- 50 VISY Zs., 1983. 73–85.
- 51 Ezek a talapzatok késő római sírokba beépített feliratos középrészük és a bazilikában talált nagybronz szobortöredékek alapján Septimius Severus és fiai, III. Gordianus, valamint később Trebonianus Gallus császárok kétszeres életnagyságú bronzszobraikat hordozták. RIU 1140, 1143, 1144. – Vö.: VISY Zs., 1983. 73–85; VISY Zs., 2010. 15–17.
- 52 VISY Zs., 2000b. 44.
- 53 VISY Zs., 2010. 12.
- 54 A *praetorium*hoz lásd: VÁGÓ E. B., 1971. 110–112; VISY Zs., 1977. 16–17; LŐRINCZ B. – VISY Zs., 1980. 685–688; LŐRINCZ B. – SZABÓ K. – VISY Zs., 1986. 365–367; LŐRINCZ B. – SZABÓ K., 1990. 740; VISY Zs., 2000b. 42.
- 55 VISY Zs., 2000b. 42; VISY Zs., 2007. 578–579.
- 56 ÚJLAKI PONGRÁCZ Zs., 2007.
- 57 Lásd: Pattantyús-Ábrahám Miklós jelentését és Visy Zsolt ehhez fűzött értékelését a RIPA PANNONICA CD-n.
- 58 Zarnóczy Attila ásatása: ZARNÓCZKI A., 1987. 45; ZARNÓCZKI A., 1990. 217.
- 59 VISY Zs., 2010. 12–13.
- 60 LŐRINCZ B., 2001. 35.
- 61 BARKÓCZI L., 1954. 20; VISY Zs., 2000b. 48.
- 62 LŐRINCZ B. – VISY Zs., 1980. 688–691; LŐRINCZ B. – SZABÓ K. – VISY Zs., 1986. 366.
- 63 PAULOVICS I., 1932–1933. 147–153; BARKÓCZI L., 1954. 10–11.
- 64 BARKÓCZI L., 1954. 20.
- 65 Lehet, hogy mindez az U alakú kapuelfalazás építésekor vagy tetővel való lefedésekor történt.
- 66 LŐRINCZ B. – VISY Zs., 1980. 689–691; VISY Zs., 2010. 22–23.
- 67 LŐRINCZ B. – VISY Zs., 1980. 691.
- 68 SZABÓ K., 1990. 745–748.
- 69 VISY Zs., 2000a. 56.
- 70 VISY Zs., 2000b. 47.
- 71 LŐRINCZ B. – SZABÓ K., 1990. 740; VISY Zs., 2007. 577.
- 72 A praetorium 5. helyiségében egy 137 éremből álló kincs került elő: LŐRINCZ B. – SZABÓ K. – VISY Zs., 1986. 367.
- 73 LŐRINCZ B. – SZABÓ K. – VISY Zs., 1986. 366–367.
- 74 LŐRINCZ B. – VISY Zs., 1980. 691–692.
- 75 VISY Zs., 2000b. 48.
- 76 A házat B. Vágó Eszter és Bóna István tárta fel 1965-ben és 1969-ben: BÓNA I., 1993. 153, 236–237.
- 77 Notitia Dignitatum occ. XXXIII, 25, 26, 38.

30 DUNAÚJVÁROS

Koszider-Padlás

A helység neve 1951-ig Pentele, Dunapentele volt, ezért az erődítmény a régebbi irodalomban általában ezzel a helymegjelöléssel szerepel. A település neve 1951–1961 között Sztálinváros, ezután már Dunaújváros néven ismert. A Koszider-Padlás földvárának maradványa és a Koszider-Asztal (lásd: Dunaújváros – Koszider-Asztalnál) helye Dunaújváros keleti szélén, a Duna jobb partja feletti magasparton található. Tőle nyugatra, közvetlen mellette terül el a Dunai Vasmű nagy gyártelepe.

A lelőhely területét jelenleg jól áttekinthető erdő fedi. Az északnyugat-délkelet irányú plató hossza kb. 290 m. Délnyugati oldalán 100 m hosszán, erős lejtéssel kiszélesedik a telep, itt mért legnagyobb szélessége 130 m. A határozott perem alatt igen meredek domboldal húzódik. A fennsík északkeleti szélét, a partvédelem során kialakított legfelső terasz felett 80 m hosszán szakadék határolja. A földvár elméleti hosszanti középvonalától a Duna felé eső (északkeleti) részét egykori csővezetékek, gödrök, árkok, földhalmok és több betonállvány romja bolygatta meg. Délnyugati fele nagyjából érintetlennek tűnik, két végén (északnyugat és délkelet felé) azonban a felszíni vizsgálódással már nem lehet megállapítani az egykori telep szélét. Sánc, vagy erődítési árok sehol sem látszik. Az északnyugati vége alatti domboldal aljában az I. számú szivattyútelephez bekötött, nagy keresztmetszetű vízszállító csőrendszer van.

A Koszider-Padlás földvárát Ipolyi Arnold, Rómer Flóris és Könyöki József egyaránt említi.¹ 1949-ben Nováki Gyula járt a helyszínen, amikor azt állapította meg, hogy a területet természetes eredetű mély völgyek határolják, a Duna felé pedig függőleges szakadék zárja le. Az északnyugati oldalon erősen kopott sánc nyomát tudta megfigyelni.²

A további régészeti kutatások szorosan összefüggtek a Duna feletti magaspárt természetes omlásaival és a Dunai Vasmű 1950-ben kezdődő építkezéseivel. 1950-ben a Padlás mellett nyugatra

a fennsíkon bronzkori sírokat tártak fel. Az ásatások a következő években ennek a nagy sírmezőnek a feltárására összpontosultak, kezdetben Mozsolics Amália vezetésével, majd több más régész is bekapcsolódott ebbe a munkába.

A Vasmű működéséhez szükséges nagy mennyiségű víz biztosítására a Koszider-Padlás és Asztal alatti Duna-parton az I. és II. számú szivattyútelepet építették meg. A vizet szállító hatalmas csőrendszert részben a Padlás fennsíkján, részben az oldalában és aljában létesítették. Ezzel kapcsolatban 1950-ben Mozsolics Amália vezetésével a Padláson 7 kutatóárkot nyitottak, melyekben az őshumuszt 4,25 m mélyen, az itt feltárt gödrök alját pedig 5,95 m mélyen érték el. Alul (akkori meghatározással) „lakógödrök” és raktárgödrök kerültek napvilágra, a nagyrévi kultúra viszonylag vékony rétege felett a vastagabb réteget tartalmazó vatyai kultúra I. és II. fázisa volt.³

1951 nyarán a Padláson Mozsolics Amália, Csalog József és Patay Pál vezetésével folyt ásatás. Alul ezúttal is a nagyrévi kultúra 1,2 m vastag, felette a vatyai kultúra 3 méternél vastagabb rétegei bontakoztak ki.⁴ Az ásatási területen kívül ekkor került elő az I. számú dunapentelei bronzlelet.⁵ Mozsolics a telep legmagasabb részén két edénylelet-együttest is feltárt 35 cm mélyen. A közeli nagy bronzkori sírmezőn is folytatódottak a feltárások.⁶ 1952-ben Mozsolics Amália és Csalog József a Padláson ismét a legalsó, a nagyrévi kultúrába tartozó rétegben gödröket, a telep melletti nagy sírmezőn pedig további sírokat tárt fel.⁷ 1953-ben kábelcsatorna ásásakor került elő a Padláson a II. számú dunapentelei bronzlelet.⁸

1957 júliusa és decembere között a Padlás északi és északkeleti részéből egy kisebb rész lecsúszott a Duna felé, majd partvédelmi munkákkal ezt a részt kiegyenesítették. Bóna István és B. Vágó Eszter kísérték figyelemmel a munkát, ennek során 170 cm mélyen került elő a III. számú dunapentelei bronzlelet a telep akkori (azóta leomlott) északi pereménél. A munkagépek által megbolygatott területen, 3-5 méter mélyen már csak a legalsó, a nagyrévi kultúrába tartozó réteget sikerült szisztematikusan feltárni, ahol nyolc ún. gödörlakás, épített tűzhely és gödrök kerültek elő.⁹

1960-ban, majd 1963-ban a Padlástól és az Asztaltól kezdődően északra a közeli, ún. radari barakkok előtti magasparton, az I. számú szivattyútelep felett a hegyoldalban nagyméretű roskadások indultak meg. 1964. február 29-én következett be a legnagyobb partszakadás kb. 1300 m hosszán. A Padlás keleti oldalával együtt, az északra folytatódó magaspartból mintegy 15-20 m széles földszáv csúszott a Duna medrének szélére, magával ragadva több, már elhagyatott épületet is. Az I. számú szivattyútelepet 36,6 méterre benyomta a Duna medrébe. A Padlás fennsíkján és a hegyoldalban húzódó, a Vasműbe vezető, nagy átmérőjű csövek elszakadtak, a gyár vízellátása ideiglenesen megszűnt. Bár a helyreállítás azonnal megkezdődött, a munkák a következő 1-2 évre is áthúzódtak. A Padlás fennsíkján megszüntették a csőrendszert (a tartóoszlopok maradvá-

nyai, árkok ma is láthatók) és a hegy északi aljában, oldalában új csöveket szereltek fel a rendbe hozott I. számú szivattyútelep felé. A Padlás Duna felé eső oldalát, a további csúszások megakadályozására, töblépcsősen alakították át, amivel a fennsíkok további részeit is lefaragták.¹⁰

Közvetlenül az 1964. évi nagy partszakadást követően már nem volt lehetőség rendszeres ásatásra. A Padlás fennsíkján a felső régészeti rétegeket eldózerolták. Arról nincsen közelebbi adat, hogy ez mekkora területen történt. A munkát B. Vágó Eszter kísérte figyelemmel és sok régészeti leletet mentett meg a dunaújvárosi múzeum számára. 1965-ben, a végleges tereprendezés előtt került sor az utolsó régészeti ásatásra, Makkay János vezetésével. A Duna feletti perem közelében két helyen nyitottak egy-egy kutatószelvényt. Az I. szelvényben 230–260 cm-ig, a II. szelvényben 430 cm mélységig tartottak a kultúrrétegek. Alul ezekben is a nagyrévi kultúrának egy, a vatyai kultúrának három rétege sorakozott, de legfelül a késő bronzkori halomsíros kultúra erősen átégett, deformálódott edényei is előkerültek.¹¹ A két kutatási szelvény környékét ezután rövidesen elbontották, a terület teljesen megsemmisült.

A terület részletes felmérését – az előzőekben tárgyalt sok változás és részben teljes pusztulás után – 2008-ban Nováki Gyula végezte el (28. ábra).¹² A korábbi, eredeti állapotra nincsenek részletes dokumentumok. A Padlás őskori telepét a nagy partszakadás előtti időből Bóna István írta le röviden, méretét 290 × 185 méterben jelölte meg. A hossza (290 m) egyezik a mostani méretével, de a 185 m szélességi adat 55 méterrel több a most mért 130 méternél. Ez azt jelenti, hogy a Duna felé eső, keleti részből már 55 m széles sáv leomlott, illetve a partvédelmi munkákkal kapcsolatban ennyit faragtak le. Ennek eredeti vonala egyezik az 1963. évi topográfiai térképen látható szakadékos hegyperem vonalával. Bóna is ennek alapján tudta akkor a helyszínen a telep méretét meghatározni.

Ugyancsak Bóna írta le röviden az egykori erődítést is, mely szerint a sánc eredetileg több méter magas volt, méterenként felállított cölöpökből és döngölt agyagból állt. Nem ismerjük, milyen dokumentáció, vagy megfigyelés alapján írta le ezt a fontos adatot. Az erődítmény helyét csak annyiban jelölte meg, hogy a peremen volt, az északnyugati, erősen bolygatott részen. Fontos viszont az a megfigyelése, hogy még a vatyai kultúra idején, a telep nagyobbtása során az erődítésre épületeket emeltek és gödöröket ástak,¹³ tehát ekkorra már megszűnt a védelmi jellege.

A Padlás őskori telepének közel a fele tehát a fent leírt partomlások és az ezt követő tereprendezések következtében a Duna felé leomlott, elpusztult. Az 1963. évi 1:10.000 méretarányú topográfiai térkép¹⁴ és a Dunaújvárosi Partvédelmi Vállalat ezzel közel egy időben készült felmérései alapján lehet a Padlás őskori telepének a közvetlenül az 1964. évi partomlást megelőző területét rekonstruálni. Az ennél korábbi partomlások jeleként a Duna felé eső oldal akkor is szakadékos volt, azokra azonban nem ismerünk adatokat.

A Koszider-Padlás a bronzkori nagyrévi és a vatyai kultúra telepe volt, utolsó periódusa megérte a halomsíros kultúra idejét is, erődítését – Bóna idézett megfigyelései alapján – feltehetően a nagyrévi kultúra időszakában emelhették.

1 IPOLYI A., 1863. 165.; RÓMER F., 1878. II. I. rész 99.; KÖNYÖKI J., 1905. 279.; Neogrady Sándor 1929-ben a Duna jobb partjáról készített légi felvételt és azt „Dunapentele – Koszider asztal” megjelöléssel közölte (NEOGRÁDY S., 1943–1948. 299. 8. ábra.) Ez azonban téves. Keszi Tamásnak köszönjük a felvétel helyének pontos meghatározását, Visy Zs1., 2000a. 106. ábra segítségével. Neogrady felvétele a Koszider-Padlás közepétől délre kb. 1400 méterre, a Duna jobb (nyugati) oldala feletti magaspartot ábrázolja.

2 NOVÁKI GY., 1952. 12.

3 MOZSOLICS A., 1950. passim; MOZSOLICS A., 1952. 63–64.; SZATHMÁRI I., 1983. 7.; BÓNA I., 1992. 149.

4 PATAY P., 1951. passim; BÓNA I., 1958. 211. 1. jegyzet; BÓNA I., 1992. 149.

5 MOZSOLICS A., 1957. 122–123.

6 MOZSOLICS A., 1952. 63–64.; MOZSOLICS A., 1957. 131–132.

7 SZATHMÁRI I., 1983. 7–8.; BÓNA I., 1991. 75.

8 MOZSOLICS A., 1957. 123–124.

9 B. VÁGÓ E., 1959. 41–42.; BÓNA I., 1958. 211.; BÓNA I., 1975. 32.; BÓNA I., 1991. 73–75.

10 EGRI GY. – PÁRDÁNYI J., 1968. 15–18.; ANDAI P., 1970. 298–311.; KÉZDI Á., 1970. 281–287.; ÁDÁM L. – BOROS F., 1979. 34–35. – 2008. április 23-án Keszi Tamás és Nováki Gyula a Dunaújvárosi Partvédelmi Vállalatnál Gaál Zoltán vállalati igazgató segítségével az 1964. évi partvédelmi munkákkal kapcsolatos egykorú rajzokat és a partomlás 1964. évi fényképfelvételét tanulmányozták, ezek segítségével lehetett a Padlást pontosabban rekonstruálni.

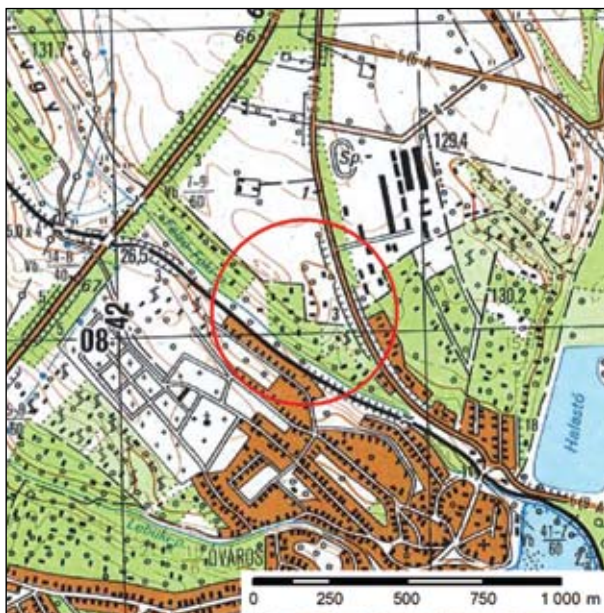
11 MAKKAY J., 1965.; BÁNKI ZS., 1967–1968. 179.; BÓNA I., 1975. 77.; BÓNA I., 1992. 149. – Makkay János ásatási dokumentációja a dunaújvárosi Intercisa Múzeum adattárában található.

12 NOVÁKI GY., 2009a. 89.

13 BÓNA I., 1992. 149–150.

14 Hadtörténeti Intézet, Térképtár. L-34-38-B-b-4. sz. szelvény

31 DUNAÚJVÁROS Vetus Salina 6. őrtorony

Az Intercisa castellumától légvonalban 1200 méterre északnyugatra fekvő egykori őrtorony ma Dunaújváros – Pen-tele városrészének északnyugati területén helyezkedik el, a 6-os

főút töréspontjától 470 méterre, nyomvonalától délnyugatra.¹ A Somogy, a Búzavirág és a Berán utcák által határolt területe mára teljesen beépült.² Az építkezések során az őrtornyot és árkait bizonyosan megbolygatták, de régészeti megfigyelés hiányában ennek mértékét nem ismerjük. Közelsége és beláthatósága alapján ez lehetett a castellumtól északra telepített első torony.

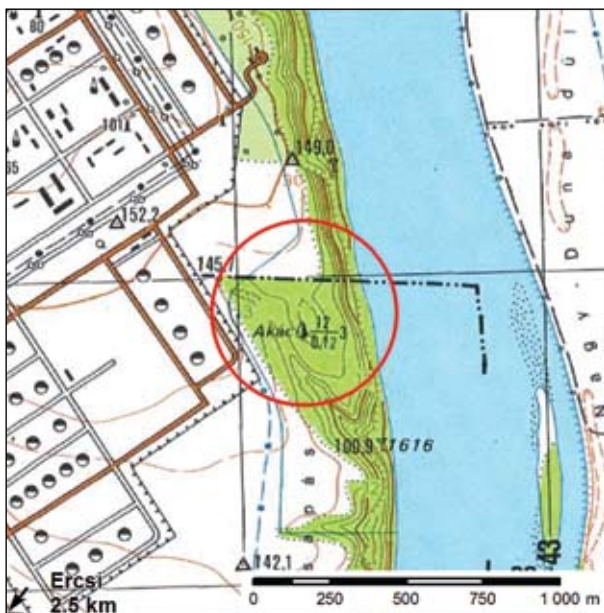
Egy 1951-ben készült légifelvétel nemcsak a kis kiemelkedésre helyezett, északnyugat-délkeleti tájolású őrtornyot, hanem a limesút nyomvonalát is ábrázolja (29. ábra).³ A tornyot szabályos négyzet alakban futó kettős árok övezte, amelyek sötét sávokként mutatkoznak meg a fotón. A külső, lekerekített sarkú árok becsült mérete mintegy 55 × 55, míg a belső 30 × 30 méteres területet fogott közre. Közepén feltűnő sötét folt a típusnál megszokott fa őrtornyot valószínűsít. Alaprajza az I. Valentinianus-korinak tartott, késő római őrtornyokra jellemző.

1 Visy Zs., 1978a. 236., 239., 243. 8. kép.

2 TANKÓ K., 2009. 199 – 200.

3 Visy Zs., 1978a. 8. kép; Visy Zs., 1981. 44. Abb. 8.

32 ERCSI Hold-hegy

Ercsi északkeleti szélétől északkeletre, kb. 1 km-re, a Duna feletti magas fennsík szélén található Eötvös József emlék-

műve és egy romos állapotban lévő kápolna. Ettől északra, 1100 méterre, a fennsík szélén, Ercsi és Százhalombatta határán, a délkelet irányába a Duna fölé kinyúló Hold-hegyen helyezkedik el egy háromszög alakú, 8,8 ha területű őskori földvár, tszfm. 146,4 m. Keleti oldalát a Duna feletti meredek lejtő, nyugati oldalát átlag 10 m, lejjebb már 30-40 méter mély, természetes vízmosásos árok határolja, mintegy lejáratot képezve a Duna partjára. Az egész területet sűrű aljnövényzetű fiatal erdő borítja.

A plató szélét a belső területből többnyire kissé kiemelkedő éles perem jelzi, feltehetően a sánc szétszántott nyomaként, de több helyen csak sima peremet találunk. Alatta 1-2 méterrel mélyebben, a külső oldalon, több helyen keskeny, elmosódott terasz figyelhető meg, a többi Fejér megyei bronzkori földvárhoz hasonlóan. A délnyugati sánc, illetve perem déli végéhez egy hosszú, alig 2-3 méter széles, természetes gerinc csatlakozik, de ez már a telepen kívülre esik. A plató keleti és nyugati oldala alatt, 8-10 méterrel alacsonyabb szinten több méter széles terasz húzódik, de ez nem veszi teljesen körbe a dombot.

A plató délnyugati sánca (pereme) alatt, átlag 10 méterrel alacsonyabb szinten egy keskeny részt további sánc határol el a vízmosásos árok felől, belső magassága több helyen eléri az

egy métert. Ennek a keskeny résznek a déli lezárása még kérdéses, talán ezt jelzi a sánc déli végéhez csatlakozó gyenge tereplépcső. A sánc észak felé eléri a fennsík szélét és bekanyarodik nyugat felé kb. 50 méter hosszan.

A telep északnyugati vége már a szántóföldön folytatódik, pontos végződése egyelőre nem állapítható meg. Az itt alig észrevehető mélyedés feltehetően a fennsík felőli védelemre ástott árok nyoma. A plató hossza a 2008. évi felmérés alapján kb. 250-260 m, szélessége kb. 125 méter.

A keleti sánc, illetve perem végéhez közel, északra a Duna feletti meredek domboldalból mély, természetes vízmosás vágódik be a fennsíkba, nem sokkal később ketté ágazva fejeződik be. Jelenleg ez is erdős terület, de korábban szántóföld volt. Ennek az ároknak esetleges, már betemetett folytatását későbbi kutatás fogja tisztázni.

A lelőhelyet Váczi Gábor és Stibrányi Máté ismerte fel. 2008-ban a korányári, már kizöldült erdőben nehéz körülmények között GPS-szel a sáncok, peremek vonalát felmérték és a 1:10.000-es topográfiai térkép szintvonalainak felhasználásával megszerkesztették az első, tájékoztató jellegű rajzot az erődítményről (30. ábra). A telep középső, kissé kiemelkedő részén sok, illeték-

telen kutatás gödrét találták, melyek oldalfalában számos települési réteg látszott. Az ezekből kidobált cserepek nagy része a nagyrévi kultúra idejéből származik, majd a középső bronzkor következett a vatyai kultúra III. periódusával, és a telep a koszideri-periódussal zárult.¹

2011. március 21-én Váczi Gábor és Stibrányi Máté ismét felkeresték a lelőhelyet Nováki Gyulával. A sűrű, bokros fiatal erdőben a kizöldülés előtt ekkor sokkal jobban át lehetett tekinteni a földvárat, a két évvel korábbi megfigyeléseket újabbakkal lehetett kiegészíteni. Megállapították, hogy sánc jelentős mértékű elsimítása a korábbi szántás következménye. A II. katonai felmérés a mellette elterülő nagy szántóföldet jól ábrázolja, de az itt ismertetett őskori telep egész területét erdőnek jelzi.² A III. katonai felmérés már a földvár területén is szántóföldet jelez, egybefüggően a fennsík nagy kiterjedésű szántóföldjével.³ A lelőhely részletes felmérésére még nem került sor, ez a jövő feladatai közé tartozik.

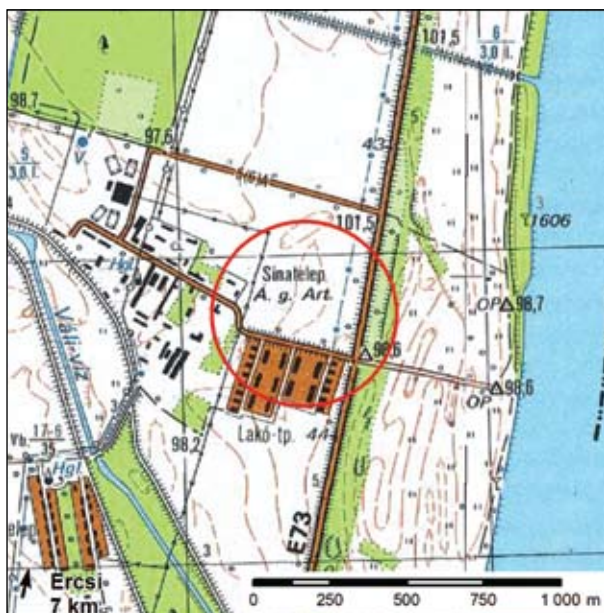
1 VÁCZI G. – STIBRÁNYI, M., 2008. 205–208.

2 II. katonai felmérés: Sect. 52, Col. XXXII (1858.)

3 III. katonai felmérés: 5162/1. sz. (M = 1: 25.000)

33 ERCSI-SINATELEP

Matrica 5. őrtorony

A Matrica 5. őrtorony az Ercsőtől délre fekvő sinatelepi be-
kötőút északi oldalán, a 6-os főúttal párhuzamosan, attól
30-40 méterre-nyugatra futó limesúttól ugyancsak nyugati
irányba 25 méter távolságra, az ún. Főcsatorna-dűlő területén
helyezkedik el. (A 6-os út tengelyétől a torony középpontja mint-
egy 80 méterre található.)

Az őrtorony jól látszik egy 1940-ben¹ és egy 2000-ben készült

légifelvételen (32. ábra),² amelyek alapján jól leírható. Mindkét
fotón kettős négyzet alakú, 5 méter széles árokkal körülvett
őrtorony ismerhető fel. Közülük a külső árok – külső széleinél
mérve – 55 × 55 méter nagyságú, amely 42 × 42 méteres terüle-
tet fogott közre. A belső árka egy 18 × 18 méter nagyságú belső
részt övezett, amelynek közepén állt, az 1940-es képen sötét,
a 2000-ben készüteken pedig világos foltként jelentkező fa
konstrukciójú őrtorony.³ Az utóbbi képeken úgy tűnik, hogy
a külső árok csúcsai derékszögben találkoztak, a belsőé pedig
lekerekítettek.⁴ Típusa azonos a feltárt Intercisa 6. jelzőtorony-
val, így előzetesen a 4. századra, talán I. Valentinianus korára kel-
tezhető.⁵ Közvetlen közelében további árokrendszerek látszanak,
amelyek egy része tartozhatott korábbi őrtornyokhoz illetve egy
esetben mérete alapján menet vagy ideiglenes táborhoz is.⁶

1 Visy Zs., 1989. 92. 89. kép

2 A fotó az ELTE és a Dijoni Egyetem együttműködésének keretében készült:
GOGUEY R. – CZAJLIK Z. – BÖDŐCS A., 2003. 77–79, 85. 4–5. kép; BÖDŐCS A.,
2009. 320–323.

3 Az őrtoronyhoz összefoglalóan: Visy Zs., 1989. 92.; Visy Zs., 1995a. 273.; Visy Zs.,
2000a. 67.

4 BÖDŐCS A., 2009. 321. 2–3. ábrák.

5 Visy Zs., 2000a. 67.

6 GOGUEY R. – CZAJLIK Z. – BÖDŐCS A., 2003. 85. 5. kép.

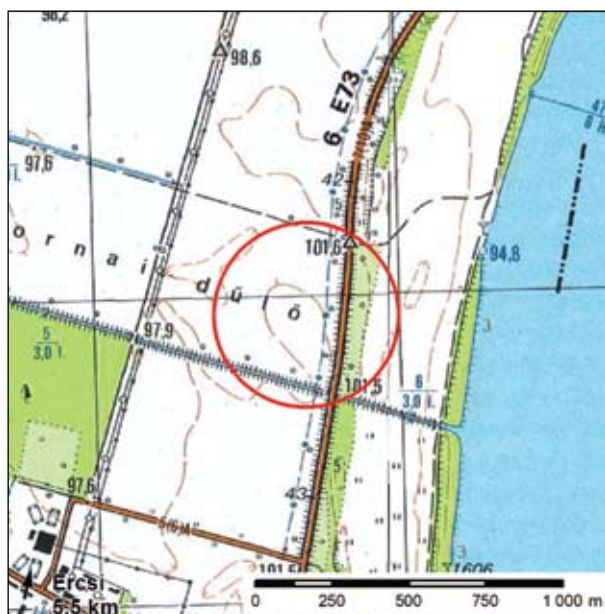
34 ERCSI Matrica 9. őrtorony

Egy 1940-ben készített légifelvételen az Ercsi patak északi oldalán, illetve a limesúttal azonos nyomvonalban haladó 6-os út nyugati oldalán, attól 80 méterre, az úttal párhuzamosan tájolt enyhén rombikus árok látszik, amely egy őrtorony 6 méter széles kerítőárka (*fossa*) lehet (31. ábra). Az árok külső szélén mérve 41×41 méteres oldalhosszúságú rombikus négyzetet alkot és 25×25 méter nagyságú belső területet övez. Ennek középpontjában világos folt utal a toronyra, amely talán kőből épült.¹

1 Visy Zs., 2000a. 65.

35 ERCSI Matrica 11. őrtorony

Az Ercsi-Sinatelepre vezető bekötőúttól északra 1230 méterre, egy 1940-ben készült légifelvételen tisztán felismerhető egy 6 méter széles, szimpla, szabályos négyzet alakú árokkal övezett őrtorony (33. ábra).¹ A torony középpontja az egykori római úttól 50 méter, míg a mai 6-os főútút tengelyétől 100 méter távolságra fekszik. Kerítőárka megközelítőleg 45×45 méter nagyságú területet fog közre, amelynek közepén a sötét elszíneződés a torony maradványaira utalhat. Oldalélei a római úttal 35° -os szöveget zárnak be.²

1 Visy Zs., 2000a. 91. ábra közepén (HI 68 449).

2 Visy, Zs., 1995a. 273.; Visy Zs., 2000a. 66–67.

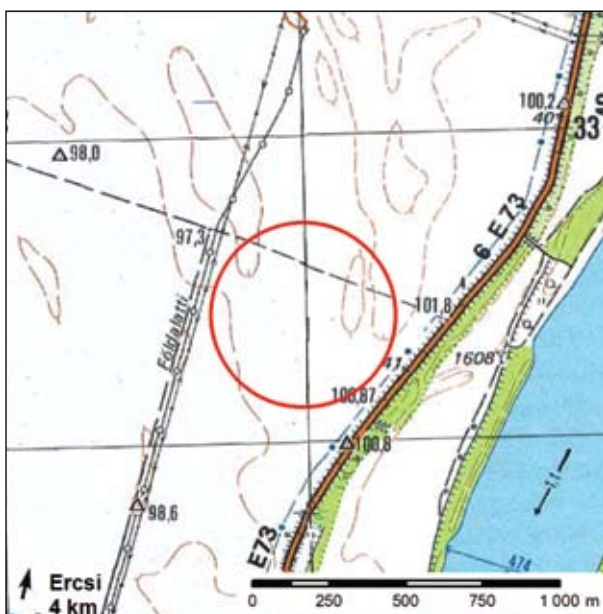
36 ERCSI-BEZDÁN Matrica 14. őrtorony

A Matrica 14. őrtorony az Ercsőtől délre 2,5 km-re lévő Bezdan dűlőben, a Duna nyugati partoldala mellett, a Matrica 5. burgustól 4,4 km-re észak-északkeletre, és a Matrica 4. és 4a. őrtornyok között helyezkedik el. A kettős négyzet alakú árokkal körbevett őrtornyot Bödőcs András azonosította egy 2000-ben készült légifotó sorozat alapján (34. ábra).¹ Az e fotók segítségével meghatározott hozzávetőleges méretei: külső árknak nagysága 55 × 55 méter, a belsőé 28 × 28 méter, elfordulása északhoz képest +36 fok. Közepén elmosódott világos folt jelzi a torony helyét. Alaprajza és mérete minden részletében megfelel a Matrica 5. torony alaprajzának, hiszen itt is felismerhető a külső árokszakaszok derékszögű találkozási és a belső árok lekerekített sarkai. Keltezésük kora is azonos lehet, így a késő római, talán I. Valentinianus-kori őrtornyok közé sorolható.

¹ Bödőcs A., 2009. 323. 5. ábra.

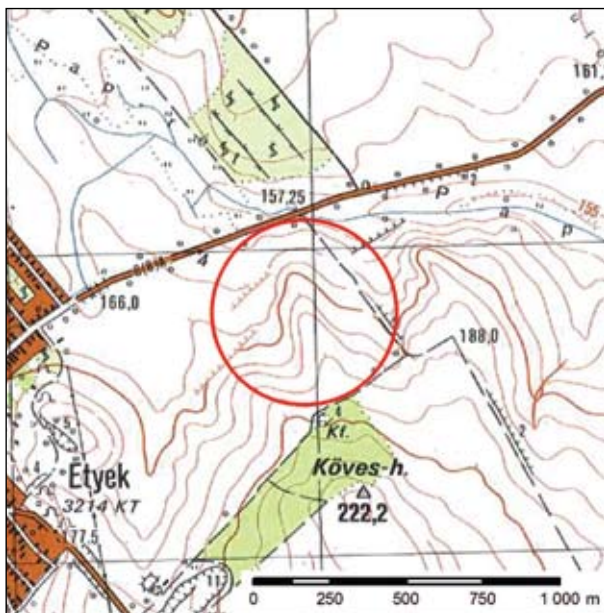
37 ERCSI – FEKETE-TÓI-DŰLŐ Matrica 15. őrtorony

Egy Bödőcs András által közölt 2000-ben készített légifotón a Matrica 5. őrtoronytól megközelítőleg 2,5 km-re északra és a Matrica 14. őrtoronytól 2 km-rel délnyugatra, a Matrica 4. és 11. őrtornyok között egy lekerekített sarkokkal ázott szimpla árkos őrtorony látható (35. ábra).¹ Mérete 30 × 30 méter körüli becsülhető. Területileg legközelebbi formai analógiája a Matrica 1. őrtorony, amely az egyárkos, lekerekített sarkú őrtornyok típusába tartozik.

¹ Bödőcs A., 2009. 324. 6. ábra.

38 ETYEK Pince-dűlő

A Pince-dűlő Etyek község keleti szélétől keletre, 700-800 méterre, a Biatorbágy felé vezető országúttól délre 400

méterre található, tszfm. 180 m. Maga a lelőhely egy 400 m hosszú, északnyugat felé kinyúló hegynyelven helyezkedik el, amely enyhén emelkedik délkeleti irányba, egy erdő széléig. Az egész dombtető legelő, illetve kaszáló, bronzkori cserepek találhatók a felszínen. Északnyugati vége alacsonyabb, mint a dombtető többi része, ezért ez lehetett az erődített rész, ami elkülönül a tőle délkeletre lévő nagyobb, nyílt teleptől. A dombtető felé eső egykori árok helye alig észrevehetően bemélyed. Az úrfelvételen a lelőhelyen egy szabályos kör alakú árok sötétebb színű foltjaként figyelhető meg.¹

Az erődítmény a szakirodalomban nem szerepel. 2005-ben Czajlik Zoltán és Bödőcs András légi felvételt készített a Pince-dűlőről, amikor bronzkori földvár szétszántott nyomait ismerték fel. Korábban T. Németh Gabriella járt a helyszínen és megállapította, hogy a telep bronzkori.² Czajlik Zoltán hívta fel Nováki Gyula figyelmét erre a lelőhelyre, aki 2008. március 8-án járt a dombtetőre. A terület felmérésére még nem került sor.

1 <http://maps.google.com/maps> [Szélesség: 47° 27'01.79"E, Hosszúság: 18°46'11.11"K]

2 CZAJLIK Z. – BÖDŐCS A., 2006. 149, 155.

39 FEHÉRVÁRCSURGÓ Aranyhegy

Fehérvárcsurgóból Guttamásiba vezető út északi oldalán, Fehérvárcsurgó központjától 1,5 km-re, az úttól körülbelül 400-500 méterre helyezkedik el a 185,6 m tszf. magasságú Arany-

hegy, amelynek tetején falmaradványok kerültek elő. A hegy uralja a környéket, nyugat felé jó kilátás nyílik a Bakonyra, és kelet felé, a Vértessé felé.

A hegytetőn egy mintegy 12 m oldalhosszúságú, négyzet alaprajzú épület 1-1,5 m magas falmaradványai figyelhetők meg. Pontos falszélesség nem mérhető, mert a bedőlt falak majdnem teljesen betöltik a négyzetes épület belső részét. Egyedül a déli oldalon hiányzik az omladék, amire az adhat talán magyarázatot, hogy ez a falrész kifelé dőlt, és utána elhordták. Árok vagy sánc nyomát a terepbejárások során nem lehetett megfigyelni. A rom környéke ma füves, a rom területe viszont fákkal és bokrokkal benőtt.

Az objektum a szakirodalomban nem szerepel. Fülöp Gyula terepbejárása során figyelt fel az erődítményre.¹ 1997-ben Terei György járt a helyszínen és felmérte a romokat (36. ábra).

A terepbejárások és a felmérés során leletanyag nem került elő, így a torony kora leletekkel nem keltezhető. Fülöp Gyula szerint a völgyet figyelő torony lehetett.² 2001-ben légifotó is készült a területről, ez azonban újabb információval nem szolgált.

1 IKM Adattára Ltsz. 1008.

2 Fülöp Gyula szíves szóbeli közlése, segítségét ezúton köszönjük.

40 FEHÉRVÁRCSURGÓ Keresztes-hegy

Fehérvárcsurgótól északnyugatra fekszik Balinka falu; a két települést a Gaja patak köti össze, amely a rendkívül meredek oldalú Széles-árok (más néven: Gaja-szurdok) nevű völgyben folyik. A völgy a két település között félúton több ívű kanyart vet, amelynek egyik íve fölött délnyugatra található a Keresztes-hegy, tszfm. 255 m. A hegy platója erősen tagolt, kelet felé több tereplépcsővel erősen lejt és két széles ágban végződik, a hegy-

oldalak rendkívül meredek. Jelenleg az egész platót hosszában közepén vadvédelmi kerítés választja ketté. Az északkeleti végében sziklás környezetben, 217,6 m-es magasságban kereszt áll.

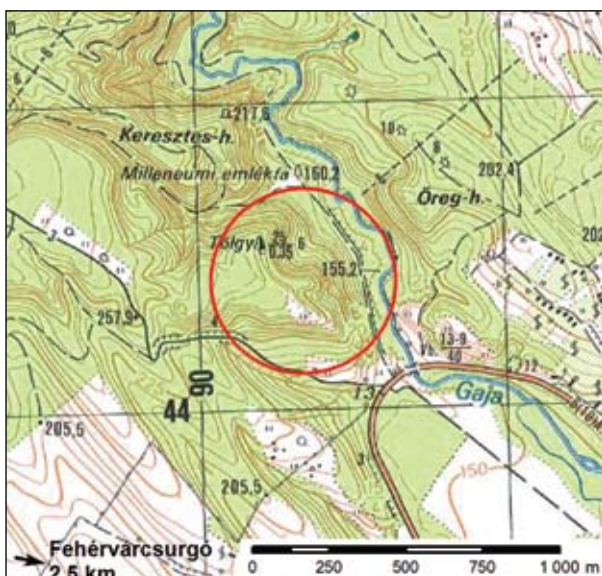
A plató rendkívül keskeny és bemélyedő gerinccel kapcsolódik a nyugat felé elterülő nagy fennsíkhöz. Ez az egyedüli bejárat a Keresztes-hegy területére, melyet rövid sánccal zártak le. Más erősítésnek a Keresztes-hegy egész felszínén nincs nyoma. A platónak legtöbb helyen nincs határozott pereme, ezért az őskori telep kiterjedését nem lehet pontosan meghatározni. Hossza kb. 450 m, kiszélesedő kétágú keleti végének átmérője kb. 300 m.

1950-ben Nováki Gyula járt a helyszínen. A keskeny gerincet lezáró, 20 m hosszú sánctól említi, belső magassága 2 m, külső magassága 4 m. Újkori kocsit vágta át az északkeleti végét, a sánc keresztmetszete jól látható volt: 30 cm vastag termőföld alatt kavicsos kevert, vörös földtöltés következett.¹ Nováki ezután többször is bejárta területet, utoljára 2003-ban. A rövid sánc metszetében még jól látható volt, hogy azt természetes, sziklás kiemelkedés magasításával alakították ki.² A helyszínen csak a sánctól mért fel, a belső terület rajza az 1:10.000-es térkép átvételével készült (37. ábra). Több helyen találni a felszínen őskori cserepet, a meghatározható darabok a kora vaskorba tartoznak. A földvár a szomszédos Kis-Várhegyhez hasonlóan feltehetően a kora vaskorból származik.

¹ Nováki Gy., 1952. 15.

² Nováki Gy., 2004a. 213.

41 FEHÉRVÁRCSURGÓ Kis-Várhegy

Fehérvárcsurgó község északnyugati végétől északnyugatra kb. 3 km-re, a Gaja-szurdokban folyó Gaja-patak jobb oldali (nyugati) partja felett emelkedik a Kis-Várhegy. Egyes térképeken Kis-Várdomb néven jelölik. A Bakony-hegység keleti végében a Gaja-szurdok és Balinka község között egy nagy fennsík terül el, amely jelenleg körülkerített vadvédelmi terület. Ennek délkeleti végéből keskeny hegynyereg után önálló hegyként nyúlik ki a Kis-Várhegy (13. kép).

Fennsíkjának alakja nagyjából szabálytalan háromszög alakú, de oldalai a hegy alakjához igazodva erősen kanyarognak. Körös-körül igen meredek, több helyen sziklás hegyoldal övezi. Az északkeleti oldala alatt mélyen a Gaja-patak völgye kanyarog. Legmagasabb része a nyugati végében van, belső területe innen kelet irányába egyenletesen lejt, keleti vége 45 méterrel alacsonyabb szinten van.

A földvár két részre oszlik. Nyugati fele a nagyobbik, a kelet felé eső kisebbik rész jóval rövidebb és keskenyebb. Nyugati

vége az egyetlen könnyen támadható oldala, ezért itt magas sánc védte. A sánc hossza 60 m, belső magassága eléri a 2 métert, de a délkeleti vége már alig észrevehető. A sánc külső oldala alatt mély, természetes eredetű árok húzódik, melynek felső vége a keskeny nyeregél végződik. A nyergen át a vár területére újkori földút vezet, melynek létesítésekor lefaragták a sáncot és az árkot részben feltöltötték. Itt volt az őskori bejárat is, ennek pontos alakját azonban nem ismerjük. Sáncot máshol a vár egész területén nem találunk. Az egykori őskori telep szélét a rendkívül meredek hegyoldal felett jól meghatározható, természetes perem jelenti.

A földvár másik, jóval kisebb része a keskeny keleti nyúlványt foglalja magába. A két várrész között árok húzódik, ezt azonban középen (feltehetően az újkorban) feltöltötték, itt út vezet át a keleti részbe. Az árok a két vége szerint természetes eredetűnek tűnik, melyet valószínűleg az őskorban mélyítettek.

A hegytető pereme alatt egy-egy kiugró, alacsonyabban fekvő gerincen mesterséges teraszok vannak. A nagyobbik várrész északkeleti keskeny nyúlványán a felső terasz alatt, 7 méterrel alacsonyabb szinten közel félkör alakban keskeny terasz ugrik ki a meredek hegyoldal felett. A kisebbik várrész keleti végében három, különböző szinteken elhelyezkedő mesterséges terasz található. A nagyobbik várrész északnyugati, illetve északkeleti pereme alatt, pár méterrel alacsonyabb szinten van még egy-egy rövid, mesterséges terasz. Ezek a teraszok nem védelmi szolgálat, erre a rendkívül meredek hegyoldal miatt nem volt szükség, hanem lakóhelyek voltak.

A sánc és a hegyperemek által körbezárt őskori telep átmérője kelet-nyugat irányában 550 m, észak-dél irányban kb. 300 m, területe a teraszokkal együtt kb. 5,9 ha.

A „Várhegy” első alkalommal Pesty Frigyes 1864–1865. évi helynévgyűjtésében szerepel.¹ Nováki Gyula 1949-ben járta be a Kis-Várhegyet, amikor vázlatot is készített róla,² majd később az 1970-es, és az 1980-as években többször is felkereste. 1989–1990-ben Jungbert Béla végzett itt ásatást. Átvágta a nyugati végében lévő rövid sáncot és a két várrész közötti árkot, valamint a keleti teraszokon két őskori ház nyomait tárta fel. A leletanyag alapján valamennyi a kora vaskorba datálható. A telepen szórványosan középső és késő bronzkori, valamint római kori edénytöredékek is előkerültek.³ Az erődtípmény új részletes felmérését 2003-ban Nováki Gyula készítette el (38. ábra).⁴

A Jungbert Béla ásatásának leletei a földvár építését a kora vaskorba helyezik. A többi, említett korszak felszínén található leletei jelzik, hogy a területet más korokban is használták, de ennek körülményei csak további ásatásokkal tisztázhatók.

A Kis-Várhegytől kelet-északkeletre, kb. 600 méterre az Eresztvényi-erdőben, a mély Gaja-szurdok túloldala felett kilenc nagy kora vaskori (HC) sírhalom sorakozik. Jungbert Béla, Kovács Tibor és F. Petres Éva e sírhalmokat, kettő kivételével, 1982–1987 között feltárták.⁵ A sírok feltehetően a Kis-Várhegy kora vaskori erődtípmény vezetőinek a temetkezési helyei.

¹ PESTY F., 1864–1865. 55.

² NOVÁKI GY., 1952. 13–15.

³ JUNGBERT B., 1991. 9.; JUNGBERT B., 1992. 8–9.; JUNGBERT B., 1997. 188., 191.

⁴ NOVÁKI GY., 2004a. 211–213.

⁵ JUNGBERT B., 1983. 13.; KOVÁCS T. – F. PETRES É. – JUNGBERT B., 1984. 14.; KOVÁCS T. – F. PETRES É. – JUNGBERT B., 1985. 11.; F. PETRES É. – KOVÁCS T. – JUNGBERT B., 1986. 10.; PETRES É. – JUNGBERT B. – KOVÁCS T., 1987. 12.; F. PETRES É. – JUNGBERT B. – KOVÁCS T., 1988. 12.

42 GÁNT – OROSZLÁN-KŐ Cáki (Csáki) vár

Gánttól 6 km-re északra, és a Gánthoz tartozó Kőhányáspusztától nyugatra 2,5 km-re, a Pusztavámot Kőhányáspusztával összekötő erdészeti úttól délkeletre, egy fennsík északnyugati széléről kinyúló kis hegynyúlvány sziklagerincén 326 méter tszf. magasságban találhatók Oroszlán-kő várának romjai.

A minden oldalról nehezen megközelíthető hegycsúcson álló szabálytalan sokszög alaprajzú várból mára csak az északi és nyugati fal maradt meg erősen lepusztult állapotban. Az északi oldalon megfigyelhető a felmenő fal leomlott kötőrmeléke. A csúcs alatt 5-6 méterrel lejjebb egy ún. alsó terasz figyelhető meg, amely teljesen körbeveszi a várat. Ezen a szinten, a vár északnyugati és délkeleti végén található egy-egy nagyobb méretű – 1,5-2 méter magas – földsánc. A többi részén is megfigyelhető ez, de nem ennyire markánsan.

A fal alapjai az északi oldalon az alsó terasz szintjéről emelkednek, így erről az oldalról 3-4 méter magasak, míg a vár középső részén, a falak által körbevett ún. felső terasz szintjétől

csak fél méterre emelkednek ki. A vár nyugati részén lévő 3 méter magas földhalom is valószínűleg falmaradványokat rejt maga alatt.¹ A hegycsúcson álló erődítés ma fákkal, bokrokkal benőtt erdős területen van, megközelíteni egyedül csak délkeletről, a hegygerincen lehet.

A várat a legtöbb Fejér megyével foglalkozó történeti-topográfiai munka megemlíti.² A 19. század legvégén NácZ József még sokkal jobb állapotban találta, mint ahogyan az ma látható. Tompa ék alakúnak írja le, északi részén lejtős udvarral. A vár területét 40,5 × 14,5 méteresnek, a falak magasságát 5–7 m magasnak, vastagságukat 2 méteresnek állapította meg.³ A megyei monográfiában Károly János Oroszlánkő váráról azt fejtette ki, hogy az szerinte a korai krónikairódalomban szereplő (11. sz.-i) Csákvár várával azonos.⁴ 1968-ban közzétett összefoglalásában G. Sándor Mária a vár első említését 1440-ből származtatja,⁵ később azonban ettől jóval korábbra datálták a vár keletkezését.⁶ A vár részletes terepbejárására és felmérésére 1996-ban Terei György és Tolnai Gergely vállalkozott (39. ábra).⁷

Egyértelműen közvetlenül a várra vonatkozó okleveles forrás nem ismert. Első – valószínűleg a vár említése nélküli – említése, *in Vruslanku* alakban 1298-ból való, amikor a majki prépost Oroszlánkőn foglalta írásba (Hontpázmány nb.) Szegi Iwanka ispán végrendeletét, ahol jelen volt (Csák nb.) Márk özvegye és két fia, István és Péter. Legközelebb 1326-ból van adatunk Oroszlánkőre, amikor ugyanezen István fiai, Péter és István átadták a királynak csereként a Vértesben lévő váraikat, melyek tartozékai között *Chet* azaz *Orozlanku* falu is szerepel. A kettős elnevezés alapján Györffy György arra következtetett, hogy a Csákok Trencséni ágához tartozó Márk, vagy már apja I. Máté, Cset falu felett építette fel az Oroszlánkő nevű várat, melyet valószínűleg III. András 1295 után, – amikor Márk fia Istvánt „*fortissimus tirannus*”-nak, azaz közellenségnek kiáltott ki, – leromboltatott. Oroszlánkő ugyanis később várként nem szerepel.⁸

Hatházi Gábor egy 1323. évi oklevélben szereplő, egy 1290–1299 közötti birtokügylet adataiból, – melyben a Csákakő vár hegyét a várral és az attól nyugatra fekvő faluval együtt Csák nb. Márk fia István mester megveszi a rokon Csák nemzetség dudari ágához tartozó nemesektől – arra következtetett, hogy Oroszlánkő, mint a Csákok vértesi várrendszeréhez tartozó vár eredetileg Márk fia István vára lehetett. Ennek lerombolása után azonban újjáépítés helyett 1295–1299 között a jobb fekvésű, stratégiailag is megfelelőbb Csákakő várát vette meg a rokon dudari ágától.⁹

A későbbiekben Oroszlánkő az egykori vár nevét megőrizve, mint birtok Gesztes váranak tartozékaként szerepel. Így találkozzunk vele 1440-ben, amikor Rozgonyi János zálogként kapja meg a gesztesi váruradalmat, majd hasonlóan 1460-ban, amikor Rozgonyi Újlaki Miklósnak adja át a birtokot.¹⁰ Ugyancsak tartozékként szerepelt 1473-ban is, amikor Mátyás király Gesztes vár-birtokát Török Ambrusnak adományozza.¹¹

A vár végleges elpusztulását csak felgyorsíthatta az a körülmény, hogy 1743-ban Eszterházy József új telepeseinek megengedte, hogy a vár területéről követ hordhassanak el, majd a 18. sz. közepén szintén innen vittek építőanyagot a majki remeteség építéséhez.¹²

1 G. SÁNDOR M., 1968. 256–257.

2 NÁCZ J., 1899. 128.; KÁROLY J., 1896–1904. V. 257.

3 NÁCZ J., 1899. 128.

4 KÁROLY J., 1896–1904. V. 257. – Ennek az elképzelésnek azonban az időrendi problémákon kívül az a tény is ellentmond, hogy a település és az ugyanazt a nevet viselő vár 10–12 km távolságra vannak egymástól.

5 G. SÁNDOR M., 1968. 256. – Itt azonban Oroszlánkő csak birtokként szerepel.

6 HATHÁZI G., 2010. 33–35.

7 TEREI GY., 2004. 538–539.

8 GYÖRFFY GY., 1987–1998. II. 398. – Oroszlánkő, mint tipikus korai várnév, valójában később a birtok nevében élt tovább, mai egyszerűsített névalakja a mai Oroszlány nevében maradt fenn. Neve a Csák-nemzetség címerállatát is jelölő *oroszlán* állatnévnek és a hegyi várak jelölésére gyakran használt *kő* főnévnek összetételéből alakult. Vö.: KISS L., 1988. II. 286.

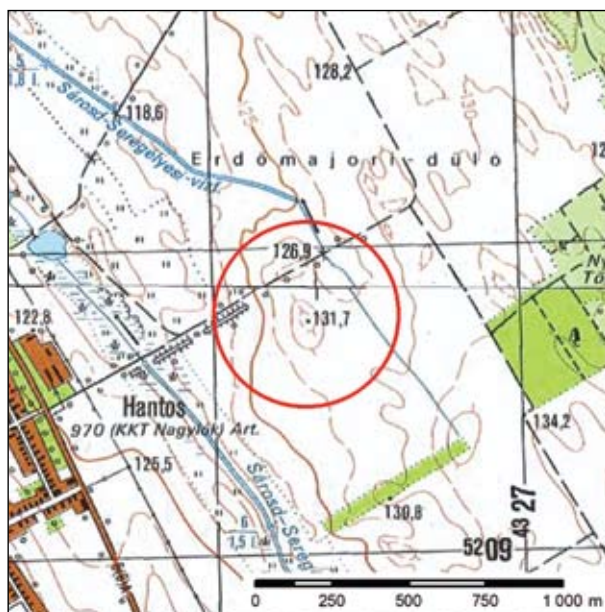
9 HATHÁZI G., 2010. 33–35.

10 DL 13900; DL 15498; CSÁNKI D., 1897. 510.; G. SÁNDOR M., 1968. 256.

11 DL 17443; NÁCZ J., 1899. 128.; G. SÁNDOR M., 1968. 256.

12 G. SÁNDOR M., 1968. 256.

43 HANTOS Nagy-Hantos-dűlő

Hantos községtől 1 km-re keletre, a Sárosd-seregélyesi vízforrás túl, a Nagy-Hantos-dűlő területén, egy jelenleg szántóterületként művelt kiemelkedésen (tszf. magassága 131,7 m) található az erődítmény maradványai. Ez ma a környék legmagasabb pontja.

Az erődítmény légi régészeti kutatások során vált ismertté, az irodalomban nem szerepel és történeti források sem említik. Miklós Zsuzsa fedezte fel 2001-nyarán, amikor a szántóföldön érett gabona volt. A légi fotón a földűttől délkeleti irányban 50-55 méterre szabályos kör alakú elszíneződés figyelhető meg. A fénykép alapján dupla árkot és közötté földsáncot lehetett feltételezni.¹

2003 januárjában Miklós Zsuzsa és Terei György terepbejárást végeztek a helyszínen.² Ennek során, a légi fotón jobban látható belső árkot sikerült lokalizálniuk. A külső árok a felszínen nem látszik. A belső árok szélessége 8-10 méter, pontosabb meghatározás csak régészeti feltárással lehetséges. Az árokkal körbevett terület 40-45 méter átmérőjű (kb. 0,15 ha). Az erődítés középső és a terület északnyugati részén, beleértve a körárkon kívül eső részt is, a felszínen apró kődarabok találhatók. Ezen kívül a terepbejáráskor a szántás szélén, találtak két nagyobb terméskövet. Az árokkal határolt területen, több helyen is szétszántott sárga színű habarcsztörmeléklet lehetett megfigyelni. A terepbejáráson több kisméretű középkori kerámiatöredék került elő.³

A vár területe az intenzív földművelés következtében nagymértékben elpusztult. Szintvonalas felmérés nem készült, mert az igen kis szintkülönbségekből és a földművelés egyenetlenségeiből adandóan nem kaptunk volna reális képet, sokkal többet mondhat a légi fénykép (40. ábra).

Hantos a középkorban a hantosszéki kun kapitányság központja volt. Feltételezhető, hogy az ezen a területen fekvő erődítmény a kun letelepedésnél korábbra datálható. Hatházi Gábor szerint a késő-középkorban már nem található ezen a területen olyan társadalmi réteg, mely várat épített volna.⁴ A középkori erődítmény ettől pontosabb korszakba sorolása csak régészeti kutatásoktól várható.

1 MIKLÓS Zs., 2004b. 140.

2 Ezúton köszönjük meg Miklós Zsuzsa segítségét, aki a területről készült légi fényképeket rendelkezésünkre bocsátotta, és a terepbejárásban is közreműködött.

3 MIKLÓS Zs., 2004b. 128–129., 140. 1. sz. kép; MIKLÓS Zs. – TEREI Gy., 2004. 226.

4 Hatházi Gábor szíves szóbeli közlése.

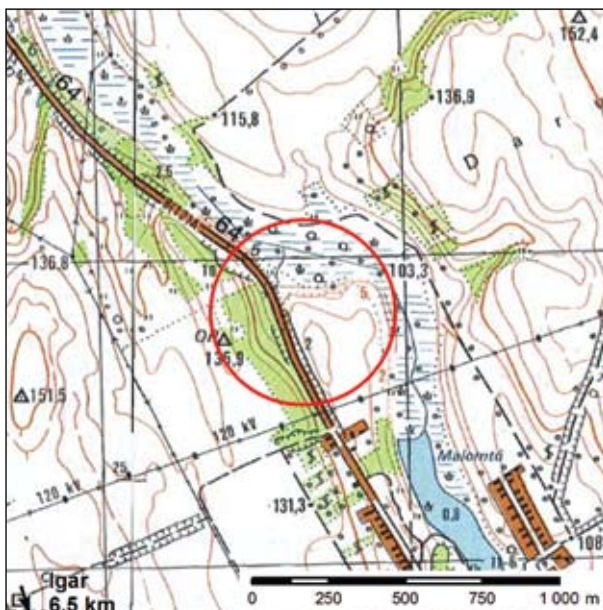
44 IGAR Bolondvár

Igar község északi szélétől körülbelül 300-400 méterre, a Mezőszilas felé vezető 64-es út keleti oldalán, közvetlenül az út mellett, vizenyős rétből kiemelkedő domb (tszf. magassága 112 m) északi végén található a vár, mely uralja a környező területet (14. kép).

Nyugat és észak felől a domb oldala meredek, északi oldalán suvadás található. Kelet- és dél felé azonos szintben folytatódik a hegyhát. A belső terület 25 méter átmérőjű, melyet egy árok és a külső szélén sánc övez. A terület legnagyobb része jelenleg nincs szántva, de valószínűleg korábban ez a rész is mezőgazdasági művelés alatt állt, mert az árok mélysége a sáncetetőtől és a belső platótól számítva mindössze 1 méter. A földsánc ma-

gassága sem túl nagy, külső magassága 50–80 cm között van. Az árok szélessége 4-5 méter, a földsánc 2-3 méter.

A földvár már régóta ismert. Neogrády Sándor már az 1930-as években légifotót készített az erődítésről.¹ 1978-ban Fülöp Gyula Igaral foglalkozó munkájában² ismerteti először részletesebben az objektumot, de ő „karám”-ként szerepeltette: „A Bozót-patak nyugati oldalán, a középkori faluval szemben, a meredeken emelkedő domb platóján helyezkedik el. Szabályos kör alakú, nagyjából 25 méter átmérőjű, 50-60 cm mélységű alakzat. Korát nem határozhatjuk meg leletekkel.”³ Várként való meghatározása Miklós Zsuzsától származik, aki 1981-ben végzett terepbejárást a területen.⁴

Felmérését Terei György 1997-ben készítette el (41. ábra),⁵ rendkívül nehéz körülmények között, mert a magas fű lehetett volna a pontos munkát. Ugyanakkor a vár délkeleti olda-

lán egy kis terület mezőgazdasági művelés alatt állt, ahol a sűrű kukoricával beültetett területen nem volt lehetőség méréseket végezni, így leletanyagot sem lehetett gyűjteni. 1999 nyarán légi fényképeket készített a területet Miklós Zsuzsa és Terei György.

A várat történeti forrás nem említi. Így csak formája alapján feltételezhetjük középkorinak, pontosabb keltezése egyelőre nem lehetséges. Ugyanakkor kedvező körülmények vannak a vár tágabb környezetének vizsgálatához, mivel ismert a középkori Igar falu, amely a vártól kb. 500 m-re északkeletre feküdt.⁶

1 Neogrády Sándor légi felvételei a Magyar Nemzeti Múzeumban. 1953. – Holl Balázs szíves közlése.

2 FÜLÖP Gy., 1978. 293–298.

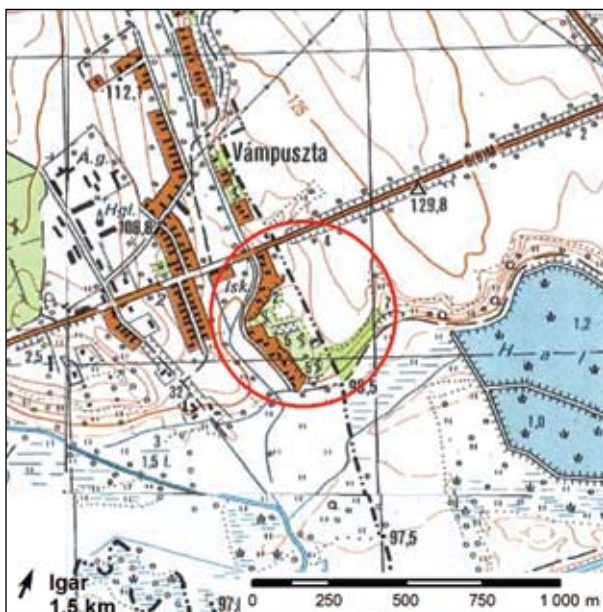
3 FÜLÖP Gy., 1978. 294.

4 Fejér megyei várcédulák. Kézirat.

5 TEREI Gy., 2004. 539.

6 NAGY L., 1966. 175.; FÜLÖP Gy., 1978. ábrái.

45 IGAR-VÁMPUSZTA Galástya

Az Igar községhez tartozó, tőle délnyugatra fekvő Vámpusztá, mint külterületi lakott hely keleti szélén, az utolsó házak felett emelkedik a Galástya nevű, északnyugat-délkelet irányú domb. A dombtető felső platójának hossza kb. 300 m. Középen egy mély árok két részre osztja, így a délkeletre eső részt „nagyvár”-ként (tszfm. 121 m), az északnyugatra esőt „kisvár”-

ként (tszf. 118,9 m.) különböztetjük meg.¹ Az egész terület, beleértve az árkot is, régóta földművelés alatt áll. Korábban elsősorban szőlőtermesztésre használták, ma már inkább szántóföldek borítják. A földművelés következtében jelentős mértékben megváltozott az egész domb, így az erődítmény már csak nagy vonalakban rekonstruálható (15. kép).

A „nagyvár” viszonylag jobban megőrizte az erődítés körvonalát, mivel területe északnyugati és délkeleti végének nagy részét éles perem határolja. A plató közepén azonban már nincs perem, csak a szintvonalak alapján következtethetünk az erődítés egykori szélére. A délkeleti végén egy 23 m széles, lejtős terasz különül el, amely egy feltehetően újkori szakadéokban végződik. A belső területen két részsű vonala parcellahatárokat jelez. Erődítésnek, sáncnak nyoma sincs a felszínen. A plató hossza 155 m, amihez még az említett délkeleti terasz 23 méteres szélességét is hozzászámíthatjuk. Szélessége az északnyugati végében kb. 46 m, a délkeleti végében kb. 60 m. A felszínen nagy mennyiségű bronzkori cserép hever.

A nagyvárat a nyugati és déli oldalon meredek domboldal, illetve szakadék határolja, keleti oldala és északi vége alatt széles árok védte. A földművelés a keleti oldalon át az árokra is kiterjed, ezért annak eredeti méretét nem ismerjük. Mai mélysége a platóhoz viszonyítva 5–7 m, az árokfenék szélessége is 5–7 m körüli. A keleti ároknak egyenes folytatása a plató északnyugati vége alatti árok, amely most parlag, mindkét oldala

rendkívül meredekre van levágva, felső szélessége 25, mélysége 5-6 m. Az árok északi, meredek széle egyenes vonalban 120 m hosszan követhető, lefut a domboldalra is, ez már a földműveléssel kapcsolatos parcellák kialakításának a következménye.

A kisvár semmit sem őrzött meg az egykori alakjából. A földművelés következtében az oldalait körös-körül egyenletes lejtővé szántották, és perem sincs, ami alapján az őskori telep szélét meg lehetne állapítani. Csak a nagy árok feletti déli széle maradt meg. Ezért a kisvár méretét sem ismerjük, hossza és szélessége egyaránt 60-70 m körüli lehetett.

A Galástyáról 1864-ből Pesty Frigyes helynévgyűjtéséből ismerjük az első leírást. Mint várat említik, aminek azonban már nincs nyoma, területén tűzköveket, sok cserepet, ép poharat, égett földet, hamut, szarvasagancsot találni. Utalnak arra is, hogy 1825 táján egy vámpusztai uradalmi tiszt ásatott itt, de csak rozsdás vasdarabokat és cserepeket talált.² A III. katonai felmérés erőteljesen ábrázolja a dombtetőt kettéválasztó mély árkot, de érdekes módon, nem egyenesen, hanem a nagyvár nyugati oldala alá behajló vonalban.³

1896-ban Wosinsky Mór foglalkozott a lelőhellyel, melyre Kiss István simontornyai orvos hívta fel a figyelmét. Leírása szerint az akkor szőlővel beültetett bronzkori telepet mesterséges bevágás választja el a hegygerinc többi részétől, ennek közelében néhány éve közel száz kis füles bögrét, és kb. 25 évvel korábban állítólag aranyat is találtak. Említi a Galástya déli végének a teraszát is. Wosinsky részletesen leírja a leleteket (kőbalta, őrlőkő, kagylógyöngy, agyaptapasz vesszőlenyomatokkal, 35 cm átmérőjű urna kidomborodó zezug vonalakkal díszítve, szűrő- és csónak alakú edény, kis füles edények, két agyagpiramis, szarvasagancs, mészbetétes edénytöredékek).⁴

1925-ben Marosi Arnold figyelmét Kerekes Albin főjegyző hívta fel a Galástyára. Ő ugyanazon év június 4-én szállt ki a helyszínre, a szemlén részt vett Bacsák György jószágkormányzó, Kornis Elemér főbíró valamint Igar község bírója. Marosi emléti, hogy szőlővel van betelepítve, ezért sokszorosan felforgatott a területe. A felszínen sok cserepet, bronzvésző öntőmintáját, agancseszközt találtak. Helybeli lakosok egy urnát és három pohárkát is átadtak.⁵ 1949-ben Nováki Gyula mérte fel vázla-

tosan és leírta a lelőhelyet. A sok felszíni lelet alapján a vatyai kultúrára következtetett.⁶ Később, 1967-ben Kőrösi Jenő adott át leleteket a Galástyáról a székesfehérvári múzeumnak.⁷

1972-ben Bándi Gábor, F. Petres Éva és Kovács Tibor részvételével ásatást végzett a Galástyán. Az eddigiekben ismertetett dombtető (nagyvár) északi nagy árkan túli dombot (kisvár) is a földvár részének tekintették. Ezzel a Galástyát kétrészesnek határozták meg. Mindkét várrészben folyt ásatás, több szelvényel. Gödrök, vermek, tűzhelyek, ház tapasztott padlója, kemence került feltárára. A kisvár egyrétegűnek bizonyult, de a nagyvárban 2 m vastagságban három rétegződés bontakozott ki. A leletanyag a vatyai kultúrából származik, egészen a koszideri periódusig.⁸

1973-ban az ásatás folytatódott, melynek eredményeként a nagyvár területén a vatyai kultúra két periódusát lehetett meghatározni, a koszideri periódusba tartozó gödrök jelentették a telep végét. Két, többször megújított padlójú, nagyméretű épületet is részben feltártak.⁹ A Galástya földvárának a leleteivel, a vatyai kultúrával kapcsolatban Bóna István¹⁰ és Kovács Tibor¹¹ kiértékelését kell még kiemelnünk.

2009. tavaszán Nováki Gyula kereste fel ismét a Galástyát, majd nem sokkal később¹² a nagyvárat felmérte (42b. ábra). A kisvár területét a földművelés annyira megváltoztatta, hogy azt elégnek bizonyult az 1:10.000-es topográfiai térképről átvett szintvonalakkal ábrázolni (42a. ábra).

1 A „nagy”- és „kisvár” elnevezést F. Petres Éva, Bándi Gábor és Kovács Tibor használta először. Lásd a 9. és 11. jegyzetet.

2 PESTY F., 1864–1865. 216–217.

3 III. katonai felmérés 5261/3. sz. szelvény (M = 1: 75.000)

4 WOSINSKY M., 1896. I. 280., 510.

5 MAROSI A., 1925.

6 NOVÁKI GY., 1952. 9., 11.

7 BÁNKI ZS., 1967–1968. 181.

8 BÁNDI G., 1973. 11.

9 F. PETRES É. – BÁNDI G. – KOVÁCS T., 1974. 9.

10 BÓNA I., 1975. 58.

11 KOVÁCS T., 1982. 284.

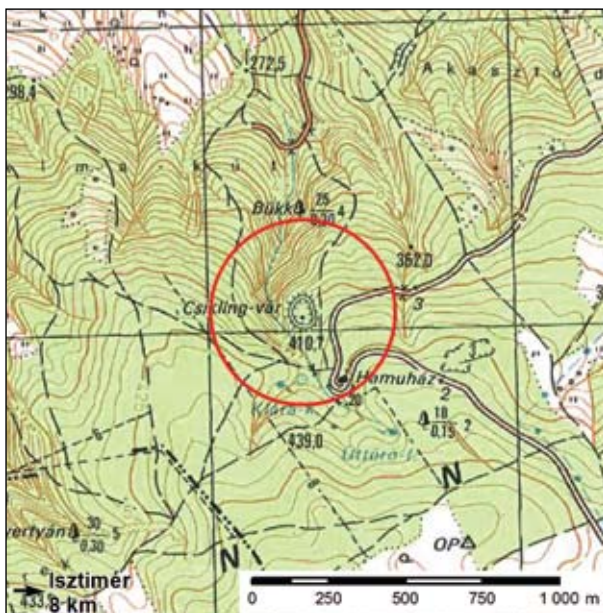
12 NOVÁKI GY., 2010. 226–227.

46 ISZTIMÉR Csiklingvár

Csiklingvár Isztimértől 9 km-re nyugatra, Bakonycsernyétől 4,5 km-re délre, valamint a Hamuház kulcsosházától kb. 300 méterre észak-északnyugat felé a Csikling-völgyben található, egy 410,1 m tszf. magasságú észak felé kinyúló hegynyúlványon.¹

A vár a völgy felső szélén helyezkedik el, északról és nyugatról a meredek hegyoldal határolja, a legkönnyebben délkeletről közelíthető meg. Az erődítés teljes területét erdő fedi, gyér alj-

növényzettel. Belső területe 35 × 40 méter, ezt övezi egy 4-5 méter mély, 5-8 méter széles árok. A plató szélén több helyen kőfal nyomait lehet látni, melynek vastagsága 0,8-1 méter körüli. A belső terület délkeleti részén egy 4 méter magas kúpon ovális alakú, 8,7 × 6,5 m-es átmérővel rendelkező, 1,1 m-es falvastagságú torony alapjai találhatók. A vár középső részét nagy mennyiségű kőomladék borítja, ami lehet egy itt álló épület omladéka, de nem kizárt, hogy a ledőlt torony törmeléke.

A várat szinte valamennyi országismertető munka, valamint várakkal kapcsolatos összeállítás, útikalauz és műemléki topográfia szerepelteti.²

Turcsányi András 1869-ben arról számolt be, hogy a Csikling vár romjai mellett gyűrűket és más régiségeket ástak ki.³ 1889-ben Babli Terézia egy kardot adott el a Magyar Nemzeti Múzeumnak, de csak annyi információ van a leletről, hogy Isztimérről származik, pontos lelőhelyét nem ismerjük.⁴ Felmérését először az 1970-es években Eszterhás István isztiméri tanár készítette el, aki azt rövid leírással közzé is tette.⁵ A várat legutóbb 1997-ben Terei György mérte fel (43. ábra).⁶

A várat középkori okleveles forrás nem említi. Csupán egy késői, a 17. sz. közepéről származó közvetett forrás utal rá, amely Palota várának tartozékait írja össze: „Csokliavára árokkal megerődítve, ahol mint mondják, a Mellár nevű birtok urának volt a szállása. Egyenesen ugyanazon birtok mellett fekszik. Vártartománya nincsen.”⁷ A középkori Mellár falubirtok helynévként a mai napig fennmaradt, a vártól keletre, 1 km-re egy tisztáson a *Mellári kút* (ma: Borjú-kút),⁸ a vártól keletre, 4 km-re pedig a Mellár nevű fennsík található.⁹

Mellár (Millár) birtokról tudjuk, hogy először III. Béla 1193. évi, a fehérvári keresztes konventet birtokaiban megerősítő oklevelében szerepel. Később hercegi terület volt, melyet IV. László 1279-ben, mint lakatlan földet a Csák nembeli Márk fia Istvánnak adományozott. 1326-ban István fiai, Péter és István váraikkal együtt Mellárt is átadták cserébe I. Károly királynak.¹⁰ A falu 1341-ben, majd még 1426-ban is a bátorkői, később a palotai uradalom tartozékát képezte egészen az újkorig.¹¹

Elképzeltető, hogy Csák nembeli Márk, a fentiekben szereplő István apja lehetett az innen nem messze lévő Oroszlánkő vár (lásd: Gánt – Oroszlánkő alatt) építtetője, amely valamikor a tártárjárás utáni évtizedekben készülhetett el. Az Oroszlánkőre vonatkozó legkorábbi adat 1298-ból származik; így lehetséges, hogy 10 évvel korábban, 1279-ben, amikor Márk fia István megkapja Mellárt, már állt apjának a vára. Természetesen az is csak feltevés, hogy István az újonnan megszerzett birtokon viszony-

lag hamar várat építhetett. Csókakő ekkor még a Dudari ágé, Oroszlánkő pedig az apjáié volt. Az sem zárható ki, hogy apja haláláig itt is élt. Egy oklevél szerint 1289-ben özvegy édesanyjával és testvérével, Péterrel már a vértesi várban vannak. Közvetett bizonyítékként szolgálhatnak az 1326-os váratadások, amikor Károly Róbert megkapja a területet. Hiszen a király a hatalmát féltve, főként azokat a birtokokat cseréli el (Csókakő, Gesztes, Bátorkő), máshol fekvő várbirtokokkal, amelyek Fehérvár biztonságát veszélyeztették. Így elképzelhető, hogy a mellári birtokon épült vár is veszélyt jelenthetett. Arra a kérdésre, hogy miért nem szerepel ez a vár a többiekkel együtt az oklevelekben, válasz lehet, hogy vagy 1326-ra feladásra került, elpusztult, vagy talán nem is minősült *castrum*-nak.

Bár a területén nem volt mezőgazdasági művelés, pontosabb datálására csak ásás keretében lenne lehetőség. Ugyanakkor megfigyelhető volt, hogy az árok a mai felszíni formák alapján nincs annyira betöltődve, mint ahogyan ezt a viszonylag korai pusztulást követően indokolt lenne. Ez esetleg azzal is magyarázható, hogy az árokba leomlott kövek nagy részét később talán a környékbeli építkezéshez vihették el.

1 Korábban a szakirodalomban Bakonycsernyéhez kötötték. – Vö: GERŐ L., 1955. 199., 438.; VK. II. (1973). 47–48.; KISS G., 1984. 460.

2 RÓMER F., 1878. 102.; TURCSÁNYI A., 1869. 197.; GERENCSE P., 1906. 1006.; DORNYAY B., 1927. 105–106.; GENTHON I., 1951. 465.; GERŐ L., 1955. 199., 438.; GENTHON I., 1959. 21.; GERŐ L., 1968. 159.; GERŐ L., 1975., 296.; KISS G., 1984. 460.

3 TURCSÁNYI A., 1869. 197.

4 MNM 1. középkor. Isz. 48. – A kard leírása: „Középkori (13. század) egyenes kétélű vaskard, pengéje 101 cm hosszú, bár hegye letörött. Mindkét oldalon 76 cm hosszú és 1 cm széles vércsatorna húzódik, mely mintegy 2,5 cm hosszúságban folytatódik a markolat két oldalán is. Egyenes keresztvasa négytagú, a közepén vége felé kerekre kalapált s végén kibővülő markolat, félgömb alakú fej zárja le, melynek felső oldala a közepén tompaszög alatt lehajló, kétlapú keresztvas hossza: 8 cm a markolat hossza: 15,5 cm.”

5 ESZTERHÁS I., 1976. 2.

6 TEREI GY., 2004. 539–541.

7 MOL E 156 (U. et C.) Fasc. 37. No.18. (én., 17. sz. közepe) 3.

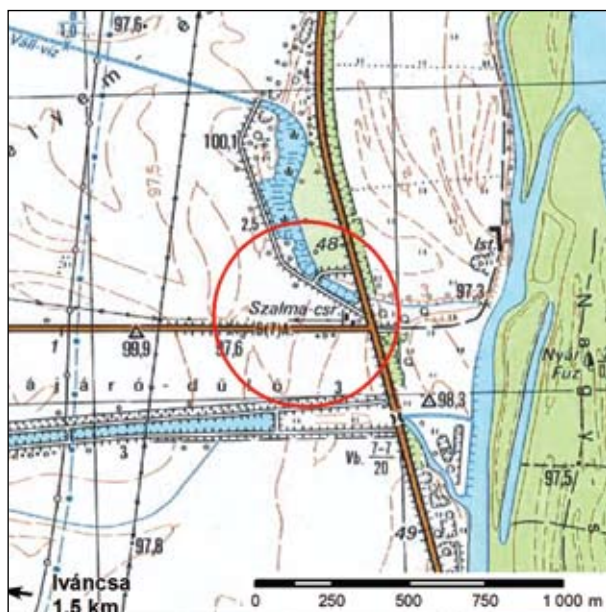
8 Fejér Megyei Levéltár T 76 (1888) és T 77. (1892) sz. térkép

9 A középkori falu helye valószínűleg itt volt. Az isztiméri lakosok elmondása szerint azon a területen szántás után házhelyek látszanak, és kerámia darabok kerültek elő. – Lásd még: Fejér Megyei Levéltár T 107/2. (én. 18. sz.) sz. térképét.

10 GYÖRFFY GY., 1987–1998. II. 395.

11 CSÁNKI D., 1897. 208., 338.; FALLER J., 1933. 47.; NAGY L., 1960. 77.; ENGEL P., 2002.

47 IVÁNCSA feltételezett római menet vagy időszakos tábor

A tábor közvetlenül a 6-os főút mellett, attól nyugatra, az Iváncsára vezető bekötőút két oldalán helyezkedik el.

Egy 1969-ben készült légifelvételen Adony (Vetus Salina) auxiliáris castellumától 1 kilométernyire északra, a 6-os főút nyu-

gati oldalán egy 230 × 270 méter oldalhosszúságú szabályos téglalap alakú árokkal körbevett jelenség látszik, amelynek megközelítőleg a kelet-nyugat irányú átlójában fut az iváncsai bekötőút (44. ábra).¹ A sáv belül világos, kívül sötét elszíneződése sáncra utal. Mérete, Vetus Salina castellumához való közelsége, valamint a limesúthoz való illeszkedése és derékszögben találkozó oldalai miatt felmerült, hogy egy *ala milliaria* 1. századi ideiglenes palánktáborra lehetett.² Területéről azonban egyelőre nem ismerünk olyan keltezhető régészeti leletet, amely alátámasztaná ezt a feltételezést. A lekerekített sarkok hiánya is inkább e lehetőség ellen, mint mellette szól. A felszíni leletek teljes hiánya miatt ugyancsak kétséges az azonosítása a másfél évszázadig használt Korkmaz török-kori palánkvárral³ (lásd: Adony [Korkmaz, Dzsánkurtaran] – vár).

1 A légifotót közli: VÍSY Zs., 1978a. 241. 6. kép; VÍSY Zs., 1981. 43. Abb. 7; VÍSY Zs., 1989. 93. 90. kép.

2 VÍSY Zs., 1978a. 235–236; VÍSY Zs., 1989. 93; VÍSY Zs., 2000a. 67.

3 Lásd: FARKAS G., 1987. 14–15.

48 IVÁNCSA Matrica 7. őrtorony

Marosi Arnold az iváncsai bekötőút vonalától és a Fokpatak torkolatától északra húzódó dombháton, a limesút feltételezett nyomvonalától jóval keletebbre egy kisméretű, 4 × 4 méter alapterületű 50–60 cm vastag falakkal épült építményt tárt fel, amit római őrtoronyként értelmezett.¹ Az előkerült tegulák alapján tetőtéglákkal fedték. A kő építmény Vetus Salina castellumától észak felé a legközelebbi ismert torony lehet, bár mérete és jellegzetességei alapján nem feltétlenül kell őrtornyot látnunk benne. A lelőhely a római koron belül nem keltezhető. A Marosi Arnold által kutatott építmény valószínűleg nem azonos Iváncsa Keszi Tamás és Pongrácz Zsuzsánna által 2000-ben feltárt középkori templomával.²

1 POLGÁR I., 1932. 6; MAROSI A., 1934. 95; GRAF, A., 1936. 105; TIR L-34. 67; FITZ J., 1956. 202; FITZ J., 1970. 164; FITZ J., 1976d. 97; VÍSY Zs., 1995a. 272; VÍSY Zs., 2000a. 67.

2 PONGRÁCZ Zs. – KESZI T., 2007. 152–153, BUZA A., 2005. 37.

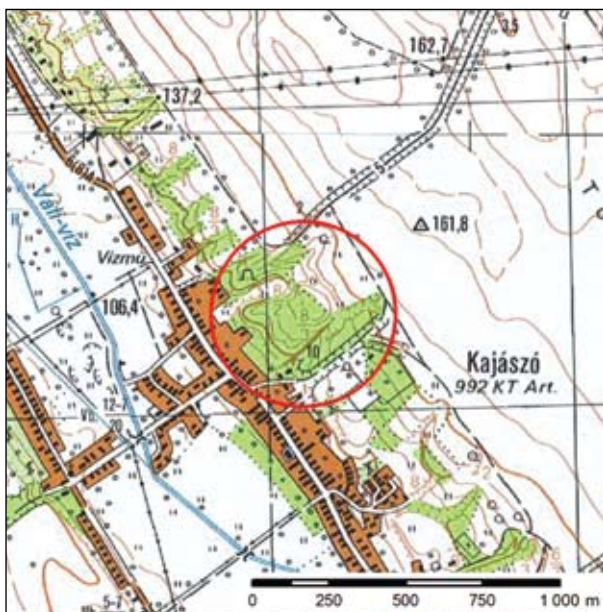
49 IVÁNCSA Matrica 12. őrtorony

Egy 1940-ben készült légifelvétel segítségével azonosított őrtorony, a 6-os főút 45,8 km-nél, az úttól 94 méterrel nyugatra futó limesút nyugati oldalán helyezkedett fel (45. ábra).¹ Keleti árka a limesúttól mindössze 25 méterre található. A fotón a Váli víz hídjától délre 830 méterre egy dűlőút látható, amely pontosan a torony közepén halad át. Kissé rombikus árka a limesúttal párhuzamosan tájolt. A megközelítőleg 60×60 méteres árka 50×50 méter nagyságú területet fog közre. Visy Zsolt feltételez egy belső árkot is, így I. Valentinianus korára keltezte. Felszíni nyoma nincs, egyelőre leletet sem ismerünk a területről.

1 Visy, Zs., 1995a. 273.; Visy Zs., 2000a. 67. 91. ábra legalján, 94. ábra északi tetején.

50 KAJÁSZÓ Várdomb

A Kajászó község (1950-ig Kajászszentpéter) északkeleti szélé feletti nagy fennsík a kertek végében több helyen meredeken, szakadékosan végződik, melyeket mély árkok különítenek el részekre. Ezek egyike a Várdomb, amely a templomtól észak-északkeletre 300 méterre, a temetőtől pedig északnyugatra 200 méterre található. Tszf. magassága 145 m.

A jól körülhatárolható, egyenletes platója a község felé, délnyugat irányába enyhén lejt. Északnyugati és délkeleti oldalát egy-egy mély, szakadékos, vízmosásos árok határolja. Északkelet felől, a pereméhez viszonyítva 6-10 m mély, átlag 50 m felső szélességű, természetes völgy választja el a néhány méterrel magasabb fennsíktól.

A Várdomb nagy részét jól áttekinthető ligetes erdő takarja, északnyugati és délkeleti oldalán a nagy árok legelő. A plató délnyugati részét azonban sűrű aljnövényzetű erdőben egykori parcellákat jelző árkok, mezsgyék és bolygatások teszik áttekinthetlenné. A vége a házak felőli kertekig tart, de az erősség egykori pontos szélét itt nem lehet megállapítani.

A Várdomb északkeleti egyenes szélén sánc húzódik kb. 110 m hosszan. Belső magassága 1-1,5 m körüli, erősen szétlapul, mindkét vége fokozatosan egyre alacsonyabb és a domb természetes peremébe megy át. Külső oldala alatt, 0,5-1 méterrel mélyebben keskeny terasz húzódik, amely 90 méter hosszan áthúzódik a délkeleti egyenes perem alá is, majd az egyre meredebbre oldal szakadékosává válik. Más mesterséges erődítésnek nincs nyoma a felszínen (16. kép).

Az északnyugati oldal peremét két nagy, vízmosásos bevágás szakítja meg, a nagyobbikban a peremtől 20 méterre, 7 méterrel alacsonyabb szinten ismeretlen német katona sírja található 1944-ből.

A földvár területe jól behatárolható három oldalról, de a köz-

ség felé eső délnyugati része tisztázatlan. Északnyugat-délkelet irányban az átmérője 125 m. Északkelet-délnyugat irányban nem lehet pontosan meghatározni, átmérője minimum kb. 150 m, de valószínűleg ennél több volt. Területe (ha a 150 m hosszúságot vesszük alapul) legkevesebb kb. 1,7 ha.

A Várdomb először 1864-ben a Pesty Frigyes féle helynévgyűjtésben szerepel, ahol a következőket írták róla: „Várdomb. Egy szép négyszöget formál és mintegy 10 öl magasságban van, amely oldalai ásatásánál több urnát, csontot és kővé vált csigát találtak, némely helyen pedig több ölnyi mélységben hamuval hányc földet találtak.”¹ 1909-ben Nagy Géza,² 1936-ban Dormúth Árpád említi.³ 1949-ben Nováki Gyula járta be a te-

rületet és vázlatosan felmérte.⁴ 1963-ban Bándi Gábor végzett ásatást a területén, az előkerült leletek a bronzkorból származnak.⁵ A Várdomb részletes felmérését 2003-ban Nováki Gyula készítette el (46. kép),⁶ az erődítmény az ásatás eredményei alapján a bronzkori vatyai kultúrába helyezhető.

1 PESTY F., 1864 – 1865. 225.

2 NAGY G., 1909. 145 – 147.

3 DORMUTH Á., 1936. 51.

4 NOVÁKI GY., 1952. 7., 11.

5 F. PETRES É. – BÁNDI G., 1969. 170 – 177.

6 NOVÁKI GY., 2004b. 234 – 235.

51 KINCSESBÁNYA Kopasz-hegy

A Kopasz-hegy Kincsesbányától északnyugatra 2,5 km-re, a Fehérvárcsurgói víztározó déli sarka mellett, egy 201 m. tszf. magasságú dolomitbércen található. A környezetéből 70 méterre kiemelkedő, három oldalról meredeken emelkedő hegy az egész területet, főként a Gaja patak völgyét uralja.

Már messziről látható a hegygerinc északi végén található erődítés. Területe füves, de az árkokban több helyen sűrű bozót nehezíti az áttekintést. A háromrészes vár teljes hossza 125-130 méter, szélessége 10-20 méter közötti. Északról és keletről nagyon meredek hegyoldal határolja, nyugatról pedig megmászhatatlan sziklafal. Egyedül délről a hegygerinc felől közelíthető meg. A déli és a középső rész között két igen markáns árkot vágtak a dolomitba. A 2 méter, illetve 3 méter mély árok nehezen megközelíthetővé teszi a központi területet, amelyet ugyancsak egy árok választja el az északi résztől. Ennek az ároknak a mélysége 4 m. Mindhárom részt 8-9 méterrel lejjebb terasz veszi

körbe 4-5 méter szélességben, kivételt képez a déli oldal, ahonnan az erősség megközelíthető és a nyugati oldal, ahonnan a meredek sziklafal miatt egyébként sem járható (17. kép).

A várat több helyen is említik,¹ de általában Fehérvárcsurgóhoz kapcsolják, mert ahhoz van közelebb. Ma Kincsesbányához tartozik. A Kopasz-hegy, amelyen állt, több néven is szerepel az említések között: Óhegy,² illetve Vaskapu, ez utóbbi a tőle délnyugatra lévő szomszédos hegy neve.

A vár korszakhoz kötését már korábban megkísérelték mondák vagy szájhagyomány segítségével, így Károly János a középkori keltezéshez idézett mondákat.³ Dornay Béla pedig – ugyan csak utánajárás nélkül – őskorinak vélte.⁴

Kralovánszky Alán 1967. június 10–14. között végzett ásatást a Kopasz-hegy és a Vaskapu-hegy közötti völgyben. Itt, a Gaja patak partján a fehérvárcsurgói víztározó új gátjának építés előtt végzett leletmentés során egy 90 méter hosszú, 30 méter széles, 10 méter magas földgátat és egy 70 méter hosszú, 4 méter széles és 4 méter magas öntött technikájú kőfalat talált. Ennek alapján azt állapította meg, hogy a gát a középkori Fehérvár vízellátását biztosította, a zsilip védelmét pedig a felette húzódó Kopasz-hegyről látták el.⁵

1981. március 29-én Skerletz Iván járta be – az általa még Fehérvárcsurgóhoz tartozónak tartott – várat, amelyről rövid leírást és vázlatos rajzot készített. Ekkor a vár északi részén vastag falú kerámiát és áglenyomatos paticsdarabokat talált.⁶ 1997-ben Terei György végzett itt terepbejárást és felmérte a várat (47. ábra), de korhatározó leletet a felszínen nem talált.

A várat korabeli okleveles forrás nem említi. Az a terület, ahol létesült a 14. század első negyedéig a Csák nemzetség egybefüggő nagy birtokteste volt.⁷

A vár mérete és elhelyezkedése inkább annak középkori eredetét valószínűsíti, de ezt konkrét leletanyag még nem támasztja alá. A Kralovánszky által vélelmezett funkció, bár kétségtelenül logikus, de még nem igazolt feltételezés. A leletek hiánya arra utal, hogy nem lakhatták huzamos ideig, ezt a vár területe

sem tette lehetővé. A paticsnyomok a várban állt egykori épültre utalnak.

Az a kérdés, hogy lakták-e a várat, vagy csak megfigyelőpontként használták a keskeny hegygerincet, régészeti feltárás nélkül nem válaszolható meg.

1 PADOS J., 1857. 159; RÓMER F., 1860. 67; KÁROLY J., 1896–1904. III. 384; DORNYAY B., 1927. 68; BÁNKI ZS., 1969. 150.

2 A III. katonai felmérésen (Col. XVIII, Zone 16) még Óhegy néven szerepel.

3 KÁROLY J., 1896–1904. III. 384: „A másik a Vaskapuról szóló hagyomány. A helységtől (Kincsesbánya) csekély távolságban van, egy rét s ezen keresztül folyik

a Gaja patak, a pataknak egy mesterségesen nyitott hely szolgál medrül. A monda szerint Mátyás király halastava volt itt s e hegy szolgált zsilip gyanánt és vaskapu volt a neve, egy vaskapusarkot találtak is a helyen; a mi a másik verzió mellett bizonyít, hogy tudni illik a törökök építettek itt a víz felfogására egy nagy vaskaput s ennek nyoma még ma is meglátszik.”

4 DORNYAY B., 1927. 68: „De már az ősemlék is tanyázott itt e kedvező helyen, mert hatalmas, kő- vagy bronzkori földvárának sáncai az Óhegy (201 m) csúcsán (innét igen szép kilátás) még ma is jól felismerhetők.”

5 BÁNKI ZS., 1969. 150.

6 TEREI GY., 2004. 541.

7 ENGEL P., 2002.

52 KINCSESBÁNYA Vaskapu-hegy (Vontató-hegy)

Kincsesbányától 1,5 km-re északkeletre, a fehérvárcsurgói víztározó déli sarkától délkeletre kb. 300-400 méterre, a tározóhoz vezető út nyugati oldalán az úttól kb. 100 méterre, a Vaskapu-hegytől délre lévő Vontató-hegy oldalában található a vár 160 méteres magasságban.

Az erősség ott létesült, ahol a hegyoldal hirtelen egy kisebb teraszba megy át, melyet az északi, nyugati és déli oldalról egykor árok kerített. A keleti részen is elképzelhető, hogy volt valamikor árok, de itt ma már csak egy terasz látszik. Természetesen az sem kizárható, hogy ezt az oldalt nem védték árokkal. A keleti, északi és nyugati oldalon az árok belső peremén kőfal fut végig, a déli részen viszont ma már csak nyomokban látszik. A teraszrész kicsit távolabb található a faltól és 1-1,5 méterrel mélyebben. A kerítőfal vastagsága a felszíni nyomok alapján kb. 70 cm.¹ Az árokkal és terasszal körbefogott terület körülbelül 50 × 40 méteres, a kerítőfal által bezárt terület 30 × 40 méter.

A nyugati oldalon a kerítőfalból nyugati irányban egy ívesen kanyarodó, majd a kerítőfállal párhuzamosan déli irányba

futó fal nyúlik ki. Az látszik legvalószínűbbnek, hogy itt volt a bejárat, ahol valamilyen kapuépítmény lehetett, vagy csak meg erősítették a bejáratot még egy fallal.

A védett terület közepén található egy ovális alakú torony maradványai. Ennek falai oly mértékben elpusztultak, hogy a pontos falvastagság nem állapítható meg; a felszíni nyomok alapján kb. 1,40 m körüli lehet. A torony észak – déli átmérője 11,5 méter, kelet – nyugati pedig 14 méter. A torony délkelti részén kincskeresők beásása miatt megszakad a fal, de ez nem jelentett olyan pusztítást, ami zavarná a torony alakjának és nagyságának meghatározását. A vár területét jelenleg erdő borítja.

Az várat a korábbi irodalomban nem említik. A Szent István Király Múzeum állandó régészeti kiállításán látható egy alaprajz a várról, de készítésének ideje nem ismert.² A vár területén 1997-ben Terei György végzett terepbejárást, de ennek során az erdős területen a vár keltezéséhez felhasználható leletanyagot nem talált. Új, modern felmérését ugyanabban az évben szintén ő végezte el (48. ábra).³

A vár tipológiai jegyei alapján és abból a tényből kiindulva, hogy a domb aljában Árpád-kori falura utaló leletek kerültek elő, feltételezhetjük, hogy egy 13. századi erődtímmel állunk szemben. Nagysága, szerkezete, földrajzi elhelyezkedése, az említett településhez való viszonya mindenképpen ezt támasztja alá.

A vár építetőjének és birtokosának személye teljesen ismeretlen. Az a terület ahol a vár létesült, – Csurgó és Szántó – egyaránt a Csák nemzetség birtoka volt, amely 1326-ban csere útján a királyhoz került.⁴

1 A fal nagyon rossz állapotban van, csak egyes helyeken látható a földfelszín felett, a többi helyen csak a földhalom jelzi nagyságát és irányát.

2 Ezúton köszönjük meg segítségét Hatházi Gábornak, hogy felhívta figyelmünket az alaprajzra.

3 TEREI GY., 2004. 541–542.

4 GYÖRFFY GY., 1987–1998. II. 358–359, 404.

53 KISAPOSTAG

Intercisa 4. jelzőtorony

Az Intercisa 4. jelzőtorony Kisapostag közigazgatási területére esik. A környék és a fennsík legmagasabb pontjára építették, a lehető legjobb kilátást biztosítva. A torony ma a 6-os

főút Dunaújvárost elkerülő szakaszának vége alatt, az ún. papírgyári elágazásnál található. Egy 1951. évi légifelvételen csak az út alól kilógó árkának szélei ismerhetők fel (49. ábra).¹ A valószínűleg fából épült torony négyzetes alakú kettős árkai közül a külső mérete 50 × 50 m, a belsőé 25 × 25 méter körüli lehet.²

A már Luigi Marsigli térképén ábrázolt³ és Rómer Flóris által is felmért négyzetes torony részben akkor is egy országút alatt feküdt, de nagyobb része még látható volt. Rómer kiemeli, hogy a felmért tornyok közül ez volt a legépebb. Domborzati metszetrajzán jól látszik a (belső?) kerítő árok és a mögé felhordott, 20 × 18 méteres négyzet alakú területet közrefogó sánc szintkülönbsége.⁴ Rómer leletet vagy építési törmelékbejárása során nem talált.

1 Visy Zs., 1978a. 243. és a 12. kép; Visy Zs., 1989. 105. kép, ahol az út fölé az őrtorony és árkának fiktív formáját retusálták.

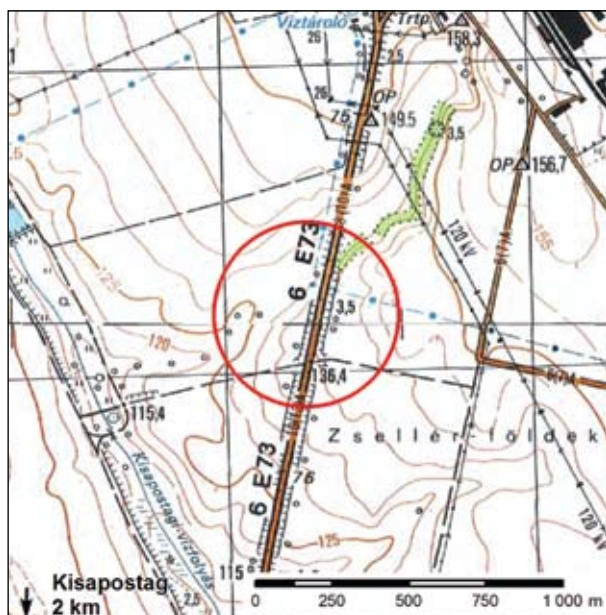
2 Visy Zs., 1995a. 273; Visy Zs., 2000a. 73.

3 MARSIGLI, L. F., 1726. II. fig. VII.

4 RÓMER F., 1866. 79. vázlatát közli: FITZ J., 1955b. 75. 6. kép., ahol listájában a 4. őrtoronyra felel meg.

54 KISAPOSTAG

Intercisa 5. jelzőtorony

A jelzőtorony Kisapostag közigazgatási területén, a 6-os főút nyugati oldalán, az 1993-ban épített benzinkút közelében, attól északra található.

A 19. század közepén Rómer Flóris még le tudta mérni a belső sáncok által közrezárt területet, amelyet 14 × 14 méter nagyságúnak írt le.¹ Fitz Jenő 1954. évi terepbejárása idejére azonban az árkokat és a sáncot már teljesen elenyengették, így az őrtoronyra semmi nyomát nem találta. Egy 1951-ben készült légifelvételen azonban még jól felismerhető a négyzet alakú kettős árok, közepén a fatorony sötét foltjával (50. ábra).² A felvétel alapján a külső fossa 50 × 50 m, a belső 25 × 25 méter nagyságúra becsülhető.³ Kora a Fitz Jenő által a területén gyűjtött 4. századi kerámiatöredékek (köztük több mázas),⁴ és jellegzetes alaprajza alapján késő római, talán I. Valentinianus kori.⁵

1 RÓMER F., 1866. 79. – Vö: FITZ J., 1955b. 75.

2 Visy Zs., 1978a. 243. és a 12. kép; Visy Zs., 1989. 105. kép.

3 Visy Zs., 1995a. 273; Visy Zs., 2000a. 73.

4 FITZ J., 1955b. 77.

5 FITZ J., 1955b. 77; Visy Zs., 2000a. 73.

55 KISAPOSTAG Intercisa 6. jelzőtorony

A torony a Kisapostagra vezető bekötőúttól délre, néhány száz méterre a 10. toronytól, a 6-os főúttal egybeeső limesút késő 4. századi, egyenes nyomvonala mentén, annak nyugati oldalán, egy enyhe kiemelkedésen fekszik. Valószínűleg azonos Luigi Marsigli térképének egyik őrtornyával, mivel a felszínen még Rómer Flóris idejében is könnyen azonosítható volt. Rómer mérte fel először a négyszögletes torony felszíni nyomait, megjegyezve, hogy „felszántva, elenyésző-félben” van. Csak az árkot belülről kísérő sánc méreteit tudta lemérni, amely 20×20 méternek bizonyult.¹ Megfigyeléseit Fitz Jenő 1954-ben még hitelesíteni tudta.² Nem meglepő, hogy egy 1951-ben készült légifelvételen (18. kép) is megtalálható kettős árknak sötétebb elszíneződése.³

A jelzőtornyot Visy Zsolt 1979-ben tárta fel (51. ábra).⁴ Ennek során egy kettős, meredekfalú és V keresztmetszetű árkokkal körbevett őrtorony került elő. Az árkok alja lapátszélességben ellaposodott, ami rendszeres tisztításának eredménye lehet. Külső árka nem teljesen négyzet alakú, mérete – tengelyüktől mérve – $43,95 \times 48,4$ méter, a belsőé $24,9 \times 24,75$ méter. Szokatlan szabálytalan kialakítása, a keleti oldalán a két árok közelebb, mindössze 7 méterre futott egymástól, míg távolságuk a három másik oldalon egységesen 11 méter volt. Nyugati oldalán talán egy további árka is lehetett, és ez a keleti oldalon sem zárható ki. Az árkok homogén betöltéséből és a gödrökből gyűjtött néhány tegulatöredék utalhat a torony tetőtéglákkal való lefedésének módjára. A szelvényekkel teljesen feltárt, központjában álló torony léteire csak a talaj sötétebb elszíneződése utal. Ez egyben a torony fa szerkezetének is bizonyítéka.⁵ A torony területén, egy annak feladása után létesített gödörházat is feltártak, szegényes 4. század végi – 5. század eleji leletanyaggal. A kettős négyzetes árkot mutató alaprajzi típusa, a nyílegyenes új nyomvonalhoz való igazodása és az Intercisa 10. torony időrendje alapján létesítése a 4. századra, feltételelesen I. Valentinianus korára keltezhető.

1 RÓMER F., 1866. 79. – Vö: FITZ J., 1955b. 75. 7. kép.

2 FITZ J., 1955b. 75. 51. jz.

3 VISY Zs., 1978a. 247. 12. kép alja; VISY Zs., 1981. 46. Abb. 12.

4 VISY Zs., 1980. 168–171; VISY Zs., 1981. 52. Abb. 23; VISY Zs., 1989. 102; VISY Zs., 1998. 80–81; VISY Zs., 2000a. 73.

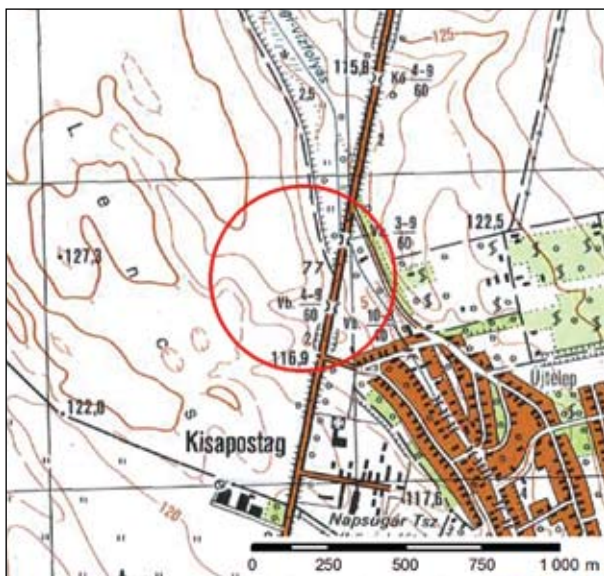
5 VISY Zs., 2000a. 73. – azonban korábbi véleményével szemben kőtoronyt valószínűsít. Ezt cáfolja, hogy a lelőhelyen mindössze néhány kődarab volt, de habarcs nem került elő, ezért továbbra is a fa őrtorony feltételezése a reálisabb: VISY Zs., 1980. 170; VISY Zs., 1995. 273.

56 KISAPOSTAG Intercisa 10. jelzőtorony

A torony a Kisapostagra vezető bekötőúttól északra, a 6-os főút 77,1 km pontjától nyugatra 122 méter távolságra helyezkedik el, egy domb keleti kiszögellésén.¹ Ennek a dombnak a keleti lábánál futott a principatus-korban a limesút, amibe valamivel a toronytól északra egy bekötőút torkollott. Egy 1951-ben készített légifelvételen jól látszik a torony helye és árknak rombikus elszíneződése mellett a torony környezete is (19. kép).² Délre tőle egy vízmosás sötét sávja ismerhető fel, északra pedig egy patak völgy húzódik.

A jelzőtornyot Visy Zsolt tárta- és mérte fel 1979-ben.³ Ennek során – összhangban a légifotón látható jelenségekkel –

egy rombikus formájú, egyszeres árkokkal övezett őrtorony került elő. Az árkok egymással 76, illetve 104 fokok szöget zárnak be, a rombusz hosszabb tengelye 47,7 m, a rövidebb 42 méter hosszú (52. ábra). A torony az árkokkal határolt terület közepén állt, de régészeti nyoma a feltáráson – a középső rész 18×18 méter nagyságú sötétebb talajelszíneződését leszámítva – nem maradt. Egyetlen 24 cm átmérőjű cölöplyuk köthető feltételelesen a torony fa szerkezetéhez. Ennek megmaradt sekély mélysége azonban jelzi a terület erős lepusztulását. Építési törmelék hiányában a torony boronafalu lehetett, lefedésére pedig téglahelyett zsindelyt alkalmaztak. A fossa betöltéséből származó

gyér leletanyag között egy késő római mázas dörzstál volt, amely a torony használati idejét a 4. századra, annak is első felére-közepére teszi. A torony romboid alaprajzi típusa azonban a tetrarchia korra jellemző,⁴ ez mutatja építésének idejét.

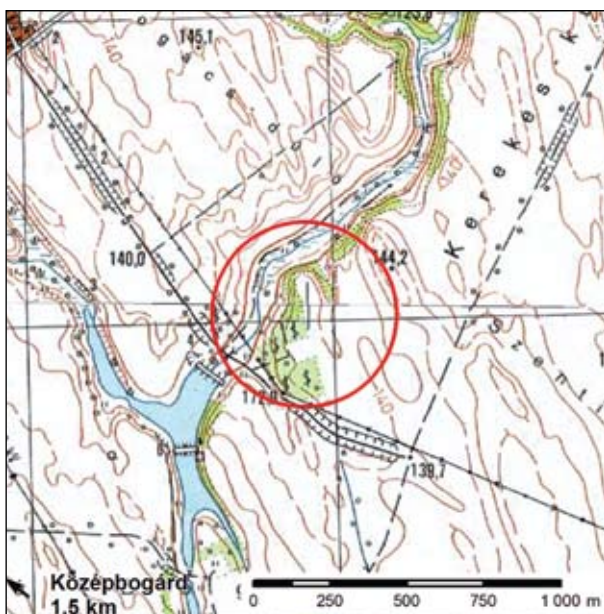
1 Visy Zs., 1980. 166; Visy Zs., 2000a. 73.

2 Visy Zs., 1978a. 247. 12. kép alja.

3 Visy Zs., 1980. 166–168; Visy Zs., 1981. 50. Abb. 21; Visy Zs., 1989. 102–104; Visy Zs., 1995. 273; Visy Zs., 1998. 80.

4 Visy Zs., 1980. 173; Visy Zs., 1995a. 268.

57 KÖZÉPBOGÁRD Bolondvár

A ma Lajoskomáromhoz tartozó Középbogárd déli végétől délkeletre vezető földút kb. 1,5-2 kilométerre keresztezi a Bogárdi-vízfolyás (korábban: Malomi-patak) nevű patakot. A patak délkeleti oldalán kb. 15 méteres emelkedésű magaspart húzódik, amelynek szélén, a patakon átvezető híd délkeleti oldalán kb. 200 méterre, egy környéket uraló magaslaton (tszf. magassága 140 m) található a vár maradványai.

A vár egy központi platóból, az ezt körbevevő árokból, és az árkon túl egy földsáncból áll. Az erősítés keleti felét szántják, így ott az árok csak nyomokban látszik, ez itt így nem annyira markáns, mint a nem szántott másik felén, ami sűrű bokros

terület. A szántott területen az árok mai mérhető mélysége a sáncetetőtől 0,8–1 méter. Az árok az északi és a déli részen a domb lejtését követve folyamatosan mélyül, a nyugati és északnyugati részen terrasszá alakul át, mivel erről az oldalról nem volt várható támadás. A terasz 4 méterrel van alacsonyabban, mint a felső védett rész. Az árokkal határolt terület kb. 25 × 20 méter területű.

A várat a szakirodalom nem említi. A III. katonai felmérésen látható egy jelzés, ami körülárokolt területet mutat.¹

Egyéb, nem publikált írásos forrásokból derült ki, hogy a múlt században ezt a helyet Szilasbálás² – Bolondvárnak hívták, ahol Bacsák György jószágkormányzó 1926 októberében rövid, szondázó jellegű feltárásokat végzett. A Veszprémi Múzeum Adattárában fellelhető iratok alapján tudjuk, hogy „Dr. Bacsák György főintéző 1926-ban felkereste a Dég és Szilasbálás határán fekvő Bolondvár körsáncot, ahol egy kisebb próbaásatással feltárt egy kerek földkunyhót és egy tűzhelyet. Az előkerült hullámvonalas és fenékbélyeges cserepeket 1926. dec. 4-én beküldte a Veszprémi Múzeumnak. Ugyanekkor mellékelve elküldte Marosi Arnoldhoz 1926. X. 7-én írt levelének másolatát, amelyben közli a próbaásatás eredményét.” Marosi Arnoldnak írt levelében a következőket írja. „Ásatás: cserepek: csak fazéktörödékek. Külső – belső oldaluk rücskös. Dísz: rosszul vont párhuzamos vonal vagy 2-3 hullámos vonal. A kutatóárokban 150 cm mély 2 méter átmérőjű gödör volt, de mind steril. Egy kis tűzhely mellett bögrétörödékek kerültek elő. Két fenéktörödéken 4 cm átmérőjű küllős kerék látható. A gödörben hamu, csontok, cserepek, paticcs volt.”³

A várban 1998-ban Terei György végzett terepbejárást, amikor két jellegtelen középkori kerámia került elő a szántott részen.

A vár felmérését ugyanebben az évben szintén Terei György készítette el (53. ábra).⁴

Az erősséget a leletanyag alapján korhoz kötni egyértelműen nem lehet. A tipológiai jegyek – elhelyezkedése, más hasonló típusú Fejér megyei várak – alapján feltehetően az Árpád-kori kisméretű várak közé sorolhatjuk.

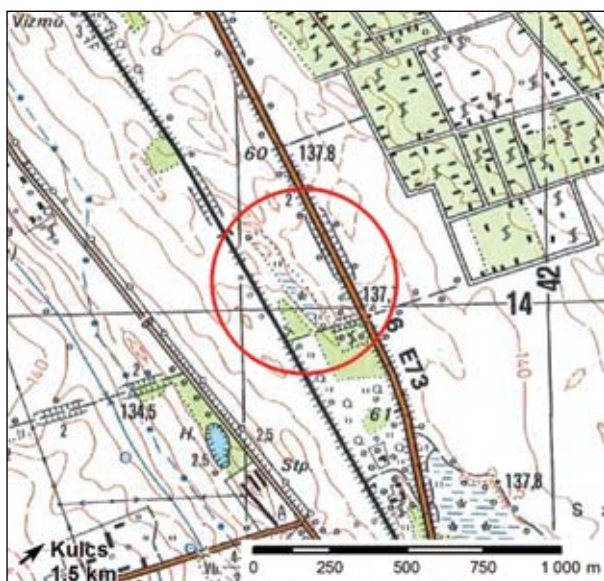
1 III. katonai felmérés 5261/3. sz. szelvény. Az adataira Miklós Zsuzsa hívta fel a figyelmünket, segítségét ezúttal is köszönjük.

2 Szilasbálhás régen Veszprém megyéhez tartozott, 1942 óta Mezőszilas része.

3 BACSÁK Gy., 1926. 10–11. – A feltárás során előkerült leletanyagot Kulcsár Mihály dolgozza fel.

4 TEREI Gy., 2004. 542–543.

58 KULCS Vetus Salina 9. őrtorony

A torony Kulcs közelében, a 6-os főút 60,4 km-énél fekszik, a Vetus Salina 3. és 5. őrtornyok között félúton, egy kisebb kiemelkedésen található. Egy 1993-ban René Goguey által készített légifotón az akkor még beépítetlen területen egy dupla árokkal körülvett őrtorony azonosítható (54. ábra).¹ (A torony ma már egy bekerített magánterületre esik.) Méretei nem közöltek. Alaprajzi típusa alapján esetleg I. Valentinianus-kori fatorony lehet.

1 GOGUEY, R. – SZABÓ, M., 1995. 62. kép; BÖDÖCS A., 2007. 325. 7. ábra; BÖDÖCS A., 2009. 41–42. 4/2. kép. – Visy Zsolt azonban nincs meggyőződve őrtorony voltáról (Visy Zs., 1999. 141; Visy Zs., 2000a. 70), holott a fotó egyértelmű.

59 LOVASBERÉNY Mihályvár

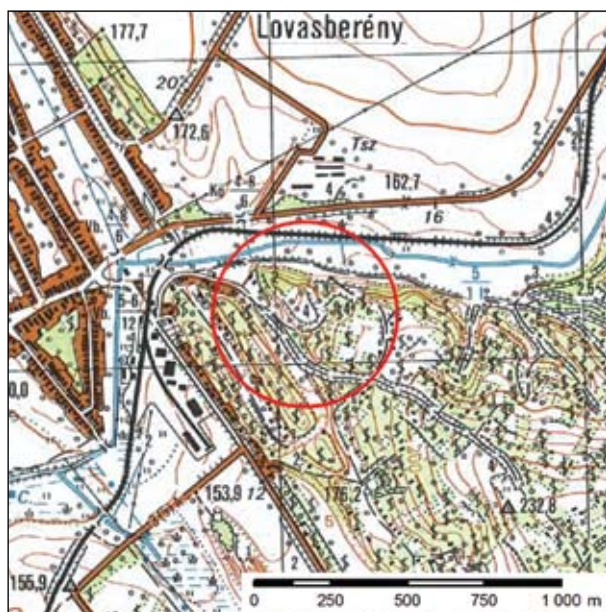
Lovasberény délkeleti sarkától délkeletre 400 méterre emelkedik a Mihályvár nevű szőlőhegy. A nagy kiterjedésű dombvidék északnyugati sarkából kiugró, de két végén összekeskenyedő széles dombháton (tszf. magassága 185 m) helyezkedik el az erősség. Délkeleti meredek vége alatt 4-5 méterrel alacsonyabb szinten keskeny hegynyereg köti össze a szétterülő, enyhén emelkedő dombvidékkel. A Mihályvár régóta szőlőművelés alatt áll, ezért az eredeti állapotára vonatkozóan csak ásattással lehetne részletesebb adatokat nyerni (20. kép).

A földvár kétrészes. Az északnyugati, kisebbik részt a szakirodalomban „kisvár”-nak, a délkeletre eső nagyobbik részt „nagyvár”-nak nevezik. A két várrészt nyugat felől felfelé tartó széles bemélyedés választja el, amely fent a dombhát közepén ér véget. Ez lehetett eredetileg a feljáró a vár területére. Az északkeleti oldalon a kis- és nagyvár jelenleg egymással azonos szinten folytatódik, itt árok nincs. A nyugati bemélyedéssel egy vonalban

az északkeleti oldalon is van egy kisebb árok, lehetséges, hogy ez a két bemélyedés az egykori, a két várrészt elválasztó, már betemetett árok maradványa. Sánc, vagy sáncárok a felszínen sehol sem látszik, ennek nyomát csak ásattással lehetett azonosítani, az erősség területének szélét a meredek domboldal feletti perem jelzi.

A kisvár alakja szabálytalan ovális, északi vége hegyesen végződik. Déli széléhez közel kb. 5-6 méter relatív magasságú természetes domb emelkedik, melynek déli alja igen meredeken, részút képezve ereszkedik le a nyugat felől emelkedő bemélyedésbe. A kisvár északi szélén alacsony, széles töltés húzódik, ennek eredete bizonytalan. E várrész hossza az északi szélén mérve kb. 120 m, legnagyobb szélessége kb. 65 m. Az egész területét erdő takarja.

A nagyvár lapos területe valamivel nagyobb és szélesebb, délkeleti vége gömbölyűen összekeskenyedik. Hosszát nem lehet pontosan meghatározni, mert a nyugatról felfelé tartó bemé-

lyedéssel törésvonal nélkül összeolvad, az itt feltételezhető egykori peremet már elegyengették. A nagyvár hossza 130 m körüli, legnagyobb szélessége kb. 95 m. Egész területe művelés alatt áll, szőlő és kisebb részben szántóföld. A délnyugati oldalról egy földút vezet fel és a perem alatt megkerüli a nagyvárat. A teljes földvár hossza kb. 250 m (55. ábra).

A Mihályvárat először Náczy József említi és megjegyzi, hogy a nevét állítólag Czenky Mihály tulajdonostól kapta.¹ 1964–1968 között F. Petres Éva, Bándi Gábor és Kovács Tibor végzett itt feltárást. Mivel a nagyvár egész területe művelés alatt állt, ott ásatásra nem volt lehetőség, így a művelési területen kívüli kisvárra korlátozódott a kutatás. Feltártak kb. 3.000 négyzetméternyi területet, a kisvár mintegy kétharmadát. A legmagasabb

részen egyrétegű, az alacsonyabb részeken többretegű településmaradványok, így bronzkori házak (több építési periódussal), gödrök, tűzhelyek, kemence, bronzöntő műhely tárgyai stb. kerültek elő, és mindez nagy mennyiségű ép. és töredékes edény-nyel, bögrékkel együtt. Mészbetétes díszítésű cserepek is voltak, valamennyi lelet a vatyai kultúrából származik. A kisvár délnyugati szélén a már betemetett, V keresztmetszetű sáncárok is feltárára került, belső oldalán kettős cölöpsor nyomai voltak. Az árok még az őskori település életének elején készült, majd betömték, mert ezzel is bővítették a lakóterületet, a felette kibontakozott gödrök és új járósínt utalnak arra, hogy az árkot a vatyai kultúra későbbi szakaszában már nem használták. A nagyvár délnyugati szélén egy 4 × 4 méteres szelvényrel a betemetett árok egy részét sikerült feltárni, de nagyobbik része már leomlott a meredek domboldalon.²

1977-ben F. Antoni Judit végzett ásatást a Mihályvárbán. A nagyvár délkeleti végében két, egymástól 30 méterre kijelölt szelvényben egy-egy bronzkori ház nyomait tárta fel. A földváron kívüli területet a nagyvár délkeleti végéhez közel, 30-50 méterre hét, 1 × 2 méteres szondával vizsgálta át. Itt is előkerültek a bronzkori telepnyomok (kovaeszköz, kerámiatöredékek, állatcsont, hamusgödrök), a telep tehát nem csak a védett területre korlátozódott. Az ásatáson résztvett Alice Choyke, aki Bartosiewicz Lászlóval a Mihályvár állatcsont anyagát dolgozta fel.³

Az ásatások leletanyaga egységesen a bronzkori vatyai kultúrába sorolja a Mihályvár földvárát.

1 NÁCZY J., 1899. 163.

2 F. PETRES É., 1965. 14.; F. PETRES É., 1966. 12.; F. PETRES É., 1967. 18.; F. PETRES É. – BÁNDI G., 1969. 170–177.

3 F. ANTONI J., 1978b. 15.; Antoni Judit levele Nováki Gyulának 2010. 07. 22.-én. Segítségét ezúton is köszönjük; BARTOSIEWICZ L. – CHOYKE, A. M., 1983. 37–42.; CHOYKE, A. M., 1987. 7–18.

60 LOVASBERÉNY Szűzvár

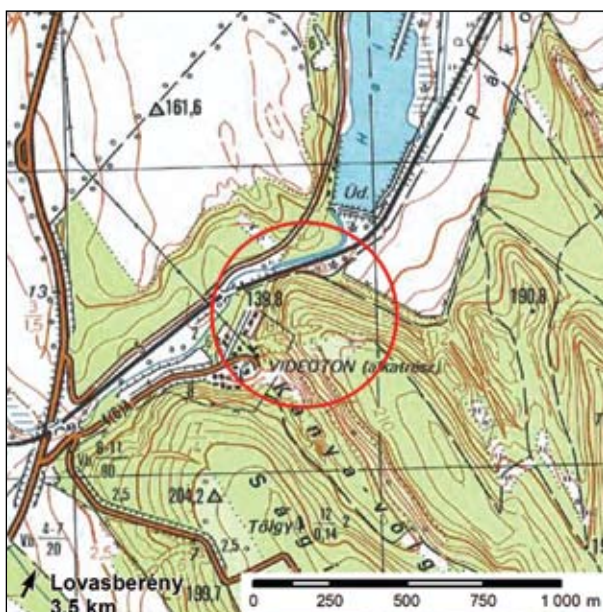
Lovasberény határában, a községtől délnyugatra kb. 4 km-re található a messziről is jól látható Szűzvári-hegy (tszf. magassága 219,3 m). A hegynyúlvány északi végében található a vár. A hegy alatt húzódik a ma már nem használt Székesfehérvár – Bicske vasútvonal.

A gerinc legvégét – ahol a Szűzvár is található – erdő borítja, tőle délebbre figyelhető meg egy 10 méter mély természetes vízmosás (21. kép). A vár építéskor valószínűleg felhasználták ezt a természet adta védelmet, mert így egy 3-4 méter széles bejárat keletkezett, amit könnyebb volt védeni. Semmiképpen sem beszélhetünk emberi kéz által készített árokról, mert a nyugati részen az nem kanyarodik be és nem követi a védendő terület vonalát, hanem enyhén ívelve lejjebb húzódik. A vár teljes nagysága 80 × 70 méter. Az árok, illetve a déli és a keleti oldalon terasz által határolt terület kiterjedése 50 × 30 méter.

Az egész hegygerinc délnyugati irányba lejt, de a vár belső része viszonylag vízszintes, ezzel magyarázható, hogy az északi, északeleti részen a vár belső területe 1 méterrel van magasabban az árokfenéktől, míg máshol ez a magasság 3-4 méter. A déli oldalon a teraszba a II. világháború folyamán lövészárkot vágtak, ez azonban a vár áttekintését nem akadályozza.

A Szűzvár a legtöbb megyetörténettel foglalkozó munkában szerepel,¹ de a 19. századvégi, 20. század eleji adatok között számos tévedés található. Pesty Frigyes apácakolostorról ír, melynek épületei ekkor még kivehetőek voltak.²

Károly János leírja magát a várat,³ a vár melletti urnatemetőről is beszámol,⁴ sőt a korábbi Szőszvár, és a mai Szűzvár elnevezést is taglalja, okleveles említéseket is idéz.⁵ Nem tesz egyértelmű utalást korára, de a leírása alapján a vár középkori eredete sem zárható ki.⁶

Csánki Dezső is említ olyan Fejér megyei vonatkozású okleveleket, amelyekben a „Szűz” név névváltozatai csak köznemesi névben vagy előnévben fordulnak elő.⁷ 1935-ben Brunner István végzett részleges ásatást a várban, melyet bronzkorinak határozott meg. Beszámolója szerint: „Kutató árkokkal átnéztük a földvár belső körét, a külső sánc határolta második gyűrű felszínét, a feltételezett bronzkori telep helyét a vár mögötti fennsíkon és a keleti oldalon, a hegy fennsíkját, valamint a jobb és baloldali völgyeket és a közvetlenül szomszédos lankás magaslatokat. I. sz. feltárás: A vár belső, gyűrűvel határolt felszínén egy kelet–nyugati irányú, méternyi mély és kettő méter széles kereső árkot húztunk. (Átmetszete: 35–40 cm-nyi fekete föld, alatta kevert sárga föld ugyanilyen vastag rétegben, majd bolygatatlannak látszó sárgaföld [lősz]). A fekete föld és a kevert föld határán közel egy arasznyi sáv cserepekkel, csontokkal, apró termésködarabokkal van tele. Ugyanebben a szintben a kis plató közep-táján egy darabokra tört, háromfülű, bronzkori típusú tálát és egy ép bögrét találtunk. Köröttük cserepek, csontok, de nem nagyobb tömegben, mint itt, általában találtuk. Az edényekben földön kívül semmi sincs. Használati edényeknek látszanak. Veremlakásra utaló jelek, lakástapasztás darabok nincsenek.”⁸

Nováki Gyula és Terei György 1997-ben végzett itt terepbejárását és felmérte a várat (56. ábra). Már akkor felvetették, hogy az irodalomban őskorinak leírt Szűzvár formája, nagysága alapján nem tartozik a kimondottan bronzkori földvárformák közé.

A várat középkori okleveles forrás nem említi. A terület, amelyen áll, a középkori forrásokban először 1341-ben fordul elő Szöszd (Zusd, Zuzd) néven. Ekkor Mesko veszprémi püspök a Csór nem-béli Péter fia (Gönyűi) Tamásnak, csókakői várnagynak adományozza örök bérletként (*in feudum et in perpetuum*) a Fejér megyei Zuzd földet vagy birtokot, mivel nevezett védelmezte a veszprémi egyház javait.⁹ 1343-ban Tamás a birtokot familiárisának, Maalas-i Miklós fia: Demeternek adta tovább azonos feltételek mellett.¹⁰ 1363-ban arról értesülünk, hogy bár korábban László veszprémi püspök a Zuzd-i prediumot visszavette Demeter fiaitól, de ekkor ismét átadja nekik a régi feltételek mel-

lett, vagyis a megállapított bérösszeg megfizetésének terhével.¹¹ 1376–1377-ben határvita támadt a veszprémi püspök birtokát képező Sceuzd nevű birtok és a szomszédos Beren birtok között.¹² Szűz (Szöszt) birtok 1445–1487 között egytelkes nemesek tulajdona.¹³ A török hódoltság időszakában a település elpusztult, de területe a csókakői uradalomhoz tartozott, mint prédiom. Így tűnik elének több 17. sz. végéről, ill. a 18. sz. elejéről származó összeírásban.¹⁴

Megítélésünk szerint a jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján az erődítmény korszakhoz kötése nem lehetséges. Őskori eredetére utal az a körülmény, hogy nevében a vár utótag, csak a 17. sz. végén tűnik elő. Sem a korai neve (Szöszt), sem a középkor folyamán megjelenő névváltozatai nem utalnak várra. Ellenben viszonylagosan mérete kisebb, mint általában a bronzkorból ismert erősségek többsége. A vár elhelyezkedése, egyrészt, hogy több oldalról meredek hegyoldal határolja, másrészt az, hogy a hegygerinc legvégén helyezkedik el, valamint ovális plató, melyet árok vesz körül, középkori eredetet sejtet. Minderre csak komolyabb ásatással lehet választ adni.

1 MISKE K., 1898. 317.; PESTY F., 1864–1865. 234.; GERENCZE P., 1906. 308.; KÁROLY J., 1896–1904. IV. 318–319., V. 378–380.; MAROSI A., 1912. 16.; BRUNNER I., 1935a. 4.; NEOGRÁDY S., 1943–1948. 321., GENTHON I., 1959. 187.; NOVÁKI GY., 1952. 10–11.

2 PESTY F., 1864–1865. 234.

3 KÁROLY J., 1896–1904. IV. 318–319.: „A völgyből meredeken kiemelkedő csekély fennsíkot képező dombháton fekszik s ennek a fokán két körsáncból és azokat a hegygerinctől elválasztó mély árokból áll. Az árok előtt kis elővár emelkedik, amely lassan a szélesebb fennsíkot képező széles hegybe megy át.”

4 KÁROLY J., 1896–1904. V. 378.: „A Szöszt, helyesebben Szűzvár hegyháton 1898-ban egy kelta temetőt fedeztek fel, honnét több száz urna került elő.” – A későbbi kutatások szerint nem kelta, hanem bronzkori urnatemető volt a területen.

5 KÁROLY J., 1896–1904. V. 381.: „Szűzvár Lovasberény határába esik. Oklevelek említik: 1343, 1394, 1455, 1462, 1465, 1487, 1670.” (forrás említése nélkül).

6 KÁROLY J., 1896–1904. V. 378.: „Ma Lovasberény határához tartozik, azonban a török hódoltság alatt például 1670 körül azon lajstromban, mely Csókakői várához tartozó falvakat sorolja fel, Csókakőihez tartozó „Szösztvár” falunak van írva.” – KÁROLY J., 1896–1904. V. 379.: „Pátka tartozékakul meg van nevezve Szűzvár is. – Ezen oklevelek 1343-ig nyúlnak vissza... alig beszélhetünk róla, ha ez csak egy pusztá domb lett volna és nem lett volna külön birtok és rajta nemesi kuria.”

7 CSÁNKI D., 1897. 352.: „Szűz” (Szöszt?) név alatt, a hivatkozott névváltozatok (1394–1487): Zwz, Zuz, Zyz

8 BRUNNER I., 1935. 4.

9 Vesp. Reg. 136. (337. szám); Vesp. Reg. 137–138. (340. szám); AOKl. XXV. 260., 279. sz.

10 AOKl. XXVII. 84. sz.; EOkm. III. 1118. sz.

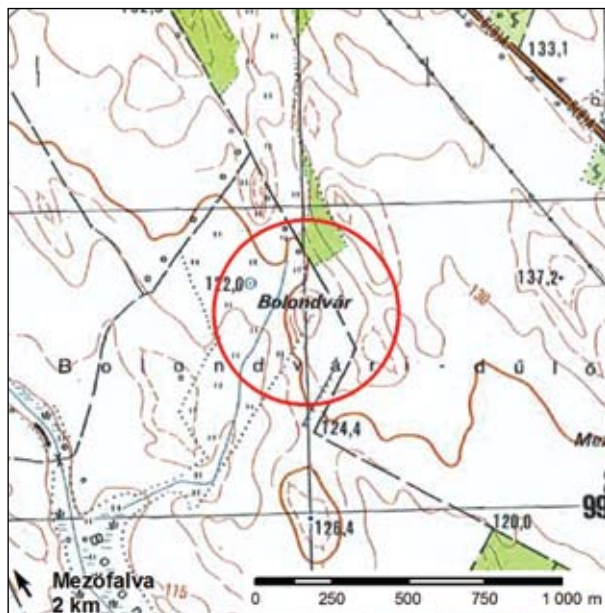
11 Vesp. Reg. 221. (563. szám)

12 Vesp. Reg. 275–277. (708–709, 712. szám)

13 ENGEL P., 2002.

14 MOL E 156 (U. et C.) Fasc. 6. No. 55./17. sz. vége; Fasc. 4. No. 43(a)/1690; Fasc. 4. No. 44 (c)/1690 körül; Fasc. 37. No. 17./1702 körül; FITZ J., 1956c. 6.

61 MEZŐFALVA Bolondvár

A Bolondvár a mezőfalvi vasútállomástól kb. 1–1,5 km-re északnyugatra, a településtől kb. 2–2,5 km-re dél-délkeletre található. Maga a vár egy 130 m. tszf. magasságú dombon helyezkedik el, amely a szántóföldek közül kiemelkedik és távolról is jól látható.

A központi ovális terület nagysága 25×60 méter. Ezt mintegy 4 méterrel mélyebben a délkeleti oldal kivételével egy terasz veszi körbe 30 méteres szélességben. A terasz nyugat felől kb. 5-6 méterrel, kelet felől pedig 2-3 méterrel emelkedik ki a legelő területéből. Utóbbi oldalon a szántóföld elérte a vár szélét, így itt az eredeti állapotokat nem ismerjük. A vár területének csak egy elenyészően kis részét szántják, a többi része füves. Ugyancsak legelő az erődítéstől nyugatra elterülő terület rész is. A vár északi részén a teraszban egy mély, kb. 8-10 méter széles bemélyedés figyelhető meg, melyet a 20. század második felében ástak bele, funkciója birkahodály volt. Ezen kívül a vár területét nagyon sok gödör – korábbi gabonásverem és II. világháborús lövészárk – szabdalja szét, amelyek megnehezítik az áttekintést és a mérést. Mivel ezek későbbi beásások, nem a várhoz tartoznak, a térképen sem jelöltük.

Az erődítést elsőként Pesty Frigyes helynévtára említi: „Bolondvár egy emelkedettebb hely. A török és tatárutaskor keletkezett, két földsánc veszi körbe. Ez előtt (1860-as évek) 50 évvel magtár hiányában az előljáróság e halom tetején számos búzavermet ásatott, amely alkalommal temérdek embercsontot, törött kardot, szuronyokat és sarkantyúkat találtak. E veremek később behányattak.”¹

Fitz Jenő 1952-ben próbaásatást végezett a domb nyugati oldalán, ahonnan 3 sír került elő, amelyek az ásató szerint valószínűleg a 10–13. századból származnak.² Az 1960-as évek második felében egy középső bronzkori bronzfokos és egy bronztőr töredéke került be innen a dunaújvárosi múzeumba.³ Miklós

Gergely a területről nagyszámú bronzkori kerámiát gyűjtött.⁴ A helyiek elmondása szerint csiszolt kőbalta és római érme is került elő az erődítés közeléből.⁵

A vár felmérését Terei György 1997-ben készítette el (57. ábra). A felmérést megelőző terepbejárás során azonban korhatározó jellegű felszíni lelet nem került elő.

A jelenleg rendelkezésre álló adatokból a vár építési idejére következtetni nem lehet. Az eddig előkerült leletek alapján a területet viszonylag hosszú ideig, az őskortól a középkorig használatban volt. Az erődítés igen nagy mérete miatt elképzelhető, hogy a Bolondvár őskori, közelebbről bronzkori erődített település volt, amelyet a későbbi korokban is használtak, az Árpád-korban pedig itt temető lehetett.

¹ PESTY F., 1864–1865. 214. – Mezőfalva korábbi neve Hercegfalva volt.

² RADNÓTI A., 1954. 80.; FITZ J., 1955a. 13–22. – „1. sír. Sírmélység 0,70 méter. A nyújtott helyzetű csontváz Ny–K irányba feküdt, a fej nyugaton volt. A koponya két oldalán S-végű hajkarika és fülbevaló került elő. 2. sír. Sírmélység 0,70 méter. A nyújtott helyzetű csontváz Ny–K irányba feküdt, a fej nyugaton volt. A koponya két oldalán S-végű hajkarika és fülbevaló került elő. 3. sír. Sírmélység 0,70 méter. A nyújtott helyzetű csontváz Ny–K irányba feküdt, a fej nyugaton volt. Mellékletet nem találtunk.” – Vö: FITZ J., 1955a. 14–15.

³ BÓNA I., 2000. 83–92.

⁴ Miklós Gergely tájékoztatását ezúton is köszönjük.

⁵ Az adatokért Jamniczky Zoltánnak tartozunk köszönettel.

62 MÓR Török-sánc

Mór város keleti részének utolsó házaitól keletre, a Vértes-hegység nyugati lejtőjén felfelé haladva kb. 2 km-re található a Török-sánc nevű terület, ami az itt elterülő erősség legmagasabb sáncát és kapuját jelenti. Ez zárja le a földvárat kelet felől, az egykori őskori telep ettől nyugatra, a lejtőn terül el.

A sánc belső magassága itt 1-1,5 m, külső oldala alatt 3-4 m mélyen mesterséges árok húzódik, melynek szélessége 18-22 m körüli. A kapu szélessége jelenleg közel 30 m, de ez újkori szélesítés eredménye, az északi részén a sáncból kb. 20 métert elhordtak. A kaputól délre 50 m után hirtelen délnyugat irányába kanyarodik, egyre alacsonyabb. A külső árkot kb. 200 m hosszan követhetjük, lejjebb már nem ismerhető fel.

A kaputól észak-északnyugati irányban kb. 400 m hosszan figyelhetjük meg a sáncot, majd egy út ferdén átvágja, és nyugat felé fordul. Innen kezdve már csak a többnyire jelentős méretű árkot találjuk. Az árok egy északnyugat-délkelet irányú nyiladékban eltűnik, itt sok salakot találunk, majd az út ismét átvágja. Az árok belső oldala itt jelentős bolygatás nyomát mutatja, a szét-dúlt sánc maradványában vastag égett föld, vesszőlenyomatos paticsdarabok, köztük sok üvegesre égett hever a felszínen, feltehetően az erődítés szerkezetének darabjai. Egy nagy kanyar után az árok nagyjából délnyugat irányába tart, a terep alakulataihoz igazodva.

Az árok mellett az erődítmény belső területén jelentős bolygatások nyomai észlelhetők. Ezek egy része az egykori Márkus-hegyi szénbánya felhagyott és beomlott tárnáinak a felszínen megjelenő talajsüllyedései. Több veszélyesen széles földrepedés mély szakadékokat mutat, és az őskori területet védő árok belső szélé is helyenként több méterre lesüllyedt. Egy másik északkelet-délnyugat irányú nyiladékban vezető úttal átvágták a sánc itt lévő igen alacsony maradványát is, melynek közepén sok kő és égett föld látható. A nyiladéktól már zavartalanul követhet-

jük az árok belső szélét kb. 300 m hosszan, de a belső területen az egykori szénbányászat következtében keletkezett süllyedéseket néhol itt is tapasztalhatjuk. A földvár délnyugati végében az árok dél irányába fordul és hirtelen véget ér.

Az őskori telep kiterjedését a déli oldalon több mint 600 m átmérőjű területen, többszöri kísérlet után sem sikerült pontosan meghatározni. Ezt a hegylejtőt mély vízmosások és sok bolygatás teszik áttekinthetetlené. Csak néhány elmosódott peremrészlet jelzi esetleg a telep szélét. Több helyen találni római kori peremes- és építőtéglá töredéket, gyakori a túlégetett, salakosodott tégladarab is. Valószínű, hogy itt a római korban tégláégetés folyt, az itt található finom agyag is alátámasztja ezt a feltételezést, a gödrök pedig az egykori kisebb-nagyobb agyagbányák maradványai lehetnek.¹ Az erődített őskori telep kelet-nyugat irányú átmérője kb. 800, északnyugat-délkeleti irányban kb. 700 m.

A Török-sáncon Rómer Flóris nem járt, de feljegyezte, hogy ott „állítólag sáncok húzódnak.”² 1980-ban Skerletz Iván tájfutó verseny előkészítése közben figyelt fel a sáncokra, bejárta a területet, az 1:10.000-es térképbe bejelölte a sánc körülbelüli helyét és erre felhívta Nováki Gyula figyelmét. Nováki 1981-ben járta be a földvárat és a megfigyeléseiről feljegyzést és helyszíni vázlatot készített. Ezek később hasznosnak bizonyultak, mert a bolygatások további omlásai és az erdő változásai megnehezítették a megfigyeléseket. Nováki a vár részletes felmérését (58. ábra) 2000 áprilisában kezdte meg, majd 2001 márciusában több napi munkával fejezte be.³ 2008. február 3-án ismét bejárta a területet, de a földvár pontos déli lezárását ezúttal sem sikerült megállapítani.

Régészeti ásatás még nem volt az erődítmény területén. A sáncal és árokkal nagyrészt körülrzárt terület mérete, jellege, és a helyszínen a terepbejárások és felmérések alkalmával talált őskori cserepek alapján valószínűleg késő bronzkori – kora vaskori eredetűnek tekinthető.

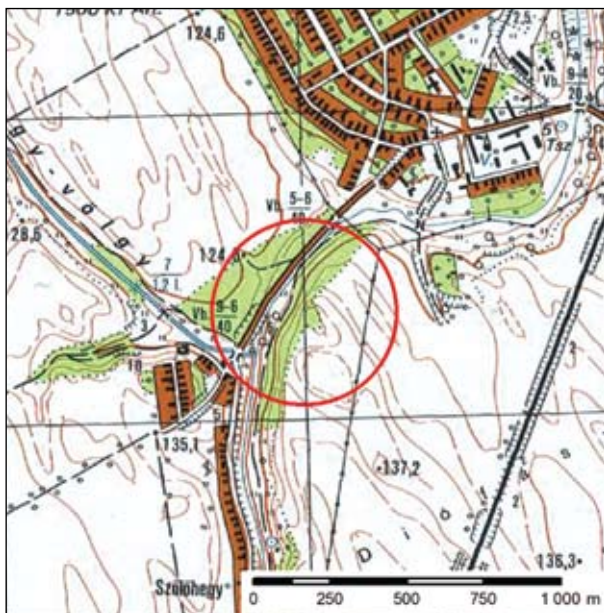
¹ Egy másik közeli agyaglelőhely a földvár északi árkától északra, 200 m-re egy kis csúcsban van, ahol jelentős méretű gödrök vannak, a terület neve: „Fazekasgödrök”.

² RÓMER F., 1878. 76.

³ BÉNI Kornélnak, a Vértesi Tájvédelmi Körzet akkori vezetőjének a többszöri messzemenő segítségéért ezúton mondunk köszönetet.

63 NAGYKARÁCSONY

Diófás-dűlő

Nagykarácsony községtől délre egy – kelet-nyugati irányból észak-déli irányba kanyarodó – völgyben folyik a Nagykarácsonyi-víz nevű patak. Nyugati oldalán hosszan sorakoznak a település házai. Ezekkel szemben, a völgy keleti oldala feletti nagy fennsík meredek oldala húzódik, ennek szélén fent, a völgy elején található a Diófás-dűlő, a község templomától délnyugatra kb. 750 méterre.

A fennsík szélén, a közvetlen környék legmagasabb kiemelkedésének északnyugati végében alacsony, feltehetően mesterségesen összehordott, kerek domb emelkedik. Alakja ovális, tszf. magassága 141,5 m, relatív magassága környezetéhez képest 2,5-3 m, kissé domború platójának pereme elmosódott. A plató átmérője kb. 42 m, illetve 30 m, közepébe több nagy régi, beomlott gödör mélyed. A domb alját egykor körülvevő árok nyoma a délnyugati és keleti oldalon még felismerhető, a többi oldalon feltehetően már betöltötték. A dombot fű, néhány bokor és fa borítja, jól áttekinthető, de a sűrű aljnövényzet miatt nem alkalmas régészeti leletek gyűjtésére.

A völgy feletti meredek domboldal erdeje körülfogja a dombot, szélétől az egész fennsíkra kiterjedő szántóföld kezdődik. A fent leírt kerek dombhoz délkelet felől egy lapos, kb. 70 × 60 m átmérőjű terület csatlakozik, oldalán enyhe lejtővel. A szántóföldön nincs nyoma semmilyen régészeti objektumnak, de a felszínen sok cserép és őrlőkő töredéke hever. A légi felvételen (22. kép) ezt a részt a domboldalban egy szabályos félkör alakú vonal fogja át, amelyről csak további kutatással lehet eldönteni, hogy egykori sánc, vagy sáncárok nyomát jelzi-e.

A lelőhely a korábbi irodalomban nem szerepel. 2002-ben Miklós Zsuzsa légi felvételt készített róla, majd 2003. január 29-én Terei Györggyel bejárták a területét és mint egy egykor árokkal körülvett régészeti lelőhelyként határozták meg. A hó-

val fedett területen akkor nem volt lehetőség felszíni régészeti leletek gyűjtésére.¹ Ennek alapján Nováki Gyula 2008. április első napján tekintette meg a lelőhelyet, majd néhány nap múlva felmérte a dombot és a közvetlen környékét (59. ábra).² Ugyanekkor a domb melletti szántóföldön hat régész egyetemi hallgató sok leletet gyűjtött össze. A leletek a dunaújvárosi Intercisa Múzeumba kerültek. Kormeghatározásukat Keszi Tamásnak köszönjük: a középső bronzkorból, elsősorban a vatyai kultúra késői, koszideri korszakából származnak, de van néhány töredék az észak-dunántúli mészbetétes edények kultúrájából is.

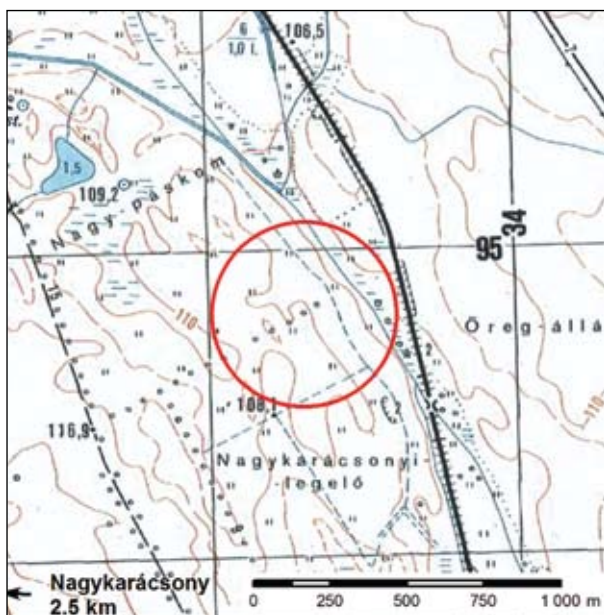
A dombtól keletre 400 méterre, a fennsík lankás lejtőjének aljában helyezkedik el Nagykarácsony község temetője. 2000-ben a temető délkeleti sarka mellett kis területről földet hordtak el a temető egyik sírjához, eközben egy hamvasztásos urnasírt találtak. Keszi Tamás mentett meg egy urnát és egy tálat, meghatározása szerint a vatyai kultúra III., koszideri korszakából származnak.³ Itt lehetett a közeli Diófás-dűlő ugyanebből a korszakból származó telepének a temetője.

¹ MIKLÓS ZS., 2004. 129.

² NOVÁKI GY., 2009c. 235., 236.

³ KESZI T., 2003. 19–30.

64 NAGYKARÁCSONY Ménesmajor I.

Nagykarácsonytól keletre kb. 3 km-re, a Nagy-páskom és a Nagykarácsonyi-legelő között található az erődítmény, amelyet a közeli Ménesmajorról neveztünk el.

Maga az erődítmény egy mocsaras területből markánsan kiemelkedő – valószínűleg mesterségesen emelt – dombháton helyezkedik el. A védett terület átmérője 12 méter, ezt köralakban árok és azon kívül földsánc övezi. Az árok mélysége 2 méter, szélessége 7 méter. A belső területe valamint a sánc és az árok a déli oldalon roncsolt. A védett terület közepén 50 cm mély, valószínűleg rablógödör látható. Hasonló mélységű beásások a sáncon kívül is megtalálhatók. Az egész területet jól áttekinthető, füves. A vártól északra fekvő területen az első bejáráskor legelő volt. Itt jól láthatóak a kutatás során készített légi felvételen az egykori házhelyek, gödrök és árkok. Az erődítéstől délre levő dombhátat szántják. A légi felvételen (23. kép) itt is – a dombhát teljes szélességében – egykori házhelyek, árkok, utak láthatók.¹ Szerencsés körülmény, hogy a vár területén, mintegy annak tengelyében egy fasor halad át, így az északi része nem került mezőgazdasági művelés alá.

A terület régészeti lelőhelyként több néven is szerepel, így ismert elnevezései még: Nagykarácsony – Hosszúrét valamint Előszállás – Felsőpáskomi-dűlő. Magát az erődítményt Miklós Zsuzsa egy 1953. évi légi felvételen találta meg, majd az 1990-es évektől folyamatosan fényképezte, légirégészeti kutatásai során, 1993-ban a terepen is felkereste Hatházi Gábor segítségével.² A vár felmérését Egyed Endre (60. ábra), a fentiekben olvasható részletes leírását Miklós Zsuzsa készítette el.³

A lelőhelyet 1997-ben Terei György is bejárta,⁴ aki hasonló állapotokat talált, mint Miklós Zsuzsa. A régészeti leletek változatos sűrűségben fordulnak elő a lelőhelyen. A vár közelében inkább Árpád-kori cserepek, délebbre inkább késő-középkoriak

vannak. A dombhát legdélebbi részén elsősorban őskori leletek találhatók. Egy helyen kiszántott hamvasztásos sír látszott (kalcinált csontok, bronzkori cserepek kb. 1 m²-es területen). A földvártól délre mintegy 30-40 m-es területen viszonylag sok kő fordul elő. A dombtető nyugati szélén, e köves folt déli szomszédságában sok vassalak volt. Ugyanakkor elszíneződéseket a vizes talajon nem lehetett megfigyelni.

A Fejér megyei erősségek csoportjában a Ménesmajor I. vára sajátos adottságú, mivel bár a várból csak alig került elő leletanyag, ez az egyetlen olyan erősség, melyet a környezetéből a terepbejárások során fellelt nagymennyiségű leletanyag alapján nagy valószínűséggel lehet korszakhoz kötni, mint több más esetben.

Az erődítés minden bizonnyal egy jellegzetes, az Árpád-korban használatos kisméretű vár lehetett. Mivel a Mezőföldnek ez a része kun szállásterület volt a tatárjárás után, ezért valószínűleg a vár és a hozzá tartozó település a 12–13. században állhatott fenn, melyet a vár közelében talált leletek is bizonyítanak. A 13. század második felétől a település elnéptelenedett. A vártól délebbre talált késő-középkori leletanyag és a légi felvételen is jól látható karámfolyók már minden bizonnyal a kunokhoz köthetők. A régészeti leletekkel igazolt, várhoz közeli települések neve nem ismert és egyelőre a forrásokban szereplő egyetlen faluval sem azonosítható.

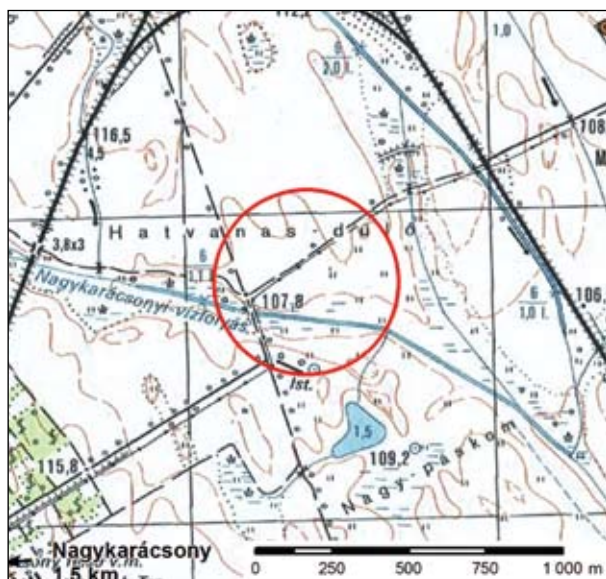
1 MTA RI Fotótár. Neg. sz. 39786. (1953); MIKLÓS Zs., 2004b. 140–141.

2 Ezúton mondunk köszönetet Miklós Zsuzsának és Hatházi Gábornak az adatokért és a légi felvételek felhasználásáért.

3 MTA RI Adattár. Tj. 7127/93; MIKLÓS Zs., 2004b. 129–130., 140. 2. kép; MIKLÓS Zs., 2010. 114.

4 TEREI Gy., 2004. 543–544.

65 NAGYKARÁCSONY Ménés-major II.

A szabályos kör alakú vár Ménés-majortól nyugat-délnyugati irányba, 1,5 km-re, a Nagykarácsonyi vízfolyás északi oldalán, a síkságból enyhén kiemelkedő részen helyezkedik el. A belső, teljesen sík területe kissé ovális alakú, átmérője 17 m, illetve 21 m. Árok veszi körbe, szélessége 6,5-10 m között változik, mélysége a belső területhez viszonyítva 0,2-0,4 m. Az árok külső oldalán alig észrevehető földsánc fut körbe, az árokfenékhez viszonyítva 0,4-0,7 m, a külső területhez viszonyítva 0,3-0,7 m magasan, talpszélessége 6-8 m.

A délkeleti oldalon a sánc megszakad, 6 m széles nyílást hagyva. Ez lehetett a bejárat, ennek megfelelően a szintvonal délkelet felől a bevezető egykori út sekély mélyedését mutatja (61. ábra).

Miklós Zsuzsa a kis vár melletti középkori falu maradványaira 2002-ben figyelt fel légi felvétel készítése közben,¹ majd 2003-ban² és 2009-ben³ magát a várat is fényképezte. Ásatás nem történt a területén, régészeti leletet nem ismerünk, de a közelében, délkeletre nagy mennyiségű középkori leletanyag került elő az egykori falu maradványai között.⁴ Tőle délkeletre 1300 m-re található az ugyancsak Miklós Zsuzsa által felfedezett Nagykarácsony – Ménés-major I. szintén kisméretű vára. (lásd ott).

Arra a kérdésre, hogy a Ménés-major II. vára milyen korszakhoz köthető, illetve, hogy a két kis erődítés egy időben létezett-e, vagy két különböző időszakban, régészeti ásatás nélkül nem alkothatunk választ.

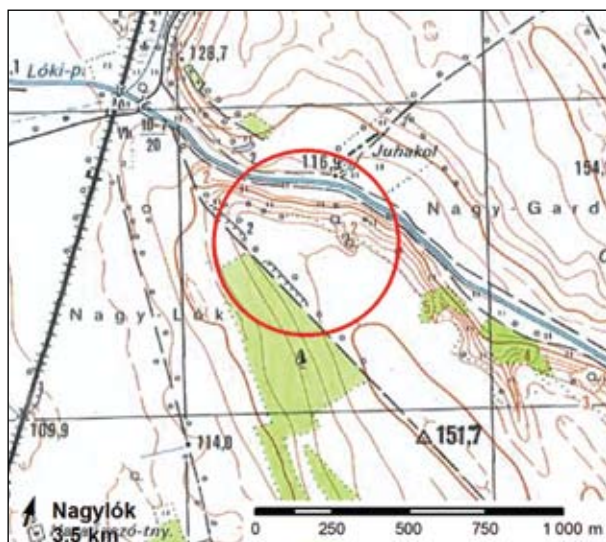
1 MIKLÓS Zs., 2004a. 148.

2 MIKLÓS Zs., 2004b. 129–130, 141. 3. kép.

3 MIKLÓS Zs., 2010. 114; 2010-ben Nováki Gyula felmérte.

4 CSERMÉNYI V., 1998. 104–105; FÜLÖP Gy., 1998. 330.

66 NAGYLÓK Nagy-Garda

A Nagy-Garda nevű terület Nagylóktól délre kb. 4 km-re helyezkedik el, közel háromszög alakú területét északról a Felső-Garda, délnyugatról a Lóki-patak, délkeletről pedig a Lóki-patakba futó északnyugati irányú mély völgy határolja.

Neogrády Sándor 1934-ben légi felvételt készített Nagylóktól délre, egy északnyugat-délkelet irányú széles domb északnyugati végén teljesen szétszántott földvárról. Megállapította, hogy az erősség kétrészes, a háromszög alakú nagyobbik várrészhez észak felé egy ugyancsak háromszög alakú, de kisebb várrész csatlakozik, a kettőt árok választja el egymástól. A légi felvételt később közzétette.¹ A felvételen a vár körüli árok világosan felismerhetőek.

Egy űrfelvételen sokkal halványabban, de szintén felismerhető a földvár előbb leírt alakja. A felvétel alapján a vár teljes hossza kb. 120 m, a déli nagyobbik várrész legnagyobb szélessége kb. 70 m (62. ábra).²

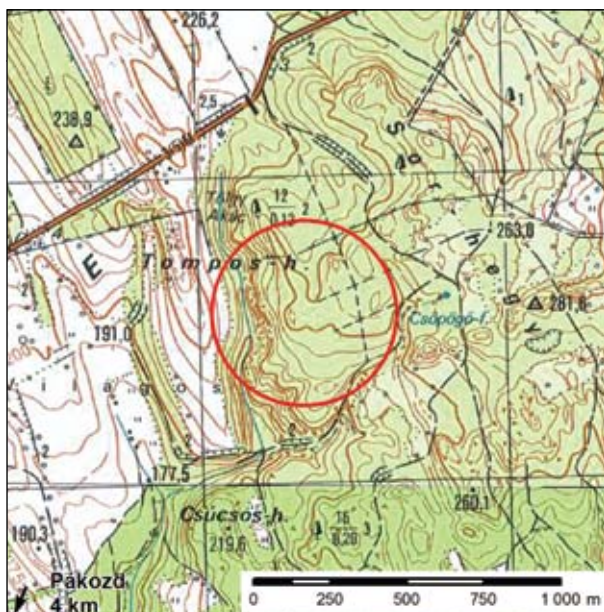
2010. április 11-én Nováki Gyula és Terei György, Szabó Tibor és Jakab József segítségével bejárta a teljesen szétszántott földvár helyét.³ Az akkor még alacsony vetésben igen gyengén kis kiemelkedés és talán a déli árok mélyedése volt sejtendő. A terepbejárás során jellegtelen bronzkori kerámiadarabokat találtak a szántóföldön. Ezek alapján az erősség feltehetően bronzkori eredetű.

1 NEOGRÁDY S., 1943–1948. 304. 12. ábra. (Tévesen Pátka – Szűzvárnak jelölte.)

2 <http://maps.google.com/maps> [Szélesség: 46° 56'31.56"E, Hosszúság: 18°38'13.24"K]

3 Ezúton köszönjük meg Szabó Tibornak és Jakab Józsefnek a terepbejáráshoz nyújtott segítségét. A helyszínen nem mértünk, a rajz az 1:10.000-es térkép segítségével készült.

67 PÁKOZD Pákozdvár

Velenicei-hegység központi részének nyugati szélén, Pákozdvár község templomától északkeletre 4,7 km-re található a Pákozdvár nevű őskori földvár. Sukoró felől könnyebben közelíthető meg, a református templomtól északnyugatra 2,5 km-re a Tompos-hegy (Pince-domb) és a Sor-hegy közötti fennsíkon, az Angelika forrástól nyugatra 500 méterre terül el a vár. Keletről a mély Bodza-völgy (Hurka-völgy) határolja, területére út nem vezet, de keleti széle mellett jelzett út található. Legmagasabb részének tszf. magassága 253 m.

A földvár három, sorban egymást követő, jól elkülönülő részből áll. Mindháromnak különböző az alakja és a mérete, a terepviszonyokhoz igazodva. Nyugat felől valamennyit a hegység központi részének meredeken végződő oldala határolja, ezért ezeken az oldalakon mesterséges erődítésnek nincs nyoma a felszínen. Észak és kelet felé a várral nagyjából azonos magasságú fennsík terül el, ezért az erődítéseket elsősorban ezen az oldalon találjuk.

Déli végében van a fővárnak tekinthető várrész, a délnyugat irányába kiugró hegynyúlványon. Alsó vége kiszélesedik, itt a természetes hegyperem fut körbe. Három oldalról igen meredek lejtő határolja. Északnyugat felől mély, természetes eredetű

völgy húzódik fel a várrész északi vége alá. Utóbbi az egyetlen jól megközelíthető oldal, amelyet 55 m hosszú sánc védett, belső magassága 1-1,5 m, külső oldala természetes, rövid hegyoldalon lejt a hegynyeregig.

A következő két várrész egy nagy, enyhén lejtős hegyoldal kettéosztását jelenti, melynek délkeleti végében van a kisebbik, sorrendben a középső várrész. Alakja hosszúkás és viszonylag keskeny. Délkelet felől a már említett mély völgy határolja. Északnyugati oldalán sánc fut végig, amely a keleti oldalon lekanyarodik a fent ismertetett első várrész sánca alá. A sánc vége felé egy nagy gödör mélyed a sáncba, árok itt nincs. E középső várrész hossza 190 m, legnagyobb szélessége 55 m.

Az északon fekvő harmadik, egyben a legnagyobb területű várrésszel zárul a sor. Nyugati oldala a rendkívül meredek hegyoldalhoz alkalmazkodva erősen kanyarog, mesterséges erődítést nem látni a felszínen. Északi vége és keleti oldala az azonos magasságú fennsík felől 1-1,5 m belső magasságú sánccal volt védve, a keleti oldalon 2-3 m mély, széles külső árok kíséri. E várrész északkelet-délnyugat irányú átmérője kb. 260 m, a keleti oldal sáncainak hossza kb. 180 m. Utóbbi sánc délkeleti vége és a középső várrész között kb. 20 m felső szélességű nyílás lehetett a bejárat a legnagyobbik várrészbe. Az első két várrész felé nincs kapunyílás.

Pákozdvárat az irodalomban először Pesty Frigyes 1864–1865. évi helynévgyűjtése említi.¹ 1904-ben Károly János a sánccról is megemlékezik.² 1925-ben a vár területén földmunka során leletek kerültek elő, ez terelte a figyelmet erre a régészeti lelőhelyre, Marosi Arnold 1925–1926-ban és 1927-ben végzett itt ásatásokat. Az általa közölt vázlatos felmérésen a legdélibb várrészt nevezte „nagyvár”-nak, amelynek a sánca 19 m hosszú, és 5 m mély árokkal átvágta. A felső rétegben agyaggal összetapasztott követeket talált, legalul pedig három betömött üreget. A sánc töltésében ugyanolyan leletek kerültek elő, mint a telep belsejében.

Marosi a belső területen is több helyen ásatott, 2-3 m vastagságban két réteget figyelt meg. Házakat, tűzhelyeket említ, de rajz hiányában bizonytalan, nem gödröket tartott-e annak. Válogatás után is sok leletanyagot vitt a székesfehérvári múzeumba (cserepek, sok kis bögre, különböző edények, szerszámok kőből, szarvasagancsból, zablaszár csontból és több bronztárgy is). Néhány urnasírt is felbontott sok edénymelléklettel. A föld-

vár általa közölt vázlatos térképén az urnatemető a földváron kívül, északra van jelölve.³

A Marosi által feltárt leletekkel 1938-ban Mozsolics Amália,⁴ majd 1982-ben Kovács Tibor foglalkozott,⁵ a leleteket a vatyai kultúrába sorolták, A. M. Choyke a csonteszközöket dolgozta fel.⁶ 1949-ben Nováki Gyula járta be a helyszínt, aki publikációjában a vár leírását és a felmérést Marositól vette át.⁷ Részletes új felmérését 2002-ben Nováki Gyula és Terei György készítette el (63. ábra).⁸

1 PESTY F., 1864–1865. 252., 253.

2 KÁROLY J., 1896–1904. V. 58–59.

3 MAROSI A., 1930. 53–74., 280–281. – Marosi Arnold kutatóárka a legdélibb várrész északi sáncának belső oldalán ma is nyitva áll. A kutatóárok déli végéhez egy nagy gödör csatlakozik, valószínűleg ez is az ásatás maradványa. Tovább, néhány méterre még egy gödör mutatkozik.

4 MOZSOLICS A., 1938. 33.

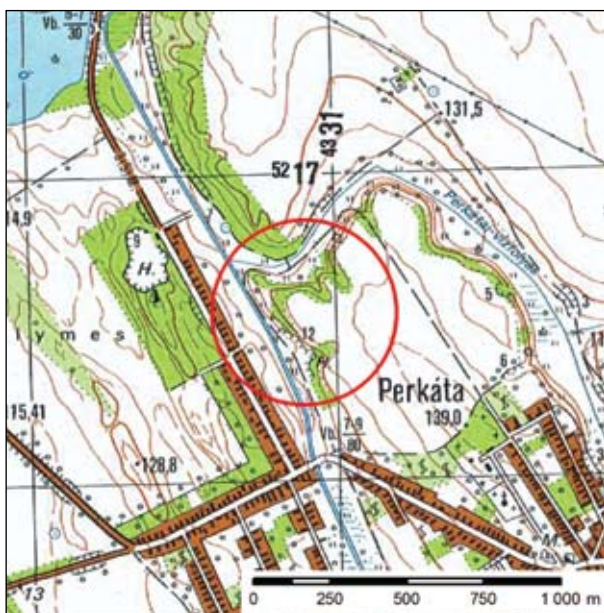
5 KOVÁCS T., 1982. 284–286.

6 CHOYKE A. M., 1979. 9–21.

7 NOVÁKI GY., 1952. 5., 6., 8.

8 NOVÁKI GY. – TEREI GY., 2004. 252–254.

68 PERKÁTA Faluhelyi-dűlő

Perkáta község északi végén, az utolsó házak felett keletre egy kiterjedt széles fennsík emelkedik, a Faluhelyi-dűlő, melynek északnyugati sarkában, egy északnyugat felé kiugró hegy nyelven található az egykori erődítmény maradványai. Nyugati oldala alatt húzódik a vékony Pistolai-patak többnyire kiszáradt medre, amely a földvártól 1 km-re a Cikolai-vízfolyás medrébe torkollik. A földvár két részből áll, a hegynyúlvány északi végén helyezkedik el a kisebb területű, tőle délre egy árkon túl van a nagyobb területű várrész, mely utóbbit a fennsík többi részétől egy további mély árok választja el.

A kisebb területű várrészt sűrű, bozótos erdő fedi. Délkeleti végén, az árok felett a perem még felismerhető, de egy második világháborúból származó hosszú és mély lövészárk jelentős mértékben megbolygatta. Északnyugat felé a perem, esetleg sánc, árok, vagy terasz csak az erdő kiritkítása után lesz hozzáférhető. A kisebb területű várrész hossza 30 m, szélessége 15–20 m körüli lehet.

A két várrész között 26 m átmérőjű, mesterséges árok húzódik, melynek mélysége közepén 5 m. A nagyobbik várrész alakja

a természetes adottságokhoz igazodva nagyjából négyszögű, gömbölyű sarkokkal. Lapos területe füves, jól áttekinthető, keleti sarka felé kissé emelkedik. Körbe jól követhető peremén sánc nincs. Hossza 40, legnagyobb szélessége 30 m. Délkelet felé a fennsíktól 25 m széles, átlag 2 m mély mesterséges árok választja el, az árok külső széle a fennsík felé kb. 2 méterrel magasabban van. A nagyobbik várrészt az északkeleti és a délnyugati oldalon átlag 5 méterrel alacsonyabban széles terasz kíséri, melyek az említett két nagy árokkal egybefüggenek, ezáltal a nagyobbik várrész körbe védve volt.

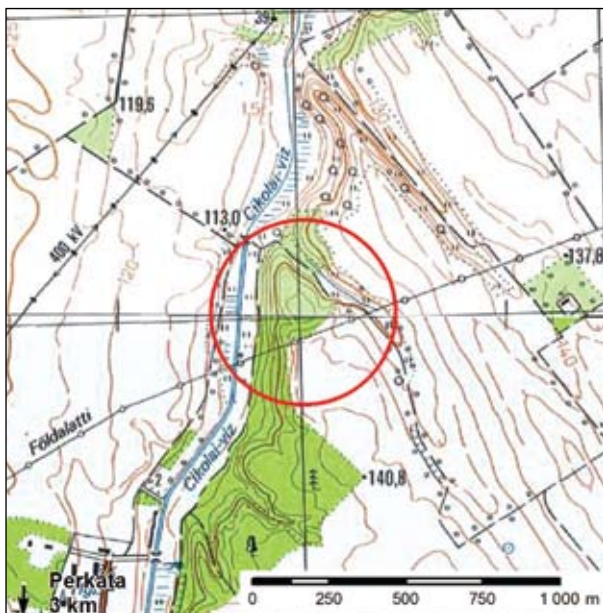
A földvárat irodalomban nem említik, de a Faluhelyi-dűlő régészeti lelőhelyeinek egy része egyértelműen a földvárral, illetve a mellette elterülő szántófölddel hozható összefüggésbe. 1986-ban Hatházi Gábor, majd 1990-ben Hatházi Gábor és B. Horváth Jolán terepbejárása révén több lelőhely vált ismertté a dűlő területén. A földvár közvetlen közelében a vatyai-, a mészbetétes- és az urnamezős kultúra leleteit találták. Távlatban, a fennsík északi végében és a keleti részen egy Árpád-kori falu maradványait lokalizálták. A földvár alatt pedig északra és a szemközti fennsíkon nagy kiterjedésű bronzkori telep nyomaira bukkantak.¹

Az erősséget Kulcsár Mihály ismerte fel és erről értesítette Nováki Gyulát, akivel 2002. március 9-én bejárták a területet, majd ugyanezen év március 23-án megkezdték a kisebb területű várrész felmérését. Ezt azonban a kedvezőtlen időjárás miatt hamar abba kellett hagyni. Az erődítmény teljes felmérését Nováki Gyula 2010. május 7-én végezte el. A kisebb területű, északi várrészt a sűrű, járhatatlan, bozótos erdő miatt nem lehetett részletesen felmérni, ennek alakját a felmérés az 1:10.000-es térképről átvett szintvonalak hozzáadásával érzékelteti (64. ábra).

A földvár területén ásatás még nem volt, de annak korát az említett leletek egyértelműen a vatyai kultúrába valószínűsítik. Későbbi kutatásoknak kell eldönteni az ugyancsak jelenlévő urnamezős kultúra esetleges összefüggését a földvárral, de a kisebb területű északi várrész vonatkozásában ma még nem zárható ki annak középkori eredete sem.

1 HATHÁZI G. – VÁGÓ CS., 1996. 14., 27.; VÁGÓ CS., 1996. 38., 43., 44.

69 PERKÁTA Forrás-dűlő I.

Perkáta község utolsó, északnyugat-délkelet irányú utcáinak végétől észak-északkeletre 2,2 km-re, a Forrás-dűlő fennsíkjának északi sarkában (tszf. magassága 140 m) találhatók annak az erődítménynek a maradványai, amit Forrás-dűlő I. néven jelöltünk. Nyugati aljához közel a Cikolai-vízfolyás medre húzódik.

Az erősség által elfoglalt háromszög alakú terület az északnyugati végén összekeskenyedik. Körös-körül meredek domboldal övezi, délkeleti oldalát mély árok választja el a fennsíktól. Az árok két vége feltehetően természetes vízmosások révén vágódott be a fennsík szélébe, az erődítmény építéskor közepén valószínűleg mesterségesen mélyítették ki. Az árok mélysége közepén 5-6 m körüli, két vége felé egyre mélyebb és szélesebb. A helyszínen mérést nem végeztünk, a rajzon az 1:10.000-es térkép szintvonalait átvéve tudtuk a terepet érzékeltetni. (65. ábra.) A plató hossza 200 m, szélessége 100–110 m körüli. Az árkon kívül 15-20 méterre nagy kiterjedésű sík szántóföld következik.

A II. katonai felmérésen a földvártól keletre eső szomszédos dombháton „Sáncz-hegy” feliratot találunk, amely a Perkáta – Forrás-dűlő II. megnevezésű földvárat jelöli, de külön megnevezés nélkül magát a Forrás-dűlő I. földvárat is pontosan ábrázolja az árokkal, az egykori „Forrásmajor”-tól északnyugatra.¹ Még érdekesebb a III. katonai felmérés. A földvárat elválasztó árkon kívül, a szántóföldön egy sáncot is ábrázoltak, amely görbe ívben átfogja a két meredek oldal közti területet. Kissé tovább délre még egy rövidebb sáncfélét is jelez, amely egy kiemelkedő részhez csatlakozik.²

Az erődítményt régészeti szempontból elsőként Kulcsár Mihály lokalizálta, aki Nováki Gyulával 2002. március 9-én közösen végzett terepbejárást. Czajlik Zoltán 1998-, 2003- és 2005-ben légi régészeti kutatásai során készített légi fényképfelvételeket

a földvárról, és a dél felől csatlakozó szántóföldön felfedezte a III. katonai felmérésen ábrázolt, de azóta teljesen elegyengetett sánc vonalát. Czajlik a földvárat jellege alapján bronzkoriként valószínűsítette.³ A beszántott sánc vonala úrfelvételeiről is beazonosítható,⁴ ezen megmérve jelöltük be a földvár rajzába.

Czajlik Zoltán 2009-ben újabb légi régészeti kutatásokat végzett a területen, amikor a déli nagy szántóföld szélén újabb, kettős árok vonalát fedezte fel.⁵ Ennek alapján az úrfelvételeken is felismerhető az a hosszú vonal, amely így mérhető volt. A kettős árok vonala a földvár nagy árkától számítva délkeleti irányban 370 méterre, a fennsík keleti szélén kezdődik. Innen gyenge ívvel, délnyugat irányában 510 méter hosszan követhető, majd nyugat felé peremben folytatódik a fennsík nyugati széléig.⁶

2011. március 5-én Nováki Gyula bejárta a területet Jakab József és Szabó Tibor közreműködésével. A Forrás-dűlő I. földvárat körbejárták, a hegyperemen sáncnak nem találták nyomát, csak a már említett nagy árok jelentette a védelmét. Az ettől délre kb. 100 méterre eső, beszántott árok a felszínen nem volt látható, de a 370 méterre lévő, később felismert kettős árok vonalában elmosódott tereplépcső látszott.

A beszántott sáncok alapján a földvár melletti nagy kiterjedésű szántóföld területe is védve volt. E nagy őskori telep körét a szántásban található kevés őskori cserép alapján a bronzkorba valószínűsíthetjük.

1 II. katonai felmérés: Sect. 54, Col. XXXI. (1858)

2 III. katonai felmérés: 5161/4 sz. (M = 1: 25.000)

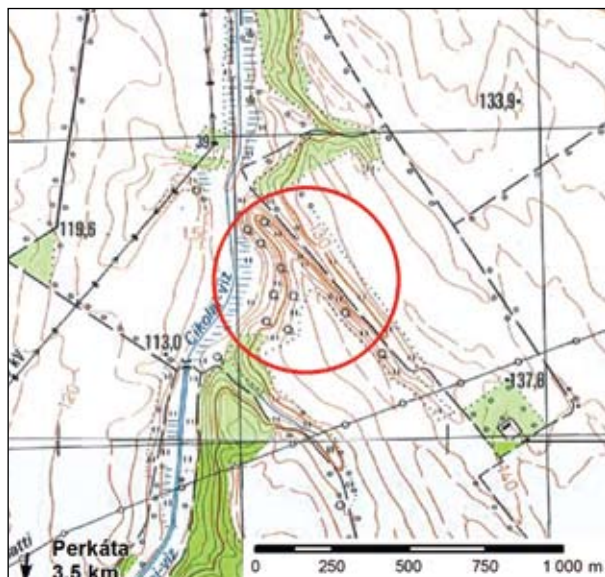
3 CZAJLIK Z., 2004a. 447., 448. 1. ábra; CZAJLIK Z., 2004c. 111., 119.

4 <http://maps.google.com/maps> [Szélesség: 47°49'45,08"É, Hosszúság: 19°04'03,66"K]

5 CZAJLIK Z. – BÖDÖCS A. – RUPNIK L., 2010. 85., 100. 3. kép.

6 Lásd a 4. lábjegyzetet.

70 PERKÁTA Forrás-dűlő II.

Perkáta község északi végétől észak – északkeletre 2,7 km-re található annak az erődítménynek a maradványai, amit Forrás-dűlő II. néven jelöltünk. A Forrás-dűlő fennsíkjának északi végéből északnyugati irányba kinyúló, erősen összekeskenyedő gerincét foglalja el a vár területe (tszf. magassága 142,2 m), a Forrás-dűlő I. földvárától északkeletre, kb. 500 méterre.

A földvár kétrészes,¹ területét többnyire magas fű borítja, kevés bokorral és fával. A délre eső külső várrész közvetlenül a nagy kiterjedésű szántóföld szélén kezdődik, 6-8 méter magas természetes dombot alkotva. Az alig 5-6 méter átmérőjű kis kúpos tetőt egyenletesen lejtő domboldal fogja körül, csak a keleti oldal felett látható egy rövid perem. A domb alját dél felől 1,5-2 méter mély, mesterséges árok választja el a Forrás-dűlő széles fennsíkjától. Az árok nyugati vége a domb aláig lejt, de a külső szélét itt nem lehetett pontosan megállapítani. Nyugati aljában csekély belső magasságú sánc, keleti aljában erősen elmosódott terasz határolja, északnyugati oldala alatt mesterséges árok választja el a másik várrésztől. Utóbbi árok nyugati végét az itteni sáncnak egy feltűnően magas, rövid része zárja le, majd alacsony sáncban folytatódik a lejtőn még kb. 15 méter hosszan. Valószínűsíthető, hogy az eredeti feljárat a várba itt volt. Az első várrész alján lévő árkok, sáncok és teraszok által behatárolt terület átmérője északnyugat-délkeleti, valamint kelet – nyugati irányban egyaránt 60 méter.

A következő, belső várrész a dombnyúlvány alakjának megfelelően keskeny, lejtős dombhátat mutat. Pereme többnyire elmosódott. Hossza 43 m, szélessége a déli végében 13 m, északi végében 4 méter. Északkeleti aljában 7 méterrel alacsonyabb szinten közel fél méter belső magasságú sánc, nyugati aljában keskeny terasz húzódik. Északi végét kb. 2 méter mély, 22 méter felső szélességű rövid, mesterséges árok határolja. Tovább északnyugat felé még egy kis, 7 × 5 méteres plató következik,

melyet északnyugat felől az utolsó, 13 méter felső szélességű, rövid mesterséges árok választja el az alig 4-5 méter széles gerinc folytatásától.

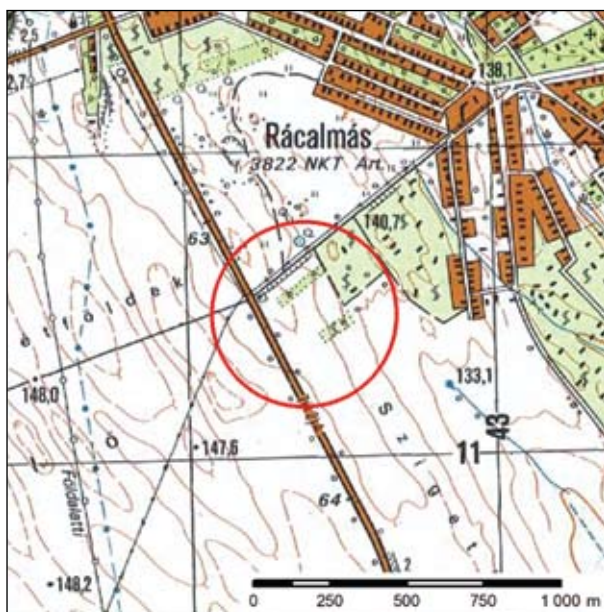
Az erődítményt irodalom nem említi, a II. katonai felmérés „Sáncz-hegy” felirattal jelzi.² Régészeti szempontból elsőként Kulcsár Mihály lokalizálta, majd Nováki Gyulával 2002. március 23-án közösen végzett terepbejárást a földvár területén. A vár felmérését 2010 őszén Nováki Gyula végezte el (66. ábra).³ A lelőhelyen a magas fűben és avarban leletek nem kerültek elő, de a dél felől elterülő szántóföldön bronzkori cserepek találhatók. A földvárat jellege és a kerámialeletek alapján bronzkori eredetűnek valószínűsíthetjük.

1 A földvár területén nagyon sok lövészárk húzódik, elsősorban a nyugati oldalon, többnyire a sáncok és teraszok vonalában, ami jelentős mértékben megbolygatta azokat. A lövészárkokat a felmérésen nem jelöltük.

2 II. katonai felmérés: Sect. 54, Col. XXXI. (1858)

3 Ezúton is köszönjük Jakab Józsefnek és Szabó Tibornak a felmérésben való közreműködését.

71 RÁCALMÁS Vetus Salina 8. őrtorony

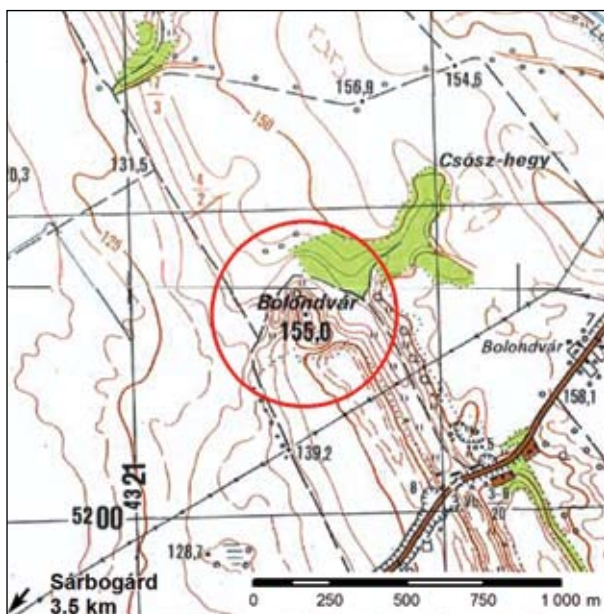

Rácalmástól délnyugatra, a 6-os főút 63. és 64. km-e között egy 1994-ben, Otto Braasch által készített légifotó sorozaton kiválóan látszik egy őrtorony (67. ábra).¹ Központja 60 méterre keletre helyezkedik el a főúttól és 125 méterrel délre egy Rácalmásra vezető mellékúttól. A 6-os út keleti oldalán felismerhető a limesút világos sávja, ettől nyugatra, azzal párhuzamosan tájolva épült fel az őrtorony. A légifelvételen mutatkozó jelenségek az őrtorony kettős, négyzetes és lekerekített sarkú árkaival azonosíthatók. A külső, bejárat nélküli árok oldalélei 55 m, a belső 30 méter hosszúak lehetnek. A belső árok közepén sötét folt látható, amely fából épült tornyot valószínűsít. Alaprajzi típusa a késő római, I. Valentinianus-korinak tartott őrtornyokra jellemző, ezért feltételelesen erre az időszakra keltezhető.²

¹ Visy, Zs., 1995b. 216. Abb. 8. (tévesen Vetus Salina 5-nek nevezve); OEXELE, J., 1997. 156. kat. H/16; Visy, Zs., 1998. 77–78., fig. 18; Visy, Zs., 1999. 141; Visy Zs., 2000a. 70., 103–104. ábra; Visy Zs., 2008. 53. 18. színes kép.

² Visy Zs., 2000a. 70.

72 SÁRBOGÁRD Bolondvár

keskenyedő végét foglalja el. Északkeleti oldala alatt széles völgy húzódik, délnyugati aljában nagy kiterjedésű sík szántóföld terül el (24a., b. kép).

A vár kétrészes. A dombvonulat északnyugati végén a belső várrész alakja háromszögű, sarkai legömbölyítettek. Ettől délkeletre van a külső várrész, alakja szabálytalan téglalap. A két várrészt mély árok választja el egymástól.

A belső várrész területét a domb pereme fogja körül, ez csak a nyugati szélén mosódik el kb. 50 m hosszúságban a sok bolygatás miatt. A plató hossza az északkeleti szélén mérve 90 m, legnagyobb szélessége 70 m. A nyugati oldalon a perem alatt 5 méterrel alacsonyabb szinten kb. 85 m hosszú, keskeny terasz figyelhető meg, a beleásott lövészárkok miatt legnagyobb része erősen rongált. A belső várrészt a meredek aljában mély, 18–30 m széles árok fogja körül, amely a nyugati oldalon erősen kikanyarodik és egy kis különálló részt fog körül félkörívben. Ez a kis várrész a felső plató alatt 10 méterrel alacsonyabb szinten van, átmérője kb. 30 m, nyugati szélét az árok felett igen alacsony sánc határolja. Felette húzódik a nyugati oldal már említett keskeny terasza.

A külső várrészt is alul egy kb. 25–30 m széles, mély árok veszi körül, de ez a nyugati oldalon nincs bekötve a belső várrész körüli árokba, ami talán későbbi keletkezési időt jelent. A perem körös-körül jól követhető, az északnyugati és az északkeleti

Sárboárd város északkeleti szélétől a Kislók felé vezető úton haladva 3 km megtétele után északnyugat felől egy földút csatlakozik be, ezen 1 km után érünk a 155,0 m tszf. magasságú Bolondvár (vagy Cifra Bolondvár) dombja alá. Maga a földvár az alacsony, északnyugat felé kinyúló széles dombhat össze-

oldalon kb. 2 méterrel alacsonyabb szinten keskeny terasz fut végig. A plató hossza 120 m, szélessége 48 m.

A várról 1953-ban, valamint 2002–2003-ban készült légi felvételeken¹ a délkeleti oldalhoz csatlakozó széles szántóföldön nagy ívben egy szétszántott vonal figyelhető meg, ami bizonyára egykori árok helye. Ezt az úrfelvételről² mértük le. A külső várrész délkeleti árkától kb. 155 méterre szeli keresztbe a sík dombhátat, majd a délnyugati oldalban kb. 15 méterrel alacsonyabb szintre húzódik le és nagy ívben egy egyenes peremig tart. Az árok vonala a keleti oldalon a dombtető pereméhez csatlakozik, utóbbi a vár déli, külső árkanak folytatása, alatta széles terasz húzódik. Az így körülhatárolható terület a fent leírt kétrészes földvárhoz közvetlenül csatlakozik és annál több mint kétszer nagyobb.

A földvárat sok bolygatás érte. Az I. katonai felmérés szőlőt ábrázol a vár területén.³ A II. katonai felmérés művelési ágat nem jelez,⁴ a III. katonai felmérésen már legelő.⁵ Katonai gyakorlatoknál is felhasználták, a 2. világháborúban lövészárkokat ástak a peremén, legutóbb pedig a szovjet hadsereg által létesített állandó bázissal kapcsolatban voltak jelentős földmunkák. Kincskeresők is gyakran felkeresték. Mindezek ellenére a sok részletében erősen bolygatott erősség összességében jó állapotban maradt ránk.

A Bolondvár elsőként 1864-ben a Pesty Frigyes féle helynévgyűjteményben szerepel, és itt talált urnákat említenek.⁶ Hőke Lajos 1872-ben,⁷ Könyöki József 1905-ben⁸ említi. Marosi Arnold figyelmét Bacskák György hívta fel erre a várra. 1927-ben mint kétrészes őskori várat írja le és a vártető alatti keskeny teraszra is felfigyelt.⁹ 1927. szeptember 2-án egynapos próbaásatást végzett a külső várban 10 négyzetméternyi területen, ahol 2,80 m mélységig ástak le. Egy „putri”, továbbá kőbalta, csonteszköz,

őrlőkő, mészbetétes edénytöredékek kerültek elő, melyeket Marosi a bronzkorba datált.¹⁰ 1959. szeptember 2–10. között F. Petres Éva és Bándi Gábor végzett ásatást Bolondváron. Az északi (belső) várrészben egy 5 × 5 méteres szelvényt 3 m mélységig tártak fel. Hat szintet állapítottak meg, három ház, tűzhely, padlótapasztás, gödrök bontakoztak ki, sok lelet kíséretében,¹¹ melyek a vatyai kultúra II. fázisából származtak, koszideri típusú lelet nem volt közöttük.¹²

A Bolondvárat 2010-ben Nováki Gyula mérte fel, de a sok bolygatás miatt csak a peremek, árkok és sáncok vonalát mérte rá az 1:10.000-es topográfiai térképre (68. ábra). Az ásatás eredményei alapján az erősséget a vatyai kultúra korszakába sorolhatjuk.

1 Neogrády Sándor légi felvételei a Magyar Nemzeti Múzeumban, 1953. – Holl Balázs szíves közlése; GOGUEY, R. – CZAJLIK Z. – BÖDÖCS A., 2003. 81; CZAJLIK Z., 2004a. 448; CZAJLIK Z., 2004b. 167; MIKLÓS Zs., 2004a. 147., 148.

2 <http://maps.google.com/maps> [Szélesség: 46°09'15.36"É, Hosszúság: 18°65'63.09"K]

3 I. katonai felmérés: Coll. XII, Sect. XXV. (1783)

4 II. katonai felmérés: Sect. 56, Col. XXXI (1858)

5 III. katonai felmérés: Coll. XIX, Zone 18. (M = 1:75.000), illetve: 5261/2 sz. (M = 1: 25.000)

6 PESTY F., 1864–1865. 262., 263.

7 HÖKE L., 1872. 313.

8 KÖNYÖKI J., 1905. 279.

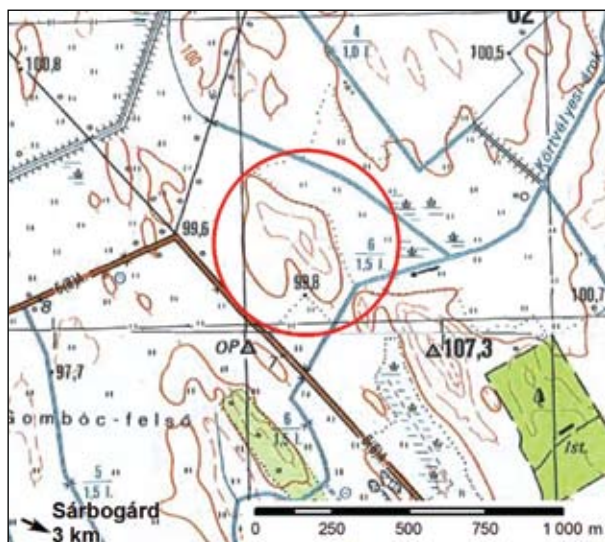
9 MAROSI A., 1927. 243–244.

10 MNM Adattár 112. S. III. (A jelentésnek nincs aláírása, de minden bizonnyal Marosi Arnold írta.)

11 BÁNDI G., 1960. 149–153; F. Petres É., 1960b. 11–12; F. Petres Éva: Sárbogárd – Cífrabolondvár, bronzkori földvár. Ásatási napló. MNM Adattár. III. 1960/125.

12 BÓNA I., 1975. 52., 58., 78.

73 SÁRBOGÁRD-GOMBÓCLESŐ római menet vagy időszakos tábor

Káloz és Sárbogárd között, a Sárszentágota melletti Gombóclesőn, a Sárvíz keleti partján Otto Braasch egy 1997-ben készített légifotóján egy kisebb méretű lekerekített sarkokkal rendelkező, nem egészen szabályos téglalap, inkább paralelogramma alakú területet bezáró árok ismerhető fel (69. ábra).¹ Méretét Visy Zsolt korábban 120 × 150 méternek becsülte, ténylegesen azonban 60 × 45 méter.² 1999-ben felfedezett *claviculája* (főldsánc és árok, amely a kapuk szemből való megközelítését akadályozta) alapján igen valószínű, hogy császárkori menet- vagy időszakos tábor lehetett.³

1 A légfelvételt lásd: OXELE, J., 1997. 151. kat. H/11; továbbá: VISY Zs., 2000a. 71. 105. ábra; VISY, Zs., 2003a. 76.

2 A méretadatot Szabó Máténak (Pécs, Légitérési Téma) köszönjük.

3 VISY Zs., 2000a. 71. 105. ábra; VISY, Zs., 2003a. 76.

74 SÁRBOGÁRD Hatvanpuszta

Sárbogárd központjától 3,5 km-re délkeleti irányba, az Örs-pusztától északra fekvő halastó északi végében egy szigeten található az erődítmény. Az egykor is vizenyős terület egyik legmagasabb pontján, 96 méter tengerszint feletti magasságban, a 220 méter hosszú, 50-60 méter széles megközelítőleg észak-nyugat-délkelet irányú sziget északi végén fekszik a vár.

A minden oldalról állandóan vízzel körbevett objektum helyszíni mérésére nem volt lehetőség, ezért az erődítmény leírását és főbb méreteit csak a légi felvételek alapján tudjuk megadni (25. kép).

A körárok által védett terület átmérője kb. 26-30 méter. Az árkok szélessége kb. 4-8 méter között váltakozik. A légi felvétel

alján valószínűsíthető, hogy az árok külső szélén földsánc volt. Jelenleg a vár keleti és nyugati oldalánál csak néhány méter széles szárazföld-szakasz található, utána közvetlen a halastó követezik. A vártól délre elterülő hosszúkas terület rész valószínűleg nem tekinthető a vár részének, vagy elővárnak (70. ábra).

A várat írott forrás nem említi és a szakirodalomban sem szerepel. Miklós Zsuzsa fedezte fel légi felvétel készítésekor.¹ Az erődítést két alkalommal 2001 decemberében² hóban, és 2002 májusában,³ zöld állapotban fényképezte. Fontos megemlíteni, hogy az a terület, ahol az erősség található, az 1970-es évek végén még nem volt a halastó része.⁴

Az első katonai felmérésen ezen a területen legelők voltak gémes kutakkal és itt a „Tinord” megnevezés olvasható.⁵ A második katonai felmérésen „Tinód”-tól nyugatra csak legelők láthatók.⁶ A harmadik katonai felmérésen ugyancsak legelő látható, erdőfoltokkal.⁷

Annak ellenére, hogy a vár belső része nem volt vizsgálható, nagyon valószínű, hogy Hatvanpuszta vára az Árpád korra jellemző kisméretű erődítések csoportjába sorolható, mivel az erődítés jellege, mérete és elhelyezkedése teljesen azonos más Fejér megyei ismert korú erődítésekkel, több hasonló vizenyős területből kiemelkedő helyen épített várral.

1 Ezúton köszönjük meg Miklós Zsuzsa segítségét, aki rendelkezésünkre bocsátotta a képeket és segített a terepbejárás során.

2 MTA RI Fotótár. Neg. sz. 196.464., 196.465., 196.466.

3 MTA RI Fotótár. Neg. sz. 197.490., 197.491.

4 Fejér megye térképe. Budapest, 1977. (M = 1: 150.000) még így jelölte.

5 I. katonai felmérés: Coll. XII, Sect. XXV. (1783)

6 II. katonai felmérés: Sect. 56, Col. XXX. (1858)

7 III. katonai felmérés 5261/3 sz. (M = 1: 25.000)

75 SÁRSZENTÁGOTA Kistó

Az erődítmény Sárszentágota falu nyugati szélén húzódó Kistó nevű vizenyős-mocsár mellett, annak a településsel ellentétes nyugati szélén található (tszf. magassága 101 m). Napjainkra csak egy szabályos alakú körárok őrződött meg belőle, ennek átmérője 28 méter, szélessége 8-11 méter, mélysége 0,5-1 méter között váltakozik. A nyugati oldalon az árok külső széle kis szakaszon megszakad, ezért valószínűsíthető, hogy magasabb vízállás esetén az árkokban víz lehetett.

A terület jelenleg nincs szántva, de feltehető, hogy korábban mezőgazdasági művelés alatt állt, mert az árok jelentősen betemetődött. Az egész terület teljesen sík.

A szakirodalomban nem szereplő, korábban teljesen ismeret-

len várat 2000-ben légi-régészeti célú kutatás során Terei György azonosította és 2001-ben terepbejárást követően felmérte az erősséget (71. ábra).¹ Terepbejárása során korhatározó lelet nem került elő. A későbbi években több alkalommal készült légi felvétel a várról és annak környezetéről, melyeken a közelben egy elpusztult település nyoma is felismerhető volt.

A várat írásos forrás nem említi. Szentágota, mely okleveles forrásban elsőként 1334-ben szerepel, az Árpád-korban besenyők lakhelye volt. 1334-ben, mint a besenyő kerület (rektorátus) egyik esküdtjének lakóhelyét említik.² Hatházi Gábor a besenyők és a kunok mezőföldi jelenlétét vizsgáló munkájában vegyes lakosságú településként jelöli.³ A későbbi időszakban már a kun

szállásterület mellett fekszik. 1395 és 1502 között egytelkes nemesek birtoka.⁴ Hatházi a 16. századra már a magyar települések között szerepelteti.⁵ A török hódoltság alatt elpusztult, csak a 19. században alakult ismét önálló községgé.⁶

Csupán alakja, elhelyezkedése, nagysága alapján valószínűsíthető, hogy a Kistó vára az Árpád-kori kisméretű erősségek csoportjába tartozik.

1 TEREI GY., 2004. 544.

2 GYÖRFFY GY., 1987–1998. II. 405.

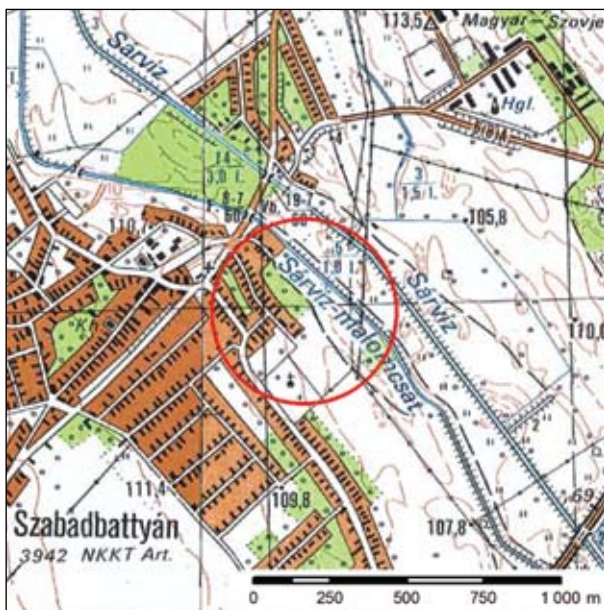
3 HATHÁZI G., 1996a. 1. térkép.

4 CSÁNKI D., 1897. 346; KÁROLY J., 1896–1904. V. 299; ENGEL P., 2002.

5 HATHÁZI G., 1996a. 2. térkép.

6 NAGY L., 1966. 176.

76 SZABADBATTYÁN Kula-torony (Csíkvár)

Szabadbattyán község keleti szélén, a Sárvíz nyugati partján, a mai 70. számú főúttól DK-re található alacsonyabb dombhát déli részén áll a Csíkvárnak vagy Kula-toronynak nevezett épület (26. kép). A kiemelkedést félkörívben övező és két végén a folyóhoz csatlakozó egykori árok részben még ma is követhető, bár a terület teljes északi és részben keleti részét a település nagyrészt újonnan emelt lakóházai foglalják el. A trapéz alaprajzú, sarkain és a homlokzatok közepén különböző méretű támpillérekkel erősített, háromemeletes, sáttortetővel fedett, 10 × 10 m-es torony külső homlokzatait – leszámítva a mű-

emléki helyreállítása során téglával elfalazott későbbi magtárablakokat – csupán szintenként 2-4 keskeny álló, illetve az I. emeleten ezen kívül még hasonló számú fekvő, kökerettel ellátott, szabálytalan elrendezésű lőrés töri át. Hasonló lönyílások találhatók a torony délkeleti, középső támpilléreben kialakított kis „örhelyiségben”, ahová egy kökeretes, szegmensíves ajtó vezet. Kökeretes ajtókat találunk ezen kívül még az északnyugati homlokzat emeleti és földszinti részén is, melyek közül azonban az utóbbi mai formájában nagyrészt másolat. A falazatokban több helyen másodlagosan felhasznált középkori kőfaragványok figyelhetők meg. A torony belső terének betonszerkezetes földem- és lépcsőszerkezete újabb műemléki helyreállításának köszönhető. Az épület körül látható az egykori, cölöpsorokra alapozott kőfal, illetve palánk vonalának jelzése, délnyugaton a kapuval, északkeleten egy belső támpillérekkel erősített ágyúállással, utóbbi keleti oldalán egy téglalap alaprajzú épülettel (72. ábra).

A Sárvíz 14. századtól oklevelesen adatolt fontos egykori hídja – s egyúttal vámszedőhelye – melletti „csíkvári tornyot” 1730 körül már Bél Mátyás is leírta, mint a török idők egykori nevezetes erősségét, majd 1860 körül Pesty Frigyes a „Kulának nevezett épületről” emlékezett meg. A torony 1927 óta védett műemlék, homlokzatairól 1935-ben Marosi Arnold fényképdokumentációt készített, melynek jelentőségét fokozza, hogy az épületet 1945-ben súlyos bombatalálat érte.¹ 1956. évi helyreállítását megelőzően, 1955-ben végezte itt az első ásásokat Fitz Jenő, aki a palánk és az árok egy kis részletét tárta fel, majd a következő évben össze is foglalta az erősségre vonatkozó, addig összegyűlt ismerteket.² 1967-ben került sor a torony és

környéke teljes körű régészeti feltárására Kralovánszky Alán vezetésével. Ennek során kiderült, hogy a részben mesterségesen felmagasított dombhát eredetileg két, külön-külön körül-árkolt részből állt, a kettő között egy hídra vagy palánkra utaló kettős cölöpsor mutatkozott. Sikerült meghatározni a déli rész külső védelmi vonalát, a torony belsejében pedig előkerültek az egykor a fafödémek alátámasztására szolgáló fal- illetve pilléralapozások, továbbá egy kisebb épület vagy pince maradványai. A leletanyag jelentős részét 15. századi asztali kerámia és kályhacsempe-anyag és egy 16. századi bognárműhely teljes vaseszköz anyaga tette ki, de kiemelendők a nagy változatosságot mutató hódoltságkori kerámia és szórványosabb fém- edény-, üveg- és fegyverleletek is. Ez utóbbiak feldolgozására még nem került sor, de magáról az ásatásról is csak rövid, néha ellentmondásos előzetes jelentések láttak napvilágot.³

Arról nincs tudomásunk, hogy kifejezett falkutatásra is sor került volna az épületben. A torony mai formája a Schöner né Puszta Ilona által tervezett, 1973–1975-ben kivitelezett helyreállításnak köszönhető, melynek eredményeként múzeumi kiállítóhelyet alakítottak ki benne.⁴ Az eddigi történeti és régészeti kutatások eredményeit és nyitott kérdéseit legutóbb 2002-ben Hatházi Gábor elemezte.⁵ A török hódoltság korára vonatkozó újabb történeti irodalomból kiemelendő Hegyi Klára 2007-ben napvilágot látott forráskiadványa.⁶ A vidék műemlékeivel, illetve váraival foglalkozó újabb összefoglalások általában középkori eredetű építményként emlékeznek meg a toronyról.⁷

A településen 1397 óta birtokosok magukat a faluról nevező Batthyányiak.⁸ Itteni udvarházukról 1521 és 1526 között maradtak fenn inventáriumok.⁹ A megerősített s ezért később kastélynak is nevezett építményt 1543-ban foglalta el a török, majd azt 1556-ban Enyingi Török Ferenc leromboltatta, s így szerepel a Chorón János által 1563-ban I. Ferdinán király számára készített kéziratos térképen is.¹⁰ Magyar és török források szerint 1567-ben került sor az újjáépítésére, a budai pasa felterjesztése szerint az itt „meglévő tornyok, falak és épületek könnyűszerrel alakíthatók várrá”.¹¹ A fontos átkelőhelynél Fehérvár elővédműveket szolgáló párkány török zsoldlistái az 1569 és 1632 közötti évekből maradtak fenn, a 16. század második felében 100–140, később 40–80 fős őrsége ismert.¹² A tizenöt éves háború alatt az erősség Fehérvár sorsában osztozott, a keresztény fennhatóság rövid ideje alatt a Batthyányak igyekeztek itteni földesúri jogait érvényesíteni, sőt 1661-ben Batthyány Ádám csapatai ismét felégették a várat.¹³ Az 1664-ben itt járt Evlia Cselebi szerint az erődítésekben belül többek között egy dzsámi, egy magtár és egy teljes hadiszertár emelkedett, de az utazó említést tett a török foglalat megelőzően itt állt „nagy palánkról” is.¹⁴ Őrsége 1687 októberében adta fel végleg az erősséget, amely azonban fekvése miatt a Rákóczi-szabadságharc idején is (különösen 1706 és 1709 között) jelentős katonai szerepet töltött be.¹⁵ Az erődítések pusztulása illetve elbontása után a toronyt magtárrá alakították.

Kralovánszky Alán a toronybelsőben feltárt építményt egy 12–13. századi őr- vagy vámház maradványaként értékelte.¹⁶ Újabban azonban az ennek bizonyítékául szolgáló, kézikoron- gon készült, bekarcolt vonal- és hullámdíszes kerámialeletek

esetében felmerült azok török hódoltság kori eredetének lehetősége is.¹⁷ Az egyes feltételezések szerint eredetileg csupán sarokpillérekkel rendelkező épület („lakótorony”) azonosítása a Batthyányak 14–15. századi rezidenciájával ugyancsak megkérdőjeleződött, miközben az előkerült késő középkori leletek (így a feltárt vagy az álló falakban másodlagos helyzetben lévő kőfaragványok is) mindenképp valószínűsítik az írott források említette Batthyányi-udvarház egykori létét – vagy az ásatással vizsgált területen, vagy annak közelében, netán a dombhát mára már beépült északi részén.¹⁸ Az egykor külső fallal övezett toronyépítmény ma még elsősorban csak a jellegzetes lőrészekkel jellemezhető, kifejezett védelmi jellege és hazai párhuzamok hiánya alapján tartható török építésűnek¹⁹ – eszerint a „torony” jelentésű „kula” megnevezés így valóban jogosan lenne használható – ezt a feltevést a jövőbeni kutatásnak még további beható elemzésekkel kell alátámasztania. Mielőbb szükséges az ásatási dokumentáció és a leletanyag közzététele, s ehhez kapcsolódóan egy széleskörű építészettipológiai vizsgálat is.

1 A kutatástörténet összefoglalása: HATHÁZI G., 2002. 122.

2 FITZ J., 1956a. 12–13.; – a helyreállításra: GERŐ L., 1958. 61.

3 A rövid jelentések: KRALOVÁNSZKY A., 1968b. 76.; GERŐ L., 1967. 251.; KRALOVÁNSZKY A., 1969. 152. – Tömör értékelés: KRALOVÁNSZKY A., 1970. 161–162., a 16. századi állapot rekonstrukciós rajzával. – Az ásatási megfigyelésekre és a leletanyagra lásd még: HATHÁZI G., 2002. 123–124.

4 KOPPÁNY T., 1977. 332.

5 HATHÁZI G., 2002. 123–124.

6 HEGYI K., 2007. 1030–1039. – A korszakra vonatkozó írott forrásanyag korábbi összegzése: FARKAS G., 1989. 45–49.

7 ENTZ G. A. – SISA J., 1998. 139.; SIKLÓSI, GY., 1999. 63.

8 CSÁNKI D., 1897. 318., 361–362.

9 KUBINYI, A., 1991. 26–28.

10 HATHÁZI G., 2002. 120–121.; PÁLFFY G., 2000. 36–38.

11 HEGYI K., 2007. 1030.; HATHÁZI G., 2002. 120.

12 HEGYI K., 2007. 1031–1039.

13 HATHÁZI G., 2002. 121.

14 HATHÁZI G., 2002. 120.

15 HATHÁZI G., 2002. 121–122.

16 Lásd a 3. jegyzetben említett munkákat.

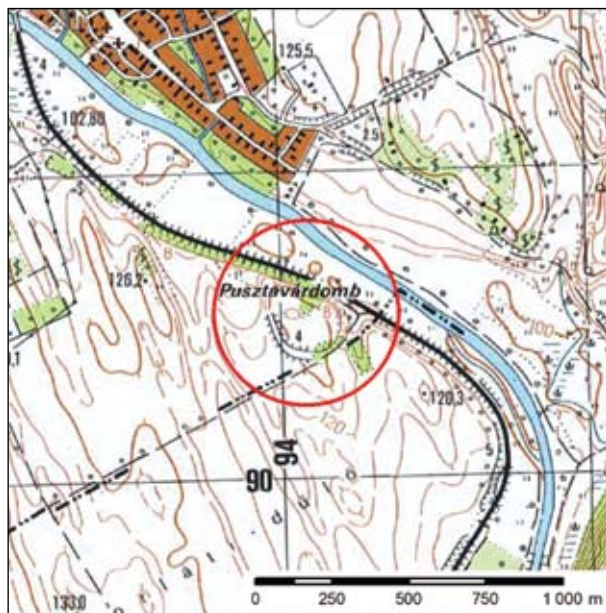
17 HATHÁZI G., 2002. 123.

18 HATHÁZI G., 2002. 124.

19 GERŐ L., 1958. 61. egyedülálló vízszintes lőrési alapján helyezte a 16–17. századba; GERŐ L., 1968. 303. szerint „a torony török típusú, de középkori építésű”. – Lásd továbbá: FELDI I., 2002. 172. és HATHÁZI G., 2002. 124., valamint legújabbán KOVÁCS GY., 2010. 760.

77 SZABADHÍDVÉG

Pusztavár

Szabadhídvég és Mezőkomárom között délkelet felé húzódik a Sió folyó 200-300 m széles völgye. A déli – délnyugati oldalán fennsík meredek oldala kíséri a völgyet, az aljában a Lepény–Tamási közötti megszűnt vasútvonal töltése kanyarog. Szabadhídvég református templomától délkeletre 1,5 km-re, a fennsík északkeleti peremén helyezkedik el a Pusztavár-domb (27. kép).

A 129 m tszf. magasságú, közvetlen környékéből több méterre kiemelkedő, ovális alakú, lapos domb északnyugati vége hegyesen végződik. Déli oldalát sánc zárja le, amely kb. 80 m hosszan a nyugati oldalra is átkanyarodik, másik vége a keleti oldal elején végződik. Belső magassága 2-3 m, külső magassága 3-6 m között váltakozik. Középtájon 9 m széles újkori átvágás szakítja meg. Nyugati végétől 15 m-re is van egy meredek újkori feljáró, de ez nem szakítja meg a dombperemet. A sánc teljes hossza 300 m, délkeleti külső oldalán egyenes vonalú földút fut le a Sió partjáig, ami egyben Fejér és Tolna megye jelenlegi határa.

A sánc a földvárat csak a déli oldalon védte, a nyugati oldalt félig, az északi és keleti oldalt pedig végig csak a domb pereme szegélyezi a rendkívül meredek domboldal felett, utóbbiakon a felszínen erődítésnek nincs nyoma. Napjainkra már nagyrészt nem kíséri árok a sánc külső alját. Az egykori külső ároknak csak a két vége ismerhető fel. Egyik az északnyugati vége alatt indul felfelé, de kb. 80 m után felér a sáncon kívüli sík területre, a másik hasonlóképpen, a keleti oldalon húzódik fel a sáncon kívüli platóra, és kb. 90 m után ez is a fennsíkkal olvad össze.

Az északi oldal közepén széles, akácerdővel benőtt vízmósos bemélyedés vágódik a belső területbe, és a peremtől számítva kb. 40 m után ér fel a platóra. A bemélyedés két oldalára kissé bekanyarodik a domb pereme. A bemélyedés nyugati oldala feletti sányszerű terepalakulat eredete kérdéses.

Ez a bemélyedés a plató északnyugati, kisebb, hegyesen végződő részét védő egykori árok eleje. Az árkot a platón már teljesen beszántották, de a szintvonalak és a plató két kis kiemelkedése nagyjából ma is mutatja annak helyét. Egy 1953 – 1954 körül készült légi felvétel¹ még jól mutatja az árkot és északnyugati oldalán a sánctól, amely erősen görbülő ívben halad át a belső területen és a nyugati dombperemhez simul. Az 1980-as évek elején végzett terepbejáráskor az északi várrészt leválasztó belső árok még jól látszott. Az említett légi felvételen ez a belső sánc, és a várat a fennsík felől védő külső árok is jól látszik, melynek ma is látható két kiinduló végét fentebb már ismertettük.²

Az erősség teljes hossza 320 m, legnagyobb szélessége 195 m. Az északnyugati, kisebbik várrész hossza kb. 150 m, legnagyobb szélessége kb. 110 m. Az egész belső terület művelés alatt álló szántóföld, csak az északnyugati várrész hegyes vége füves. A sánctól fű, az északi bemélyedést erdő takarja. Ásatás eddig még nem volt a vár területén.

A Pusztavár tehát kétrészes, de e két résznek az időbeli kapcsolatra csak egy jövőbeli ásatás tud igazolható választ adni. Jelen pillanatban csak a felszínen gyűjtött leletek és megfigyelések adatai alapján van lehetőségünk a lelőhely történetének rekonstrukciójára.

A Pusztavár erődítményét elsőként 1914-ben a Borovszky-féle Somogy megyei monográfia mint régi földvár említi,³ mivel a település, akkori nevén Városhídvég, Somogy megyéhez tartozott. Később ennek alapján a korai műemlékjegyzékek is szerepeltetik és korát bronzkoriként jelölik.⁴ Torma István 1966. évi terepbejárásai alapján kelta és középkori lelőhelyként tartják számon.⁵ 1968-ban Makkay János gyűjtött itt kerámia leleteket a székesfehérvári múzeum számára.⁶ 1971-ben F. Petres Éva is említi a keltákról szóló összefoglalásában, mint keltakori lelőhelyt.⁷ Az 1980-as évek elején Miklós Zsuzsa, Nováki Gyula és Sándorfi György végzett itt terepbejárást. 1994 és 1996 folyamán légifotós dokumentáció készült a területről.⁸ 1994. márciusában és decemberében, majd 1997 márciusában Kiss Tünde végzett terepbejárásokat a sánccvárbán, amelyek során a kelta kori La Tène (LT) D (Kr. u. 1. sz.) típusú kerámia felszíni szóraványait gyűjtötte be.⁹ A sánccvár felmérését Nováki Gyula és Terei György két részletben, 2000 őszén és 2001 nyarán készítette el (73. ábra).¹⁰ Kiss Tünde 2000-ben tette közzé a „Sió völgy késő-kelta és koracászárkori településtörténetének vázlata” című dolgozatát, melyben a sánccvár kelta-kori eredetét határozta meg.¹¹ Miklós Zsuzsa 2001. december 21-én készített légi felvételt a földváróról. A havas tájon jól látszik az északnyugati, kisebbik várrész kerek dombja és az alját körülvevő árok is.¹² 2005-ben Torma István a Pusztavár kelta kori „égett sánccát” említi.¹³

Nagyon valószínű, hogy a sánccvár északnyugati elkülönülő részébe lokalizálható Hídvég török kori palánkvára, amire Demeter Zsófia,¹⁴ Hatházi Gábor,¹⁵ valamint Terei György újabb kutatásai alapján következtethetünk.

A terepbejárások alkalmával¹⁶ mázas, valószínűleg hódolt-ságkori kerámiatöredékeket is találtak. A török kori vár a földvárnak nem az egész területén,¹⁷ hanem az északnyugati elkülönülő részen lehetett, ahol a kora újkori kerámia töredékek is előkerültek, és ezt támasztja alá a már említett légi felvétel is.

A kelta korszakban – Mócsy András meghatározása szerint – a Sió mocsaras vidéke volt az Eravisci és a Hercuniates törzsek közötti határ. A Pusztavár stratégiai ponton épült, a balatonföldvárhoz hasonló funkciójú magaslati telep volt, átkelőhely lehetett a két nép között.

A Hercuniates-terület szívében fekvő Szalacskával és Regölylyel ellentétben, – amelyek a római korban kereskedelmi és kézműves központokként tovább funkcionáltak – Balatonföldvart és Szabadhídvéget a római hódítás után a kelták feladták, életük tovább nem folytatódott, mivel e két hely nem mutat a LT D-nél idősebb, vagy fiatalabb periódusba tartozó kerámialeleteket. Ezután Szántód mellett Ságvár válhatott jelentősebbé, de a többi település élete változatlanul folyt tovább a korai császár korban.¹⁸

Mintegy másfél ezer évvel később kapott ismét védelmi szerepet Hídvég. Az itt álló palánkvárat (párkányt) a törökök a terület megszállását követően létesítették. Építésére – a legújabb kutatások szerint – valószínűleg éppen 1570-ben, vagy közvetlenül 1570 előtt (1565–1570 között) került sor, mivel egy 1568. június 27-i szultáni parancs, amely felsorolja a simontornyai szandzsák összes többi várát, még nem említi.¹⁹ Mindezzel megegyeznek a magyar források is, mivel 1564-ben még nincsen nyoma az akkori összeírásban,²⁰ majd 1570 után egy magyar adóösszeíró is megemlékezik a török „kastélyról.”²¹ Létesítésére azért volt szüksége a töröknek, hogy megakadályozza a veszprémi magyar katonák támadását, akik a Balaton keleti végét megkerülve törtek be a török területekre.²²

A palánkban állomásozó török katonaság zsoldlistái 1570–1630 közötti időszakból ismertek.²³ 1577 tavaszán a (balatonfő) kajári palánk építéséhez szükséges faanyagot rövid ideig Hídvégen tárolták és csak ezután szállították a felhasználási helyére.²⁴ 1593-ig Hídvég többször cserél gazdát, ekkor azonban, amikor a török ismételen visszafoglalja, teljesen leég. 1648-ból van még egy adatunk, amikor a palánk néhány török tisztje szőnyeget ajánl fel egy vízimalom bérléséért és ígéretet tesznek, hogy a korábban a Sióba sülyedt malmot kiemelik.²⁵

Hídvég feladata hasonló volt Szabadbattyán palánkjához, itt is a Sióval való átkelőhelyet kellett biztosítani. Ez azért volt fontos, mert Hídvégen keresztül ment az egykori út, mely az észak-somogyi területeket kötötte össze Fejér megyének a török által megszállt területeivel. A kereskedelem biztosítására azért is kellett nagy figyelmet fordítani, mert a Sió hídján átszállított termények utáni vám, ami tekintélyes összegre rúgott, a török kincstárát gazdagította.²⁶ Ennek ellenére legénységének száma nem mondható nagy, összetétele is arra utal, hogy nem volt jelentős.²⁷

A várban a török őrség 1686-ig szolgált, a helyről 1688. január 31-én készült összeírás még megemlíti a hídvégi várat.²⁸

A török alóli felszabadítás után két évvel, 1688-ban Batthyány Ádámtól 18 hídvégi katona kap földeket a hídvégi „kastélyhe-

lyen”. Írott forrásban itt szerepel először Demeter Zsófia szerint az egykori török erődítés helyére való utalás. 1713-ban megkapják „a kastélyhelyhez való” földek mellett a „várat is.” Hatházi Gábor a következőket írja ezzel kapcsolatban: „Kézenfekvőnek tűnik azt feltételezni, hogy a hajdú jogállású parasztkatonák számára kijelölt „kastélyhely”, illetve „vár” az alig két esztendeje kiürült, magyar oldalról már 1570-ben is „török kastély”-nak hívott palánkhellyel és környékével azonos.”²⁸

A 18. század végén ezt a területet már Várashídvégnek nevezik, majd a 18–19. századi térképeken is ez a névalak tűnik fel. A helyszín beazonosításához segít egy 1820–1862 között húzódó per anyaga, melyben leírják: „a Kollát mellett lévő vár dombjáról egészen a szabadhegyi határig a kastélynak helye most is látszik”.³⁰ Az előbb említett térképeken pedig a Kollát-nak hívott terület mellett egyszer „sánc” szócska szerepel, más-szor pedig „Vár domb”, ez pedig a Pusztavár területével azonos. Arra a kérdésre, hogy a forrásokban szereplő helyet nem a török palánkvár után nevezték kastélyhelynek, később sáncnak és Vár dombnak, hanem az őskori földvár mai napig is látható monumentális sáncáról és árkáról kapta a nevét, azt lehet válaszolni, hogy a 18. századi névadásban még talán nem volt olyan nagy szerepe az őskori erődítménynek. Ezt támasztja alá a régészeti adatgyűjtés is.

Hídvég még a későbbiekben, a Rákóczi szabadságharc alatt is kapott szerepet. Bottyán János 1705-ben a Sió vonalában Foknál (a mai Siófoknál) és Hídvégnél erős sáncokat ásott La Rivière francia hadmérnök útmutatása szerint. Így biztosítva volt a közlekedési útvonal a Balaton és a Duna között. Thaly Kálmán leírása szerint a cölöpökkel ellátott redutokban állandó számú őrséget tartottak.³¹

Arra a kérdésre vonatkozóan, hogy a kurucoknak Hídvégen hol volt a redutjuk, csak egy adatunk van arról, hogy Bottyán Hídvéget is megerődíti. Nem tudjuk, hogy ez csak terv volt, vagy meg is valósult. Valószínűnek tartjuk, hogy amennyiben erre sor került, a törökök egykori palánkját vehették birtokba, hiszen funkciója hasonló lehetett, egy fontos útszakasz ellenőrzése, biztosítása. Lehet, hogy nagyobb átalakítás nélkül használták az alig 25 éve elhagyott kis erődöt. A terepbejárások során találtak néhány kora-újkori kerámiatöredéket, ami természetesen kerülhetett később is oda a földművelés során. Mindenesetre fontos lenne egy, a török kori erődítményre is kiterjedő feltárás, ami sok más mellett választ adhatna arra is, hogy a Pusztavárat használták-e a kurucok, és ha igen, milyen változtatásokat végeztek el rövid ittlétük alatt.

1 MTA RI Fotótár. Neg. sz. 75.349. – Erre a légi felvétellel Miklós Zsuzsa hívta fel a figyelmünket.

2 A külső árkot az I. katonai felmérés (Coll. XI, Sect. XXV), és a II. katonai felmérés (Sect. 57, Col. XXIX) is ábrázolja.

3 REISZIG E., 1914. 171.

4 GENTHON I., 1951. 202.; GENTHON I., 1959. 334.

5 KISS T., 2000. 379.

6 BÁNKI Zs., 1967–1968. 181.

7 F. PETRES É., 1971. 130.

8 A felvételek a JPTE Ókortörténeti és Régészeti Tanszékének Légifotó Tárában találhatók.

- 9 Kiss T., 2000. 379.
 10 NOVÁKI Gy., 2003a. 204–205.; NOVÁKI Gy., 2003b. 216.
 11 Kiss T., 2000. 379–387.
 12 Ezúton köszönjük Miklós Zsuzsának, hogy a légi felvételt rendelkezésünkre bocsátotta.
 13 TORMA I., 2005. 94.
 14 DEMETER Zs., 1997. 42–52.
 15 HATHÁZI G., 2002. 124–127.
 16 A terepbejárásokban Hatházi Gábor, Kulcsár Mihály, Nováki Gyula és Terei György vett részt.
 17 HATHÁZI G., 2002. 126.: Feltétlenül leszögezendő: az ÉNy-i negyedében elhegyesedő, ovális alaprajzú őskori földvár hatalmas méretei (320 × 195 m) eleve kizárják a jelentéktelen erejű török őrhelytel egy az egyben való azonosítását. Az őskori erődítés csupán a környék legkedvezőbb stratégiai terepontját és „természetes” külső védművét szolgáltatta a törökök kicsiny belső palánkja számára. – Ugyanerre utal még: MAGYAR K. – NOVÁKI Gy., 2005. 7.
 18 Kiss T., 2000. 379–387.
 19 HEGYI K., 2007. 1121.
 20 HATHÁZI G., 2002. 124.
 21 FARKAS G., 1962. 8.
 22 HEGYI K., 2007. 83.
 23 DÁVID G., 1982. 85.; VERESS D. Cs., 1996. 122.; HATHÁZI G., 2002. 125.; HEGYI K., 2007. 1121–1127. (ez utóbbi részletes adatsorokkal)
 24 FARKAS G., 1962. 8.; VERESS D. Cs., 1996. 127.
 25 FARKAS G., 1962. 8–9.; MAGYAR K. – NOVÁKI Gy., 2005. 146.
 26 FARKAS G., 1962. 7.
 27 HATHÁZI G., 2002. 125.
 28 MOL E 156 (U. et C.) Fasc. 46. No. 65.; HEGYI K., 2007. 1121.
 29 HATHÁZI G., 2002. 125.
 30 HATHÁZI G., 2002. 125.
 31 THALY K., 1865. 81.; THALY K., 1879. 287.; THALY K., 1892. 475.

78 SZÉKESFEHÉRVÁR vár- és városfalak

Egyik legjelentősebb középkori királyi városunk, a török hódoltság idején jelentős hadászati szerepet is betöltő Fehérvár erődítéseiből – az ún. királyi váraiból és a városfalából – alig maradt ránk fennálló részletek. Különösen az utóbbi évtizedek célirányos történeti és régészeti kutatásai (az utóbbi vonatkozásában azonban elsősorban csak leletmentései) ugyanakkor jelentős, Siklósi Gyula által nagyrészt már monografikusan is feldolgozott¹ eredményekkel jártak. Mindezek kritikai áttekintése – bár ez kötetünk jellege, így terjedelmi korlátai között természetesen nem törekedhet a teljességre – nélkülözhetetlen nem csupán a vár(os) történeti szerepének megfelelő értékelése, de a további vizsgálatok szempontjából is.

A Sárvíz mocsarai által övezett, nyújtott ovális formájú szigeten kiépült, mintegy 300 × 800 m-es kiterjedésű székesfehérvári

belváros erődítményeit – városkapuit és falait – a 18–19. század folyamán túlnyomórészt elbontották. Az 1970-es évekre jelentősebb szakaszok már csak a középkori prépostsági templom maradványait magába foglaló Romkert keleti oldalán (Monostor-bástya), részben a terület északkeleti sarkán (Bástya u.), továbbá a nyugati oldal középső szakaszán maradtak meg, az utóbbi esetben a Jókai u. és a Csók István utcai telkek határfalaként.² E változó, néhol több méter magasságban álló falak erősen roncsoltak illetve átépítettek, egykori formájuk már csupán beható épületrégészeti kutatással állapítható meg. Rajtuk kívül csak az építkezésekkel-térburkolásokkal kapcsolatos leletmentések során feltárt erődítmény-maradványok egy része került bemutatásra-jelölésre, így a terület északnyugati sarkán és a nyugati, egykori Palotai-kapu környékén. Mindezeket alapvetően a Siklósi Gyula által legutóbb 2004-ben közzétett,³ a város középkori- és kora újkori épületeit és épületmaradványait bemutató összefoglaló alaprajzból ismerhetjük meg (74/1. ábra).

Fehérvár erődítései tudományos kutatásának kezdetei a 19. század végétől eredeztethetők. Károly János, a megye történetének kiváló monográfusa már 1898-ban megkísérelte középkori és újkori írott források, metszetek és hadmérnöki felmérések alapján a középkori városi topográfia, s azon belül a városfalak vonalának meghatározását.⁴ A két világháború között Polgár Iván⁵ és Dormuth Árpád⁶ leletmentései során kerültek elő jelentősebb falszakaszok, de ezekről nem készült minden esetben megfelelő dokumentáció. Az 1920–1930-as években Philipp István vállalkozott arra, hogy a fennálló részletek és a levéltári források – 17. századi hadmérnöki felmérések és újkori telekkönyvek – alapján rekonstruálja a vár(os)falak rendszerét a mai városalaprajzon.⁷

A városerődítések első tudományos leírását és értékelését ezt követően Fitz Jenő végezte el 1957-ben, illetve 1966-ban.⁸ Gerő László csupán az 1601. és 1691. évi hadmérnöki felvételek alap-

ján tett kísérletet a városhatár topográfiájának és építéstörténetének meghatározására.⁹ 1967-től Kralovánszky Alán foglalkozott számos közleményben a város erődítéseivel, saját értelmezései és ásatási beszámolóival mellett közzétette Philipp István 1926-ban készített, az 1727. évre vonatkozó rekonstrukciós alaprajzát.¹⁰ 1971-ben Kovács Péter is készített egy, alapvetően az 1691. évi felmérésen alapuló vázlatos alaprajzot.¹¹ Nagy Lajos 1972. évi topográfiai munkáját¹² követve a hipotetikus elemei ellenére viszonylag pontosnak tekinthető Schultz István 1980. évi alaprajzi rekonstrukciója is, melyben a leletmentések eredményei mellett ő is elsősorban a két említett felmérésre támaszkodott.¹³

1978-tól közel két évtizedig végezte rendszeres leletmentéseit Siklósi Gyula, aki azonban nem csupán a feltételezett legkorábbi erődítmények helyén, azaz a város a mai püspöki székesegyháznak helyet adó déli kiemelkedésén, valamint az egyes városhatárszakaszok területén folytatott feltárásairól tett közzé közleményeket,¹⁴ de behatóan foglalkozott a fennmaradt – 1601-ben, 1689-ben, 1691-ben, illetve többek között 1720-ban és 1738-ban készült – újkori hadmérnöki felmérések értékelésével is.¹⁵ Kutatásainak eredményeit az 1999-ben napvilágot látott kandidátusi disszertációjában tette közzé.¹⁶ Főbb megállapításait később másutt is összefoglalta, s ezek nagyrészt már be is épültek a helytörténeti, topográfiai irodalomba.¹⁷

Az írott forrásokban 1009-től ispánsági központként feltűnő, majd a késő középkorban az egyik legfontosabb, ún. személyes királyi városként, s végül a török hódoltság korában, elsősorban a 15 éves háború harcaiban stratégiai jelentőségű erősként szerepet játszó Székesfehérvár történetére, a tényleges és feltételezett erődítéseire vonatkozó gazdag írott forrásanyag még vázlatos ismertetése sem lehet jelen összefoglalásunk feladata. Ebben a vonatkozásban azonban említenünk kell az „olasz” hospesek tatárjárás utáni betelepítését a „várba”,¹⁸ a Hunyadi Mátyás 1473. évi építkezéseire vonatkozó adatot,¹⁹ Habsburg Miksa 1490. évi ostromát, a város 1543. évi török kézre kerülését, az 1601–1602. közötti rövid keresztény birtoklás időszakát, a Budai kapu tornyára vonatkozó 1647. évi építési adatot, további az 1688. évi, töröktől való végleges visszafoglalást.²⁰

Bár egy átfogó modern székesfehérvári várostörténeti monográfia még nem áll rendelkezésre, ki kell emelnünk ebben a vonatkozásban Györfy György és Fügedi Erik munkásságát,²¹ továbbá Fitz Jenő munkáit²² és a „Székesfehérvár évszázadai” kiadványsorozatot,²³ melyek máig kiindulópontját képezik a településtörténeti és régészeti-művészettörténeti kutatásoknak. Említést érdemel még Veres D. Csaba és Siklósi Gyula 1990-ben napvilágot látott történeti összefoglalása is.²⁴

Ami az eddig feltételezett legkorábbi székesfehérvári erőseget illeti, a mai belváros már említett, mintegy 100 × 100 m-es kiterjedésű déli kiemelkedése északnyugati szélén 1971-ben Kralovánszky Alán egy rövid, nyugat-keleti irányú árokszakaszt határozott meg, s ebből egy, egykor a magaslatot elfoglaló, ovális formájú, 10. századi eredetű sáncvár egykori meglétére következtetett.²⁵

Egy ilyen erődítmény további nyomait azonban később Siklósi Gyula már nem találta meg, s így ő egyelőre nem látta bizonyít-

hatónak egy itteni fa-föld szerkezetű, az ispáni várral azonosítható erősség létezését. Az említett árokkal kapcsolatban azt a feltevését fogalmazta meg, hogy az egy, általa „korai királyi vár” megnevezéssel illetett építmény északi, már kőből épített fala előtt húzódnak. Ez utóbbi falat ugyan nem tudta feltárni, de kiserkeszthette annak vélhető vonalát azon további hosszabb-rövidebb falszakaszok alapján, melyeket elsősorban a kiemelkedés peremén, annak keleti és déli oldalán határozott meg. Az így megrajzolt, négyszögűnek feltételezett, 80 × 85 × 60 × 80 m-es építmény egyes elemeinek összetartozó volta azonban meglehetősen hipotetikusnak tűnik. Ez a megállapítás vonatkozik a feltételezett későbbi s már egy alacsonyabb terepszinten történt, északi és déli bővítésekre, illetve az azokat összekötő „falszorosokra” (vagy falazott szárazárkokra) is, melyekből – leszámítva a már az 1930-as években, Dormuth Árpád által megtalált, de nem kevésbé bizonytalan helyzetű északi épületmaradványokat – csak a nyugati oldalon határozható meg az ásató egy egybefüggőnek tűnő falvonulatot. A feltárt csekély és töredékes részletek alapján ugyanígy kevésbé meggyőző az objektum délkeleti sarkában feltételezett építmény(ek) uralkodói lakhelyként, palotaként való értékelése. Az eddig ismert alaprajzból ugyanis nem rajzolódik ki itt egyetlen egyértelmű épület sem, s ez a megállapítás áll az északnyugati részen megtalálni vélt kaputoronyra is. Végül az előbbi építmények „öntött habarcsos járószintje, falai és néhány 11–12. sz.-i kőtöredéke”²⁶ egyértelmű régészeti megfigyelések és a kerámia valamint a kőleletek beható elemzése hiányában nem alkalmas pontosabb korhatározásra sem, hiszen a feltételezett várfalakkal körülvett területen természetesen álltak/állhattak korai épületek, köztük egy, legkorábbi formáját tekintve négykaréjos alaprajzúként meghatározott templom.²⁷

Az említett falak korai, 11. századi keltezése így alapvetően a helynév értelmezésén alapult, mivel a várral foglalkozó kutatók többsége az ekkor már több nyelven is megjelenő „fehér” megnevezést csak (vakolt) kőépítményekkel tudta kapcsolatba hozni, s vitatta Szent István kisebb legendájának azt a kitételét, miszerint Fehérvár „kivételes előkelőségéről kapta volna nevét.”²⁸ A Siklósi Gyula által meghatározott (pontosabban meghatározni vélt) épület(együttes) véleményünk szerint nem alkalmas egy kronológiai szempontból hasznosítható építészeti-típológiai elemzésre²⁹ és az a tény sem bizonyít egy itteni Szent István-kori kővárat, hogy Fehérvárt a tatárok nem tudták elfoglalni. Emiatt számolnunk kell az itt kétségtelenül létezett, bár, mint láttuk, közelebbről még pontosabban meg nem határozható építmény(ek) későbbi keltezési lehetőségével is. Ugyanakkor ezek 13–14. századi elbontását igazolni látszanak az eddigi régészeti megfigyelések.³⁰ Hogy ez valóban a fehérvári hospesközösség említett, 1249 előtti, ide történő betelepítésével, illetve ezt követően a város utcahálózatának kialakulásával függött-e össze, egyértelmű adatokkal ma még sem nem igazolható, sem nem cáfolható. Hasonló okokból nem lehetséges a Siklósi Gyula szerint még IV. Béla által a város északkeleti sarkán felépíttetett, az egyik 1601. évi felmérésen feltűnő s ugyancsak nagyrészt szabályos négyzet formájúnak vélt „késői királyi vár” kérdésének egyértelmű megítélése sem. Annak főleg az

1930-as évekből származó szórványos ásatási megfigyelések és az újkori felmérések alapján rekonstruált vázlatos alaprajza ugyanis még az előzőekben tárgyalt, feltételezett elődjéhez képest is csak bizonytalan hipotézisnek tekinthető.³¹ Hasonlóan értékelhető a királyi prépostságot övező, feltételezett „Domburg” erődítéseinek problémája is.³²

A kérdéssel legutóbb foglalkozó Zsoldos Attila álláspontja szerint az előzőekben tárgyalt „korai királyi vár” aligha azonosítható egyértelműen a 11–12. századi forrásokban említett fehérvári erősséggel, hiszen Szent István legendái szerint 1018 után magában a várban, s nem mellette alapította meg az uralkodó a dinasztiája szakrális központjának számító Szűz Mária prépostsági templomot. Véleménye szerint az előbbi területe amúgy is túl kicsi lett volna ahhoz, hogy az oklevelesen adathatóságú királyi sólerakatnak, börtönnek, vagy a veszprémi püspök korai eredetűnek vélt „palaciumának” is helyet adjon, de önmagában a prépostság védelme is szükségessé tette volna, hogy már a 11. század első felében erődítmény övezze a késő középkori Fehérvár város „várnak” nevezett teljes belső magját. Így a Siklói Gyula által feltételezett négyzetes építményt csak az első ispáni várnak fogadná el, amely 1018 után csupán egy belső „magja” lett volna a sziget egész területét magába foglaló s „a szárazulat határain” húzódozó (kő)falakkal épített újabb erősségnek.³³ Ez utóbbi régészeti nyomai azonban – akár favázas sáncserődítésre, akár kőfalra gondolunk – nem ismeretesek; Siklói Gyula csak a régészeti adatok alapján tatárjárás után időszakra helyezett városfal egyes szakaszait tudta itt feltárni.³⁴

Ennek az átlagosan 2,2 m vastag, a terepviszonyokból adódóan faszerkezetre alapozott falvonulatnak egykori vonalát számos esetben azonban csak az újkori felmérések alapján tudta meghatározni (74/2. ábra). Ezt a védelmi rendszert megállapításai szerint később, a 13. század végén – 14. század elején egyes falszakaszok visszabontásával a falsíkból kiugró négyzetes, illetve patkóíves alaprajzú tornyokkal erősítették meg. Ez utóbbiak részleteit eddig a Jókai utca 20. alatt, a Városház tér 8. telkén valamint a Lakatos utcában tudták eddig megfigyelni. Velük egyidős lehet a Palotai kapu ugyancsak feltárt négyzetes tornya, miközben a város másik, („rég”) Budai kapuja esetében csak az újkori felmérések alapján következtetnek egy hasonló építészeti formára. Siklós Gyula ugyanakkor úgy véli, hogy az utóbbi szervesen illeszkedett volna nem csupán a városfal rendszeréhez, de az említett „késői királyi vár” épületéhez is. Ki kell azonban emelnünk, hogy az írott források korántsem bizonyítják egy 13–16. századi fehérvári királyi palota meglétét!³⁵

Siklói Gyula három rondella és egy barbakán emelését köti Hunyadi Mátyás 1473-ból adatolt, de részleteiben nem ismert építkezéseihez. Közülük az északnyugati védőmű egy nagyobb, a „késői királyi vár” sarkát erősítő rondella egy kis szakaszát fel is tárhatta, hasonlóan a Palotai kapu barbakánjához, mely utóbbinak azonban főként a kaputornyát határozhatta meg. A városrosterődítések déli végpontját alkotó, később esetleg át is épített kerek védőmű azonban csak felmérésekből ismert. Biztos építési idejük és így egyidejűségük így még korántsem bizonyított, az 1490. évi ostrommal kapcsolatos adatok ebben a vonatkozásban nem tekinthetőek egyértelműeknek. Nincsenek

pontosabb adataink arról sem, milyen védőmű jött létre a prépostsági templomtól keletre, amikor itt felépült Mátyás sírkapolnája, s csupán feltevésnek tekinthető, hogy már a 15. század végétől kiépültek az önálló szigeteken kialakult külvárosok (az északi Budai külváros, a nyugati Sziget és Ingovány és a déli Újfal) árcai, fa-föld szerkezetűnek feltételezett, de régészeti forrásokból még nem ismert rondellás védőművei. Ezek – részben természetesen a kora újkori állapotot tükröző – rekonstrukciói csupán a hadmérnöki felméréseken alapulnak.

A török foglalást követően egy 1570 körüli építési adathoz köti a kutatás a városmag északi védővonalának megkettőzését. A legjelentősebb építkezésekre azután a város 1601. évi visszafoglalása kapcsán kerülhetett sor, ekkor váltotta volna fel egy sokszögű bástya az északnyugati rondellát, s ekkor épült volna meg az ún. Király-bástya a hipotetikus „kései királyi vár” körül. Végül ekkor került volna új helyére a két említett védőmű közé – csak az írott forrásokból ismert felirat szerint – a Budai kapu, melynek a csak 1872-ben elbontott, s felmérésekből jól ismert, alul négy-, az emeleten nyolcszögű kaputornyát azonban már az oszmánok emelték 1647-ben. Ugyancsak ők fejezheték be annak az olaszbástyának az építését is, mely Monostori-bástya néven a préposti templom mögött (részben annak köveiből emelve) kelet felől védte a várost. 1601 után a további oldalakon hatalmas földfeltöltéssel igyekeztek fokozni a minden munkák ellenére korszerű erőddé még korántsem vált város védhetőségét. Ezt szolgálta a már a 17. század első felében a délnyugati oldalon megépült külső fal, s számos, részben írott, részben régészeti adatokból ismert kisebb erődítés-javítás, melyek számbavétele itt nem lehet feladatunk. Természetesen folytak erődítési munkák 1688 után is, hisz Székesfehérvár erődítményeinek katonai jelentősége – bár már 1702-ben részletes bontási javaslat készült – csak fokozatosan szűnt meg a 18. század folyamán.³⁶

1 SIKLÓSI, Gy., 1999.

2 SIKLÓSI, Gy., 1999. 7.; SIKLÓSI, Gy., 2004. 83.

3 SIKLÓSI, Gy., 1999. Abb. 66.

4 KÁROLY J., 1896–1904. II. 39–57.

5 A városfalakkal kapcsolatos kisebb beszámolói: POLGÁR I., 1926a.; POLGÁR I., 1926b.; POLGÁR I., 1937.

6 DORMUTH Á., 1935b. 89–91.; DORMUTH Á., 1937. 18–23.

7 Alaprajzi és nézetrekonstrukciói: PHILIPP I., 1931a.; PHILIPP I., 1931b.; PHILIPP I., 1932.

8 FITZ J., 1957a. 11–24.; FITZ J. – CSÁSZÁR L. – PAPP I., 1966. 13–32.

9 Legutóbb: GERŐ L., 1975. 31.

10 KRALOVÁNSZKY A., 1967. 35–47.; KRALOVÁNSZKY A., 1970. 157–162, valamint KRALOVÁNSZKY, A., 1990. 88.

11 KOVÁCS P., 1972. 261.

12 NAGY L., 1972a. 199–214.

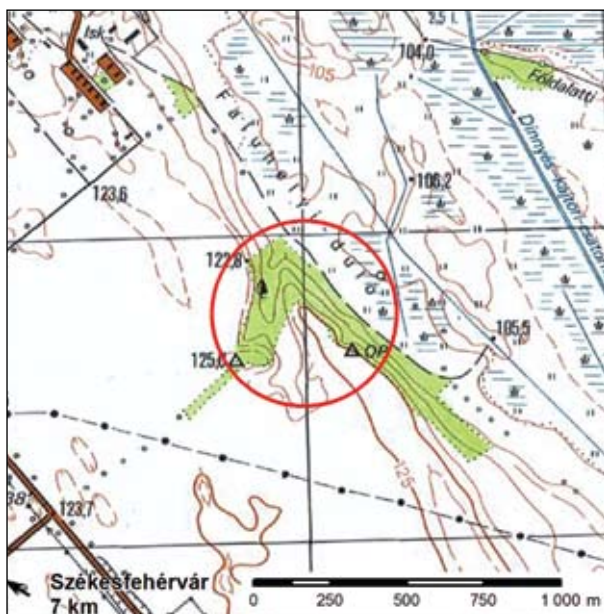
13 Lásd erre: SIKLÓSI, Gy., 1999. 7–8.

- 14 Különösen: SIKLÓSI GY., 1990a. 104–120.; SIKLÓSI GY., 1990b.; SIKLÓSI, GY., 1999.
 15 SIKLÓSI, GY., 1988. 221–251.
 16 SIKLÓSI, GY., 1999.
 17 SIKLÓSI GY., 2007. 23–43.; ENTZ G. A., 2009.
 18 GYÖRFFY GY., 1987–1998. II. 379.
 19 „...castrum nostrum in civitate nostra Albaregali ...edificare et muniri facere...”
 Idézi: SIKLÓSI, GY., 1999. 60. – Itt nem vállalkozhatunk a fogalmi kérdések vizsgálatára, azaz annak értelmezésére, mit kell értenünk a „civitas”-ban található „castrum” alatt!
 20 Lásd mindezekre tömören: SIKLÓSI, GY., 1999. 59–62.
 21 GYÖRFFY GY., 1987–1998. II. 363–382.; FÜGEDI E., 1967. 27–34.; FÜGEDI E., 1974. 303–304.
 22 Lásd a 8. jegyzetet
 23 Székesfehérvár Évszázadai. I. 1967., II. 1972., III. 1977.
 24 VERESS D. CS. – SIKLÓSI GY., 1990.
 25 KRALOVÁNSZKY, A., 1983. 75–88.; KRALOVÁNSZKY, A., 1984. 111–183.; KRALOVÁNSZKY, A., 1990. 79.
 26 Az idézet forrása: SIKLÓSI GY., 2007. 33. – Ezt a legutóbbi, tömör összefoglalást megelőző első közlemények: SIKLÓSI GY., 1990a. 104–120.; SIKLÓSI GY., 1990b. 8–12.; SIKLÓSI, GY., 1992. 371–388. – A legrészletesebb a már említ-

- tett, de ebben a vonatkozásban eléggé nehezen követhető feldolgozás: SIKLÓSI, GY., 1999. 10–17.
 27 KRALOVÁNSZKY, A., 1983. 75–88., továbbá: SIKLÓSI GY., 1990a. 104–105.
 28 GYÖRFFY GY., 2000. 318., továbbá: SIKLÓSI, GY., 1999. 14–15.; BÓNA I., 1998. 51., valamint legutóbb: ZSOLDOS A., 2010. 5–13.
 29 Ennek kísérlete, széleskörű összehasonlító anyag felvonultatásával: SIKLÓSI, GY., 1999. 15–17.; SIKLÓSI GY., 2007. 36–38.
 30 SIKLÓSI GY., 1990a. 105.; SIKLÓSI, GY., 1999. 14–15.
 31 SIKLÓSI GY., 1990a. 107–109.; SIKLÓSI, GY., 1999. 31–36., az utóbbi munka 63–64. képén bemutatott rekonstrukció esetében ugyanakkor nem világos, mennyire tekinthető az Philipp István, illetve Várnai Dezső munkájának.
 32 SIKLÓSI, GY., 1999. 10., 49.
 33 ZSOLDOS A., 2010. 5–13.
 34 SIKLÓSI GY., 1990b. 18. – A városfal építési dátumaként néhol olvasható „1249 körül” meghatározás, csak a hospesek betelepítését említő oklevélből adódik!
 35 ZSOLDOS A., 2010. 12–13.
 36 Mindezekre legutóbb, részletes dokumentációval, bár sokszor igen nehezen követhető fejtegetésekkel, az egyes megnevezések azonosítási kísérleteivel: SIKLÓSI, GY., 1999. 17–62.

79 SZÉKESFEHÉRVÁR-BÖRGÖND

Szent László-hegy

A ma Székesfehérvárhoz tartozó, a várostól délkeletre kb. 3 km-re elhelyezkedő Börgönd korábban önálló település volt a nagy kiterjedésű Dinnyés-Fertő mocsár nyugati oldalán húzódó, északnyugat-délkelet irányú magaspárt szélén.

Börgöndtől délkeletre kb. 1 km-re a magaspártot széles, vízmosásos völgy szakítja meg, keskeny dombnyúlványt alakítva ki az itt kezdődő, hosszan elnyúló Szent László-hegy északnyugati végén, ahol az erődítmény található. Az elkeskenyedő, sűrű akácerdővel takart dombnyúlványt egy mesterséges árok választja el a dombtető többi részétől. A nyúlvány északi vége alatt és a meredek keleti oldalában egy 10–12 m széles terasz talál-

ható. Az ároktól délre, már kint a magasparton húzódó szántó-földön egy további, betömött, széles ároknak a sötét vonala is felismerhető, amely félkörívben fog át egy nagyobb területet, a földvár külső részét. A beszántott külső árok vonala úrfelvételeiről is jól látható (75. ábra).¹

Az erődítményt a korábbi szakirodalom nem említi. Váczi Gábor és Stribányi Máté terepbejárásaik során azonosították és vázlatosan felmérték a fentiekben leírt nyúlványon a korábban ismeretlen földvár maradványait,² melynek területén, az erdőben és a szántóföldön egyaránt sok bronzkori cserepet gyűjtöttek. A külső árkon túl már alig volt lelet. Meghatározásuk szerint a kerámialeletek a bronzkori kisapostagi és a vatyai kultúrából származnak, a koszideri periódussal bezárólag.³

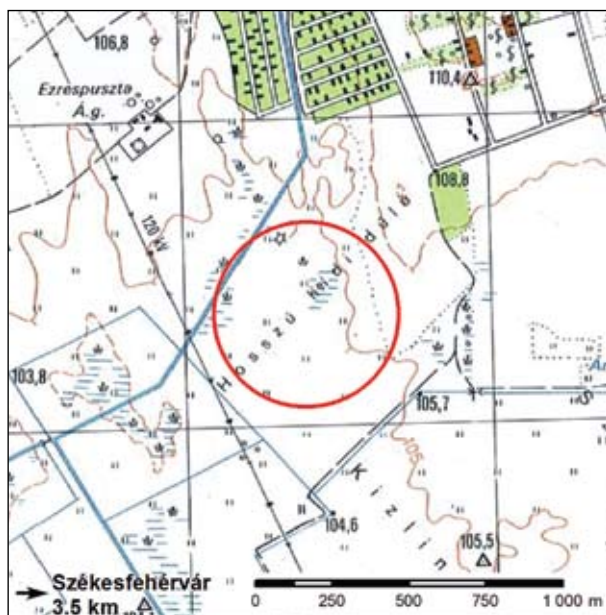
1 <http://maps.google.com/maps> [Szélesség: 47° 09'25.12"É, Hosszúság: 18°31'55.12"K]

2 A felmérés szerint a földvár teljes hossza, az elszántott külső árokkal együtt, kb. 100 m.

3 VÁCZI, G. – STRIBÁNYI, M., 2008. 208–212., Abb. 2.

80 SZÉKESFEHÉRVÁR

Feketehegy

Székesfehérvár nyugati részén, a 8-as úttól délre található a Feketehegy nevű üdülőterület. Ennek délnyugati sarkától délnyugatra kb. 500 m-re a *Hosszú hidi dűlő* területén, a ma itt húzódó nagyfeszültségű vezetéktől keletre fekszik az a kis, 106,1 m tszf. magasságú domb, amelyen az erődítmény található.

A sík, egykor mocsaras területből 90 cm-re kiemelkedő föld-sánc és árok átlagos átmérője 40–41 méter körüli. A vár és az azt körülvevő árok kör alakú (29. kép). Az árok szélessége 5–6 méter. A bejárat keletről volt, ezen az oldalon nem védte a várát árok. A vármagtól kb. 40 m-re északkeletre a domb északkeleti másik nyúlványán helyezkedett el az elővár, melynek kiterjedését napjainkra már csak egy perem jelzi a domb szélén, kb. 90 m hosszúságban három oldalról. Az elővár területéről a terepbejárások során nagymennyiségű Árpád-kori, 12–13. századi kerámia került elő.

A vártól északkeletre, a mocsár és a ma a Hosszúéri-csatornába kényszerített egykori ér partján, a vizenyős területből kiemelkedő dombháton, kb. 200–300 méter hosszúságban egy falu húzódott, a középkori Fehérvártól mindössze 5 km távolságra.

Az erődítmény a korai szakirodalomban nem szerepel. 1988 őszén és 1989 tavaszán a Fejér megyei régészeti topográfia munkálataihoz kapcsolódó terepbejárások során találták meg a Szent István Király Múzeum régészei. Fancsalszky Gábor, Hatházi Gábor, Siklósi Gyula és Zsarnóczky Attila 1991-ben már ásást is végeztek a vár területén. Ennek során öt kutató-árokkal vizsgálták a területet. Egy átvágta az egész várat, egy másik a belső területet vizsgálta. A másik hárommal az elővárat kutatták. Az eddigi feltárások alapján épületnyom nem került elő, bár az erődítés belsejében csak kismértékű kutatás történt. A várból csak kevés leletanyag került elő, de az az árkok és a sáncok 12–13. sz-i eredetét igazolta. Az elővárat a tőle keletre lévő falutól egy kb. 70 m hosszú, északnyugat-délkeleti

irányú, átlagosan 8 m széles sánc és árok választotta el.¹ 1992-ben Siklósi Gyula az Árpád-kori Székesfehérvárról szóló cikkében röviden megemlítette a várat és közölte alaprajzát is (76. ábra).² 2006-ban ugyanő a települést a 16. sz. közepéig fennálló Bial faluval, illetve birtokkal azonosította.³

Magát a várat okleveles forrás nem említi. Tipikus példája a mocsaras területen létesített Árpád-kori erősségeknek. Fejér megyében inkább magasparton találhatjuk meg az ilyen típusú erődítményeket, csak néhány esetben figyelhető meg mocsaras környezetben.

A középkori Bial falut (neve feltehetőleg a bivaly szóból származik) 1193-ban említi először oklevél, amikor III. Béla király a fehérvári johannitáknak (kereszteseknek) adományozza. 1249-ben Fehérvár város határának megállapításakor a várostól nyugatra elterülő mocsarak közt szerepel határosként. 1373-ban *terra Byal* néven említik.⁴ 1511-ben egy hatalmaskodás kivizsgálásakor a fehérvári keresztes konvent Iszka (*Izka*) birtokához tartozó, Lőrinc örkanonok *Byal* pusztáját említik, amit másként *Kwsthosfewlde*-nek neveznek.⁵ Ugyanebben az évben Iszkat „Byaltól vagyis Custos-földjétől” elhatárolják.⁶ Utoljára 1537-ben találjuk meg forrásainkban, amikor János király meghagyja a székesfehérvári káptalannak, hogy *Atthyna*-i Márton székesfehérvári örkanonokot *Byaleer*, más néven *Custosfewlde* birtokába iktassa be, miután bejárták a nevezett birtokok határát.⁷

Az Árpád-kori erősségre vonatkozó további adatokat az írott források és a feltárásból előkerült leletanyag további elemzésétől várható.

1 FANCALSZKY G. – HATHÁZI G. – SIKLÓSI GY. – ZARNÓCZKY A., 1991. 48.; FÜLÖP GY., 1997. 189.

2 SIKLÓSI GY., 1992. 371–373. – Kutatási adatait 2004-ben Terei György foglalta össze: TEREI GY., 2004. 545.

3 ENTZ G. A., 2009. 346–347.

4 ÉRSZEGI G., 1971. 185. (1, 2. sz.); GYÖRFFY GY., 1987–1998. II. 351.; CSÁNKI D., 1897. 320. – Bial b.) alatt.

5 ÉRSZEGI G., 1971. 251. (304. sz.) – Másik neve is arra utal, hogy a fehérvári örkanonokságé volt.

6 KÁROLY J., 1896–1904. I. 373.; GYÖRFFY GY., 1987–1998. II. 351.

7 KÁROLY J., 1896–1904. IV. 250.; ÉRSZEGI G., 1971. 260. (344. sz.); GYÖRFFY GY., 1987–1998. II. 351.

81 SZÉKESFEHÉRVÁR

Öreghegy I. (Kara Murteza pasa tornya)

Az Öreghegy a mai Székesfehérvár keleti részén, a történelmi belvárostól kb. 4,5 km-re keletre, a 70-es úttól (Budai út) északra terül el. Legmagasabb pontján egykor törökkori erődítés állt, amelynek helyén, – a Donát utca és Kápolna tér kereszteződésében – ma az újjáépített Szent Donát kápolna található.

Alakját Siklósi Gyula ásatása derítette fel.¹ A kutatások szerint az Öreghegy legmagasabb pontján (tszf. magassága 187 m) elhelyezkedő építményt egy földerődítmény vette körül. Maga a torony Evlia Cselebi 1664. évi leírásával ellentétben nem kerek volt, alaprajza enyhén ovális, belső mérete 7,8 × 8,2 m, falainak vastagsága 1,20 m. Alapozását szabálytalan kövekből fehér színű habarcsba rakták. A torony területén végzett feltárás során több törökkori talpas tál töredéke került elő. A tornyot körülvevő földerődítmény árkai által határolt terület kb. 46 × 87 m lehetett, a viszonylag legépebben fennmaradt nyugati oldalán az árok mélysége 1,83 m körüli volt (77. ábra).²

A szakirodalomban legkorábban 1932-ben Schoen Arnold utalt az építményre a Székesfehérvári Szemle egyik cikkében.³ 1966-ban a város műemlékeit bemutató kötetben azt valószínűsítették, hogy a torony Murteza budai pasa első, 1626–1630 közötti, hosszabb hivatali ideje alatt épülhetett.⁴ 1989-ben Siklósi Gyula említette Székesfehérvár török-kori erődítései között.⁵ A feltárások eredményeit 1991-ben tette közzé.⁶ Legutóbb, Székesfehérvár műemlékeit feldolgozó topográfia foglalta össze a törökkori őrtoronyra vonatkozó ismereteinket.⁷

Az Öreghegyen és annak környékén a középkor óta szőlőművelés folyt, amelyről Evlia Cselebi is beszámolt, aki 1664-ben járt itt és részletesen leírta az erődítményt.⁸ A tornyot minden bizonnyal névadója, Kara Murteza pasa építtette, aki először 1626–1630 között budai pasa, 1646–1647 között pedig budai beglerbég volt, tehát a torony 1626–1647 között épülhetett.

A torony a Rákóczi szabadságharc idején is még állt, írja Lauschmann Gyula: „1706. okt. 27-én reggel kilenc órakor Szerkes István kuruc kapitány a szőlőhegyen levő toronyig jutott Pákozdról...” Kara Murteza pasa tornyát 1733-ban bontották el, köveiből 1733–1734-ben egy teljesen új templomot építettek fel, a Szent Donát kápolnát. A kápolna a II. világháború végéig állt, 1945 tavaszán felrobbantották, köveit széthordták.⁹ Helyén az 1990-es évekig csak egy kőkereszt és egy harangláb állt. 1993–1994-ben építették újjá.¹⁰

Kevéssé tekinthető valószínűnek Evlia Cselebi azon megjegyzése, hogy a torony a szőlőművesek védelmére épült. Névadójáról más erősségek kapcsán is ismert, hogy budai pasaként jelentős várerődítési- és karbantartási program kezdeményezője és végrehajtója volt,¹¹ így ez az erősség is e program eredményének tekinthető. A torony a Székesfehérvárt övező török védelmi gyűrű egyik pontjaként kitűnő stratégiai helyen létesült. Uralta a környéket, belőle nagy távolságra el lehetett látni. Kérdéses, hogy meddig töltött be védelmi szerepet, mivel nem ismerünk adatot kuruc kori felhasználására, csupán helymegjelölő szerepe tűnik ki a hivatkozott 18. sz. elejéről származó forrásból.

1 SIKLÓSI GY., 1991. 53–64.

2 SIKLÓSI GY., 1991. 54.

3 SCHOEN A., 1932. 59.

4 FITZ J. – CSÁSZÁR L. – PAPP I., 1966. 32.

5 SIKLÓSI GY., 1989. 29.

6 SIKLÓSI GY., 1991. 53–64.

7 ENTZ G. A., 2009. 58., 338., 339–340.

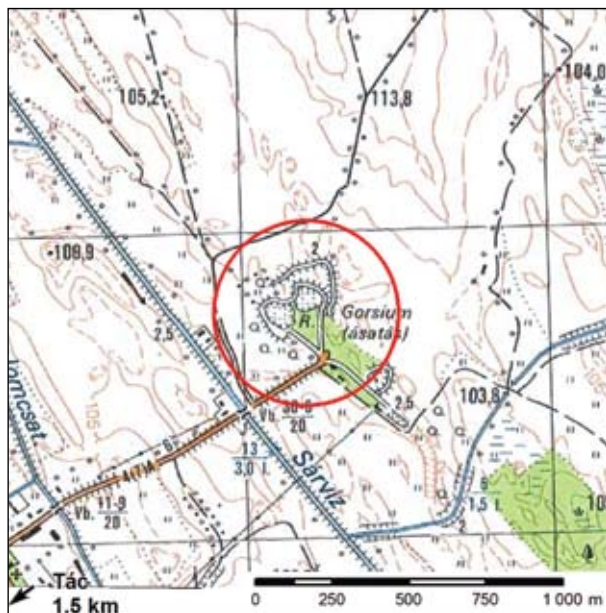
8 EVLIA CS., 1904–1908. II. 48–49: „Kara Murteza pasa, budai vezír e szőlőknek éppen a közepén egy magas dombra az isztambuli váratoronyhoz hasonló kerek, magas erődítményt építtetett. Ágyúkkal, százötven főnyi katonával, Buda felé nyíló kapuval ellátott erődítmény ez, melyben ötven vitéz éjjel-nappal őrködik. Utóbb, mikor a fehérvári szőlők annyira sokasodtak, hogy az erődítmény nem volt elég, akkor a jelenlegi váli Hadzsi Musztafa pasa e szőlőknek alkalmas helyén egy másik tornyot építtetett, mely Murteza pasa tornyánál erősebb. Kapuja négy ember termetének megfelelő magasságú s felvonó kötelekkel húzzák fel. Ebben is ötven vitéz, ágyúk, puskák és más fegyverek állnak készen. Ha a szőlőkben időző emberekre ellenség tör, az ellenséget öt órányi távolból is meglátják s ágyút sütnek el és ezzel a szórakozó embereket mind az erődítmény alá hívják. Ha mégis előfordulna, hogy az ellenség foglyot vinne el, azt üldözőbe veszik és elbocsátják vele.”

9 SIKLÓSI GY., 1991. 54.

10 ENTZ G. A., 2009. 339–340.

11 ÁGOSTON G. – OBORNI T., 2000. 116.

82 TÁC-FÖVENYPUSZTA Auxiliáris castellum I.

A castellumot TÁC mellett, a falutól északkeletre fekvő Fövenypusztán, a Sárvíz keleti partján, egy kedvező fekvésű és híddal rendelkező átkelő szomszédságában, stratégiai fontosságú helyen létesítették. A castellum és a későbbi település az Itinerarium Antonini szerint a Sopianae-ból (Pécs) északra tartó két provinciális főút egyike mentén, annak egy fontos átkelőjénél épült. Az észak-dél irányú főút bizonyosan a Sárvíz nyugati oldalán futott, nyomvonala Tácnál élesen megtörve ráfordult a Sárvíz hídjára, majd azon átkelve egy kelet-nyugati szakaszt követően ismét északi vagy északkeleti irányt követett (az utóbbi esetben Aquincum felé).¹ Elhelyezésénél ezért nem a hely útsomópont volta,² hanem az átkelő jelentősége volt a meghatározó. Neve vagy Gorsium vagy Herculia lehetett.³ A táboron, majd a településen átvezető kelet-nyugati út nyomvonala a castellum kiürítése után is változatlan maradt, és meghatározta a település későbbi fejlődését. Az auxiliáris castellum ezért található a 2–3. századi település (Aquincum territóriumának egy *vicusa*?) sűrűn beépült központja és a 4. századi belső erőd alatt.

Eddig a palánktábor „V” keresztmetszetű kerítőárkának (*fossa*) északi, déli és keleti szakaszait sikerült eddig megtalálni, ezek egy paralelogramma alakú táborat rajzolnak ki.⁴ Az északival párhuzamos déli árok a belső erőd déli falától kb. 50 méterrel északabbra futott. Távollága az északi ároktól 160 méter. Az 1983-ban kutatott keleti árokszakasz vonalát két metszet alapján határozták meg, hasonlóképpen, mint a szélességét, amely 3,8 méteresnek bizonyult. A keleti kapujának helyét a kelet-nyugati főút és a védőárk metszéspontjától valamivel nyugatabbra kereshetjük, amely a belső erőd keleti kapuja mögött, valószínűleg már a kelet-nyugat irányú út későbbi rétegei alatt található.⁵ A palánktábor nyugati védőművei még nem kerültek elő, csak azt tudjuk, hogy a tábor nem terjedt ki a későbbi belső erőd

nyugati faláig. A keleti árok és az északi kapu középtengelyének távollága 120 méter, így a nyugati felének ennél kisebbnek kellett lennie.⁶ Fitz Jenő feltételezte, hogy a belső erőd nyugati kapuja a castellum nyugati kapujának helyére épült fel.⁷

A palánktábor 1979-ben feltárt faszervezetű északi kapuépítményét ismerjük a legjobban (78. ábra).⁸ Teljes szélessége, a kaputornyokat is beleértve 12 méter volt. A 6,7 méter széles kapunyílást egymás mellé leásott – legalább öt faoszlopból álló – cölöpsor osztotta ketté. A kőalapozással rendelkező fa kaputornyok a palisádfal síkjából teljes hosszukkal előreugrottak, téglalap alakú alapterületük 4,3 × 2,6 méter, falvastagságuk 40–60 cm lehetett. A keleti kaputorony is teljesen feltárható volt, bár csak a keleti falának alsó kősorai őrződtek meg. A torony északnyugati és északkeleti sarkainál pillérszerű kiugrást észleltek, amelyek a toronysarkok alapozását erősíthették. Ilyen kiugrásokat a nyugati toronynál is megfigyeltek, bár annak nyugati részét egy beásás elpusztította. A kaputornyok délről a palisádfalnak támaszkodtak, amelyre később a XIV. épület zárófalát alapozták. A palisádfal vonalától 14 méter távollágra ásták ki a 4,4 méter széles és legalább 2,2 méter mély árkot (*fossa*). Az árok az út vonalában nem szakadt meg, ezért azon egy híd-építmény segítségével lehetett csak átmenni. Ennek maradványai mind a *fossa* déli, mind az északi oldalán előkerültek. Az árkon keresztülvezető híd – két hídfője alapján kiszámítható – 13,8 méteres szélessége valamivel meghaladta a kapuépítmény teljes szélességét, hossza 21 méter lehetett. Az ároktól délre eső 7,5 méter hosszú szakaszán pallói vízszintesen fektetett gerendából álló kettős hídfőszervezetre támaszkodtak, amelynek belső oldalán kettős cölöpsor futott. A *fossa* északi oldalán ugyanezt a kettős gerendakonstrukciót alkalmazták, itt azonban közvetlenül az árok tövében egy harmadik gerendát is elfektettek. Hasonló az árok déli oldalán is feltételezhető. A hídtól keletre, az árok és a palánk között egy lekerekített sarkú, 4,2 × 4,8 méteres gödröt ástak, amelyet kihegyezett karók párhuzamos soraival töltöttek ki. A verem a híd és a kapu védelmét szolgálta.

Ha minden igaz, a tábor déli kapujának nyugati tornyát valamivel a déli árokszakasz mögött sikerült azonosítani.⁹ Ez mind alaprajzában, mind méretében (3,4 × 2,3 méter) az északi kapu tornyaihoz volt hasonló. Ettől 7 méterre egy másik cölöpsor is előkerült, amely már a keleti kaputorony belső falához tartozhatott. A déli kaput a 4. századi észak-déli út alatt tárták fel, amely jól mutatja, hogy annak nyomvonala a késő római időkig változatlan maradt.

A castellum belső épületeiből mindössze néhányat ismerünk. Köztük említhetjük a XIV. és XLII. épületek alatt feltárt fakonstrukciójú épületek maradványait,¹⁰ amelyből alaprajz nem szerkeszthető ki, így a központi épülethez (*principia*) való tartozása bizonytalan. A markomann háborúk alatt elpusztult XXXIV. épület előzménye az itt talált Tiberius érem, Pó-vidéki terra sigillata és egy korai zöldmázos korsó alapján ugyancsak a palánkperiódushoz köthető, rendeltetése azonban kérdéses.¹¹

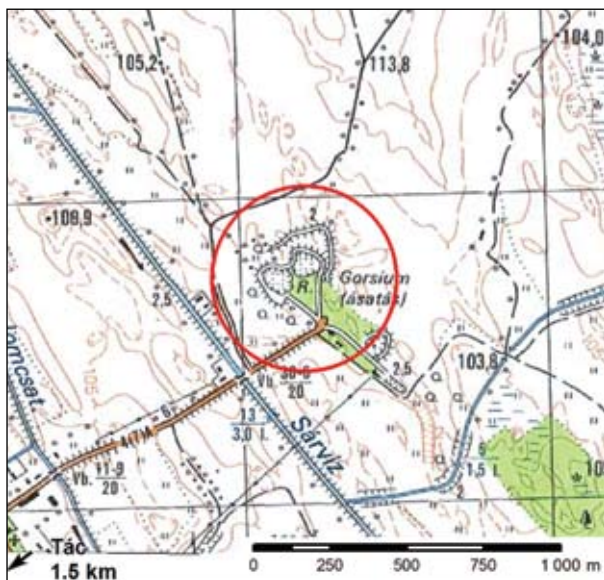
2005-ben a IX. díszkutas épület előtti, mélyen fekvő beépítetlen területen a paláinktábor szintjéről nagy mennyiségű cölöp maradványa került elő, de ezekből alaprajzot nem lehetett rekonstruálni. A cölöpök egy része talán barakképületekhez tarthatott. Az egyik cölöplyuk aljára egy Claudius érmet raktak, amely állapota alapján elhelyezése előtt nem lehetett sokáig forgalomban.¹²

A paláinktábor fennállásának idejét Pó-vidéki (eddig 28 db)¹³ és dél-galliai (eddig 46 db) terra sigillatakat kelteznek az 1. század második felére. A terra sigillaták összetétele azonban inkább egy kora Flavius-kori tábor valószínűsít, mint egy annál korábbit. A tábor kiürítésének és a fossa betemetésének *post quem* időpontját az Aquincumban a Kr. u. 103 és 106 között állomásozó *legio X Gemina* egy téglabélyege határozza meg, ezt az északi fossa betöltésének alján találtak.¹⁴ A tábor feladása és elbontása tehát valószínűleg Traianus alatt, a provincia belsejének demilitarizálása keretében történt.

A paláinktábor helyőrsége(i) ismeretlen(ek). (Két 1939-ben talált téglabélyeg alapján Fitz Jenő azt feltételezte, hogy az *ala Scubulorum* adta a castellum első megszálló csapatát. A téglabélyegek új FIGCA olvasata azonban ezt a véleményt megcáfolta.¹⁵ A Fitz Jenő által felsorolt további helyőrségek sem igazolhatók.)

- 1 Tóth E., 2008. 80. – Tóth Endre felveti, hogy ez a Sopianae – Brigetio út lehet és az itt fekvő táci település inkább Herculiával azonosítható. A Sopianae – Aquincum út eszerint nem érintette volna a települést, csak az ettől délkeletre fekvő Gorsiumot, ahonnan a közeli táci települést is el lehetett érni.
- 2 FITZ, J., 2001. 142. – A Fitz Jenő által feltételezett, Tácon összefutó nyolc út léte ma már nem tartható – Vö: Tóth E., 2008. 74–80.
- 3 Tóth E., 2006. 23–25.
- 4 Kutatásainak eredményeiről összefoglalóan: FITZ, J., 1974. 187–191; Lásd még: BÁNKI, Zs., 1981. 201–205; FITZ, J., 1986. 316–321; FITZ, J., 1998. 240; FITZ, J., 2003a. 43; FITZ, J., 2003b. 114–116; FITZ, J., 2004a. 198–199. – Vö: Tóth E., 2008. 65–67.
- 5 FITZ, J., 2003b. 2003. 116.
- 6 FITZ, J., 2003b. 2003. 116.
- 7 FITZ, J., 2003a. 31.
- 8 BÁNKI, Zs., 1981. 201–205; FITZ, J., 1986. 316–321; FITZ, J., 2003a. 43; FITZ, J., 2003b. 114.
- 9 FITZ, J., 1998. 240; FITZ, J., 2003b. 116. (alaprajza nincs közölve).
- 10 FITZ, J., 2004a. 198.
- 11 Fitz Jenő „forrásszentélynek” nevezi az épületet: FITZ, J. – LÁNYI V. – BÁNKI Zs., 1978. 171–172; FITZ, J., 2003a. 54.
- 12 Az ásató, Kovács Lóránt Olivér szíves szóbeli közlése. Az adat említésének lehetőségét ez úton is nagyon köszönjük.
- 13 FEKETE, O. – GABLER, D., 1996. 71–80.
- 14 BÁNKI, Zs., 1981. 221. Abb. 16.
- 15 LÖRINCZ, B., 2005. 53–56.

83 TÁC-FÖVENYPUSZTA Auxiliáris castellum II.

Az I. auxiliáris castellumtól és a táborfalujától, valamint a margittelepi 4–5. századi temetőtől délre, részben annak határán, a Sárvíz medrével párhuzamosan húzódó emelkedőn egy másik kisebb, rövidebb ideig fennálló castellum is előkerült.

Nagysága 300 × 159 méter, alakja nem szabályos téglalap, hanem hosszan elnyúló derékszögű trapéz (79a. ábra).¹ Hosszab-

bik tengelye északnyugat–délkelet irányú. Árkának belső oldalát agyagtéglákkal rakták ki. A keleti oldalon a kerítőárokotól 7 méterre nyugatra, azzal párhuzamosan egy kettős árok futott, amely a földtöltés belső oldalán a víz elvezetését szolgálhatta. (Mindez jelzi a földtöltés [agger] szélességét is.)

1965-ben került elő a tábor nyugati árokszakasza (*fossa*). 1974-ben pedig megtalálták ennek a kerítőárokknak az északnyugati lekerekített sarkát is,² amely mögött az ároktól 5 méterre egy rövid falszakasz követte az árok vonalát. Párhuzamosságuk miatt felmerült, hogy ez a tábor fala lenne, kőfalra azonban további bizonyíték nem került elő sem itt, sem máshol. 1976-ban az északi árokszakaszközepén, előkerültek a castellum északi kapujának maradványai (79b. ábra).³ Az árok itt egy 5,1 méter széles átjárót hagyva megszakad, úgy, hogy mindkét végét lekerekítették. A tábor belsejébe nyíló átjáró közepén egy nagyméretű cölöplyukat találtak, valamivel több, mint 4 méterrel előtte pedig egy párhuzamos, keskenyebb árokszakkasszal (*calvicula*) nehezítették a kapu merőleges megközelítését. A védőárok átjárója mögött 5,5 méter távolságra öt, az árokkal párhuzamosan, egy sorban leásott cölöp már valószínűleg a tábor kapuépítményéhez tartozhatott. A nyugati kapu helyét azáltal sikerült behatárolni, hogy a kerítőárok e kapu előtt is megszakadt.

Belső épületeinek nem került elő nyoma (talán sátrakban szállásolták el a katonákat), ez a tény az egykorú leletek hiányával

együtt inkább egy átmeneti tábornak feltételez.⁴ Korát egyértelműen meghatározó lelet még nem került elő, így egyelőre keltezése is bizonytalan. Eddig egy árkának betöltésében talált Domitianus-kori terra sigillata töredék alapján a késő Flavius-kor vagy a markomann-szarmata háborúk ideje merült fel. Mivel a tábor földtöltése az északkeleti sarokban ráhúzódtott egy félig földbe mélyített 2. századi őslakos házra és a nyugati oldalon egy félköríves, ugyancsak 2. századi építményre, amelyet ráadásul a védőárka is átvágott, inkább az utóbbi lehetőség a valószínűbb. Ráadásul az északi kapu kialakításának térben és időben legközelebbi párhuzama is a Marcus Aurelius északi

háborúinak idejére keltezhető egyik pribicai (Csehország) átmeneti tábor kapujában ismerhető fel.⁵

1 FITZ, J., 1998. 239–240., végleges alakjához lásd: 241. Abb. 2.

2 FITZ, J. – LÁNYI V. – BÁNKI ZS., 1977. 121–122.

3 FITZ, J. – BÁNKI, ZS. – F. PETRES, É. – SZÉKELY, GY., 1979. 194–197.

4 A katonai- vagy legutóbb beneficiarius territórium (Fitz J., 2003. 77–78.) nem a legserencsésebb elnevezése az árokkal határolt területnek.

5 KOMORÓCZI, B., 2010. 16.

84 TÁC-FÖVENYPUSZTA késő római belső erőd

A Kr. u. 259/260-ban elpusztult 2–3. századi erődítményen táci települést és úttálmást valamikor a 4. század 30-as, 40-es éveiben egy fallal körbevett síkvidéki belső erődként építették újjá (80. ábra). Fitz Jenő városnak tartja a táci települést, falait pedig városfalnak nevezte.¹ Tóth Endre azonban belső erődként értelmezi, amit az erődök észak-déli láncolatába való illeszkedésével, hasonló természetföldrajzi környezetükkel, szőrt beépítésükkel, négyzetes alaprajzokkal és első periódusú védőműveik, illetve belső épületeik azonos típusával indokolt.² Érvelését elfogadva Tác késő római periódusát mi is így nevezzük. A fallal övezett terület a korábbi település központi részét foglalta el, beleértve a legsűrűbben beépített kelet-nyugat irányú út körzetét is (28. kép).

Az erőd trapezoid alakú szabálytalan négyszög, amelynek nyugati fala a kapunál enyhén megtörik, továbbá az északi és déli falak vonala sem egészen párhuzamos.³ Tájolása északnyugat – délkelet. A leghosszabb északi fal 270 m, a keleti 225 m,

a déli 215 m a nyugati fal pedig 250 méter hosszú.⁴ Az átlagosan 1,9–2,2 méter vastag erődfalba nagy mennyiségű helyi és máshonnan begyűjtött szpóliumot (többnyire korábbi sírépítmény és sírkert elemeket, építészeti tagozatokat) építettek be.⁵ A falakat jórészt a közép- és újkorban kiszedték. A táci a kisebb méretű belső erődök közé tartozik, amelyek – a ságvárihoz hasonlóan – csak két kapuval épültek. Ezek a táci erőd esetében a keleti és a nyugati oldalon nyíltak. (Fitz Jenő feltételez még egy 3,6 méter széles északi kaput, amely balról számítva a harmadik oldaltorony nyugati tövében, két beugró pillér között nyílt volna. A közölt alaprajzokon, azonban itt nem ábrázoltak kapunyílást, csak vastagabb falat.)⁶

A három feltárt legyező alakú saroktorony (az északkeleti még kutatatlan) az újonnan épült 4. századi erődökre jellemző típus egy változatát képviseli, ahol a tornyok oldalfalát az erőd-fal folytatásában, de azok síkjánál szűkebbre építették.⁷ Külső ívük a negyedkörívnél ezért valamivel kisebb. A délnyugati és a délkeleti saroktorony esetében az erőd-fal szögletében egy háromszög alakú beugrás található, amely a toronyfalak meghosszabbított vonalát követi.⁸ Az északnyugati saroktorony keleti falából kifelé egy ajtó is nyílt.⁹

A feltételezhető összesen tizenötből¹⁰ eddig nyolc oldaltorony van feltárva (2–2 minden oldalon).¹¹ Ezek egységes, négyzetes alaprajzot mutatnak, bár kivitelezésük nem mindig szabályos. Legközelebbi párhuzamuk a ságvári belső erőd első periódusának tornyaiban ismerhető fel. Teljes méretük 9 × 7 méter körül mozog, alapozásuk 2,2 méter vastag. Az egyik toronynál felmenő fal is megmaradt, amely alapján falvastagságuk csak 1,8 méterre tehető, sarkaik pedig kívül kis ívben lekerekítettek voltak (belsejükben azonban a falsíkot egyenesre hagyták).¹² Jellegzetességük, hogy az erőd-fal belső falsíkjánál átlagosan 50 cm-rel beugranak. Az oldaltornyok belsejében nagy mennyiségű tetőtéglatát találtak (bélyeg egyiken sem volt), amely a tornyok egykori tetővel való lefedését bizonyítja.¹³

A keleti fal délkeleti saroktoronyhoz közel eső szakaszán a faltól 12,6 méter távolságra került elő az erőd fossája, amely 5 mé-

ter széles volt (mélységét a feltörő talajvíz miatt nem lehetett megállapítani).¹⁴ Ugyanilyen árok kísérhette az északi és a déli falat, míg az erődöt nyugatról a Sárvíz védte, amelybe az erőd fossáját is beköthették.

A nyugati kapu helyét a fal és a korábbi település kelet-nyugati útja határozta meg, amely az 1. századtól megtartotta nyomvonalát. Ezért találjuk a kaput a nyugati falon észak felé eltolva, annak háromnegyedénél. A 23 méter széles kapuépítmény, két előreugró, 2,7 méter falvastagságú téglalap alakú kaputoronyból, köztük a 3,7 méter széles kapunyílásból és mögötte egy négyzet alaprajzú kapuházból áll, belülről egy ugyan-csak 3,1 méter széles kapunyílással.¹⁵ A nyugati kaput és a dél-nyugati saroktoronyt 150 méter hosszú falszakasz kötötte össze, amelyet két, fal síkjából teljesen kiugró toronnyal erősítettek. Ezen az oldalon az erődöt a Sárvíz is védte, így ezt nem kellett a többi oldalhoz hasonlóan 33 méterenként tornyokkal ellátni, elég volt a 45 méteres toronytávolság is. A fal alatt a 2–3. századi település néhány Kr. u. 259/260-ban elpusztult lakóháza került elő (LXVIII). Az 1. és a 2. torony között közvetlenül a fal mögött, annak nekiépítve három, közel azonos alapterületű épületet tártak fel, amelyeket a 4. század végére – 5. század elejére kelteznek.

A keleti oldal 23,6 méter széles kapuépítménye sokban különbözik a nyugati kaputól. Egyrészt a kapunyílás belső oldalára nem épült kapuház, itt csak két beugró, eltérő módon kialakított pillért találtak. Másrészt a kapunyílás nem a két torony közötti 7 méter hosszú falszakasz közepén, hanem az északi kaputorony tövében található.¹⁶ Szélessége 4,5 méter. Az 1 méter mélyre alapozott kaputoronyok szabálytalan négyzet alakúak, falvastagságuk ezen a szinten 2,5 méter.

A keleti kapu és a délkeleti saroktorony közötti falszakaszt két oldaltoronnyal erősítették,¹⁷ amelyek távolsága 35,1 méter. A toronyok a fal síkjából kifelé 6,3, belül 0,6–0,8 méterre ugrottak ki.

A délkeleti saroktorony feltárt körzetében az erődfalat később szinte teljesen kiszedték. A belső sarokhoz nekiépítve, a keleti fallal párhuzamosan egy hosszanti épület került elő, előtte úttal. Egyik helyiségét 3 oszloppár osztotta három hajóra, a folyosóval elválasztott következő helyiség pedig fűtött volt. Az 5. század elején a déli falhoz is hozzáépítettek egy kéthelyiséges házat.

Az erőd területének feltárt északi és helyenként a déli része – a többi belső erődhöz viszonyítva – ugyan sűrűbben beépített, de ez az erőd kisebb méretével indokolható. Belső épületei szórt településszerkezetet mutatnak.¹⁸ Az erőd északnyugati sarkában találjuk a belső erődöknél megszokott központi épületet, amelynek helyiségei egy belső udvar köré épültek, északi részén három apszisban záródó teremmel.¹⁹ Ettől délre található egy porticussal kísért keskeny és hosszú, kezdetben téglaközéppillérekkel osztott, később dupla helységekként ellátott épület, amely vagy raktárként, vagy kaszárnyaépületként funkcionált. Az erődnek az alsóhetényi belső erődhöz hasonlóan fürdője is volt, amely közepén, a kelet-nyugat irányú úttól délre feküdt.²⁰ Az erőd katonai ellátó- és raktárbázis szerepével kapcsolatosak a belsejében zajlott ipari tevékenységet bizonyító leletek és jelenségek (például nagyméretű kádak).²¹

Az erődöt a Kr. u. 374/375 évi háborút követően nem építették át a belső erődök második periódusára jellemző vastagabb falakkal és kör alakú tornyokkal. Ez az erőd katonai igazgatás alól való kivonásával, helyőrségének megszüntetésével magyarázható. Ezért nem szerepel a Notitia Dignitatum belső erődjei között sem.²² Az utóbbi lehetőség mellett szólhat a sűrűbb beépítés és a falhoz támaszkodó épületek léte. A fallal körülvett települést a római uralom végéig, sőt az után is lakták. Később, még az 5. században az egykori erőd területét már kezdik temetőként használni.²³

1 Legutóbb: FITZ J., 2003a.

2 TÓTH E., 2008. 69–70. – A táci erődített település és a belső erődök hasonlóságára már felhívta a figyelmet: BARKÓCZI, L. – SALAMON, Á., 1984. 168.

3 Összefoglaló leírások a táci belső erődről: FITZ J., 2003a. 29–35, 45, 60–61, 67–68; FITZ J., 2003c. 185–188; FITZ J., 2004a. 206–207.

4 Az erőd méretadataihoz lásd: FITZ J., 2004b. 34.

5 ERTEL, CH., 1999. 5–51.

6 FITZ J., 2003a. 45.

7 A típusbesoroláshoz lásd legutóbb: TÓTH E., 2009a. 149–150.

8 A délnyugati saroktoronyhoz: FITZ J., 2003a. 28–29; – a délkeleti saroktoronyhoz: FITZ J. – BÁNKI, ZS. – LÁNYI, V., 1983. 204; FITZ J., 1990. 95.

9 FITZ J., 1990. 94. Ugyanezt a megoldást alkalmazták a Visegrád-Gizellamajori késő római erőd délkeleti saroktornya esetében is.

10 A tornyok azonos falszakaszon belüli egyenletes eloszlását figyelembe véve az északi oldalon.

11 Az oldaltornyokhoz lásd: FITZ J. – BÁNKI, ZS. – LÁNYI, V., 1983. 201–202, 204; FITZ J., 1990. 93–95; FITZ J., 2003a. 29, 45, 61, 67–68.

12 FITZ J., 1990. 93.

13 FITZ J., 1990. 93, 95.

14 FITZ J., 1990. 95.

15 A nyugati kapuhoz lásd: FITZ J., 2003a. 30–31.

16 FITZ J. azonban azt feltételezte, hogy a kapunyílás eredetileg 7 méter széles volt és később ezt csak beszűkítették: FITZ J., 2003a. 60–61.

17 FITZ J. – BÁNKI, ZS. – LÁNYI, V., 1983. 204.

18 TÓTH E., 2009a. 73.

19 Az azonosításhoz lásd: TÓTH E., 1991. 101. – VÖ: PALÁGYI S., 2009. 42–44.

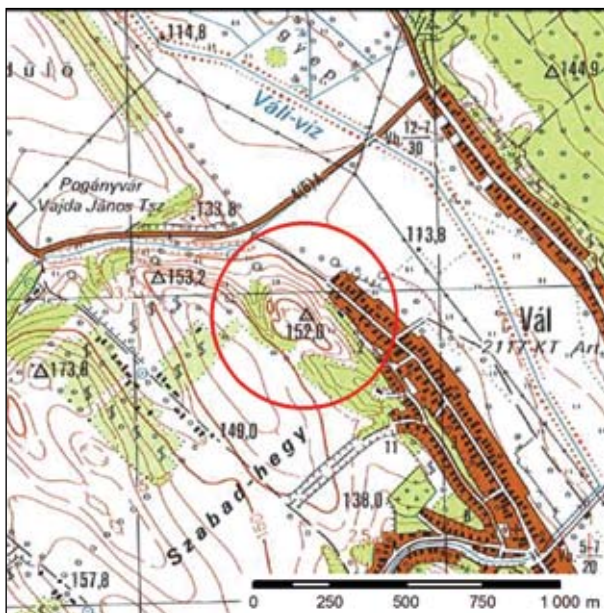
20 TÓTH E., 2009a. 75. – A fürdő alaprajzát lásd: FITZ J., 2003a. térképmellékletén.

21 TÓTH E., 2008. 71; TÓTH E., 2009a. 75; TÓTH E., 2009b. 46–47.

22 TÓTH E., 2008. 70–71.

23 A táci település népvándorlás kori történetéhez és leleteihez összefoglalóan lásd: SCHILLING L., 2007. 379–389.

85 VÁL Pogányvár

Vál község az északnyugat-délkelet irányú „Váli-víz” medrének két oldalán húzódó széles völgy mindkét szélén, egy egyenes utcából áll, egymástól 500-700 méterre. A pataktól délnyugatra eső egyenes utca északnyugati végében, az utolsó házak felett emelkedik a 152,0 m tszf. magasságú Pogányvár nevű domb, amelyen a vár található. Az erősség egy nagy fennsík északkeleti végén, attól mély vízmosás természetes árokkal elválasztva ugrik ki a völgy fölé. Délnyugat irányában a fennsíkon nagy kiterjedésű szántóföld, a Szabad-hegy és a Temető-dűlő terül el.

A Pogányvár fennsíkja és az északkeleti oldala jól áttekinthető legelő, csak a nyugati és déli oldalán húzódó mély árktól, valamint az északkeleti oldal egy részét borítja erdő. A várat középen észak felől induló mély árok választja két, nagyjából azonos kiterjedésű területre. Az árok azonban fent a plató közepén véget ér, a nyugati oldalon a két várrészt nem választja el árok (30. kép).

Az északnyugatra eső várrész (I.) alakja ovális. Az elválasztó árok feletti délkeleti vége kerek ívben végződik és a másik várrész (II.) felett 4-5 méterrel magasabban erősen elmosódott, de felismerhető alacsony földsánc zárja le a várrésznek kb. a felét, a sánc belső magassága néhol eléri a 1 métert, külső oldala a természetes meredek domboldalban folytatódik. Az I. várrész északnyugati fele összekecskenyedik, szélét csak a dombperem jelzi, melybe több kisebb-nagyobb vízmosás vágódik bele.

Az I. rész nyugati-délnyugati oldalát igen mély, felfelé emelkedő árok kíséri, és középen felér a plató magasságára. A Váli-víz felé eső északi, északkeleti pereme alatt a domboldalban két, erősen kifelé lejtő terasz húzódik egymás alatt. A felső terasz hossza kb. 135 m, szélessége 15-22 m között váltakozik. Északnyugat felé nincs határozott lezárása. Az alsó terasz hossza kb. 100-110 m, szélessége az elején 12-13 m, északnyugati részén

már 48 m, ez utóbbi részen a pereme sányszerűen kiemelkedik. A két terasz eredetének, összefüggésének tisztázása a várral kapcsolatos későbbi kutatás feladata lesz. Az I. várrész keleti aljában, a nagy elválasztó árok aljához közel még egy rövid terasz figyelhető meg, hossza kb. 50 m, szélessége 5 m körüli. Az I. várrész hossza 190 m, legnagyobb szélessége 120 m.

A másik várrész (II.) a középső nagy ároktól délkeletre kezdődik, nagyjából háromszög alakú. Délnyugati oldalát mély, természetes vízmosásos árok kíséri, felső vége a középső választóárokkal egy vonalban ér fel a plató magasságára. A plató két hosszanti oldalát földsánc zárja le, amely bekanyarodik a középső nagy árok fölé. Nem zárja teljesen körbe a II. várrészt, a nyugati sarkában a két vége egymástól 50 méterre esik, a közöttük lévő sík területen erődítésnek nincs nyoma, azonos magasságú a földváron kívüli nagy fennsíkka. A II. várrész délkeleti vége összekecskenyedik, a sánc elmosódott perembe megy át és egy alig bemélyedő, keskeny nyereg vezet át egy pár méter széles gerincre, amely már a sánccal védett területen kívülre esik. A nyereg mai, alig észrevehető alakját feltehetőleg újkori feltöltéstől kapta, melyhez két oldalról, különösen az északkeleti oldal felől igen mély, bizonyára természetes eredetű árok húzódik fel. A II. várrész hossza 195 m, legnagyobb szélessége 115 m. A teljes vár, az I. és II. rész együttes hossza 415 m.

A nyugati és délnyugati oldal mély árka közepén nem ér össze, felső végük között 20-25 m széles sávban ároknak, sáncnak nincs nyoma. Későbbi kutatásnak kell tisztázni, hogy volt-e itt az őskorban árok, vagy sánc, illetve azt az újkorban feltöltötték-e, vagy mindig ez volt a helyzet. A 18. század végén, amikor a földvár egész területe szántóföld volt, már így ábrázolták.¹ Ennek a két, középen megszakadó ároknak a külső oldalát sok, bonyolult vízmosás jellemzi, ez mutatja természetes eredetüket, ugyanakkor a vár felé eső oldalukat feltehetően az őskorban faragták le egyenesre.

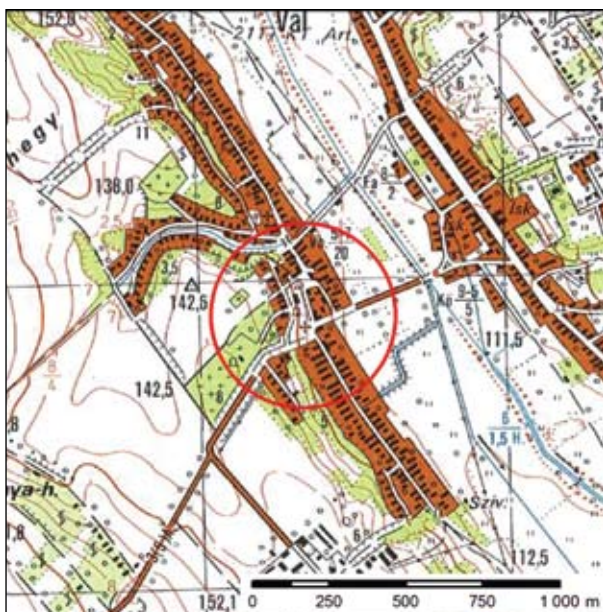
A Pogányvárat 1864-ben még török korinak tartották.² Több helyen említik közelebbi adatok nélkül.³ Neogrády Sándor 1934-ben légi felvételt készített az erődítményről.⁴ A Pogányvár régészeti kutatását F. Petres Éva foglalta össze, ezt követjük a továbbiakban.⁵ Marosi Andor 1921-ben figyelt fel erre a régészeti lelőhelyre, amikor régészeti leletek kerültek innen a székesfehérvári múzeumba. A helyszíni bejárásakor megállapította, hogy a leletek lakóházak építéskor, a Pogányvár aljából kerültek elő. 1930-ban Marosi ásatást vezetett fent a várbán. A nyugati oldalon bronzkori házi kerámia és egy bronztű került elő. Az I. várrész észak-északkeleti oldalában a felső teraszon 8 kora vaskori hamvasztásos sírt tárt fel. Ugyanakkor a földvár mellett nyugatra a Szabad-hegyen két bronzkori urna sír került elő a vatyai kultúrából.⁶ A várat 1950-ben Nováki Gyula mérte fel vázlatosan,⁷ újabb, részletesebb felmérését 2003-ban készítette el (81. ábra).⁸

1958-ban Fitz Jenő végzett hitelesítő ásatást a Pogányvárban.⁹ Az I. várrész északi végében a vízmosásnál a vatyai kultúra leletei kerültek elő, a II. várrész legmagasabb helyén hasonló

eredménnyel folyt az ásatás. Az I. várrész északkeleti oldalában a felső teraszon az 1930-ban feltárt 8 síron felül további 9 sírt tártak fel. A 17 sír leletanyagát F. Petres Éva dolgozta fel, korukat a kora vaskor HA-HB (Kr. e. 1200–1150 – 950–700) időszakában határozta meg a váli kultúrán belül. Megállapította, hogy a Pogányvár bronzkori földvár volt a vatyai kultúra idejében, a hozzá tartozó sírmező a szomszédos Szabad-hegyen volt. Később, a kora vaskorban az I. várrész északkeleti oldalának felső teraszát hamvasztásos temetkezésre használták, de a sírmező feletti földvárat akkor már nem lakták.¹⁰ Bóna István értékelése szerint a földvár sánca a vatyai kultúra második felében készült.¹¹

- 1 I. katonai felmérés: Coll. XII, Sect. XX. (1783)
- 2 PESTY F., 1864–1865. 260.
- 3 RÓMER F., 1878. I. rész. 99; KÖNYÖKI J., 1905. 279; GERECEZ P., 1906. 308.
- 4 NEOGRÁDY S., 1943–1948. 318. 21. ábra.
- 5 Itt köszönjük meg F. Petres Évának segítségét a korábbi ásatások és azok helyének tisztázása terén.
- 6 F. PETRES É., 1960a. 17–42.
- 7 NOVÁKI GY., 1952. 5., 6.
- 8 NOVÁKI GY., 2004c. 310–312.
- 9 Székesfehérvári István Király Múzeum Régészeti Adattára. Ltsz. 636.
- 10 F. PETRES É., 1960a. 17–42. – Ez a lelőhely lett az urnasíros kultúrkör egy csoportját alkotó ún. váli kultúra névadó lelőhelye.
- 11 BÓNA I., 1975. 78.

86 VÁL templom

Váli község központjában, a település főutcája mentén, egy magaslaton található a 19. sz. elején épített klasszicista stílusú római katolikus templom, amely a középkori templomot váltotta fel. Tőle északra kb. 30 m-re szintén a magas platón (tszf. magassága 98 m) egy négyzetes alaprajzú, háromemeletes, sisakkal fedett toronyépület áll, a „Csonka torony”, ami a középkori templom egyetlen látható maradványa, annak egykori tornya (31. kép).¹ A középkori templom köré, részben annak átalakításával, a törökök a 16. sz. közepén palánkot emeltek, melynek napjainkra semmilyen látható, felszíni nyoma nem maradt, csak az írott forrásokból tudunk létezéséről.

A török kori erődtítésről a 19. századtól kisebb-nagyobb eltérésekkel számos történeti munka beszámolt,² mivel azonban a források nem határozták meg pontosan, hogy hol állt a palánk, több lokalizációs próbálkozás született.³ 1956-os munkájában Fitz Jenő foglalkozott részletesen az erődtítéssel.⁴

A vitát a régészeti ásatások döntötték el. A torony környezetében 1973-ban Csukás Györgyi, 1986-ban pedig Hatházi Gábor végzett feltárásokat. A kutatások eredményeit Hatházi Gábor és Kovács Gyöngyi 1996-ban önálló kötetben tették közzé, amelyben emellett a településre és a templomra vonatkozóan is részletes adatokkal szolgáltak.⁵

A feltárás során kiderült, hogy itt az első középkori emlék a 12–13. század fordulóján épített egyhajós templom és a körülötte fekvő temető volt. A templomot a 15. században háromhajóssá bővítették ki, a ma is látható gótikus torony is ekkor épült a templom keleti oldalához.

Megállapították, hogy az 1550. évi török foglalás és a templom palánkvárrá alakítása jelentős szintlehardással és építészeti beavatkozással járt.⁶ A déli oldalhajó falszakaszát megerősítették, a templom keleti oldalát elbontották és egy új zárófalat építettek. Ennek eredményeként egy trapéz alakú, 21 × 15 méter alapterületű, sarkain támpillérekkel megerősített erődnéyszög jött létre. A torony ettől kezdve „ör- és kaputoronyként” szolgált. A torony déli homlokzatán fellelhető bejárat és az északról csatlakozó toldaléképület is török korinak bizonyult (82. ábra).⁷

Hatházi Gábor és Kovács Gyöngyi véleménye szerint az egykori háromhajós templom, melyet a török korban kibővítettek és átalakítottak, azonos lehet Evlia Cselebi 1665. évi leírásában szereplő ún. középső várral,⁸ melyet bizonyít az itt előkerült 17. századi török leletanyag (rézedények, fegyverek, délszláv kerámiaanyag). Az ásatók feltételezték, hogy az erődtítmény az eredeti egyházi telek teljes területét elfoglalhatta, mivel a török kori leletek nagy számban egy 80/100 × 60/80 méteres területen jelentek meg.⁹

Evlia Cselebi leírásában egy külső vár is szerepel, ami vélhetően az akkori település körüli erődtítés lehetett, de ennek maradványairól nincs tudomásunk.¹⁰ Az 1986. évi ásatás magára a palánkerőd kialakítására, annak feltételezhető sáncára ill. árkára nem terjedt ki.¹¹

Legutóbb egy rövid összefoglalást követően¹² Hegyi Klára közölt részletes forrásadatokat a váli palánkról a forrásokból ismert zsoldlisták feldolgozásával.¹³

Vál és környéke a hódoltság idején vált jelentőssé, mert a Vértestől a Dunáig lehúzódó széles természetes átjáró egyik fő pontja volt. Ezt felismerték a törökök is, akik 1550-ben itt az útvonal védelmére és ellenőrzésére palánkot építettek.¹⁴

A váli első, 1552–1553. évi – feltehetően csonka – zsoldjegyzék szerint a palánk őrsége gyalogosokból (*azabok*) és lovasokból (*fáriszok*) állt, összesen 50 fő volt.¹⁵ 1556-ban győri csapatok törtek rá a várra. Az őrség létszáma 1557-től 1595-ig terjedő időszakból fennmaradt zsoldlisták alapján meglehetősen stabilan 110 körüli létszámot mutat. Vált 1577-től már nem a fehervári hanem a budai szandzsák várai között tartották nyilván.¹⁶ A 15 éves háború időszakában is csak rövid időre, 1595–1596 között növekszik a török védősereg létszáma 170 főre, de 1597-re már visszaáll a háború előtti, 110 körüli létszám, sőt később még tovább csökken.¹⁷

1599-ben leomlott az egyik bástya és Vált elfoglalták a magyarok. Uralmuk rövid életű volt, mert az elkövetkezendő három évben az erősség többször cserélt gazdát.¹⁸ Az erődítmény az 1660-as évek elején elpusztult,¹⁹ erre utal Evlia Cselebi is, aki 1665-ben járt itt és leírta az akkorra már újjáépített várat.²⁰ 1667-ben tatolcai és sümegi végváriak támadták a váli palánkot.²¹

A visszafoglaló háborúk során 1687-ben került véglegesen magyar kézre Csókakő, Palota és Battyán felszabadítása után.²²

5 HATHÁZI G. – KOVÁCS GY., 1996. passim

6 A torony körüli terület rész védelmi szempontból nem volt túl jó fekvésű, mert a mellette levő dombokról könnyen belőhették, viszont útellenőrzés szempontjából kitűnő stratégiai helyen állt.

7 HATHÁZI G. – KOVÁCS GY., 1996. 51.

8 EVLIA CS., 1904–1908. II. 211. – Idézi még: FITZ J., 1956a. 11. is.

9 HATHÁZI G. – KOVÁCS GY., 1996. 51.

10 EVLIA CS., 1904–1908. II. 211.

11 HATHÁZI G., 2002. 119.

12 ENTZ G. A. – SISA J., 1998. 154.

13 HEGYI K., 2007. 614–626.

14 I. Ferdinánd a portánál is tiltakozott az építés ellen és a Budai pasa mentegető levele: GAGYI J., 1911. 317–318. – Újlaky Ferenc győri püspök Nádasdy Tamáshoz írt levele szerint 1550 szeptemberében a vár már készen állt: HATHÁZI G. – KOVÁCS GY., 1996. 7, 11. 40. sz. jz.; Mindezeket idézi: HEGYI K., 2007. 614.

15 VELICS A. – KAMMERER E., 1886–1890. I. 76.; HATHÁZI G. – KOVÁCS GY., 1996. 7, 11. – Az első zsoldjegyzék hiányosságára és az ebből adódó bizonytalan adataira Hegyi Klára hívta fel a figyelmet: HEGYI K., 2007. 614. 3. sz. jz.

16 FITZ J., 1956a. 12.; HEGYI K., 2007. 614–622. – ez utóbbi részletes adatsorokkal.

17 HEGYI K., 2007. 622–626: az utolsó ismert, 1630–1631. évi zsoldlista 80 védőt tartalmaz.

18 CSORBA CS., 1978. 158.; HATHÁZI G. – KOVÁCS GY., 1996. 7., 13.

19 Két véleményt ismerünk a palánk felégetésével kapcsolatban. Az egyik szerint Zrínyi Miklós 1663 kora tavaszi hadjáratában Budáig hatoló csapatai Pentele, Ercsi és Erd mellett Vált is elpusztították. – Vö: EVLIA CS., 1904–1908. II. 211.; A másik vélemény szerint korábban, 1661-ben Batthyány Kristóf és De Souches tábornok Montecuccoli hadjáratának keretében Zsámbékkal és Ercsivel együtt égette fel. – Vö: NAGY L., 1984. 283.; Farkas Gábor szerint Eszterházy és Batthyány vezetésével magyar hajdúk és huszárok 1661 augusztusában foglalták el és égették fel Vált. – Vö: FARKAS G., 2001. 106.

20 EVLIA CS., 1904–1908. II. 211.: „Mostanáig ezt még nem láttam. Zordon helyen, völgyben fekvő palánk erődítmény ez, téglából épült magas toronnyal. Van százötven katonája, bazárja, fogadója, fürdője nincs. Az erdélyi hadjárat idején Zerlin-oglu e várost megtámadta, s a középső várat képező négyszögletes tornyot is felgyújtotta és háromszáz mohamedán hívó is benne égett. Ismail pasa e várat újra felépítette, még pedig erősebben. Szép kertjei szőlői vannak.” – Idézi még: FITZ J., 1956a. 11.; – A Cselebi által említett 150 védő feltehetően nem reális. – Vö: HEGYI K., 2007. 626.

21 FARKAS G., 2001. 106.

22 HATHÁZI G. – KOVÁCS GY., 1996. 1996. 7., 14. – Farkas Gábor szerint 1683 augusztusában a felszabadító csapatok Vác és Zsámbék mellett Vált ismét felégették és a törökök ezután már nem építették újjá. A 18. sz. 20-as éveiben is még úgy tudták, hogy a tatái katonák pusztították el a váli palánkot. Vö: FARKAS G., 2001. 106.

1 A torony falkutatására vonatkozóan lásd legújabban: SIMON Z., 2003. 180–182.

2 KÁROLY J., 1896–1904. V. 439.; GERECZE P., 1906. 308., 1156.; F. SZABÓ G., 1931–1932. II. 400.; GENTHON I., 1951. 207.; GENTHON I., 1959. 406–407., 398. kép.

3 Az egyik feltevés szerint a település északi peremén emelkedő Pogányvár volt a török palánk helye, egy másik szerint, a vár a váli református templom mögött emelkedő Strázsa-hegyen állt. Mindkettőt később a régészeti-történeti kutatás cáfolta. Az 1973. évi és az 1986. évi ásatások azt a harmadik elképzelést igazolták, miszerint a palánkvár a falu központjában, a középkorban épített templom ma is látható tornya körül volt.

4 FITZ J., 1956a. 11–12.

Elpusztult, lokalizálható
és nem lokalizálható erődítmények **II.**

87 ADONY (KORKMAZ, DZSÁNKURTARAN) vár

Az Adony területén létesült török-kori palánkvár (más néven: Korkmaz = „nem fél”, illetve Dzsánkurtaran = „lélekmentő”) helye nem ismert, annak ellenére, hogy az eddigi kutatások alapvetően az erősség lokalizálására tettek kísérletet.

A korai szakirodalmi munkák – így Bél Mátyás megye leírása és Pesty Frigyes helynévgyűjtése – csupán utalnak az Adonyban létesült török kori várra, bár az utóbbi szerző megjegyzi, hogy a török maradványok „a határ déli részén” láthatók.¹ A 19. századi forrásközlésekben találjuk az első részletesebb adatokat a várról. Ekkor teszik közzé Révay László útinaplóját, aki 1620-ban járt „Zankurtaran”-ban, továbbá a Velics – Kammerer féle török zsoldjegyzékeket, amelyekben már a bizonytalan olvasatú Korkmaz/Dzsánkurtaran párkánya az 1549 és 1629 közötti évek-ből számos helyen szerepel.²

A várral részletesen elsőként 1956-ban Fitz Jenő foglalkozott, aki a török források alapján nemcsak a palánkvár történetét foglalta össze vázlatosan, hanem annak lokalizálását is megkísérelte. Fitz szerint a vár Adonytól délre, Szentmihály-pusztá mellett állhatott. Állítását egy ismeretlen mester által 1684-ben készített metszetre alapozta. A metszeten Fitz szerint az ugyanazon év júliusában az adonyi palánk mellett lezajlott lovas ütközetet ábrázolták. Itt a Duna partján álló erődítés mögött egy magas hegy látszik, amit a kutató a fenti helyszínnel azonosított. Szerinte Dzsánkurtaran nem egy magyar falu török neve, hanem a törökök által alapított új település, amit az a tény is igazol, hogy később e névvel nem találkozunk.³

A palánkvár török névváltozataival és helyének meghatározásával a későbbiekben a helytörténeti irodalom is széles körben foglalkozott. 1966-ban Nagy Lajos a Fitz Jenő által említett Szentmihály-pusztát fogadta el, mint helyszínt, s ehhez további forrásokat is idézett. Ezek alapján azt valószínűsítette, hogy az erősséget a törökök nem új helyen építették, hanem a középkori Adony falut vették körül palánkkal és árokkal. Véleménye szerint ugyanis az 1684. és 1686. évi metszeteken ábrázolt palánkon belüli rom a középkori falu templomának romjával azonosítható.⁴

1977-ben, majd 1985-ben Káldy-Nagy Gyula tette közzé a budai szandzsák 1559. és 1546–1590. évi összeírásait, melyekben Korkmaz és Dzsánkurtaran egyaránt szerepel. Ő csak Korkmazal kapcsolatban jelölte meg, hogy a párkány Adony és Iváncsa közelében helyezkedett el.⁵ Ezzel ellentétben 1979-ben Kállay István Adony történetének összefoglalása során – a korábbi helytörténeti irodalom alapján – azt említi a török kori várral kapcsolatban, hogy annak romjai a rácalmási út melletti domboldalon ma is megvannak.⁶ Tekintettel arra, hogy Szentmihály-pusztá közelében, a Dunától 2 km-re nyugatra, az ún. Mária majorból az 1920-as években törökkori sírkőtöredékek kerültek elő, továbbá, mivel a terület egyik részét Sánc-pusztának hívják, kézenfekvőnek tűnt, hogy a török kori vár itt állhatott, de erődítésre utaló felszíni nyomot Skerletz Iván 1982. évi terepbejárásakor nem talált.⁷

1987-ben megjelent munkájukban Iváncsa község monográfiái úgy vélték, hogy a korkmazi párkány – amelyet nem tekintettek azonosnak az adonyi párkánnyal – Iváncsa és Adony között azon az iváncsai határreszen állhatott, amelyet Fürkész Gyula római táborhelynek tart, s amit a Váli víz régi folyása és medre is körbevett. Építését 1543 utáni évekre helyezték, mert az 1549. évi török zsoldjegyzékben már szerepel.⁸

A Dunaújváros történetéről szóló munkájában 1991-ben Bóna István részletesen foglalkozott az Adonyban létesült török kori várral is. Véleménye szerint Korkmaz és Dzsánkurtaran mind időben, mind pedig térben két különálló palánk volt. Szerinte az 1550-es évek körül felépített, a mai 6-os út mellett található Adony – Szentmihály-pusztá területére lokalizálható erődítés lenne Korkmaz, Dzsánkurtarán pedig valamikor 16. század végén keletkezhetett, hiszen írott forrásokban csak ekkortól jelenik meg. Helye az adonyi révhelynél (Lórév) lehetett. Álláspontját arra alapozta, hogy sem Hans Dernschwam 1553-ban, sem Antonio Pigafetta 1568-ban nem említik, hogy az erődítés a Duna-parton állt volna. Ezzel szemben 1663-ban Ottendorff és Evlia Cselebi is a Duna part közelségét említik leírásukban. Bóna szerint a két helyszínt bizonyítja az is, hogy Ercsőtől és Pentelétől meghatározott időbeli távolságok is jelentősen változnak a különböző korszakok leírásában.⁹ Ugyanakkor elképzelhetőnek tarja, hogy a Duna partján álló erődítést a víz az évszázadok során teljesen elmosta.¹⁰

Korkmaz és Dzsánkurtaran azonosságát 1995-ben Hegyi Klára egy 1559. évi adattal igazolta.¹¹ 1997-ben Terei György végzett terepjárásokat többedmagával azokon az adonyi és környéki helyszíneken, melyek az erődítmény helyszíneként felmerültek, de a frissen szántott területeken sem erődítésre utaló nyomokat, sem törökkori leletanyagot nem találtak.¹²

A várral eddig a legrészletesebben Hatházi Gábor foglalkozott 2002-ben, aki az addigi kutatástörténet ismertetésén és alapos elemzésén túlmenően új szempontokat is megfogalmazott, elsősorban a vár helyének meghatározásához.¹³ Hatházi szerint az 1684. évi ütközetet ábrázoló, említett metszeten magának a várnak Adonnyal való azonosítása – az építészeti részletek alapján – elfogadhatónak tűnik de a palánk elő- és háttéréként egyértelműen az érdi török erődítés környezete jelenik meg.¹⁴ Végző soron nem foglalt állást az egy, illetve a két erősség kérdésében, mivel mindkét állásponthoz talált érveket a korabeli leírásokban, s ezt – álláspontja szerint – a környéken előkerült török kori szórványleletek is alátámasztani látszanak. A régészeti terepbejárások eddigi negatív eredményeit végül is azzal magyarázza, hogy a Duna az eltelt évszázadok során elmoshatta az erősség területét.¹⁵

Legutóbb 2007-ben Hegyi Klára tette közzé (valamennyi fellelhető forrás alapján) a vár török kincstári zsoldszámolásait az 1549–1630 közötti időszakból. Itt egyértelmű forrást idéz 1605-ből arra, hogy Korkmaz és Dzsánkurtaran azonos erősséget jelent. A vár két neve időben sem váltotta egymást, hanem

kezdettől fogva párhuzamosan élt együtt; a hivatalos iratok, köztük a 16. századi zsoldlisták inkább a Korkmaz nevet használták, az elbeszélő források inkább a Dzsankurtarant.¹⁶

Az Adony melletti Korkmaz / Dzsankurtaran palánkja 1546–1549 között épült. A Duna nyugati partján álló erősség első volt a Budától délre lévő vízi utat és a mellette futó főutat őrző palánkvárak láncában, s egyben kiinduló pontja volt a Budát védő török várak gyűrűjének is. Ezért a dunai főút középső szakaszán, a Budától Szekszárdig álló palánkvárak közül itt helyezték el a legnagyobb létszámú őrséget.¹⁷ A 15 éves háború alatt a palánk kétszer is a keresztények kezére került. Először a Székesfehérvár felszabadításához kapcsolódó 1601. októberi hadmozdulatok idején, majd Nádasdy Ferenc és Thurzó György 1602 nyarán vezetett Duna menti portyája során. A török végházat és élelmiszerraktárt a keresztények csak egy év múlva, 1603 júliusában hagyták el és gyújtották fel, mivel az adonyi „kastély” várnagya, Pogonyi (Pogrányi) Benedek a palánkot gyengének találta és ezért nem tartotta védhetőnek.¹⁸

A törökök 1604-ben már kijavították a várat, melyet az 1605 májusától vezetett török zsoldjegyzék bizonyít. Batthyány és Souches 1661. évi hadjárata alkalmával a várat újra felégették. Az 1663-ban itt járó Evlia Cselebi és Ottendorff Henrik már az ezt követően újjáépített palánkot írják le. Az Evlia által említett 500 fős őrség nyilvánvaló túlzásnak tekinthető. A palánk alatt lezajló 1684 júliusi lovasütközet viszont már a felszabadítók háborúk kezdetét jelzi. Lotharingiai Károly hadinaplójának térképmelléklete szerint – amely vázlatosan Adony palánkját is ábrázolja – 1686. szeptember 8-án kerül keresztény kézre. Török védői gyors menekülése következtében a palánkot használható állapotban vették át a keresztények és a következő években a felszabadító csapatok bázisa és támaszpontja lett.¹⁹

1689. december 20-án Adony birtokosa Zichy István összeírja a hadseregtől visszaszolgáltatott birtokot, s itt a török erődítés is szerepel.²⁰ Erődítményként a 18. sz. elején szűnik meg, amikor az itt szolgálatot teljesítő katonák elköltöznek.²¹

A palánkkal kapcsolatban a török kori régészeti leletek teljes hiányából, valamint Ottendorff Henrik 1663. évi ábrázolásából és Lotharingiai Károly 1686. évi térképmellékletéből arra lehet következtetni, hogy a Duna partján álló erősség napjainkra a folyamatos partfalomlás áldozata lett. Ennek első jelei az 1663. és 1686. évi térképi ábrázolások összehasonlítása alapján is már felismerhetők.

7 Skerletz Iván terepbejárása 1982. február 20.

8 FARKAS G., 1987. 14–15. – Leírásában Fűrész Gyula helytörténész megállapításait ismertetve; Fűrész Gy., 1987. 43. – Az Ivánca és Adony közötti birtokvitával kapcsolatban keletkezett 1769. évi térkép a Duna mellett *Korkmáz párkány* helynevet tüntet fel, amelyet a római tábor helyére lokalizálnak. – Az adatra Stibrányi Máté hívta fel figyelmünket, melyet ezúton is köszönünk.

9 BÓNA I., 1991b. 15–16, 36–38.; BÓNA I., 1997. 17–19, 45–47. – Evlia Cselebi leírását lásd: EVLIA Cs., 1985. 242–245., amelyből azt is megtudjuk, hogy Dzsankurtaran külvárosát is palánk vette körbe.

10 Bóna István szíves szóbeli közlése.

11 HEGYI K., 1995. 82. 258. sz. jz. – Hegyi Klára Káldy-Nagy Gyula adatát használta fel. 1559-ben Pentele birtokosaként a tímár-defter a korkmazi, a tahrir-defter a dzsankurtarani várnagyot említi. Hegyi azonos személynek tekinti a forrásban szereplő két várnagyot, és így azonosítja a forrásokban szereplő két erősséget.

12 Terei György 1997. évi terepbejárásai, amelyeken Kovács Gyöngyi, Nagy Ágnes és Szilas Gábor vett részt.

13 HATHÁZI G., 2002. 110–116.

14 HATHÁZI G., 2002. 115.

15 HATHÁZI G., 2002. 115–116.

16 HEGYI K., 2007. 599–613. – Itt kritikailag elemzi a török elnevezések magyarázatát is.

17 HEGYI K., 2007. 599–600.

18 HATHÁZI G., 2002. 111.; HEGYI K., 2007. 607.

19 HATHÁZI G., 2002. 111–113.; HEGYI K., 2007. 613.

20 MOL E 156 (U. et C.) Fasc. 60. No. 59.; HATHÁZI G., 2002. 113.; HEGYI K., 2007. 613.

21 KÁLLAY I., 1979. 48–49.; HATHÁZI G., 2002. 113.

1 BÉL M., 1977. 115.; PESTY F., 1864–1865. 170–171.

2 DUALSZKY J., 1857. 246. – idézi: VASS E., 1978. 179.; KÁLLAY I., 1979. 43. és HEGYI K., 2007. 599.; VELICS A. – KAMMERER E., 1886–1890. I. 425, II. 82., 384., 693. – itt több esetben Csák, Csátki, Csátkaráli, Korokcsár stb. névalakban szerepel.

3 FITZ J., 1956a. 5–9.

4 NAGY L., 1966. 173–174.

5 KÁLDY-NAGY Gy., 1977. 51., 268. – ez utóbbi helyen a párkányt kizárólag Ivánca közelébe helyezi; KÁLDY-NAGY Gy., 1985. 62.

6 KÁLLAY I., 1979. 43–44. – A rácalmási út Adonytól délre indul, tehát ez a helyszín is a Szentmihály-pusztára mutat. Nem zárható ki, hogy itt a korábbi leírások az őskori, illetve a római kori romokat tekintették török korinak.

88 BOGÁRD vár

Fitz Jenő elképzelhetőnek tartja, hogy a szabadbattyáni palánkhoz hasonlóan az itt állt török kori erősség is a Sárvíz egyik átvjáróját őrizte.¹

E párkányról kevés adatunk van, a defterekben egyedül egy említést találunk, miszerint 1608. április 1-től – 1609. április 4-ig 44 azab állomásozott a bogárdi párkányban,² őket Fehérvárról irányították át. Ennél korábbi utalás olvasható Farkas Gábor munkájában,³ miszerint 1586-ban Alibin Husszein hídvégi (ma Szabadhídvég) lovas a bolondvári párkány ostroma alkalmából szerzett érdemeiért Bogárd helységet kapta meg, itt azonban nincs szó erődítésről. Felmerült azonban egy másik értelmezési lehetőség is, Vass Előd a Polgádi olvasatot javasolja, azzal az indokkal, hogy a vár a helyőrségét Fehérvárról kapta, nem pedig a közeli Simontornyról. Véleménye szerint az egy nyugat felől irányuló támadás esetén a Fehérvárt veszélyeztető útvonalat ellenőrizhette.⁴ 2002-ben Hatházi Gábor is foglalkozott Bogárd-dal, illetve Polgárdival, a korábbi kutatás összefoglalását adva.⁵

Legutóbb Hegyi Klára elemezte részletesen a bogárdi párkányra vonatkozó adatokat. Megállapításai szerint a simontornyai szandzsákban két Bogárd feküdt egymáshoz közel. Az első (Sár)Bográd, valamint a tőle nyugatra lévő másik Bogárd, amely 1580. évi szandzsák összeírásban Bogádfalva néven szerepel, és ma Dág, Lajoskomárom és Mezőszilas külterületi részein: Felső-bogárdpuszta, Bogárd, Középbogárd (ez lakott), Kisbogárdpuszta és Alsó-Bogárd nevében él tovább. Hegyi Klára – a Polgárdi névolvasatot nyelvtanilag kizártnak tartva – ez utóbbi tartotta valószínűbbnek, mivel Sárbogárdon palánkvár nyoma nem ismert.⁶

Az első alkalommal 1608. december 9-e és 1609. január 7-e közötti időszakban összeírt palánk valószínűleg a 15 éves háború időszaka alatt, a 17. század elején létesülhetett. Katonaszágát Fehérvártól kapta. Azoknak a hasonló, azonos időben feltűnő őrhelyeknek a sorába tartozott, amelyeket a Sárvíz, a Kapos és a Koppány találkozásának vidékén, a somogyi és a tolnai domb-ság közötti átvjáró megerősítésére építettek. A palánkot valószínűleg felszámolták, mivel 44 azabját ugyanez a zsoldista Fehérváron is számba vette, azzal a megjegyzéssel, hogy Bogádról helyezték át őket.⁷

Részünkről nem kívánunk állást foglalni abban a kérdésben, hogy ezt az erődítményt a mai Sárbogárd közelében vagy tőle nyugatra a másik Bográd mellett kell-e keresnünk. A problémát abban látjuk, hogy az egyik területről sem rendelkezünk olyan adattal, régészeti lelettel vagy egyéb jelenséggel, amelynek alapján egyik vagy a másik helyszínt választhatnánk. A két ismert középkori oklevélben szereplő településnév „vára” utótagja, akár őskori erősségre is utalhat, de mindenképpen korábbi eredetű.

Semmiképpen nem mondható fehér foltnak Sárbogárd és környéke, ahonnan ugyancsak nem ismerünk régészeti adatot. Gondot jelent továbbá az is, hogy nehezen meghatározható, tulajdonképpen milyen erődítménytípust keresünk. Több elképzelés is felmerült. Az egyik ezek közül az, hogy a törökök a Sár-

bogárd – Bolondvár őskori földvárát használták volna fel, hiszen nem egy esetben hasznosítanak őskori erődítményeket a későbbi korszakokban, ez Fejér megyében Szabadhídvég – Pusztavár esetében is megfigyelhető. Minderre azonban eddig régészeti bizonyítékkal nem rendelkezünk. Figyelembe kell venni azonban, hogy a törökkorban csak azokat az őskori földvárakat, középkori templomokat, castellumokat alakítják át, amelyek a hódítók által stratégiaiul fontosnak tartott helyen, vagy annak közelében találhatók. Későbbi vizsgálódás feladatát jelenti az, hogy a Sárbogárd mellett található erősség, bármennyire impozáns is, vajon beillett-e a törökök védelmi koncepciójába.

Felmerült egy korábbi épület átalakításának ötlete is, de ennek sincs régészeti bizonyítéka. Sokkal inkább valószínű az, hogy az oszmánok egy kisebb méretű, alapvetően földből készült erődítményt építettek, melyből akár egy támadás és egy azzal kapcsolatos felégetés, vagy akár egy tervszerű lebontás után ma már nem látszik semmi a felszínen. Ebben az esetben is elmondhatjuk, hogy a talán a szisztematikus légi fotózás adhat újabb eredményeket.

1 FITZ J., 1956a. 13.

2 VELICS A. – KAMMERER E., 1886–1890. I. 401. – Az időpontot Hegyi Klára pontosította. Vö.: HEGYI K., 2007. 1128.

3 FARKAS G., 1962. 9.

4 VASS E., 1989. 82.

5 HATHÁZI G., 2002. 124.

6 HEGYI K., 2007. 1128–1129. – Egy 1491. évi és egy 1513. évi okleveles adat alapján erre a környékre helyezhető egy *Bogathwara* nevű, akkor Veszprém megyei prédiüm is. Vö.: VMHL. I. 206.

7 HEGYI K., 2007. 108–109., 354., 1128–1129.

89 DUNAÚJVÁROS

Intercisa 12. őrtorony

Az Intercisa 12. őrtorony pontos helye nem állapítható meg. A meghatározásának alapját képező egykori 153. magassági pont a Duna partja fölötti meredek oldalú fennsík, a Koszider Asztal szélén helyezkedett el.¹ Napjainkban ezt a területet a Sport utca keleti végén, valamint az egykori óragyár mellett, attól keletre lévő magaslat környékére helyezhetők. Ezen a területen épültek fel korábban az ún. Radar munkásszálló barakkjai is, de ezekből már egy sem áll, jelenleg néhány fával beültetett füves terület (83. ábra).

Paulovics István 1926-ban itt egy őrtornyot azonosított, amelynek egyik sarka a 153. magassági pontnál helyezkedett el. Az őrtorony árka és sánca a felszínen akkor még jól látszódtott, amelyből a kutató egy négyzetes árokkal körbevett *burgus*ra következtetett.² Fitz Jenő szerint ezt a kis, kőből épült tornyot 1950 körül pusztították el, amikor a területét lehordták és – a munkát végző munkások és mérnökök beszámolója alapján – „vastag, jól kötött” római falakat romboltak szét.³ Ha ezek a falak valóban egy őrtoronyhoz tartoztak, akkor az talán Commodus-kori lehetett.⁴ Azonos elhelyezkedése alapján felmerül annak a lehetősége, hogy a Paulovics István által látott árok és sánc ahhoz a kis középkori erősséghez tartozott, amelyet Patay Pál tárt fel a Koszider-Asztalon (lásd a 94. Dunaújváros – Koszider-Asztal alatt). A feltételezett őrtorony léte és az Asztalon régészetiileg bizonyított bronz- és középkori jelenségekhez való viszonya a lelőhely pusztulása miatt már aligha lesz tisztázható.

1 III. katonai felmérés: Coll. XX, Zone 18 (M = 1:75.000), illetve 5262/1 sz. [1882] (M = 1:25.000)

2 PAULOVICS I., 1927. 9. 4. sz. jz. – A 153. magassági pont a 23. oldal 5. képen ábrázolt térképen van feltüntetve. Paulovics István ezt a jelenséget azonosította nemcsak Luigi Marsigli Kisapostag közelében a Dunánál jelölt római erődítményével (amely valójában Annamatia auxiliaris castellumát ábrázolja: Kovács, P., 2005a. 11.), hanem a Rómer Flóris által az egykori dunapentelei Révhez vezető mélyút fölött lerajzolt 8 × 8 öl nagyságú négyzetes őrtoronyal is (RÓMER F., 1866. 77. – ezt az azonosítást elfogadja: FITZ J., 1955. 77–78., 8. kép). A nagy távolságkülönbség miatt Visy Zsolt szerint azonban a Rómer Flóris és a Paulovics István által felmért őrtornyok nem lehetnek azonosak: Visy Zs., 2000a. 74.

3 FITZ J., 1955. 77–78.

4 Erre az időszakra keltezi: FITZ J., 1955. 69, 77–78. 8. kép.; Visy Zs., 1995a. 273.; Visy Zs., 2000a. 75.

90 DUNAÚJVÁROS

Koszider-Asztal

Dunaújváros délkeleti szélén, a Duna jobb partja feletti magasparton egymás mellett két erődített helyet ismerünk. Az egyik a Koszider-Padlás (lásd a Dunaújváros – Koszider-Padlás alatt), a másik közvetlen mellette a Koszider-Asztal. A Dunai Vasmű 1950-ben kezdődött építkezése és az 1963–1964-ben bekövetkező nagy partszakadás következtében (ezekről bővebben lásd a Dunaújváros – Koszider-Padlás alatt) az Asztal teljesen megsemmisült, egykori formáját, jelenségeit csak a korábbi származó dokumentumok alapján tudjuk rekonstruálni.

Az egykori Dunapentéléhez tartozó Asztalt elsőként 1905-ben Könyöki József említi az erődítmények jegyzékében.¹ A Koszider-Padlásra 1950-től kezdődően több éven át folytak régészeti kutatások. Az 1951. évi kutatással egy időben Patay Pál az akkor még ép Koszider-Asztal kis dombján is végzett feltárást. Az alsó rétegekben a Koszider-Padlásra előkerültekkel azonos bronzkori rétegek sorakoztak, de a felső rétegben sok középkori cserép, vas, patics, téglatöredék és kő került elő, habarcs nyoma

nélkül.² Felmérés akkor nem készült az erődítésről, de Bóna István későbbi leírása szerint az Asztal 34 m hosszú és 18 m széles, háromszög alakú kis domb volt a Koszider-Padlástól északra 110 méterre. Patay ennek kb. egyharmadát tárt fel, a többi részét eldőzerolták. Bóna közölt egy vázlatot a Padlásról és az Asztalról, mely szerint az Asztal különálló kis domb volt a Padlástól északra, a Duna feletti magaspárt szélén.³

Az 1963. évi 1:10.000-es méretarányú topográfiai térkép az Asztalt nem ábrázolja, addigra már megsemmisült.⁴ A III. katonai felmérés a Padlás mellett, attól északra ábrázol egy kis különálló dombot,⁵ mely egyértelműen az Asztallal azonosítható. Ugyanezt látjuk a II. katonai felmérésen is.⁶

A Padlás és az Asztal kutatásának történetét legutóbb 2009-ben Nováki Gyula ismertette, itt a Padlás általa 2008-ben felmért mai állapota mellett (28. ábra), az Asztalt is magába foglaló korábbi állapot rekonstrukcióját is bemutatta.⁷

Az Asztal az irodalomban eddig mint bronzkori kis erődí-

tett telep szerepelt, összefüggésben a mellette elterülő Padlás nagy bronzkori telepével. Patay Pál ásatása azonban a bronzkori rétegek felett középkori leleteket is eredményezett és a felszínhez közel kövek is voltak. Így az ásató mai véleménye szerint nem zárható ki itt egy kisméretű középkori erősség léte sem. Ezt azonban az Asztal teljes megsemmisülése miatt már nem lehet ellenőrizni, csak a helyét tudjuk a térképen megközelítőleg jelölni.⁸

1 KÖNYÖKI J., 1905. 283.

2 PATAY P., 1951. passim;

3 BÓNA, I., 1992. 149, 152.

4 Hadtörténeti Intézet, Térképtár. L-34-38-B-b-4. sz. szelvény

5 III. katonai felmérés: 5262/1 sz. [1882] (M = 1: 25.000)

6 II. katonai felmérés: Sect. 55, Col. XXXII (1858)

7 NOVÁKI GY., 2009a. 83 – 90.

8 NOVÁKI GY., 2009a. 87.

91 DUNAÚJVÁROS Rácdomb

Dunaújváros történelmi központjában, az egykori Pentele területén, a Dunához közel található a Rácdomb, melynek tetején áll a késő barokk korban épített szerb ortodox templom (ismertebb nevén Rác templom). Az eddigi ismereteink alapján ugyanazt a helyszínt a történelem során két alkalommal is erősíthették. A rendelkezésünkre álló adatok arra utalnak, hogy ugyanazon a helyen állt a 12–13. században az Andornak nemzetség fa-föld szerkezetű vára és egy török kori palánk. A beépített területen erődítés nyoma ma már nem figyelhető meg, csak írott, képi és régészeti források alapján tudjuk lokalizálni az erődítmények helyét.¹

Az itt létesült török-kori erősség léte a korszakot feldolgozó korábbi irodalomból már ismert volt, de csak Ottendorff Henrik 1943-ban közzétett 1663. évi útinaplójában olvashatók az első hiteles leírások a várról.² 1951-ben kisebb ásatást is végzett a Rácdombon Zolnay László, Héjj Miklós és Holl Imre, ekkor török-kori kerámialeletek mellett egy Árpád-kori fazék is előkerült.³ 1956-ban Fitz Jenő foglalkozott részletesebben a török-kori várral, amelynek építését a zsoldjegyzékek adatai alapján nem sokkal 1661. évi első említése elé tette.⁴ 1974-ben egy helynévi adattár már helyesen Dunaújvárosba helyezi az írott forrásban 1238-ban felbukkanó Andornak várat, 1975-ben Érszegi Géza mégis bizonytalanul, a Kozider-padlás bronzkori földvárának helyére lokalizálja az Árpád-kori erősséget.⁵ Ezzel egyidejűleg Nagy Lajos is a Rácdombra helyezte a török palánkját.⁶

Bóna István az 1238. évi oklevélre és a régészeti feltárásokra hivatkozva úgy gondolta, hogy a 12. században már biztosan állhatott a Rácdombon az Andornak nemzetség kisméretű családí favára. Ő átfogóan elemezte a rendelkezésre álló adatok alapján a török-kori palánk történetét is, melynek megépítését 1635–1637 tájára helyezte.⁶ 1991 és 1993 között B. Horváth Jolán végzett kutatást a Rácdomb területén, amely során 17. századi leletanyag, festett és zöldmázás cseréptálok, kancsók, kályhaszemek és az erődítés nyugati árkanak egy szakasza is előkerült.⁸

Ottendorff Henrik a pentelei palánkról készült rajzán templomtornyot ábrázolt, de Tamási Judit 1991. évi kutatása a templom felmenő falait egységesen késő barokk korinak határozta

meg.⁹ 1999-ben két ízben is végzett a területen leletmentést Keszi Tamás és Pongrácz Zsuzsánna. Az ásatás során egyrészt a 17. századi palánkvárhoz tartozó szemétdöbrökből kályhaszemek, mázas és mázatlan kerámiák, pipák kerültek elő, másrészt a feltételezett Árpád-kori vár mellett fekvő település méhkas alakú szemétdöbrei 12–13. századi leletanyaggal.¹⁰

A Rácdombon létesült török-kori várral eddig a legrészletesebben Hatházi Gábor foglalkozott 2002-ben, aki az addigi kutatástörténet ismertetését és elemzését végezte el, lényegében elfogadva a Bóna István által kifejtetteket.¹¹ Legutóbb Hegyi Klára utalt a török végvárat általa összeállított adattárában Pentelére, ő szintén Bóna adatait ismertette, mivel a palánkról zsoldlista nem maradt fenn. Ennek okát abban látta, hogy a várat a 17. század forrás nélküli évtizedeiben emelték.¹²

Az itt állt, formáját tekintve közelebből ismeretlen korai Andornak várról csak egyetlen okleveles adatunk van 1238-ból, amikor Miklós alországbíró oklevele szerint a pentelei monostor apátja az Andornak nembeliek néhány tagjával perli Pousa comes fia Pétert, aki elfoglalta az Andornak várhoz (*castrum Odornuk*) tartozó két patak közti földet.¹³ A korai vár feltehetően a tatárjáráskor pusztult el. Ezt követően közel négy évszázadig nem volt erődítmény a Rácdombon.¹⁴

A hódoltság korában a törökök fontosnak tartották a szárazföldi és vízi utak ellenőrzését, ezért palánkot építettek az arra legalkalmasabb helyekre. A dunaújvárosi (pentelei) erősség építésének kezdete kérdéses, a források alapján a munka talán az 1630-as években indulhatott meg.¹⁵ A palánk megépítését az indokolta, hogy a Dunaföldvár és Adony (Dzsánkurtarán) között több mint 50 km-es ellenőrizetlen útszakasz volt, ahol mindennaposak voltak a fosztogatások. A legveszélyesebb rész a pentelei mélyút volt, mely körülbelül 100 méter hosszan 25 méter magas löszfalak között vezetett.

A török-kori palánkot elsőként 1663-ban Evlia Cselebi és Ottendorff Henrik leírása említi. Evlia szerint „...a Duna partján egy magas dombon fekvő, négyszögletű, új építkezésű vár ez, sorompó kerítéssel és mély árokkal.” Utal a vár 1661. évi felépítésére is, amikor Batthyány Ádám főkapitány őszi hadjáratának esett áldozatul, de újjáépítése 1663-ra sem készült el tel-

jesen.¹⁶ Ottendorff adatai – ő rajzot is készített a várról – ezt a leírást megerősítik, noha a császári követ silánynak írja le a cölöpökből épített, tapasztott, négy sarkán kerek bástyás, kaputornyos palánkot.¹⁷

A palánk pusztulásának pontos ideje sem ismert, valószínűleg 1686. szeptember 7–8-án a törökök maguk üríthették ki és rombolhatták le. 1686 júliusában még épségben írják le, de Lotharingiai Károly 1686. szeptember 9-én érkező csapatai itt már semmilyen ellenállással nem találkoznak. Nem építik újjá és többet a felszabadító háborúban sem szerepel. Magyar birtokosa Daróczy István részére készített 1689. évi összeírásból annyit tudunk meg, hogy a vár területén lévő 40 házba az elmenekült török őrség helyére a váraljai település rác parasztjai költöztek be.¹⁸

1 Erre az erődítményre utalhatnak a Pesty Frigyes helynévgyűjtésében itt szereplő *Vaskapu és Táborállás* helynevek. – VÖ: PESTY F., 1864–1865. 199.

2 HERMANN E., 1943. 40.

3 BÓNA I., 1954. 24–27.; FITZ J., 1956a. 5.

4 FITZ J., 1956a. 3–5.

5 KRISTÓ GY. – MAKK F. – SZEKFÚ L., 1974. 4.; ÉRSZEGI G., 1975. 12., 13., 15., 39. 35.sz.jz.; ÉRSZEGI G., 1978. 285.

6 NAGY L., 1975. 44.

7 BÓNA I., 1997. 7, 14–29.

8 BÓNA I., 1997. 22.

9 TAMÁSI J., 1993. 78. – Hatházi Gábor szerint a kérdés mégsem tekinthető lezártnak, mivel a templomhely esetleges kontinuitása nyitott kérdés maradt, ásatásra nem került sor. VÖ: HATHÁZI G., 2002. 108. 24.sz.jz.

10 KESZI T., 2002. 198–199.

11 HATHÁZI G., 2002. 108–110.

12 HEGYI K., 2007. 96. 44. jz., 422.

13 DL 3628; ÉRSZEGI G., 1978. 285. (1.sz.); GYÖRFFY GY., 1987–1998. II. 400.

14 BÓNA I., 1997. 7.

15 FITZ J., 1956a. 3–4.; BÓNA I., 1997. 21–22.

16 EVLIA CS., 1904–1908. II. 209.; NAGY L., 1975. 44.; HATHÁZI G., 2002. 109.; HEGYI K., 2007. 96. 44. jz.

17 HERMANN E., 1943. 41–42.; BÓNA I., 1997. 23–24.; HATHÁZI G., 2002. 108. – Ritka érdekes jelenség, hogy Evlia Cselebi és Ottendorff Henrik éppen ugyanazon a napon, 1663. július 14-én írják feljegyzéseiket Penteléről.

18 BÓNA I., 1997. 24–29.; HATHÁZI G., 2002. 109–110.

92 ELŐSZÁLLÁS földvár

Először Erdélyi István 1961. évi jelentésében említi az Előszállás és Nagykarácsony határában lévő „földvárat.” Az itt „körülárkolt kurgán”-ként minősített objektum kör alakú árok-ból állt, átmérője kb. 40 lépés volt. A felszínen a fű alatt paticsrögök és 10–11. századi cserepek voltak.¹ Valószínű, hogy az a feljegyzés is erre a várra utalt, amelyben 1965. november 2-án Kovács Ernő arról értesítette a székesfehérvári múzeum régészét, Kralovánszky Alánt, hogy a Határvölgy – Róbertvölgyi részen, a kukoricásban egy földvárat talált. A sánc alakja és a területen lelt edénytöredékek díszítése alapján ezt avar korinak vélte. Megállapította, hogy a felszíni szántástól eltekintve a terület még nem volt háborgatva. A sok edénycserép közül néhány díszített volt.

1999 nyarán Miklós Zsuzsa és Terei György légi felvételeket készített a területről. Az itt vetett gabonában azonban semmilyen jel nem mutatott egy erődítmény meglétére. A kutatók 2010 tavaszán az Előszállás-Szőlőhegytől 800 méterre délre, a magaspárt szélén légi felvételen rögzített helyszínt keresték fel. Bár a fénykép alapján ígéretesnek tűnt a terület, a terepbejárás során erődítésre utaló nyomot nem találtak. Hangsúlyozni kell, hogy Előszállás és Nagykarácsony környékén nehéz az előzőekben idézett rövid, pontatlanul meghatározást adó leírásokból tájékozódni, mert kis területen belül több erősség is található.² Mint a megyében másutt is, a síkság itt gyakran hirtelen 15–20 métert emelkedik, magaspártot alkot, amely a magasabb részen ismét sík területet képez. E földrajzi forma szélén másutt gyakran létesítettek erősséget. Feltételezhető, hogy ebben az esetben is erről lehet szó, valószínűleg a magaspárt szélén lehetett az erődítés, melyet jelenleg pontosan nem tudunk helyhez kötni.

1 Erdélyi István: Előszállási ásatási napló. 1961. április 10–13. MTA Régészeti Intézet

2 Előszállás, Mezőfalva és Nagykarácsony területén található: Előszállás – földvár, Mezőfalva – Bolondvár, Nagykarácsony – Ménesmajor I., II., és Nagykarácsony – Zöldhalom. – lásd az egyes leírásoknál!

93 ENYING kastély

Az eredetileg Veszprém megyéhez tartozó Enyingen állt egykori későközépkori eredetű kastély pontos helye nem ismert, feltehetően a település mai belterületén állhatott. Az eddigi kutatások több helyszínt is megjelöltek a kastély helyeként, de egyértelmű bizonyítékok jelenleg egyik helyszín mellett sem szólnak.

Az erődített enyingi kastély emléke a településen még a 18. század közepéig is élt, erre két, e korból származó térkép is utal, amelyeken Enying – Hening néven – vízvárként van jelölve.¹ Az 1964-ben megjelent Veszprém megyei helytörténeti lexikonban találjuk az első konkrét utalást az objektumra, eszerint középkori birtokosa, a Török család épített itt kastélyt, amit a források felváltva castellumnak, fortalitiumnak és kúriának neveznek.²

1982-ben Nováki Gyula és Skerletz Iván, majd 1997-ben Terei György végzett terepbejárást a településen. Megállapításaik szerint Enying északi részén, a mai Templom utca – Vár utca – Bástyá utca által alkotott, minden oldalról völgyekkel határolt háromszögben kereshető az egykori erősség. Egykori méretére, formájára csak az utcaszerkezet ad támpontot. Az erődítmény építésére kiválóan alkalmas terep áttekintését zavarja, hogy a 20. században a völgyek oldalait téglafallal erősítették meg, melyek első látásra egy késő középkori vár téglafalainak tűnnek. Az újkorban a településen keresztül vezették át a 64-es utat. Ez olyan földmunkákkal járt, amelynek során fontos részeket pusztítottak el.

1985-ben Degré Alajos tett közzé részletes, forrásokon alapuló adatokat az enyingi kastélyról, illetve Enying késő-középkori és török-kori birtokviszonyairól.³ 1994-ben jelent meg Enyingi Török Bálint Okmánytára, amelyben további adatokat találhatunk az enyingi erősség 1526 utáni történetéről.⁴

Tóth Dezső 1995. évi kéziratos városmonográfiája szerint: „A hajdani castellum létét látszik alátámasztani az építkezések során talált löszbe vájt – felehetően – alagút szakaszok, melyek több helyen, így a Vár utca 7., 8., 15., 16., Templom utca 8., Bástyá utca 2. szám alatti lakóházak építésénél komoly alapozási gondot okoztak. A megtalált, átlagos parasztpince nagyságú, 1-3 méteres hosszúságú járatszakaszokban sem emberi maradványokat, sem eszközöket (edény, fegyver stb.) nem találtak. Már a 19. században találkoztunk a Vár utca, Bástyá utca, elnevezéssel, feltehetően a történelmi tradíció ápolásáról vagy a szájhagyomány földvárrol szóló korabeli megelevenítéséről van szó.”⁵ Mindezek megegyeznek azzal a helyi hagyománnyal is, amely úgy tudja, hogy a Vár utca, Templom utca által határolt területen 1789–1792 között épült református templom, a régi enyingi vár helyén lévő magaslaton, a „várdombon” létesült.⁶

Legutóbb, 1999-ben Koppány Tibor foglalta össze a kastélyra vonatkozó adatokat. Adattárában arra is utalt, hogy a kastély a hódoltságot túlélve, még 1702-ben is állt. A középkori kastély falait a ma is fennálló, a település déli részén fekvő Batthyány

kastély épületében feltételezte.⁷ A 19. századi építészeti formákat mutató épületben eddig még nem került sor régészeti kutatásra.

Legkorábban 1458-ban mutatható ki a Török család birtoklása Enyingen, mivel ekkor már innen veszi előnevét Török Ambrus, akit így egy hatalmaskodás kivizsgálása során említene.⁸ 1463-ban Enying másik részbirtokos családja, az enyingi Nemes család tagjai elzálogosítják Török Ambrusnak és gyermekeinek enyingi egész birtokrészüket egy curia kivételével.⁹ A zálogbirtokot 1469-ben megveszi Török Ambrus, és ettől kezdve már kizárólagos birtokos Enyingen.¹⁰

A kastélyt – Koppány Tibor szerint – Török Ambrus vagy fia, Imre emeltethette, a 15–16. sz. fordulóján, amikor a Török család a mezővárosi szintet elérő Enyinget a hozzá tartozó tíz falu önálló birtokközpontjává szervezte.¹¹ A források hiányában pontosan nem ismert, hogy az 1510-es években Enying milyen módon került a Héderváryak kezére, – csere, zálogbirtok, ill. kijelölt gyámkénti jogviszony egyaránt lehet, – mindezenre 1515-ben Héderváry Ferenc több birtokát, köztük Enyinget és az ott álló házat (*cum domo et curia nobilitari*) nemesi telekkel is feleségének Borbála asszonynak zálogosítja el, mivel 20.000 arany forintot érő ékszereit mint jajcai bán Jajca várának fenntartására költötte el.¹²

Ennek ellenére 1521-ben a király a még kiskorú Török Bálinttól kobozta el a kastélyt és az uradalmat, majd II. Lajos még ugyanabban az évben a birtokot a kastéllyal Batthyány Ferencnek adományozza.¹³

Enying 1521. évi birtokadományozása ellen 1527-ben Héderváry Ferenc tiltakozott, azt sajátjának tekintette, sőt elzálogosította 3000 aranyért Kolowrathi Kossack Jánosnak és feleségének Csáky Annának. Mindezen túlmenően igényt tartott Enyingre Bekény Benedekné Dóczy Anna is, aki az ellen tiltakozott, hogy enyingi várnagya, Lázár deák a kastélyt és az uradalmat kényszerítés hatására kiadta kezéből. Egy 1527-ből származó adat szerint a kastély kőből épült.¹⁴

1526 novemberében Héderváry Ferenc Ozora és Tamási várakat tartozékaikkal együtt feleségének és sógorainak adta. Ozora tartozékai között Enying (*Enningh*) is szerepelt.¹⁵ 1528-ban Héderváry Ferenc tiltakozott a fehérvári keresztesek konventje előtt, birtokai, különösen az enyingi nemesi kúria (*curie nobilitaris*) elidegenítése miatt Batthyány Ferenc ellen.¹⁶ Batthyány Ferenc 1529-ben 1000 forintért elzálogosította Enyinget Somogyi Ferencnek.¹⁷ 1536-ban Bekényi Benedek özvegyének kezén van. 1538-ban a két király közötti összecsapások idején Enying castellumát Bakics Péter égette fel és a várnagyát is megölte.¹⁸

Ezt követően 1541-ben Ferdinánd király új adományként adta Enyinget Batthyány Ferenc királyi tanácsosnak. Ferdinánd adománylevelében elismerte, hogy a zavaros időkben az enyingi erődítmény és az uradalom „hűtlenek” vagyis a királlyal szembenállók kezére került. Az új adomány arra utal, hogy

Batthyány feltehetően nem tudta bemutatni II. Lajos eredeti adományozó oklevelét, sőt az új adomány idején sem volt Enying birtokában.¹⁹ 1542-től viszont Enying újra a Batthyány-aké, akik a 20. századig birtokolják.²⁰

A török hódoltság korából a kastélyra vonatkozóan adatot nem ismerünk, de ezt követően, 1702-ben egy emeletes, romos castellumot említenek Enyingen.²¹

1 OSzK. Térképtár. TK 250 (1769 után), TK 2276 (18.sz. közepe) – Az utóbbi térképet részletesen elemzi: BENDEFY L., 1976. 134–135.

2 VMHL. 181.

3 DEGRÉ A., 1985. 9, 11.

4 BESSENYEI J., 1994. passim

5 TÓTH D., 1995. 39–40.

6 <http://www.enying.hu/article/index/id/3> [A letöltés ideje: 2011. március 20.]

7 KOPPÁNY T., 1999. 140. – A jelenleg fennálló kastély a műemléki szakirodalom szerint valószínűleg egy 18. századi kúria felhasználásával épült a 19. sz. első évtizedében. Vö.: ENTZ G. A. – SISA J., 1998. 69; VIRÁG Zs., 2002. 58.

8 DL 15268

9 DL 88385 – Nem igazolható, hogy az 1463-ban említett curia azonos lenne a későbbi kastéllyal vagy annak helyével, ugyanakkor a curia abban a korban épület nélküli nemesi telket is jelentett.

10 DL 88473; DL 88474; CSÁNKI D., 1897. 288.

11 KOPPÁNY T., 1999. 140.

12 HédOkI. I. 551. (380. sz.)

13 ZIMÁNYI V. – BAKÁCS I., 1962. 12; KOPPÁNY T., 1999. 140; VMHL. 181. – Az adományozó oklevél: DL 101551 ahol az enyingi nemesi ház (curia nobilitaris) szerepel, mint a hűtlenné vált Héderváry Ferenc nándorfehérvári bán korábbi birtoka, amely királyi kézre háramlott. A király 1521-ben azért kobozta el Enyinget Török Bálinttól, mivel Nándorfehérvár 1521. évi török ostroma és elfoglalása idején nem tartózkodott a várban. Az adományt Batthyány 1522-ben újból megkapja: DL 101556, 101557. – Vö.: DEGRÉ A., 1985. 9.

14 DEGRÉ A., 1985. 9.

15 Csáky O. II. 560, 561.

16 HédOkI. II. 6–7. (10.sz.)

17 KözLev. 171–176. (79.sz.)

18 BESSENYEI J., 1994. XXII, XXXVI. 10. sz.jz., 156–157. (211.sz.)

19 DEGRÉ A., 1985. 9; FARKAS G., 1989. 205.

20 BESSENYEI J., 1994. XXXVI. 10. sz.jz.

21 MOL E 156 (U. et C.) Fasc. 37. No. 17. 65; U. et C. IV. 61; DEGRÉ A., 1985. 11.

94 ERCSI Matrica 3. őrtorony

A z Erccsivel szemben fekvő szigetújfalui burgus (Matrica 13.) pozíciója és az Erccsin átmenő római út alapján Visy Zsolt biztosra veszi legalább egy őrtorony létét Ercsi belterületén. Az indirekt adatok azonban nem elegendőek a pontos lokalizációhoz.¹

1 Visy Zs., 2000a. 66.

95 ERCSI vár

E rcsi egykori, ismeretlen helyen állt török erődítményéről először Evlia Cselebi útleírásából értesülhetünk, aki kevésbé részletesen ismerteti, mint a szomszédos Dzsánkrurtaránt. „...A 935. esztendőben (1529) egy Erdzsín nevű mir-i liva [szandzsákbejj] Isten iránt való szeretetéből a hadi zsákmányból építette ezt s az ő nevére maradt ismeretes. Ez is egyike azoknak a szép váraknak, amelyeket Zerín-oglu felégetett az 1072. évben (1661), amikor én szegény Erdélyben voltam. Utóbb Iszmáil budai pasa a várat felépítette, s még erősebbé tette, mint előbb volt. A várban ötven deszkatejű katonaház hadiszertár, magtárak, khunkjár dzsámi és keletre néző egy kapuja van. Egyik oldalán meredek árok, s az árok felől magas domb van. Az ellenség a várat innen támadja. Jelenleg kétszáz katonája és

parancsnoka van. Ágyúja és felszerelése nincsen. Külvárosa dombos helyen lévén, csak árka maradt meg. Van egy új szép fogadója és negyven boltja. Ennek az elpusztult városnak árkan kívül csupa rácszott kerítésű kert van...”¹

1956-ban Fitz Jenő foglalkozott vele, aki, abból kiindulva, hogy először az 1628–1629. évi zsoldjegyzékben szerepel, építését a 17. sz. elejére helyezte.² 1999-ben Koppány Tibor közölte azt az adatot, miszerint az Erccsiben álló ismeretlen eredetű és korú kastélyt 1526-ban említik, amikor a Mohács felé vonuló II. Lajos király szállt meg benne. Koppány szerint a törökök 1541 után palánkvárat építettek belőle.³

2002-ben átfogóan, a korábbi kutatási eredmények áttekintésével Hatházi Gábor foglalkozott az erődítéssel. Építését egy

forrás alapján 1627-re helyezte.⁴ Legutóbb Hegyi Klára tette közzé adattárában Ercsi párkányának 1628–1630 közötti évekre vonatkozó zsoldösszeírásait.⁵

A Hatházi Gábor által fellelt forrás szerint 1627 júliusában Tassi Gáspár budai követ Eszterházy Miklós nádorhoz intézett jelentésében a következőket írja: „... a vezér ... a boszniai pasa táborába ment, azt mondá a tihaja ... De hazugság volt, mert nem azért ment, hanem Ercsi nevű palánkot építteti, négy mér-föld Budától, és tapasztatja... Igen jó lesálló hely volt, ezt mondják, az az Ercsi, csatázó üdőben.” Mindez arra utal, hogy Evlia Cselebi állítása ellenére a palánk nem korábbi eredetű.⁶ Létesítése a tizenöt éves háború tapasztalatai alapján a Buda körüli egyben a Duna melletti védőgyűrű erősítését szolgálta. A Fitz Jenő által idézett 1628–1629. évi török zsoldlista Hegyi Klára szerint nem tartalmazza a teljes őrséget, csak a lovasok és az azabok számát. 1642–1645 között a palánkot kijavították, az építkezés elhúzódnását feltehetően egy 1644. évi hajdú rajtaütés okozta. A felhasznált famennyiségről és áráról források tanúskodnak.⁷

1661-ben, mint sok más palánkot a Batthyány – Souches-féle hadjárat elpusztítja, de 1663-ban Evlia Cselebi már a helyreállított erősségről ír. Ekkor 200 védőt említ benne a parancsnokon kívül, ami Hegyi Klára szerint a valós létszám lehet.⁸ Keresztény kézre kerülésének pontos időpontja vitatott, Bóna István szerint 1686 júniusában már magyar fennhatóság alatt van, a biztos adat azonban szeptember 7. Valószínű, hogy a palánk rossz állapotban került magyar kézre, hiszen egy évvel később Hasslingen tábornok meg sem említi, és a Rákóczi szabad-

ságharc alatt sem használták. Mindenesetre birtokosai a Szapáryak még 1686-ban átveszik és összeírják, ami katonai szerepének megszűnését jelzi.⁹

Ercsi területén erődítésre utaló nyomot nem ismerünk, és a falu helytörténetével foglalkozó szakemberek sem tudták még azt lokalizálni.¹⁰ 1931-ben Dr. Polgár Iván talált egy Dunából ki-kotort, feltehetően török kori kardot. Ottendorff Henrik 1663. évi rajza alapján feltételezhetjük, hogy a palánk az akkor is használt római limesút és a Duna között állhatott, ami a mai település belterületén lévő löszplató délkeleti szélét jelenti. Természetesen nem zárható ki, hogy a palánk a Koppány Tibor által említett, közelebbről ugyancsak ismeretlen castellum felhasználásával épült meg.¹¹

1 EVLIA CS., 1904–1908. I. 213., – idézi még: FITZ J., 1956a. 9.

2 FITZ J., 1956a. 9–10.

3 KOPPÁNY T., 1999. 141. – Horváth Richárd lektori véleménye szerint II. Lajosnak Ercsiből keltezett 1526. évi oklevele nem ismert, ugyanakkor mivel Ercsi egyházi birtokként az itteni ciszterci apátságé volt (Vö: ENGEL P., 2002. passim), egy itt álló kastély léte szerinte eléggé bizonytalan.

4 HATHÁZI G., 2002. 116–117.

5 HEGYI K., 2007. 685.

6 HATHÁZI G., 2002. 116.

7 FITZ J., 1956a. 9.; HATHÁZI G., 2002. 116.

8 HEGYI K., 2007. 685.

9 HETÉNYI I., 1985. 75.; BÓNA I., 1997. 26.; HATHÁZI G., 2002. 117.; HEGYI K., 2007. 685.

10 Takács Miklós szíves szóbeli közlése.

11 HATHÁZI G., 2002. 117.; KOPPÁNY T., 1999. 141.

96 KULCS Vetus Salina 4. őrtorony

Fitz Jenő Kulcs falu üdülőtelepén, „a kőhányási dunai kilométeroszloptól 100 méterre, északra” egy felszínen is megfigyelhető őrtoronyról számolt be.¹ A területéről gyűjtött leletanyagra hivatkozva a tornyot I. Valentinianus korára keltezte.

Pontos lokalizálása azonban már Visy Zsoltnak sem sikerült, az általa használt, 1940-ben készült légi felvételen² ugyanis őrtoronyra utaló jelenségnek nem látszott semmi nyoma. Így csak indirekt adatok alapján feltételezte, hogy ez az őrtorony a Kulcsról a Duna partra vezető út északi oldalán, egy közvetlenül a Duna partján fekvő dombon állhatott.³ Ezt a lokalizációt a helyszínen tereprendezeit végzők beszámolóira, néhány leletre és a terület Csepel-sziget déli végével szemközti stratégiai fontosságú fekvésére építette. A Kulcs környéki *ripa*-szakaszon ez a feltételezett katonai objektum lenne eddig az egyetlen olyan adat, amelyből egy Duna partjára telepített őrtorony há-lózatra következtethetnénk.

1 FITZ J., 1970. 165.; FITZ J., 1976e. 100.

2 HI 69427.

3 VISY ZS., 2000a. 70.; VISY ZS., 2003a. 75.

97 SZÉKESFEHÉRVÁR

Öreghegy 2. (Hadzsi Musztafa pasa tornya)

Az Öreghegy a mai Székesfehérvár keleti részén, a történelmi belvárostól kb. 4,5 km-re keletre, a 70-es úttól (Budai út) északra terül el. Legmagasabb pontján, az újjáépített Szent Donát kápolna helyén állt a török korban Kara Murteza pasa tornya (ld. ott). Vannak ugyanakkor adatok arra is, hogy ezen kívül egy másik törökkori őrtorony is volt az Öreghegyen a szőlőkben: Hadzsi (Hadsi) Musztafa pasa tornya.

Erről a másik toronyról legkorábban Evlia Cselebi 1664. évi beszámolójából értesülünk.¹ Ezt követően 1932-ben Schoen Arnold utalt az építményre a Székesfehérvári Szemle egyik cikkében, miszerint Vanossi Antal jezsuita szerzetes 1756 májusában egy levelében utal a jezsuiták szőlőbéli – a később *Belvedere*-nek nevezett – emeletes házának rajzára, amely Hadsi Mustafa pasa szőlőbéli tornyának helyén épült.² Nem sokkal később Brunner István viszont már arra utalt, hogy a szőlőhegyen volt Hadzsi Musztafa pasa 17. századi nyaralója, amelynek romjából épült 1756-ban a jezsuiták későbbi püspöki szőlő hajléka.³ 1966-ban a Székesfehérvár műemlékeit bemutató kötet is említi a törökkori toronyokat, amelyek a 18. sz. elejéig álltak fenn; Hadzsi Musztafa pasa tornyát a jezsuiták szőlőjének építése tüntette volna el.⁴

Később Siklósi Gyula több cikkében is utal erre a másik erődítményre.⁵ Megállapításai szerint Hadzsi Musztafa (ő Evlia itt jártakor, 1664-ben volt fehérvári szandzsákbej) tekinthető az őrtorony építetőjének, s e torony köveiből emeltették 1774-ben Michael Grabner tervei alapján a jezsuiták a szőlőbéli préházukat.⁶ Legutóbb a 2009-ben megjelent székesfehérvári műemléki topográfia is utal a toronyra, eszerint Hadzsi Musztafa tornya a későbbi jezsuita szőlőben volt, melynek romjaiból építették a jezsuiták a püspöki szőlők borházát, amit ma óvodaépületként használnak.⁷

Magáról a toronyról, illetve a feltételezhetően a torony köré épített földsáncról – amely a Kara Murteza pasa tornyához hasonló lehetett – semmilyen közelebbi adatunk nincs. Evlia Cselebi leírásából csak azt az adatot lehet elfogadni, miszerint ez a torony később épült, mint a másik, az Öreghegyen lévő őrtorony.

A pontos helyszínt, vagyis az egykori torony helyét, illetve a jezsuiták későbbi szőlőjét, amelyet a rend felosztását követően a székesfehérvári püspökség vehetett át a szakirodalom nem közli. A jezsuita rend levéltárból származó 1766. évi térkép alapján,⁸ – amely a jezsuiták szőlőhegyi birtokát (ingatlanát) ábrázolja, – Sárközy Sebestyén a helyszínt a mai utcahálózaton alapján tudta azonosítani. Így az Öreghegyen az egykori jezsuita birtok a mai Nyitrai utca – Zobori utca – Milleniumi út által határolt tömbbel azonos, amelyen belül ma a Püspökkertváros nevű út pontosan ahhoz az épülethez vezet fel, amely már az említett 1766. évi térképen is szerepel. Ez feltehetően Hadzsi Musztafa nyaralója, vagy az általa épített kolostor lehetett a hegyoldal nyugati oldalában, s amely később jezsuita, majd püspöki tulajdonban volt préházzá épült át. Ma óvoda. A birtok eredeti felső határa, egyben annak keleti sarka a 180,2 m

tszf. magasságú helytetőre nyúlt fel, amely már szinte az egyedüli alkalmas hely lehetett Hadzsi Musztafa pasa tornyának, illetve erődítményének elhelyezésére.

Mindezek alapján a törökkori erődítményt a mai Uzsoki utca végébe, illetve a Milleniumi emlékmű környékére helyezhetjük, de ennek igazolását csak egy jövőbeli régészeti kutatástól várhatjuk.

1 EVLIA CS., 1904 – 1908. II. 49: „Utóbb, mikor a fehérvári szőlők annyira sokasodtak, hogy az erődítmény nem volt elég, akkor a jelenlegi váli Hadzsi Musztafa pasa e szőlőknek alkalmas helyén egy másik tornyot építtetett, mely Murteza pasa tornyánál erősebb. Kapuja négy ember termetének megfelelő magasságú s felvonó kötelekkel húzzák fel. Ebben is ötven vitéz, ágyú, puskák és más fegyverek állnak készen. Ha a szőlőkben időző emberekre ellenség tör, az ellenséget öt órányi távolból is meglátják s ágyút sütnek el és ezzel a szórakozó embereket mind az erődítmény alá hívják. Ha mégis előfordulna, hogy az ellenség foglyot vinne el, azt üldözőbe veszik és elbocsátatják vele.”

2 SCHOEN A., 1932. 59.

3 BRUNNER I., 1935b. 56.

4 FITZ J. – CSÁSZÁR L. – PAPP I., 1966. 31, 32, 41. – A toronyon kívül Hadzsi pasa zárvieja (kolostora), és Hadzsi pasa csorgója jelzik itteni építőtevékenységét.

5 SIKLÓSI GY., 1989. 29; VERESS D. CS. – SIKLÓSI GY., 1990. 245, 256; SIKLÓSI GY., 1991. 53.

6 SIKLÓSI GY., 1991. 53.

7 ENTZ G. A., 2009. 58, 338. – A jelenlegi óvoda pontos helyét azonban a topográfia nem közli. Az épület azonosítását az M = 1: 25.000-es térképsorozat L-34-25-B-d sz. lapja alapján lehetett elvégezni.

8 MOL S 139 No. 0028. Jezsuita rendi térképek. Vineae S. J. in promonthorio Albaregalensi existentes. 1766.

További kutatást igénylő, bizonytalan-, illetve
tévesen várnak tartott helyszínek, objektumok és adatok **|||**.

ADONY kastély

Az Adonyban állt késő középkori kastélyt (castellumot) egyedül Koppány Tibornak a magyarországi kastélyokról szóló munkája említi.¹

A források szerint Adonyt, mint a Csepel-szigethez tartozó birtokot 1424-ben Zsigmond király Borbála királyné használatára engedte át, mely adományt az országnagyok is megerősítettek.² Mátyás király 1463-ban ideiglenesen Szakolyi Péter temesi ispánnak adta az ekkorra már jelentős, mezővárosként megjelölt települést, de a következő évben Magyar Balázs és testvére Kelemen kapnak rá adományt.³ Magyar Balázs egyetlen lányát, Benignát, Kinizsi Pál vette feleségül. Ennek kapcsán 1472-ben Magyar Balázs és Kinizsi Pál között kölcsönös örökösödési szerződés jön létre, melyet még ugyanabban az évben és 1474-ben Mátyás király is megerősít.⁴ Kinizsi Pál halála (1494) után Adony továbbra is (Magyar) Benigna és általa második férje Horváth Márk birtoka.⁵

A kastélyt – Koppány Tibor szerint – csak egy 1490-ből származó oklevél említi.⁶ Későbbi említése nem ismert. Hatházi Gábor felvetette annak a lehetőségét, hogy amikor II. Lajos király útban Mohács felé, 1526. július 31-én Adonyban keltezi több oklevelét, akkor feltételezhetően e kastélyban szállt meg.⁷

Koppány Tibor szerint a kastélyt Kinizsi Pál építtette, ugyanakkor arra is utalt, hogy a terület török kézre kerülése után török végvár lett.⁸ Ennek alapján Hatházi Gábor szerint az is elképzelhető, hogy Evila Cselebinél olvasható „rombadólt templom” azonos lenne az egykori, Kinizsi által épített kastéllyal.⁹

Figyelemmel arra, hogy sem a kastély helye, sem az adonyi török kori erősség (Korkmaz / Dzsánkurtara) helye nem ismert, nem tartjuk igazolhatónak azt a megállapítást, hogy a törökök a kastély köré építették meg adonyi palánkvárukat.

1 KOPPÁNY T., 1999. 110.

2 CSÁNKI D., 1897. 307.; ZsO. XI. 583, 584, 598, 997. – Adony csak az 1424. május 25-i megerősítő oklevélben szerepel.

3 ZICHY O. X. 192, 230.

4 ZICHY O. XI. 55, 84.

5 CSÁNKI D., 1897. 307. – A birtokjogot II. Ulászló 1495-ben megerősíti.

6 DL 93605; KOPPÁNY T., 1999. 110. – Horváth Richárd lektori véleménye szerint a hivatkozott oklevélben nincs szó kastélyról, ugyanis Kinizsi oklevele: „Ex oppido nostro Adon” kelt. Szerinte 1569 előtt semmiféle erődítés nem volt itt, így érthető, hogy miért nem lehet megtalálni sem. Erődítményt maga Csánki sem említ. Vö.: CSÁNKI D., 1897. 307.

7 HATHÁZI G., 2002. 114.

8 KOPPÁNY T., 1999. 110.

9 HATHÁZI G., 2002. 114.

ADONY Vetus Salina 1. őrtorony

Az Adonytól délre húzódó Adonyi-főcsatorna kanyarulatától dél-felé 750 méterre, a limesút nyomvonalától nyugatra, részben egy dűlőút alatt, részben attól északra egy 1940-ben készült légi felvételen valószínűleg egy kettős árokkal körbevett őrtoronyra utaló jelenségek láthatók.¹ Ezek a légifotón egy négyzet alakot közrefogó kettős sötét sávként mutatkoznak, ahol a külső 50 × 50 méter, a belső 28 × 28 méter nagyságúra becsülhető, közepén magát a tornyot sejtető sötét foltal. A lelőhelyen mindezek és a limesúthoz viszonyított elhelyezkedése alapján egy késő római, talán I. Valentinianus-kori őrtoronyra következtethetünk.²

1 Visy Zs., 2000a. 99. kép északi része.

2 Visy, Zs., 1995a. 273.; Visy Zs., 2000a. 69.

ADONY Vetus Salina 2. őrtorony

Adonytól délre kb. 4,5 km-re található a Szentmihály-hegy, amelynek meredek, keleti oldalának szélén, a limesút felett egy 1940-ben és egy 1955-ben készült légifelvétel egy őrtornyot valószínűsít.¹ A fotó az őrtorony kettős árkának nyugati szakaszát mutatja, ahol az 5-6 méter széles árkainak oldalhosszúsága kívül 43 m, belül 25 méterben adható meg. A két árok 30 × 30, illetve 15 × 15 méteres területet öveznek.² Visy Zsolt terepbejárása csak néhány keltezhetetlen kerámiatöredéket eredményezett.

1 Visy, Zs., 1995a. 273.; Visy Zs., 2000a. 99. és 102. ábra.

2 Visy Zs., 2000a. 69–70.

ADONY Vetus Salina 11. őrtorony

Egy 2008-ben készült műholdfotón¹ egy eddig nem azonosított őrtorony árkai látszanak Adonytól délre a Zsellér dűlő délkeleti szélén, a 6-os főút és az M6-os autópálya, valamint a Budapest – Pécs vasút beszőgelésében, úgy fél kilométerrel északabbra attól a helytől, ahol a vasút és az autópálya nyomvonal a nyugat felé eltávolodik a főúttól. A közvetlenül a 6-os főút nyugati oldalán, a főúttól mintegy 100 méterre található torony, 930 méterre északnyugatra fekszik attól a hídtól, ahol a 6-os főút keresztezi a Szent Mihály hegy északi lábánál levő tavat a Dunával összekötő csatornát.

Az Őrtorony eredetileg közvetlenül a Duna partján helyezkedhetett el, mivel attól keletre, a 6-os főút keleti oldalán, a mai Kis-Duna rét egykor Dunameder volt. A 2008-as műholdfotón jól felismerhető a limesút nyomvonala is, amely közvetlenül a torony külső árkának keleti oldala mentén fut. Tájéolásuk is azonosnak tűnik. A fotón halványan látszódnó jelenségek alapján itt egy dupla, négyzetes árkokkal határolt Őrtorony sejthető. Külső árkainak oldalhossza valamivel kevesebb, mint 50 × 50 méter, a belső ároké pedig ennek a fele lehet. A külső árok sarkai – a méretben is egyező Matrica 5 és 14 tornyokhoz hasonlóan – derékszögben találkoznak, míg a belső árok sarkai lekerekítettnek tűnnek. Az Őrtorony feltételezhető mérete, alaprajza megfelel a limesszakasz késő római Őrtornyaiéval, ezért minden bizonnyal velük egyidős lehet. A torony léte azonban hitelesítést igényel, amely lehet alkalmasabb időben készült légifotó vagy régészeti ásatás. (Környezete alapján csak ezt az Őrtornyot ábrázolhatja egy közelmúltban, Szabó Máté által készített légifelvétel.² Ez alapján Visy Zsolt, Lóki Róbertnek és Szabó Máténak sikerült igazolnia a torony létét. A Vetus Salina 11 elnevezés is tőlük származik, amelyet mi is átvettünk.)

1 <http://maps.google.com/maps> [Szélesség: 47° 5'0.20"É, Hosszúság: 18°52'31.28"K]

2 Visy, ZSOLT. – LÓKI, RÓBERT – SZABÓ, MÁTÉ: Scientific research of ripa Pannonica. http://www.danube-limes.eu/userfiles/file/KOMMUNIKACIO/Kiadvanyok/3_2_4_Scientific_research_of_ripa_Pannonica_final%5B1%5D.pdf, 7, 9, a tornyot ábrázoló fotó: 26.

BAKONYKÚTI

Könyöki József 1905-ben elpusztult várként említi munkájának adattárában.¹ Gerecze Péternél ugyanez jelenik meg.² Fülöp Gyula többször végzett terepbejárást a település környékén, elmondása szerint,³ várnak itt nincs nyoma, sőt olyan helyet sem talált, ahol valamikor erődítés lehetett volna.

1 KÖNYÖKI J., 1905. 365.

2 GERECE P., 1906. 302.: „Régi várnak helye.”

3 Fülöp Gyula szíves szóbeli közlése, segítségét ezúton is köszönjük.

BALINKA-KISGYÓNBÁNYA Szalmavár

Mind a 1:10000-es térképen,¹ mind a turista térképen megtalálható Balinkától ÉK-re, Kisgyónbányától É-ra a Szalmavár helynév, mely nagyobb területet jelöl meg. Skerletz Iván és Terei György eddigi kutatásai eddig nem hoztak olyan eredményt, amely bizonyítaná, hogy a területen erődítés volt.

1 L-34-25-A-b-1 sz. szelvény

BALINKA Várhegy

Balinkától délkeletre kb. 1 km-re, az erdős fennsík szélén északnyugat irányába kiugró hegy a Vár-hegy (tszf. magassága 310 m). Egészen lapos, széles, hosszan elnyúló hegytető, pereme nincs, oldala lankás, csak észak felé meredek a hegyoldal. Ezen az oldalon a hegyoldal erősen tagolt, vízmosásos bevágódások, kis dombok sorakoznak. Nováki Gyula 2003. május 13-án járta be a területet, az északi oldalon is aprólékosan vizsgálta, de várnak nem látta a nyomát.

BARACS Csákvári dűlő

Baracstól nyugatra a Kokasdi értől délre közvetlenül a falu mellett található a Csákvári dűlő helynév. Mivel a területén erődítésre utaló terepjelenség nem ismert, így a név vagy a közeli római Őrtornyok egykori maradványaira, vagy a terület egykori tulajdonosára utalhat.

BICSKE Bagolyvár

A bicskei Bagolyvár területe,¹ mely ma már teljesen beépített, közel fekszik Bicske – Galagonyáshoz, a Sopot – Bicske kultúra egyik lelőhelyéhez,² ahol a feltárások során több erődítési árkot tártak fel. Ezen kívül a területtől nem messze található olyan vízmosás, mely különösebb vizsgálat nélkül ároknak tekinthető. A területet korábban a Bagós-Pósvai család birtokolta, az ott lakók elmondása szerint nem is Bagoly vár, hanem Bagós vár volt az eredeti neve. A Bagós-Pósvai család fogadóépületét hívták így. Ezek együttese alapján keletkezhett ez a földrajzi név, melyet még ma is használnak.

1 FÖLDI E., 1979. 22.

2 MAKKAY J., 1975. 4 – 5.; MAKKAY J., 1978. 8.

BICSKE vár

Sugár István leírásában¹ olvashatunk arról, hogy 1599. június elején két másik palánkvár mellett Bicske erődítményét is megrohanták az esztergomi hajdúk, s azt el is pusztították.²

Bicskén, illetve közvetlen környezetében azonban nincs tudomásunk török kori erődítményről. A városban a Hősök tén, a középkori templomrom emléktábláján a következő olvasható: „...a kései középkorban szokásos erődtemplom volt. A homlok előtti torony erős támpillérekkel volt megerősítve.” Rosner Gyula 1962 – 63-ban feltárást végzett a templom területén, feljegyzéseiben nem írt erődítésre utaló nyomról.³ A toronyt megerősítő támpillérek önmagukban nem bizonyítják az erődítés jellegét, a támpilléreknek ugyanis nem hadászati, hanem erőtani (statikai) szerepük van.

1 SUGÁR I., 1979. 143., Sugár István az adat forrását nem jelölte meg. – Erre utal még Györkös Attila leírása: <http://gyorkos.uw.hu/tizenoteves/1599/1599.htm>

2 Az adatra Tolnai Gergely hívta fel a figyelmünket, melyet köszönünk.

3 IKMA Ltsz. 4486/87. ill. Ltsz. 4487/87.

BODMÉR Pusztatemplom

Bodmér Pusztatemplomnak nevezett középkori temploma emlékével egy 1861. évi kataszteri térképen találkozunk a település belterülete és a boglári (ma: vértesszőlő) határ közötti dűlő nevében.¹ Pesty Frigyes 1864 – 1865. évi helynévgyűjtésében olvasható, hogy „a pusztatemplomi dűlő a temetőhegy gerincén, a határ nyugati részén fekszik. Itt azelőtt mintegy 40 évvel még állott egy pusztatemplom; a temetőtől a Porkoláb szőlők felé a hegy gerincén néhány száz ölnyi sáncnak nyomai még most is láthatók.”² Ennek alapján később Könyöki József várgyógye is elpusztult várként említette.³

A területen, amely Bodmértől nyugatra, a falu széle fölött található, s ma is temetőként szolgál (s itt valóban húzódik egy dombsor a kb. 2 km-re lévő Porkoláb nevű helyig), 1982-ben Skerletz Iván végzett terepbejárást, de erődítésre utaló nyomat nem talált.

1 NAGY L., 1966. 174.

2 PESTY F., 1964 – 1865. 185.

3 KÖNYÖKI J., 1905. 365.

CECE Felsősziget

Miklós Zsuzsa 2007. júniusában fedezett fel légifotózás közben a Cece községtől 2 km-re délkeletre a Sárvíz-keleti partján egy ovális elszíneződést. A helyszínt több alkalommal fényképezte. Az ovális, világos sávok valószínűleg erődítésre utalnak. Alakja és kiterjedése alapján feltételezhető, hogy vár volt. Kora csak terepbejárás vagy régészeti feltárást után határozható meg (85. ábra).

CSÁKVÁR Fornapuszta

Nácz Józsefnek a Vértesszőlő várairól szóló munkájában szerepel a „fornai forrás”: „A várak között őrszemekül tornyok álltak Bajnán, Csákányegyházánál, Tarjánánál, a fornai forrásnál, Kerekénél (Redlstein), Sz.-Györgyvárnál s talán a csákvári vadászkapolnánál, sőt valószínűleg több hegyen is.” A szerző továbbiakban leírja, hogy az említett helyeken általa megfigyelt a 6-7 méter átmérőjű kör alakú romok nem rotundák, azaz templomok, hanem a várak közötti őrtornyok voltak.¹

A „fornai forrás” ma a Csákvártól 4,5 km-re-déle fekvő Fornapusztánál található. A területet Terei György járta be, de erődítésnek nem találta nyomát és ilyenről az ott lakó helybéliek sem tudtak. Nádorfi Gabriella Csákváron végzett ásatása során azt az információt hallotta, hogy Fornapusztán is vannak romok, de azokat ő sem találta meg.² Napjainkban a terület nagy része mezőgazdasági művelés alatt áll, így kevésbé valószínű, hogy ha voltak is romok a területen, ennek fellelhető nyoma lenne.

Figyelemmel arra, hogy Nácz Józsefnek a fentiekben hivatkozott leírása ennek az objektumnak a helyét nem jelöli meg egyértelműen, és annak korát forrásokkal sem támasztotta alá, így kérdéses, hogy ténylegesen középkori eredetűnek tekinthető-e a fornapusztai erősség.

1 Nácz J., 1899. 122.

2 Nádorfi Gabriella szíves szóbeli közlése, segítségét ezúton köszönjük.

CSÁKVÁR Vadász-kápolna

Csákvár belterületétől légvonalban 1 km-re, északkeletre található az Eszterházy-kastély parkjának sajátos építménye, amit napjainkban Vadász-kápolna néven ismerünk, de az eredeti neve Török pavilon volt. A téglából épült építmény a kastélypark északkeleti részén, közvetlenül a sárga jelzésű turistaút mentén, egyben az erdő szélén, egy nagyobb tisztáson helyezkedik el, (tszf magassága 175 m.) A nyolcszög alakú építmény sokáig romos állapotban volt, felújítására 1997 – 2002 között került sor. Földszinti részében található a kápolna, annak emeletén pedig ugyancsak nyolcszögzáródású toronysisakkal fedett nyitott kilátó-teraszt alakítottak ki. A kilátó-teraszt megközelítését egy, a kápolna északi oldalához csatlakozó ovális alaprajzú terméskő lépcsőtorony biztosítja, ez azonban magasabbra emelkedik a nyolcszögű kápolnánál és egészen a toronysisak ereszpárkányáig ér fel.

A Vadász-kápolna egy kb. 15 × 7 méter alapterületű, 1-1,5 méter magas kiemelkedésen áll. Ez azonban részben földdel fedett, részben teljesen benőtte a fű és a moha, így nem lehet pontosan megállapítani, hogy építéskor mire alapozták magát az épületet. A Vadász-kápolna dombja azonban véleményünk szerint

nem természetes eredetű, mivel belőle habarcsos kövek kerültek elő. A kiemelkedést valószínűleg egy korábbi épület omladéka alkotja. Emellett a lépcsőtorony északi oldalán falelválás figyelhető meg. Maga a torony egy 30-50 cm-rel szélesebb „alappon” áll.

Korábban itt feltehetően egy kisméretű építmény volt, melynek helyére építették az Eszterházy-kastélyhoz tartozó kerti épületet és az itt talált korábbi romos falak köveit használták fel a lépcsőtorony építéséhez. Ugyanígy jártak el az omladékkal, amit valószínűleg csak elplanírozhattak, és erre építették a téglafalazatú kápolnát. Az északi oldalon megmaradt körülbelül 1 méter széles kőfalat meghagyták, ennek megemelésével alakították ki a lépcsőtoronyt, aminek fala már csak 60-70 cm széles.

A csákvári Eszterházy-kastélynak és az ahhoz tartozó tájképi parknak – mely hazai viszonylatban a legjelentősebbek közé tartozik – kiterjedt építészettörténeti szakirodalma van, ennek ismertetésétől azonban jelenleg el kell tekintenünk. A 18. század második felében a kastély és annak parkja több ütemben épült ki. A park legnagyobb egysége, az ún. Allé-erdő a Vértes hegység délkeleti lejtőjével érintkezett, itt emelték 1797-ben – többek között – a tárgyaló különleges épületet, az ún. Török pavilont. A kápolna funkciót és az ebből eredő mai elnevezést valószínűleg a 19. század folyamán kaphatta.¹

1899-ben Náczy József utalt arra, hogy a Vadász-kápolna helyén erődítmény lehetett: „A várak között őrszemekül tornyok álltak Bajnánál, Csákányegyházánál, Tarjánánál, a fornai forrásnál, Kerekinél (Redlstein), Sz.-Györgyvárnál s talán a csákvári vadász-kápolnánál, sőt valószínűleg több helyen is.”²

2001-ben Miklós Zsuzsa és Terei György téli időszakban végzett légi fényképezést a területen, melynek során a kápolna a közelében, attól dél-délkeleti irányban, a hóval fedett parkrészen egy árok halvány nyomait tudták megfigyelni. A szomszédos erdős területen ekkor viszont már nem volt hó, ezért ott az ároknak nem volt nyoma. Ez a megfigyelés azért tekinthető fontosnak, mert korábban Náczy József leírásán kívül semmilyen más adat nem utalt arra, hogy erődítéssel kell számolnunk ezen a helyen.

2003-ban Terei György kapott tájékoztatást Nádorfi Gabriellától, hogy a Vadász-kápolna körül a terepen kőfalra utaló nyom látható.³

Ásatás nem történt a területen, a terepbejárások során lelet sem került elő. Az itt feltételezett korábbi épület kora egyelőre nem állapítható meg, de az ismertetett adatok alapján nem zárható ki annak középkori eredete sem. Ugyanakkor természetesen az is elképzelhető, hogy mindezek a jelenségek csupán az újkori parképítéshez köthetők (86. ábra).

CSÁKVÁR vár

19. század óta talán a legtöbb kutató által keresett várnak számít Fejér megyében. Az erősségről Anonymusnál olvashatunk először,¹ de Kézai is hasonlóképpen írja le.² A Képes Krónika is beszámol a várról, de már új elemekkel bővítve a leírást.³ Maga vár nem fordul elő a későbbi forrásokban, csupán a település nevében maradt fenn.⁴

A területtel és a korrall foglalkozó történészek és régészek mind megemlékeznek a 11. századi várról, elsősorban a fentiekben hivatkozott korai elbeszélő források alapján.

Pesty Frigyes helynévgyűjtésében azt olvashatjuk, hogy a település belterületén lévő Várdomb ásásakor római sírkövek és falmaradványok kerültek elő. Ezt a helyet az akkori adatközlők a rómaiak idejében fennálló várnak tartották, ahol számtalan lelet, vízvezeték, épületrom is előkerült. Ide helyezte a hagyomány ugyanakkor a középkori várat is, melyet Csák Máté várnak tartottak.⁵

Károly János szerint a krónikákban tévedésről van szó, az ott említett vár a Gánt (Oroszlány) melletti Oroszlánkő (más néven Csáki) várral azonos.⁶ Náczy József nem tartja valószínűnek, hogy a vár 10-12 km-rel távolabb lett volna Csákvár településtől. Szerinte a krónikákban szereplő mocsaras terület a mai falu területére és környékére lokalizálható. Ő emellett földvárnak gondolja a korai Csákvárat és nem kővárnak – Oroszlánkő azonban az utóbbi kategóriába sorolható (ld. ott).⁷ Karácsonyi János a Csák nemzetség tárgyalása kapcsán úgy vélte, hogy e korai eredetű és még a 11. században elpusztult vár építését kérdéses a Csák nemzetséghez kötni, mivel ekkor még „a magyar főurak nem szoktak várakat építeni s azokban lakozni, hanem legfeljebb egy-egy római vagy más néptől eredt vár romján ütöttek föl sátrukat s a névtelen várnak ott tartózkodásuk által nevet, még pedig magyar nevet adtak.”⁸

A Csákvár belterületén található Várdombot – amelyen ma az 1869–1870-ben épült evangélikus templom áll, – Marosi Arnold is a középkori vár helyével azonosította, ahol szerinte a római romokat használták fel az erősséghez.⁹

A vár tervszerű lerombolása – a krónikák szűkszavú tudósításából eredően – ugyancsak többféleképpen magyarázható. Pór Antal szerint a várat a Vata féle pogánylázadaskor (1046), – ez tekinthető a Vazul fiak trónra lépése kezdetének, – azért rombolták le a magyarok közös akarattal, mivel a Csákok nem tartottak a pogánysággal.¹⁰ Pauler Gyula viszont a vár lerombolását a németek 1051. évi támadásával hozta kapcsolatba, akik Székesfehérvár magasságáig törtek be, így szerinte a vár lerombolása a felperzselt föld taktikájába illeszkedett.¹¹

1971-ben Mályusz Elemér fogalmazott meg új szempontot, hangsúlyozva, hogy a krónikás tévedett, amikor Csákvár lerombolását a 11. századra helyezte. Szerinte feltehető, hogy a vár az 1160-as években, a III. István uralkodása elején támadt pártviszályoknak esett áldozatul, amikor a Csák nemzetség III. István ellenében IV. István oldalán lépett fel. Így a Csák nemzetség fel-

1 ZÁDOR A., 1988. 154.; MJ. 24 – 25.; SISA J., 2000. 221, 225.

2 NÁCZY J., 1899. 122.

3 Ezúton is megköszönjük Nádorfi Gabriella szíves szakmai tájékoztatását.

kelése és várának Csákvárnak lerombolása egymást kiegészítő eseményeknek látszanak.¹²

Később, elsősorban nyelvészeti szempontból Benkő Loránd elemezte a Csákvárra vonatkozó adatokat. Megállapítása szerint a Csákvára név a Csákok korai Vértes-beli jelenlétéhez kötötteen a 12. században már élhetett, a 13. század elején pedig biztosan megvolt. Szerinte ugyanakkor a Csák vára név ép, működő várat sohasem jelölhetett, a vár elem bizonyossága szerint azonban romokat, épületmaradványokat, pseudovárat föltétlenül.¹³ Legutóbb Hatházi Gábor elemezte Csákvár eddigi kutatástörténetét és ő is a római kori Floriana római kori kerítőfalának késői felhasználásához köti Csákvár erősségének kialakítását.¹⁴

A terület kétségtelenül korai megtelepedését a környékről előkerült, 10–11. századi régészeti leletek bizonyítják.¹⁵ Az elmúlt évtizedek birtoktörténeti kutatásai alapján pedig képet formálhatunk a Csákok hatalmas méretű birtoktömbjéről,¹⁶ melynek központja Csákvár volt az itt épített várral.

Maga Csákvár első ismert hiteles okleveles említése 1228-ból és 1231-ből való, amikor Csák nembeli Miklós ispán végrendelkezik és itteni földjét fiaira, Lőrincre és Izsákra hagyja, viszont később, 1237-ben Lőrincre és Jánosra. 1326-ban a Csák nembeli István fiai Károly királlyal cserélik el a birtokot.¹⁷

A fenti adatok alapján valószínű, hogy a mai Csákvár helyén állt római kori Floriana falai, vagy esetleg az ugyanitt álló belső erőd még álló falai a honfoglalás idejében még alkalmas erősséggel szolgálhattak, ahogy erre több római erődítmény esetben (Visegrád, Győr, Sopron, Keve, Haram) is volt példa. Mindaddig Csákváron a középkori várnak még nem került elő régészeti nyoma, és jelenleg semmilyen későbbi korból származó romok sem ismertek.

1 „Árpád vezér Kelet felé Elődnek, Szabolcs apjának nagy erdőt adott, melyet most Vértesnek hívnak, a németek otthagytott vértjeiről. Ez alatt az erdő alatt a Fertő – mocsár mellett Szabolcs unokája, Csák sok idő múltán várat emelt.” – Vö: ANONYMUS, 1977. 123; GYÖRFFY GY., 1987–1998. II. 327, 355.

2 „A másik sereg kapitányát Szabolcsnak hívták, aki azon helyen ütött tábornak, hol most Csákvára fekszik romokban. Ezen Szabolcstól veszi eredetét a Csák nemzetség.” – Vö: KÉZAI S., 1862. 46–47; GYÖRFFY GY., 1987–1998. II. 355.

3 „...ama mezőségen telepedett meg (t.i. Szabolcs), ahol most Csák vára fekszik pusztultan. Ezt a várat Szabolcs kapitány alapította, halála után azonban Csák atyafaságával és családjával a maga nevével Csáknak nevezte, előbb ugyanis Szabolcs várának hívták. Szár László fiai, András, Béla és Levente idejében ezt a várat a magyarok egyetértő akarattal rontották le.” – Vö: Képes Krónika, 1986. 46. (29. fejezet); GYÖRFFY GY., 1987–1998. II. 355.

4 GYÖRFFY GY., 1987–1998. II. 355. – 1220 és 1334 között Csákvára néven szerepelt.

5 PESTY F., 1864–1865. 189–191.

6 KÁROLY J., 1896–1904. III. 271, 275. – erre utal még: GERECZE P., 1906. 1150.

7 NÁ CZ J., 1899. 127–128.

8 KARÁ CSONYI J., 1995. 365.

9 MAROSI A., 1931a. 4.

10 PÓ R A., 1888. 7–8.

11 PAULER GY., 1899. I. 99. – ezt idézi: KRISTÓ GY., 1986. 16–17., majd később Nác Z József nyomán ő is földvárnak gondolja. Vö: KMTL. 143.

12 MÁLYUSZ E., 1971. 58–59. – ezt idézi Kristó Gyula: Képes Krónika, 1986. 293. 146, 147. jz.

13 BENKŐ L., 2003. 44–51.

14 HATHÁZI G., 2010. 30–31., 261–262. 43–46. jz.

15 Csákvár – Rókahegyről honfoglaló leletek kerültek elő, Csákberény – Öregtő területén 10–11. századi köznépi temető volt, használatának végét Salamon király pénzei datálják. A Vértes déli részéről került be a múzeumba néhány a korszakra jellemző rombusz alakú nyílhegy is. – Vö: HATHÁZI G., 1999. 23.

16 HATHÁZI G., 1999. 24.

17 GYÖRFFY GY., 1987–1998. II. 355.

DÉG Gilány domb

Dég községtől délre, közvetlenül a település szélén, a Bozót-patak nyugati oldalán emelkedik a Gilány domb, ahol a székesfehérvári István Király Múzeum Adattárában fellelhető, 1931. évi feljegyzés szerint¹ egy 20 méter átmérőjű körsánc volt található. Itt a hegyhát nyugati szélén levő szakadék peremén emberi csontokat találtak, sőt a területről később római-kori fibulák is előkerültek.

A földsánc a veszprémi múzeum kérdőíve² szerint a hosszszan elnyúló, kétrészes dombhát északi részének északi végén állt. Az árokkal védett terület közepén téglatörmelékeket találtak. A fenn említett területet ma erdő fedi, a várépítésre alkalmas északi végén, melynek tszf. magassága 133,4 m., pedig egy emlékmű áll.

Miklós Zsuzsa véleménye szerint, aki 1981-ben végzett a helyszínen terepbejárást, a millenniumi emlékmű felállításakor megsemmisítették a még meglevő maradványokat.³ Terei György 1998. évi terepbejárása során erődítésre utaló nyom nem került elő.

Megítélésünk szerint további adattári és helyszíni kutatások szükségesek ahhoz, hogy a lelőhely erődítetttségéről, esetleg annak koráról és funkciójáról pontosabb adatokat kapjunk, ehhez mindenképpen szükséges az innen származó leletek előkerülésének körülményeit is tisztázni.

1 IKMA. Ltsz.: 336/1903.

2 A település korábban Veszprém megyéhez tartozott.

3 Miklós Zsuzsa segítségét ezúton köszönjük.

DUNAÚJVÁROS Intercisa 1. jelzőtorony

Intercisa castellumától délre az első burgus helyét Visy Zsolt a Dunaújváros, Aranyvölgyi út délkeleti végén, az út északi oldalán létesített benzinkút közelében feltételezi, amely a castellumtól 1000 méterre, annak déli temetőjétől pedig 450 méterre fekszik. A lelőhelyen ismeretlen rendeltetésű épületmaradványokról számoltak be, amely önmagában kevés az őrtoronyval való azonosításhoz. Ennek ellenére, az itt talált négy mérföldkö és az Intercisától délre fekvő határszakasz őrtornyainak egymástól való egyenletes telepítése alapján valóban szá-

molhatunk itt vagy a benzinkút közelben egy őrtoronyal.¹ Visy Zsolt legutóbb az Intercisa 15. burgus jelzőtoronyok láncolatában űrt kitöltő helyzetéből érvelt az Intercisa 1. torony létezése mellett.²

¹ Visy Zs., 2000a. 74.

² Visy Zs., 2000a. 72–73.

DUNAÚJVÁROS

Intercisa 11. őrtorony

A Duna 50-60 méter magas, folyamatosan leszakadó löszpartja mentén, a limesúttal párhuzamos őrtoronyosor Intercisa castellumától számított első őrtornyaként Visy Zsolt feltételezi létét. Egyértelműen még nem azonosítható, helye csak egy 1942-ben készült légifelvételen sejtethető, ahol egymás közelében két jelenség is kapcsolatba hozható vele. Az egyik egy 50 × 53 méter hosszú szakaszokból álló L alakú árok, belsejében talán a belső árok nyomaival, a másik, a Vidám Park területén egy északkelet-délkelet irányba megnyúlt, mintegy 45 × 55 méter nagyságú négyzetes keret, közepén sötét folttal.¹

¹ Visy Zs., 2000a. 74.

DUNAÚJVÁROS

Intercisa 16. őrtorony

Az Intercisa auxiliáris castelluma (Dunaújváros, Öreghegy) alatt, az egykori Szalki-, ma Ifjúság szigeten a 18. és 19. században nagy mennyiségben találtak római kö emlékeket és téglákat, amelyek jobbára a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe kerültek.¹ Ezekből a leletekből, mint közvetett adatokból sokan arra következtettek, hogy a szigeten egy őrtorony vagy kikötőerőd állt. Ezt a feltételezett római erődítményt Intercisa késő római ellenőrdjének tartotta Soproni Sándor és nyomában Visy Zsolt is.²

A Szalki-sziget északi csúcsán épült fel azonban az oklevelekből és térképekről ismert Szent Pantaleon 11. századi monostora,³ amelynek maradványai 1902-ben a Duna szabályozási munkálatainak estek áldozatul.⁴ Ezért ma már nem dönthető el, hogy a szigeten talált római kö emlékeket és téglákat egy monostor helyén állt késő római erődítmény falaiba építették-e be, vagy csak a monostor építéséhez gyűjtötték össze Intercisából.⁵

¹ Ezek jobbára a MNM RR 80.1883.1–51 és 91.1883.1–2 leltári számok alatt találhatóak. Ld. még egy üveg illatszertartó edényt a Fleissig gyűjteményből MNM RR 2.1950.140. sz. alatt, és a szigettől északra előkerült mészkő szobrtöröredéket: MNM RR 98.3.1.

² SOPRONI, S., 1978. 166.; VISY ZS., 1989. 101.

³ PAULOVICS I., 1927. 7. – 1983-ban, alacsony vízállásnál ismét felszínre kerültek a monostor felrobbantott romjai, de csak másodlagos helyzetben levő köveit lehetett megfigyelni: B. HORVÁTH J., 1984. 88.

⁴ A Duna-szabályozáskor felrobbantott erős falakat Hampel József és Finály Gábor az akkor még nem lokalizált Intercisa castellumának falaiként azonosították: HAMPEL J., 1906. 223.; FINÁLY G., 1912. 58.

⁵ Legutóbb Bóna István foglalkozott e kérdéssel és egyértelműen a monostor építéskor Intercisa-ból lehurcot sír- és épületköveknek tekintette a romokat. Vö.: BÓNA I., 1997. 5.

DUNAÚJVÁROS

Intercisa 17. őrtorony

Az Intercisa 17. őrtorony Dunaújváros délkeleti szélén, a Kozidera-völgy délnyugati irányban a Dunába torkolló végtől délre a magasparton helyezkedett el. Helye valószínűleg a mai Beton és Vasbetonelemgyár (korábban Épületelemgyár) területére esik.

Ezen a helyen egy 1951-ben, – még a terület beépítése előtt – készült légifelvételen egy négyzet alakú világos folt ismerhető fel, amelyet sötétebb sáv kísér.¹ A védőároként azonosítható sötét négyzet nagysága 58 × 58 méterre becsülhető, az árok szélessége 10 méter körüli, az általa övezett terület pedig 35 × 35 méter lehet. A négyzet alakú felület közepén látható kb. 10 méter átmérőjű sötét folt magának toronyépületnek a maradványát jelzi.² Ásatás hiányában azonban nem állapítható meg, hogy ez a torony faszerkesztű volt-e, vagy kőből épült. Az őrtorony keleti sarkával néz a közvetlenül keleti oldalán futó és a Duna partoldalát kísérő valószínűleg római korban kiépített útra. Feltehetőleg Commodus-kori.³

¹ A légifotót közli: VISY ZS., 1989. 103. 105. kép, ahol az őrtorony a kép legfetején látható.

² VISY ZS., 2000a. 75.

³ VISY ZS., 1995a. 273.; VISY ZS., 2000a. 75.

ENYING

földvár

Enying területén, nem azonosítható helyen egy ismeretlen korú erődítményre találhatók irodalmi utalások. Először 1876-ban Hőke Lajos említi, hogy „A mezőföldi Enying határában két völgy találkozásánál megfordított A formájú földvár van.”¹ Könyöki József adattárában is szerepel az akkor Veszprém megyéhez tartozó Enyingnél egy préhisztórikus korú erődítmény.² Feltehetően ugyanerre az objektumra vonatkozik a székesfehérvári Szent István Király Múzeum Adattárában található enyingi kérdőíven szereplő adat is: „A várdomb szépen kivehető a környező dombokról figyelve. Csigavonal alakú feljárat a várba.”³

Az erődítmény helyének lokalizálására és korának meghatározására további kutatások szükségesek, mivel az eddig végzett enyingi terepbejárások nem vezettek eredményre.

1 HÖKE L., 1876. 21.

2 KÖNYÖKI J., 1905. 295.

3 IKM Adattár enyingi kérdőív.

ERCSI Matrica 2. őrtorony

Ercsőtől északra 1 km-re a Duna partján található az Eötvös József kápolna (kripta) és emlékmű, amelynek közelében, a löszfennsík magas partoldalának szélén Mócsy András és Barkóczi László 1953-as terepbejárása során egy őrtornyot azonosított.¹ A kriptától 200 méterre északkeletre, részben a szántó, részben a parti erdő alatt egy 1940-ben készült légifelvételen ez az őrtorony és a hozzá vezető út ismerhető fel (87. ábra).² Fa tornyának helyét egy 8 méter átmérőjű sötét folt mutatja, amelyet – külső szélénél mérve – egy 38 × 38 méter nagyságú, négyszögletes árok vesz körbe.

1 Mócsy A., 1955. 59. 3. jz. – Az ő adatokra hivatkozik: TIR L-34. 58; FITZ J., 1970. 163; FITZ J., 1976c. 97.

2 Visy Zs., 1989. 90–91., 88. kép (Földmérési Intézet 8020/2777); Visy Zs., 2000a. 65.

ERCSI Matrica 4a. őrtorony

Egy 1940-ben készült légifelvételen egy négyzetes árokkal határolt, 60 × 60 méter nagyságú, árokkal körbevett őrtorony látszik a Duna felé futó római út nyomvonalától 150 méterre nyugatra. Tájolása az útéval megegyező.¹

1 Visy Zs., 2000a. 66. (A légi felvétel HI 69 422) – Vö: Visy Zs., 2000a. 90. ábra.

ERCSI Matrica 6. őrtorony

Visy Zsolt egy 1984-es terepbejárása során a Váli-víz torkolatától északra, a Duna parton egy törmelékkal borított kiemelkedésen, római kerámiatöredékeket gyűjtött. A felszíni leletekre és a lelőhely természetföldrajzi adottságaira hivatkozva itt egy őrtornyot feltételezett.¹

1 Visy Zs., 2000. 67; Visy Zs. 2003. 72.

ERCSI-SZLATINA Matrica 4. őrtorony

Ercsi déli határában, a Matrica 10. burgustól 3,5 km-re délre, a limesúttól 150 méterre nyugatra Visy Zsolt egy 1940-es légifelvételen¹ egy őrtorony bizonytalan négyzetes foltját vélte felfedezni. Az őrtorony – ha létezett egyáltalán – párhuzamosan volt tájolva a limesúttal. A jelenség tornyot jelölő sötétebb közepe a dűlőút déli oldalára esik. Az árkát jelző sötétebb sáv 8-10 méter széles lehet, oldalhosszait 60 méteresre becsülik. A helyszínen talán egy szimpla árokkal védett őrtorony állhatott.²

1 A légi felvétel: HI 69422; Visy Zs., 2000a. 90. ábra.

2 Visy Zs., 2000a. 66.

ETYEK Sánc-dűlő (Felsősánc)

Az etyei Szőlőgazdaság területén szőlőtelepítés közben nagyobb mennyiségű kerámiát forgattak ki a földből 1977-ben. Bejelentés alapján Antoni Judit végzett leletmentést a Felsősáncon, ahol a középső bronzkorhoz (vatyai kultúra) tartozó település részletét tárta fel.¹ A Sánc-dűlő, mely a falutól 2-3 km-re észak-északkeleti irányban fekszik, erre a területre utalhat, erődítésre utaló nyom azonban a leírás szerint nem került elő.

1 F. ANTONI J., 1978a. 10.

GÁNT Hajdúvár

Hajdúvár Gánttól nyugatra légvonalban 4,5-5 km-re, a Horog-völgy északi végén, az itt Csákberényből a Vértesen át Pustavámra vezető műút mellett, annak északkeleti oldalán található.

Alakja ovális, két részből áll, melyeket két, 1,2 méter széles „kőfal” választ el egymástól. A fal szárazon egymásra rakott kövekből áll, biztosan mesterséges építmény, de tényleges funkciója jelenleg még nem határozható meg. A „falakat” csak néhány méter hosszúságban lehet követni, a többi részük a felszín alatt lehet. A falakat „sánc” veszi körbe.¹ Az északi résznél a sánc teljesen elmosódott, a délinél még megfigyelhetünk nyomokat, ahol 1-1,5 méter magas. Az „erődítés” kisméretű, a földhalom által határolt terület átmérője mindössze 13-14 méter, de az 1 méternél nem mélyebb árkokkal együtt sem haladja meg a 40 métert. A területen égésnyomok láthatóak, de további részletek vizsgálatok szükségesek ahhoz, hogy e nyomok egy itt

végzett kohászati tevékenységgel, vagy az objektum pusztulásával függnek-e össze.

A Hajdúvár, mint földrajzi név ismert, szerepel a Magyarország Földrajzinév-tárában,² de megtalálható számos más térképen is. A Hajdúvár területét Skerletz Iván 1982-ben járta be. Terei György először 1996 áprilisában volt a helyszínen, ekkor találta meg a kör alakú árkot és sáncot, majd ugyanazon év májusában felmérte az objektumot (88. ábra).³

Elképzelhető, hogy valamilyen ipari tevékenység folyt a területen, ezt indokolná a környékén található nagymennyiségű salak. Ugyanakkor nem ismert, hogy miért van a déli oldal kivételével körbeárkolva a sánccal védett terület. A völgyben nincs és a régebbi térképek szerint régebben sem volt patak, amely például az üvegolvasztáshoz elengedhetetlenül szükséges lenne. Az típusú munkafolyamatokra utalhatnak a felszínen is megfigyelhető égésnyomok, ugyanakkor kormos föld az erődítéstől távolabb, kb. 15-20 méterre is található.

Az objektum funkciója kérdéses. Az erődítmény meghatározás mellett szól, hogy a völgy felett helyezkedik el, ahonnan az egész környéke belátható, tehát hadászati szempontból jó helyen épült. Ásatás nélkül többet nem lehet megállapítani, datálási is kérdéses, mivel a salakdarabokon kívül pontos kormeghatározó lelet nem került elő.

1 Az alaprajzon a falakat nem jelöltük, de a háromszögek iránya mutatja helyüket.

2 FÖLDI E., 1979. 24.

3 A vár felmérésében Fülöp András segített, akinek segítségét ezúton köszönjük

GÁNT Redlstein

ánt falutól 3 km-re nyugatra, az Antal-árok és az ebből déli irányban kiágazó, majd nyugatra elkanyarodó Juh-völgy egy különálló hegygerincet fog közre, a Redlsteint.¹ A gerinc megfelelő hely lenne várépítésre, mert mindkét oldalról meredek hegyoldal határolja, de ugyanakkor nagyon keskeny, szélessége mindössze 5-8 m közötti. A legmagasabb pontján egy 19. században emelt obeliszk, a Redl-emlékmű áll.²

Redlstein NácZ Józsefnek a Vértes várairól szóló munkájában szerepel, aki szerint torony állt itt. A szerző továbbiakban leírja, hogy az említett helyeken lévő, szerinte a 6-7 méter átmérőjű kör alakú romok, nem rotundák, hanem a várak közötti őrtornyok voltak.³

Redlstein gerincét 1995-ben Terei György kereste fel, de ezen a helyen, a hegygerincet végigjárva semmilyen erődítésre utaló nyomot nem talált.

1 A III. katonai felmérés Coll. XIX, Zone 16. (M = 1:75.000) térképlapján már ezen a néven szerepel.

2 Az obeliszket a meggyilkolt Karl Redl erdész emlékére állították.

3 NÁCZ J., 1899. 122.

GÁRDONY-AGÁRD temető

A ma Gárdonyhoz tartozó Agárd központjától délkeletre, a Zichyújfalu felé vezető út nyugati oldalán található a temető. Középső részén helyezkedik el a sík környezethez képest mintegy 3 méter magas földhalom, melynek tszf. magassága 129,0 m. A domb közel kör alaprajzú, környezetében sánc vagy árok nem ismerhető fel. A földhalom tetején az ún. Nádasdy obeliszk található az alábbi felirattal: „Forray Júlia grófnő gr. Nádasdy Lipótné, Sz: 1813. nov. 4. +1862. aug. 22.”

Az agárdi temetőben található mesterséges domb az eddigi szakirodalomban nem szerepel, a dombra König Frigyes hívta fel a figyelmünket.¹ Terei György 1998-ban végzett terepbejárást a dombon és annak környezetében, azonban az aprólékos keresés ellenére sem talált korhatározó kerámiát, bár ebben a területet borító sűrű növényzet is akadályozta.

Legújabbán Dénes József a királyi halmok, egyben az ún. motte típusú erődítmények közé sorolta. A domb felső platójának átmérőjét 18 m-ben, magasságát 3 m-ben határozta meg; készítéséhez számításai szerint közel 3000 m³ földet kellett összehordani.²

Agárdot az Árpád-korban eredetileg királyi szolgálónépek lakták. 1187 előtt Eufrozina királyné 5 ekényi itteni földjét a fehérvári kereszteseknek adományozta. Az adományt III. Béla 1193-ban megerősítette, kiegészítve azt a királyi szolgálókat is megillető feltétellel. 1264-ben IV. Béla az itteni udvarnokai földet adományozza el a csóti prépostságnak, majd 1275-ben IV. László cserél el agárdi földrészeket.³

Nem zárható ki, hogy a dombot az obeliszk miatt emelték.

1 Segítségét ezúton is köszönjük.

2 <http://atreus.atw.hu/index.html> [A letöltés ideje: 2011. február 28.]

3 GYÖRFFY GY., 1987 – 1998. II. 345.

ISZTIMÉR – KIRÁLYSZÁLLÁS

Dornyay Béla Bakonyról szóló, 1927-ben megjelent könyvében utal arra, hogy Isztimértől délnyugatra kb. 8-10 km-re, a királyszállási erdészlaktól északnyugatra, a megyehatár közelében a Királyszállás nevű hegytől délre fekvő erdőben földsánc látható. A néphagyomány királyi szállásnak tartja.¹ Terei György 1997. évi terepbejárása során azonban itt nem talált erődítésre utaló nyomot, a környékbeli erdészek sem tudtak ilyenről.

1 DORNYAY B., 1927. 101.

ISZTIMÉR – ÓCSIKLINGVÁR

Isztimértől 9 km-re nyugatra, a Csiklingvölgy keleti oldalán, a Csiklingvártól északra kb. 800 méterre fekszik az Ócsiklingvár nevű hely.

A kb. 80 × 20 méteres területen földhalmok találhatók, melyek valószínűleg falak romjait rejtették magukban. Keleten a völgy meredek oldala, nyugaton meredek sziklafal határolja, mely a terület fölé magasodik. Az alaprajzon (89. ábra) megjelölt falszakaszokból egy összefüggő építmény rendszerét nehezen lehet kiolvasni.

Az István Király Múzeum Adattárában található egy, Eszterhás István tanár által 1976-ban készített alaprajzi vázlat¹ Ócsiklingvár nevű helyen található falmaradványokról. Eszterhás 1976-ban bukkant rá a Csiklingvölgy keleti oldalán fekvő nagyméretű épület falmaradványaira, melyeket ekkor az István Király Múzeum akkori munkatársa, Jungbert Béla is megtekintett. Később a romoktól 30 méterre embercsont töredékek kerültek elő. 1997 szeptemberében Terei György Eszterhás Istvánnal bejárta a helyszínt.

Eszterhás István szerint a tárgyalt objektum nem tekinthető várnak, mert túl közel fekszik Csiklingvárhoz.² Megítélésünk szerint fekvése miatt sem valószínű, hogy erődítés lenne, továbbá az erődítettség hiánya is erre utalhat, de mindegyre csak régészeti feltárás adhat választ. Egyedül a neve miatt sorolható a további kutatást igénylő, kérdéses objektumok közé.

¹ IKMA 5227/88. sz.

² ESZTERHÁS I., 1976. 2.

KAJÁSZÓ vár

Az itteni várról vagy erődített helyről Vállal kapcsolatban olvashatunk Thury Márton komáromi vártiszt levelében, melyet Pálffy Miklós dunántúli főkapitánynak írt 1586-ban: „... hogy a törökök Vált nagyobítani akarják, vagy pedig Váltól egy kis mérföldre fekvő pusztát várat, melynek kőfalai most is fennléteznek, helyre fogják állítani, hogy itt 200-300 lovas elhelyezvén a komáromi csatának útját elfoghassák...”¹

Hatházi Gábor valószínűsíti, hogy a levélben szereplő erősség Kajászó határában, Szentiván-pusztán álló pusztatemplom volt.² Azonban az épület török kori megerősítést sem Pesty Frigyes adatközlője,³ sem azok a régészeti kutatások nem támasztották alá, melyek 1925-ben folytak az elbontott maradványok területén,⁴ Talán csak terv lehetett az erődítés, amely nem valósult meg.

¹ JEDLICKA P., 1897. 280., 282., 375.

² HATHÁZI G. – KOVÁCS Gy., 1996. 12.

³ Az adatközlők Horváth Dániel jegyző és Gondol Dániel Baracsikáról, Mezey István jegyző Kajászó-szentpéterről. – Vö.: PESTY F., 1864 – 1865. 225 – 226.

⁴ A templom körül sírok kerültek elő, és egy nagyméretű kőfaragvány, az ún. baracsikai „Jupiter oltárkö”, melyet a XX. század első felében Keve vezér sírkövének véltek. – Vö.: PESTY F., 1864 – 1865. 225 – 226.; KÁROLY J., 1896 – 1904. IV. 263.

KÁPOLNÁSNYÉK Kányavár

Magyarország Földrajzinév-tárának térképe¹ a 70-es úttól délre jelzi a Kányavár² helynevet, de az ott lakók ezt már nem ismerik. Kápolnásnyék belterületén a mai Ady Endre utcát régen Kányavár utcának hívták. A II. világháború után odatelepültek elbeszélése alapján elmondható, hogy ezen a területen sok varjú volt, ezért nevezték el Kányavárnak. Madarak várnevekben való szerepeltetése nem ritka (Bicske – Bagolyvár, Bodajk – Varjúvár), főként magasabb hegyek tetején levő várakat vagy váraknak hitt helyeket hívnak így. Itt azonban erődítés nem található.

¹ FÖLDI E., 1979. térkép melléklet

² Dénes József 2007. évi vájregyzékében Kányavár néven szerepel. – Vö.: <http://jupiter.elte.hu/terkep+lista2.php> [Letöltés ideje: 2011. március 21.]

MÓR Felsődobos-pusztá

1957-ben Pápa Miklós utal rá egyik cikkében, hogy a Mórtól nem messze lévő Felsődobos-pusztán vár található: „Felsődobos-pusztán az Árpádok idejéből való kör alakú, s árokkal körülvett váracska nyomára akadtak.”¹

1997-ben Terei György végzett terepbejárást a területen, de vár nyomát nem találta meg, a helybéliek² sem tudtak róla. Véleménye szerint talán az Arany-hegyre gondolhatott Pápa Miklós. Oda feltételezi a falu lakossága az 1282-ben épített Szűz Mária templomot is.³ Terepbejárása során Terei megtekintette a 81-es úttól keletre eső területet is, ahol a dombon hosszú idő óta mezőgazdasági termelés folyik, így ha volt is valamilyen árok, ez ma már nem látszott. Csupán nagyszámú kerámialeletet talált az őskortól a 19. századig, közöttük középkorit is.

Önmagában nem lehet teljesen kizárni, az hogy itt erődítmény nem létesült. A település történetével foglalkozók teljesen elvetették, tévedésnek tartják az adatot. Az árkot az egykor Szűz Mária templom kerítőárkaként határozták meg. Természetesen a kérdést nem lehet lezárni, további kutatást igényel.

¹ PÁPA M., 1957.

² Horváth Kálmán móri erdész segített, segítségét ezúton köszönöm.

³ KÁROLY J., 1896 – 1904. IV. 29.

NAGYKARÁCSONY

Zöld-halom

Nagykarácsonytól 1,5 km-re északkeletre, a ménesmajori vasútállomástól északnyugatra kb. 400 m-re található a 118 m tszf. magasságú Zöld-halom. A Zöld-halom elnevezés mellett használják a Kerekerdőt is, a III. katonai felmérés 1885. évi térképlapján pedig Rét-dombként szerepel.¹

A halom alapterülete 60×60 méter. Déli és északi oldalán jobban, a keleti domboldalon kevésbé figyelhető meg egy terasz, melynek szélessége a déli oldalon 15-20, az északi oldalon 5-10 méter. A füves területű földhalom teteje 8×10 méter nagyságú. Sajnos a II. világháborús lövészárkok, és a különböző kincskereső gödrök jelentősen feldúlták a lelőhely eredeti rétegeit és formáit, és a terület jobb megismerését (91. ábra).

Bár a távrolról is jól láthatóan kiemelkedő „két-teraszos tumulust” Fitz Jenő erődítésként írja le,² mégis a bizonytalan objektumok közé kell sorolni. A halom kétségtelenül mesterséges eredetű. Fitz Jenő elképzelhetőnek tartja,³ hogy kora megegyezik a többi Fejér megyei „tumulussal” mint például Mezőfalva – Bolondvárral is. Füves területéről leletanyag nem került elő, így kora közelebbről nem határozható meg. Az objektum az egykori kun szállásterületen fekszik.

1 III. katonai felmérés: Coll. XIX, Zone 18. (M = 1:75.000) – A 10.000-es EOV térképen tévesen, közvetlenül a vasútállomás mellett nyugatra lévő dombot nevezik Zöld-halomnak.

2 FITZ J., 1955. 15.

3 FITZ J., 1955. 15.

NAGYLÓK

Felső-Garda

Nagylóktól 1,5-2 km-re délre, a Budapest – Pécs vasútvonalától kb. 180-200 méterre keletre, a környezetéből 10-15 méterre kiemelkedő magaspart neve Felső-Garda. Ennek északnyugati szélén a magasparton két domb található egymás mellett, amelyek környezetükből kiemelkednek.

Stratégiaiag nagyon jó helyen fekszenek, mert délnyugatról a domboldal, északkeletről egy szélesebb völgy, délkeletről pedig egy meredekfalú suvadás határolja. Egyedül az északi oldalon nincs nyoma erődítésnek a felszínen, de az itt elterülő 200-250 méter hosszú és 40-50 méter széles dombhátat elképzelhető, hogy külön is védték. A délnyugatra fekvő nagyobb domb magassága 3 méter. Az eredeti méreteit csak valószínűsíteni tudjuk, mert az északi oldalát földkitermelés során erősen roncsolták. A mesterséges domb teteje kb. 10 méter átmérőjű lehetett. A plató tetején 1 méter mély gödör látható.

A dombot az északkeleti, keleti és déli részén árok határolja, a nyugati oldalon nem figyelhető meg árok nyoma, de itt a meredek domboldal található. A déli oldalon, a magaspart szélétől, a domb aljától kicsivel messzebb indul az árok, ami itt a ke-

leti oldalon a legszélesebb, 12 m körüli. Az árok az északkeleti oldalon teljesen a domb aljában halad. Az árok szélessége itt már sokkal kisebb, csak 6-8 méter, valószínűleg a földelhordás-kor betemetették.

A másik domb 20-25 méterrel északkeletre található, sokkal kisebb, magassága 2 méter. Platójának átmérője is csak 6-8 méter. Körülötte árok a felszínen nem látható, a légi felvételen látható egy tompaszögben megtörő árokszakas, amely a keleti suvadástól indul és belefut a nagyobb domb árkába. Ennek a dombnak a tetején is gödör található.

Írott forrás nem ismert a területtel kapcsolatban. Miklós Zsuzsa két alkalommal készített légi felvételt¹ az objektumról, illetve a környezetéről, 2000 novemberében² sűrűlőfényben, és 2001 decemberében³ hóban. Az erősség felmérését – terepbejárást követően – 2010-ben Nováki Gyula és Terei György készítette el (92. ábra). A terepbejárás során sem a dombháton, sem a dombok területén nem került elő leletanyag, ami korhatarozó lehetne.

Az objektum várként való meghatározása problematikus. Mérete, földrajzi elhelyezkedése alapján,⁴ és a közeli településnyomok alapján vár is lehetne, de a körülötte futó árok nem veszi teljesen körbe, valamint a második domb kérdőjelezi meg leginkább, hogy erődítés volt-e. A dombok mindenképpen mesterségesek, nem zárható ki, hogy halomsírok voltak. Pontos kor- és funkció meghatározásához régészeti feltárás szükséges.

1 Ezúton köszönjük meg Miklós Zsuzsa segítségét, aki rendelkezésünkre bocsátotta a képeket és segített a terepbejárásunk során.

2 MTA Régészeti Intézet Fotótár 190.263 – 190.266.

3 MTA Régészeti Intézet Fotótár 196.459 – 196.463.

4 Fejér megyében az erődítések gyakran helyezkednek el a magaspart szélén, olyan helyen, ahonnan jól belátható a környék.

PÁKOZD

Genthon István műemléki topográfiájában¹ a következő adat olvasható Pákozdi címszónál: „Várrom, földalatti hozzáférhető részekkel a falu közelében. XV. század. (Vetési Albert 1953.)” A Vetési Albert adatközlőtől származó adatot Genthon István csak átvette, nem ellenőrizte. Ugyanezt tette Gerő László is, aki az 1968-ban megjelent könyvében² szintén idézte ezt az adatot. Ezek szerint Pákozdon a háromrészes őskori földvár mellett kellene lennie egy középkori várnak is.

A valós helyzetet Terei György 1997-ben helyszíni adatgyűjtéssel tisztázta. Ennek alapján azt állapította meg, hogy második vár sincsen. A bronzkori földvár oldalában található a Bárcaházi barlang, mely a szűk bejárat után tágassá válik. Ezt gondolták a helybeliek alagúttnak és kapcsolták a várhoz. Innen származott az a téves elképzelés, hogy Pákozdon középkori vár is volt alagutakkal.³

1 GENTHON I., 1959. 237.

2 GERŐ L., 1968. 302.

3 TEREI GY., 1998. 64.

PÁKOZD

Tóvár, és Tóvár északi sánc

Pákozdtól délre, a Bella pataktól kb. 100 méterre délkeletre, közvetlenül a Velencei-tó partján egy földsánc-erődítmény található. A Velencei-hegységben fekvő, közismert pákozdi bronzkori földvártól való megkülönböztetés miatt az objektum Pákozdtól – Tóvár néven szerepel.

Alaprajza leginkább egy trapézhoz hasonló, a sánc három sarkán élesen fordul be, a negyediknél inkább csak tompaszög-ről beszélhetünk. A körülbelül 32 x 20 méteres területet vizesárok veszi körbe, melyet a Velencei-tóval egy csatorna köt össze. A vizesárok legmélyebb pontja 1,5 méter. Az észak-északnyugati oldalon a sánc egyenes, belső magassága 2 méter és 1,35 méter között mozog. A legmagasabb pont a nyugati sarok, vele szemben az árok túloldalán található a 25 méter hosszú, 1 méter magas ellensánc. A déli és keleti oldalon a sánc magassága fél méter körüli. Az erődítmény délkeleti oldalán a sánc 4-5 méter hosszúságban hiányzik.

Feltehetően a Tóvár erődítményéhez tartozhatott a tőle északra, vele egyvonalban fekvő, az M7-es autópálya és Pákozdtól falu között húzódó ún. *Tóvár északi sánc* is. Legdélebbi pontja az M7-es autópályától 350 méterre, északra helyezkedik el; az északi csúcsa a Pákozdtól, Bem utca 12. és 14. sz. ingatlanok között ér véget.

A *Tóvár északi sánc* megközelítőleg északi–dél irányban húzódik, hossza mintegy 270 m. Elképzelhető, hogy eredetileg hosszabb volt, de a mezőgazdasági munkálatok miatt ez ma már nem határozható meg. A kutatást nehezíti, hogy a sánc felső felébe, a sánc tetejébe szennyvízvezető csatornát ástak. A sánc magassága 1-1,2 méter, eredetileg magasabb is lehetett. Az északi sánc középső részén két, közel derékszögű törést láthatunk, mely után a korábbi irányhoz hasonlóan halad tovább a sáncélmény.

Terei György 1994-ben terepbejárás során fedezte fel a Tóvár sáncait, melyeket 1995-ben Nováki Gyulával felmért (93. ábra). Ugyanakkor Nováki Gyula hívta fel Terei György figyelmét az északi sáncra, melyet a turistatérkép 300 méter hosszúságban töltésként jelez, és ez a jelzés megtalálható a 10 000-es térképen is.¹

1995–1996-ban Terei György és Vágó Csaba vezetésével ásatásra is sor került a Tóvár területén. Hat szelvényt nyitottak a lelőhelyen. Három árokkal a belső sáncot, egy árokkal a külső sáncot és két szelvénnel a belső területet vizsgálták meg. Megtelepedésre utaló objektum nem került elő, de a sánc földjében nagymennyiségű 18. századi kerámiát találtak. Ugyancsak a sánc átvágása során 25 cm mélységből előkerült egy vasalt csizmasarok bőrmaradvánnyal, feltehetően ugyanabból a korszakból. A belső területen lelet nem került elő, bár ott a kutatás mértéke is kisebb volt.

Az északi sáncot 1996 tavaszán Terei György és Tolnai Gergely járta be és mérte fel;² e munka során több 18. századi kerámiát találtak. (94. ábra)

2009-ben Nagy Sándor helyi lakos hívta fel a kutatók figyelmét arra, hogy véleménye szerint Tóvár ma is látható sáncai 1957-ben a Nádgazdasági Vállalat iszapkotrása során jöttek létre.

Pákozdtól fontos szerepet játszott a Rákóczi szabadságharc idején, a források a „pákozdi sáncokra” is utalnak, de ezeket a Tóvár és az északi sáncal azonosítani nem lehet. Az objektumokra direkt írott forrásunk nincs.

Az északi sánc helyzetéből és irányából, valamint a terepbejárás alkalmával előkerült kerámiaanyagból arra lehet következtetni, hogy feltehetően ez is ekkor épülhetett. Ha déli irányba meghosszabbítjuk vonalát, akkor érintkezne a Velencei-tó partján elhelyezkedő Tóvárval. Ugyanakkor maguk az írásos források közül több esetben is említenek sáncot és egy megerősített tábornot egyaránt. Bár egyelőre nem vonható kétségbe Nagy Sándor idézett véleménye a Nádgazdasági Vállalat itteni működéséről, de a régészeti leletek és a történeti adatok alapján mégis valószínűsíthető, hogy ezen a területen egy erődítmény állt.

Az eddigi kutatások nyomán úgy tűnik, hogy a tárgyalt két objektum összefügg egymással. Az északi sánc ma látható déli vége kb. 400 méterre van a tóparttól. A rendszer feladata a Székesfehérvárt és Budát összekötő út ellenőrzése lehetett; mivel itt volt a legkisebb távolság (kb. 2 km) a Velencei-hegység és a tó között és itt volt a legalkalmasabb hely az erődítésrendszer megépítésére. Pákozdtól – Tóvár funkciója az lehetett, hogy az utat egy rá merőleges sáncsal a tó legdélebbi pontján lezárja. Ezért nem zárható ki, hogy egy ehhez hasonló másik erőd is létezhetett a hegyek aljában, amelyet az északi sánc kötött össze. Ennek feltételezhető helye a település mai belterületére esik, így kevés az esélye annak, hogy előkerüljön valamilyen nyoma. Minderre tekintettel a két erődítést a kérdéses objektumok közé kell sorolnunk.

¹ EOVS 54 – 412 (M = 1:10.000)

² Tolnai Gergely segítségét ezúton is köszönjük.

RÁCALMÁS

Vetus Salina 5. burgus

A Rácalmás régi vasútállomása közelében, attól 100 m-re északra a fennsík legmagasabb pontján egy félig elhordott dombon Visy Zsolt egy őrtornyot feltételez.¹ Helyi közlések alapján itt egykor a felszínen tegulák feküdtek, amely a terület domborzati adottságai, a limesút itt megtörő vonala és egy mérőföldköz alapján valóban jelezheti egy őrtorony helyét. Az azonosítás azonban további megerősítést igényel.

¹ Visy Zs., 2000a. 70.

² FITZ J., 1970. 165.

TABAJD

Ákvár

Nagy Lajos által közzétett „Adatok Fejér megye történeti – földrajzi névanyagához” című munkájában¹ Tabajd faluhoz kapcsolva több Ákvár-ra vonatkozó földrajzi nevet találunk. A 18. században és a 19. század elején még Ákvári völgy (1732), Belső-ákvár alja (1753), Ákvár tető (1753), Ákvár erdő (1790), Ákvári föld (1820) alakban láthatjuk a helyneveket. A XIX. század elején már megváltozik a helynév leírása: Aguari dűlő (1808), és majdnem 60 évvel később pedig már egészen megváltozva olvashatjuk e neveket: Aquari másképp Záquári dűlő (1864). A régi helynevek beazonosítása nehézkes, mert ma már a Magyarország Földrajzinév-tára ezeket az elnevezéseket nem ismeri. Régi térképek segítségével valószínűleg lokalizálni tudjuk a területet, de Tabajd területén erődítmény létezéséről nincs adatunk.

1 NAGY L., 1972b. 297.

ÚRHIDA

vár

A Székesfehérvártól délnyugatra fekvő Úrhida falu környékén keresett korai erősség helyére vonatkozóan – az eddigi próbálkozások ellenére – egyértelmű bizonyítékokat maig nem sikerült találni. Neve az úr-nak mondott trónörökös herceg kezén lévő híddal függ össze. A hely fontosságát jelzi, hogy a településtől északkeletre ma is híd vezet át a Malomcsatornán és a Sárvízen.

Úrhida várával korábban elsősorban a korai vármegyék és várispánságok kérdéskörét tárgyaló irodalom foglalkozott.¹ Ezt követően elsősorban Györffy György munkáiban található meg azok a részletes elemzések, amelyek Úrhida sajátos jogállását pontosították.² Megállapításait a későbbi kutatás is nagyrészt elfogadta.³

1967-ben Kralovánszky Alán végzett terepbejárást az Úrhidával szomszédos Sárszentmihályhoz tartozó Malomszigeten. A Sárvízen átvezető hídtól déli irányban elterülő kb. 250 m hosszú, és 150 m széles szigeten talált kerámialeletek valamint a terület környezetvizsgálata alapján arra következtetett, hogy itt állhatott Úrhida vára. Ugyanitt késő középkori cserépanyagot is észlelt és a sziget északi csúcsától mintegy 200 méterre északra 14–16. századi településhez tartozó kőházak maradványait is megfigyelte.⁴

Siklósi Gyula a környék régészeti topográfiájának munkálatai során megvizsgálta a Kralovánszky Alán által bejárt területet. Véleménye szerint ott nem lehetett erődítmény, de Úrhida és környékének bejárása során máshol sem talált várra utaló nyomokat.⁵

Dénes József a III. katonai felmérésen látható, Úrhida belterületén fekvő dombbal azonosítja a vár helyét. 2005-ben a hely-

színt is felkereste, és megállapítása szerint Úrhidán ún. motte típusú (földhalomvár) állt, de a 20. században szinte teljesen elhordott egykori domb maradványának környékén leletanyag nem került elő.⁶

A vár csak egyetlen, – 1009-ben kelt és csak néhány későbbi átírásban fennmaradt – oklevélben, a veszprémi püspökség adománylevelében szerepel *in conpage Hurhýda civitatis* alakban.⁷ Neve alapján, hercegi kézen lévő híd vezetett itt át a Sárvízen már az első ezredforduló körül. Györffy György szerint a fontos út és híd biztosítására még Géza fejedelem idejében egy várat (*civitas*) építettek, amely egy kisebb várkerület (*conpages*) központja lett. E kerületben feküdt a ma is meglévő Füle község, melyet Szent István király 1009-ben a veszprémi püspökségnek adott. A vár létesítése – Györffy György szerint – azzal magyarázható, hogy a 970 körül uralomra jutó Géza fejedelem Fehérvárat már egyik központi várának választotta, de emellett kisebb várak által őrzött udvarhelyeket is létesített. A Fehérvárról Somogyvárra vezető út földvárral való megerősítése véleménye szerint azon stratégiai rendszer egyik eleme volt, amelylyel Géza a trónkövetelő Koppány hercegségét, Somogyországot körülvette. A gyűrű Fejér megyei szakaszát a Sárvíz keleti partján létesített besenyő katonai telepítések jellemzik.⁸

Úrhida tehát nem volt várispánság, hanem egy olyan sajátos királyi tulajdonú 'várszerkezet' (*conpages civitatis*) és körzet (kerület) központja lehetett, amely Fejér megyén belül terült el.⁹ Kristó Gyula véleménye szerint a vár a 12. század vége előtt elenyészett,¹⁰ de ezt – mivel a várat csak egyetlen alkalommal, és akkor is vitatott kifejezéssel említik – nem látjuk bizonyítva. A kutatók egy másik része¹¹ ugyanis vitatta, hogy az Úrhida megjelölésére vonatkozó *civitas* szó várat jelentett-e. Mindenesetre Úrhida legközelebb csak 1323-ban bukkan elénk, mint a veszprémi püspök birtoka.¹²

A vár egykori léte utalhatnak annak az egy 1437. évi oklevélben szereplő határjárásnak a helynevei, melynek során Battyán, Fő(l)d, Kér és Keszi – mind Úrhida körüli birtokok – vitás határait írták le. Itt Kér falu határjárásában *via magna: Varut de Zerbe Bakonya ad Urhida, ... és ... via Varut, Saar folyó*, valamint Battyán határát Kér felől leíró részben: *via Varut, Urhyda határa*... szerepel. A határjárások leírásában a nagy út, vagy másként várút mindig Úrhida kapcsán merül fel.¹³

1 A korai irodalmat felsorolja: KRISTÓ GY., 1988. 537. 176. sz. jz.

2 GYÖRFFY GY., 1960. 534.; GYÖRFFY GY., 1970. 17–18.; GYÖRFFY GY., 1976. 325–326., 353.; GYÖRFFY GY., 1987–1998. II. 325., 412.; GYÖRFFY GY., 2000. 113., 195., 209.

3 KRISTÓ GY., 1988. 137–139.; KMTL. 701.

4 KRALOVÁNSZKY A., 1968a. 74.; BÁNKI ZS., 1969. 150.

5 Siklósi Gyula szíves szóbeli közlése.

6 Dénes József szíves szóbeli közlése, és legutóbb: http://varkutato.blogter.hu/431693/urhida_vara [Letöltés ideje: 2010. október 25.]

7 DHA. 8. sz.

8 GYÖRFFY GY., 1987–1998. II. 325., 412.; HATHÁZI G., 1996b. 224–225.

9 KRISTÓ GY., 1988. 138–139.; GYÖRFFY GY., 2000. 209.

10 KMTL. 701.

11 Engel Pál és Siklósi Gyula szíves szóbeli közlése.

12 GYÖRFFY GY., 1987–1998. II. 412.

13 DL 103584; GYÖRFFY GY., 1987–1998. II. 341.; GUTTMANN M., 2002. 52., 57. 33. sz. jz.

VELENCE Bencze-hegy

A Bencze-hegy Velence község nyugati széle felett, az M7-es autópályától északra emelkedik, tszfm. 232,5 m. A hegy déli és nyugati oldalában hétvégi telkek vannak, az északi és keleti oldalán az egykori gyümölcsös- és szőlő-parcellákat nagyrészt elhanyagolt, bokros erdő fedi. Több helyi lakosban felmerült annak a lehetősége, hogy a hegyen talán őskori erődített telep volt.

2010. október 1-jén, Kupi László kíséretében, Nováki Gyula és Terei György járták be a hegy északi és keleti oldalát és megállapították, hogy a több helyen sáncra emlékeztető kősorok és teraszok nem őskori eredetűek. Korábbi szőlőparcellák teraszait támasztó, szárazon rakott kőfalak, illetve a szélén elhelyezett, a földművelést akadályozó kövekből kialakult kősorok maradványai. Az egész hegyre kiterjedő szőlőművelést a 18. századig tudjuk visszakövetni,¹ de művelés alatt állt a 19. században is.² Ezek a maradványok az egykori földműveléshez, szőlőtermesztéshez kapcsolódó mesterséges terepformák megismerését segítik elő.

1 I. katonai felmérés: Coll. XII, Sect. XXI, XXII. (1783)

2 III. katonai felmérés: 5001/4, 5161/2. sz. (M = 1:25.000)

VEREB

Pesty Frigyes Helységnévtárában Vereb községnél az alábbiakat olvashatjuk: „A monda szerint a mostani temetőnek éjszaknyugoti felén eső domboldalon a török uralom alatt egy kis váracs létezett, melynek nyomai még ezelőtt 6-7 évvel láthatók voltak a bástya forma földhányások és tégladarabokból, most azonban már semmi sem kivehető, mert szántóföld. E váracsát Veréb-várnak nevezték...” Ugyanott egy másik jegyzői jelentésben pedig ez olvasható: „...a község temetője körül, kelet felől a helységtől egy kis erősségnek látszottak még a hely feltörése előtt nyomai, melyet Veréb várnak szoktak nevezni, de eltűnvn mívelés által a szegletes árkolásoknak és csekély felomladékoknak még nyoma is, a név használata is megszűnt.”¹ A leírtak szerint az 1850-es években még látszott valamilyen erődítési nyom, de 1865–1866-ra már elpusztult minden.

Skerletz Iván 1981-ben bejárta a területet, megtalálta a jelzett temetőt, de annak területén várat vagy annak nyomát nem találta. A megkérdezett helybeliek sem emlékeztek árokra vagy sáncra.

A török-kori források nem említik a várat, de ez önmagában nem kizáró oka egykori, talán még korábbi eredetű létezésének. Egy, a temetőben végzett régészeti kutatás adhatna választ e kérdésre.

1 PESTY F., 1864–1865. 299., 302.

ZÁMOLY erődített udvarház

A település és egyben az itt állt erősség első írott említése Péter király megvakíttatásának leírásához kapcsolódik. Az 1046. október elején lejátszódott eseményt legkorábban a 11. századi geszta szövegét felhasználó 14. századi krónika-kompozíció hagyományozta ránk. Eszerint Gellért püspököt a lázadó Vata ispán csapatai meggyilkolták a Kelen-hegyen (ma Szent Gellért-hegy). A visszahívott Vazul fiak, Levente és András herceg Vata csapataival harc nélkül foglalták el Fehérvárt, ahol András herceget fejedelemmé választották. András fejedelem hívta vissza Fehérvárra Orseolo Pétert, Szent István király unokaöccsét, aki 1038–1041 és 1044–1046 között magyar király volt. Ő azonban csak Zámolyig jutott el. Az itt történt eseményeket a Képes Krónika írja le részletesebben, eszerint a Zámoly nevű faluban András fejedelem követte el akarta fogni és megkötözve András herceg elé akarta hurcolni Péter királyt. Péter azonban megsejtve ezt, bevette és elsáncolta magát egy udvarházba (curia), és ott három napon keresztül vitézül védekezett. Végül, miután az íjászok az összes katonáját megölték, őt magát foglyul ejtették, megvakították, majd Fehérvárra hurcolták, ahol szörnyű fájdalmak közepette rövidesen meghalt.¹

Az idézett források alapján a zámolyi udvarház erődítetttségét tételezhetjük fel. A fent leírtakon kívül azonban egyéb, későbbi adat nem ismert róla. A településsel kapcsolatos számos feldolgozásban még hozzávetőleges utalást sem találunk az udvarház lehetséges helyére.² Dénes József vetette fel, hogy vélhetően már ekkor is egy magántulajdonú, a Csák-nemzetiség birtokán álló udvarházzal lehetett szó. Ezen eseményeket Dénes József kapcsolatba hozta a Csákok másik várának, Csákvárnak a lerombolásával is, mivel a Csákok Orseolo Péter mellett álltak ki.³

1 Képes Krónika, 1986. 112–113. (85. fej.); GyÖRFFY Gy., 1987–1998. II. 417; DEMETER Zs. – LUKÁCS L., 2002. 15.

2 SIKLÓSI Gy., 1996. 14–15; DEMETER Zs., 2002. 48–49; DEMETER Zs., 2004. passim.

3 DÉNES J., 1993. 419.

IRODALOM

RÖVIDÍTÉSEK

HI = Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest

IKM = István Király Múzeum, Székesfehérvár

IKMA = István Király Múzeum Adattára

IM = Intercisa Múzeum, Dunaújváros

MOL E 156 (U. et C.) = Magyar Országos Levéltár, Budapest. Magyar Kamara Archivuma. Urbaria et Conscriptioes.

MNM = Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest

MTA RI = Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete, Budapest

OSzK = Országos Széchényi Könyvtár, Budapest

PWRE. = Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Stuttgart, 1893–1980.

tszf. = tengerszint feletti [magasság]

ÁDÁM L. – BOROS F., 1979. = ÁDÁM LÁSZLÓ – BOROS FERENC: *Dunaújváros földrajza*. Budapest, 1979.

ÁGOSTON G. – OBORNI T., 2000. = ÁGOSTON GÁBOR – OBORNI TERÉZ: *A tizenhetedik század története*. Budapest, 2000.

ALFÖLDI A., 1941. = ALFÖLDI ANDRÁS: Epigraphica, IV. 9. A Commodus-féle burgus-ok és praesidium-ok feliratainak szereplő latrunculi. – Die latrunculi der Bauinschriften der unter Commodus gebauten burgi et praesidia. In: *Archaeologiai Értesítő*. III. folyam. 2. 1941. 30–59.

ANDAI P., 1970. = ANDAI PÁL: A dunaújvárosi löszpart rendezése. In: *Mélyépítéstudományi Szemle*. 20. 1970. 7. sz. 298–311.

ANONYMUS, 1977. = ANONYMUS: *Gesta Hungarorum*. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Fordította és jegyzetekkel ellátta Pais Dezső. A bevezetőt írta, a jegyzeteket kiegészítette és a térképet tervezte Györffy György. Budapest, 1977. (Bibliotheca Historica)

F. ANTONI J., 1978a. = F. ANTONI JUDIT: Etyek – Felsőánc. In: *Az 1977. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1978. (Régészeti Füzetek Ser. I. No. 31.) 10.

F. ANTONI J., 1978b. = F. ANTONI JUDIT: Lovasberény – Mihályvár. In: *Az 1977. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1978. (Régészeti Füzetek Ser. I. No. 31.) 15.

AOKI. = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia*. Szerk.: Kristó Gyula et alii. I. – XXXI. Budapest–Szeged, 1990–2007.

BACSAK GY., 1927. = Bacsák György levele. Veszprémi Múzeum Irattára, Veszprém. 123/1926. sz.

BÁNDI G., 1960. = BÁNDI GÁBOR: Előzetes jelentés a Sárbogárd – Cifrabolondváron végzett 1959. évi ásatásról. In: *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve*. 1. 1960. Székesfehérvár, 1960. (Az István Király Múzeum Közleményei C. sorozat, 1.) 149–153.

BÁNDI G., 1973. = BÁNDI GÁBOR: Igar-Vámpuszta – Galástya. In: *Az 1972. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1973. (Régészeti Füzetek Ser. I. No. 26.) 11.

BÁNKI ZS., 1967–1968. = BÁNKI ZSUZSANNA: Régészeti kutatások. Régészeti gyűjtemény. In: *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve*. 8–9. 1967–1968. (Az István Király Múzeum Közleményei C. sorozat 8–9.) Székesfehérvár, 1968. 179–180, 181–182.

BÁNKI ZS., 1969. = BÁNKI ZSUZSANNA: Régészeti kutatások. X. In: *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve*. 10. 1969. (Az István Király Múzeum Közleményei C. sorozat 10.) Székesfehérvár, 1969. 149–151.

BÁNKI, ZS., 1981. = BÁNKI, ZSUZSANNA: Forschungen in Gorsium im Jahre 1979. In: *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve*. 19. 1979. (Az István Király Múzeum Közleményei C. sorozat, 19.) Székesfehérvár, 1981. 201–249.

BARKÓCZI L., 1954. = BARKÓCZI LÁSZLÓ: Tábor és lakótelep. In: *Intercisa (Dunapentele-Sztálinváros) története a római korban I*. Budapest, 1954. (*Archaeologia Hungarica*. Uf. 32.) 1–42.

BARKÓCZI, L. – BÓNIS, É., 1954. = BARKÓCZI, LÁSZLÓ – BÓNIS, ÉVA: Das frühromische Lager und die Wohnsiedlung von Adony (Vetus Salina). In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 4. 1954. 129–199.

BARKÓCZI, L. – SALAMON, Á., 1971. = BARKÓCZI, LÁSZLÓ – SALAMON, ÁGNES: Remarks on the 6th century history of Pannonia. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 23. 1971. 139–153.

BARKÓCZI, L. – SALAMON, Á., 1984. = BARKÓCZI, LÁSZLÓ – SALAMON, ÁGNES: Tendenzen der strukturellen und organisatorischen Änderungen pannonischer Siedlungen im 5. Jahrhundert. In: *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve*. 21. 1981. (Az István Király Múzeum Közleményei C. sorozat, 21.) Székesfehérvár, 1984. 147–187.

BARKÓCZI, L., 1976. = BARKÓCZI, LÁSZLÓ: Vetus Salina. In: *Der römische Limes in Ungarn*. [RLiU] Hrsg.: Fritz, Jenő. Székesfehérvár, 1976. (Az István Király Múzeum Közleményei. Ser. A. 22.) 98–99.

- BARTOSIEWICZ L. – CHOYKE, A. M., 1983.** = BARTOSIEWICZ, LÁSZLÓ – CHOYKE, ALICE, M.: Numerical classification of cattle astragali from pit 55 at Lovasberény – Mihályvár. In: *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve*. 20. 1980. (Az István Király Múzeum Közleményei C. sorozat, 20.) Székesfehérvár, 1983. 37–42.
- BÉL M., 1977.** = BÉL MÁTYÁS: Fejér vármegye leírása. Fordította és bevezette: Prokopp Gyula. In: *Fejér Megyei Történeti Évkönyv*. 11. A Fejér megyei Levéltár Évkönyve. Székesfehérvár, 1977. (Tanulmányok és források Fejér megye történetéhez 13.) 83–117.
- BENDEFY L., 1976.** = BENDEFY LÁSZLÓ: Mikoviny Sámuel Somogy megyei térképei. In: *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv* 7. Kaposvár, 1976. 131–164.
- BÉNI K. – FÜLÖP GY. – HATHÁZI G., 1999.** = A 700 éves Csókakő. Írták: BÉNI KORNÉL – FÜLÖP GYULA – HATHÁZI GÁBOR. Szerk.: Béni Kornél. Csókakő, 1999.
- BENKŐ L., 2003.** = BENKŐ LORÁND: *Beszélnék a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest, 2003.
- BESSENYEI J., 1994.** = *Enyingi Török Bálint*. A bevezetést írta és a forrásokat közlést teszi: BESSENYEI JÓZSEF. Budapest, 1994.
- BEZECZKY T., 1990.** = BEZECZKY TAMÁS: Amphorák az adonyi (Vetus Salina) kora római táborból. In: *Archaeológiai Értesítő*. 117. 1990. 96–102.
- BISHOP, M. C., 1988.** = BISCHOP, M. C.: Cavalry equipment of the Roman army in the first century A.D. In: *Military Equipment and the Identity of Roman Soldiers. Proceedings of the Fourth Roman Military Equipment Conference*. (Ed.): Coulston, J. C. Oxford, 1988. (British Archaeological Reports – International Series 394.) 67–195.
- BOCSI Zs., 2006.** = BOCSI ZSÓFIA: Csókakő vár az írott források tükrében, különös tekintettel az Anjou-korra. In: *Arrabona*. 44/2. A Castrum Bene Egyesület 12. vándorgyűlése. A várkutatás írott és képi forrásai. Győr, 2006. május 26–27. Győr, 2006. 51–66.
- BOCSI Zs., 2007.** = BOCSI ZSÓFIA: Vár és uradalom kapcsolata az írott források tükrében. Néhány gondolat a csókakői váruradalomról. In: *Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele*. 6. (2007/1.) 43–62.
- BÓNA I., 1954.** = BÓNA ISTVÁN: *Sztalinvárosi Helytörténeti Kiállítás*. Budapest, 1954.
- BÓNA I., 1958.** = BÓNA ISTVÁN: Chronologie der Hortfunde vom Koszider-Typus. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 9. 1958. 211–243.
- BÓNA I., 1975.** = BÓNA ISTVÁN: *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*. Budapest, 1975. (Archaeologia Hungarica SN LI)
- BÓNA I., 1991a.** = BÓNA ISTVÁN: A Nagyrév-kultúra településeiről. In: *A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei*. 2. 1991. 73–80.
- BÓNA I., 1991b.** = BÓNA ISTVÁN: *Dunapentele története (a honfoglalástól a 19. század közepéig a már eddig is ismert, valamint újonnan bevont adatok alapján)*. Dunaújváros, 1991.
- BÓNA I., 1992.** = BÓNA ISTVÁN: Dunapentele-Dunaújváros – Koziderpadlás. In: *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*. Frankfurt am Main, 1992. 149–152.
- BÓNA I., 1993.** = BÓNA ISTVÁN: *A hunok és nagykirályaik*. Budapest, 1993.
- BÓNA I., 1997.** = BÓNA ISTVÁN: *Dunapentele története (a honfoglalástól a 19. század közepéig a már eddig is ismert, valamint újonnan bevont adatok alapján)*. 2. bőv. kiadás. Dunaújváros, 1997.
- BÓNA I., 1998.** = BÓNA ISTVÁN: *Az Árpádok korai várai*. 2. bőv. kiadás. Debrecen, 1998.
- BÓNA I., 2000.** = BÓNA ISTVÁN: Metallfunde der mittleren Bronzezeit aus Mezőfalva – Bolondvár (Komitat Fejér, Ungarn). In: *A la recherche de l'homme préhistorique*. (Rédigé par: Zsolt Mester et Árpád Ringer). Liège, 2000. 83–92.
- BÖDÖCS A., 2007.** = BÖDÖCS ANDRÁS: „Újabb” őrtornyok a limes Fejér megyei szakaszán. In: *FIRKák I. Fiatal Római Koros Kutatók I. Konferenciakötete*. Xántus János Múzeum, Győr, 2006. március 8–10. Szerk.: Bíró Szilvia. Győr, 2007. 319–330.
- BÖDÖCS A., 2009.** = BÖDÖCS ANDRÁS: Útkutatás a levegőből. In: *Régészeti dimenziók. Tanulmányok az ELTE, BTK Régészettudományi Intézetének tudományos műhelyéből*. Szerk.: Anders Alexandra – Szabó Miklós – Raczky Pál. Budapest 2009. 37–48.
- BRUNNER I., 1935a.** = BRUNNER ISTVÁN: Lovasberény – Szöszvári emlékek. (1935. évi kutatás eredményei). [Kézirat.] István Király Múzeum Adattár. Székesfehérvár, 1935. [Kivonatoltan ismertetve: NOVÁKI Gy., 1952. 10–11.]
- BRUNNER I., 1935b.** = BRUNNER ISTVÁN: A székesfehérvári szőlőhegy múltjából. In: *Székesfehérvári Szemle*. 5. 1935. 3–4. sz. 56–62.
- BUZA A. – KOVÁCS P. – LŐRINCZ B., 2009.** = BUZA ANDREA – KOVÁCS PÉTER – LŐRINCZ BARNABÁS: Egy új építési felirat Intercisából. In: *Studia Epigraphica Pannonica* 2. (2009.) [2010.] 157–160.
- BUZA A., 2001.** = BUZA ANDREA: Adony, Vöröskereszti-dűlő. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2001*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2003. 133.
- BUZA A., 2005.** = BUZA ANDREA: Közép- és kora újkori kutatások a volt dunaújvárosi járás területén. In: *Az Intercisa Múzeum első 50 éve*. Székesfehérvár, 2005. 33–40.
- CHOYKE, A. M., 1979.** = CHOYKE, ALICE M.: A Classification of the Bone and Antler Tools from the Bronze Age Hill-fortress of Pákozdvár. In: *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve*. 17. 1976. (Az István Király Múzeum Közleményei C. sorozat, 17.) Székesfehérvár, 1979. 9–21.
- CHOYKE, A. M., 1987.** = CHOYKE, ALICE M.: Animal exploitation and its relationship to bronze deposition at Lovasberény – Mihályvár. In: *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve*. 23. 1984–1985. (Az István Király Múzeum Közleményei C. sorozat, 23.) Székesfehérvár, 1987. 7–18.

- CIL III** = Corpus Inscriptionum Latinarum. Berlin, 1863 –.
- CNA** = BERNHARD KOCH: *Corpus Nummorum Austriacorum* (CNA). Bd. 1. Mittelalter. Wien, 1994.
- CZAJLIK Z., 2004a.** = CZAJLIK ZOLTÁN: A földvárak légi fényképezése. In: *Természet Világa*. 135. 2004. 10. sz. 447–449.
- CZAJLIK Z., 2004b.** = CZAJLIK ZOLTÁN: Légi régészeti kutatások Magyarországon 2002-ben. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2002*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2004. 161–169.
- CZAJLIK Z., 2004c.** = CZAJLIK ZOLTÁN: Légi régészeti kutatások Magyarországon 2003-ban. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2003*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2004. 111–125.
- CZAJLIK Z., 2009.** = CZAJLIK ZOLTÁN: Légi régészet Magyarországon. In: *Régészeti dimenziók. Tanulmányok az ELTE Régészettudományi Intézetének tudományos műhelyéből*. Szerk.: Anders Alexandra – Szabó Miklós – Raczky Pál. Budapest, 2009. 23–36.
- CZAJLIK Z. – BÖDŐCS A., 2006.** = CZAJLIK ZOLTÁN – BÖDŐCS ANDRÁS: Légi fényképezéses régészeti kutatások Magyarországon 2005-ben. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2005*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2006. 149–159.
- CZAJLIK Z. – BÖDŐCS A. – RUPNIK L., 2010.** = CZAJLIK ZOLTÁN – BÖDŐCS ANDRÁS – RUPNIK LÁSZLÓ: Légi fényképezéses régészeti kutatások Magyarországon 2009-ben. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2009*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2010. 81–111.
- CSÁKY O.** = *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez*. I. k. 1–2. r. Oklevelek. 1229–1499., 1500–1818-ig. Budapest, 1919. (A kö-rösszegi és adórjani gróf Csáky család története I. Oklevéltár.)
- CSÁNKI D., 1897.** = CSÁNKI DEZSŐ: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. III. köt. Budapest, 1897. (Hunyadiak kora Magyarországon VIII.)
- CSERMÉNYI V., 1998.** = CSERMÉNYI VAJK: Nagykarácsony – Ménesmajor. In: *Az 1997. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1998. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 47.) 104–105.
- CSORBA Cs., 1978.** = CSORBA CSABA: *Esztergom hadi krónikája*. Budapest, 1978.
- CSUKÁS Gy., 1974.** = CSUKÁS GYÖRGY: Adony – Szent Mihály-pusztá. In: *Az 1973. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1974. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 27.) 3.
- DÁVID G., 1982.** = DÁVID GÉZA: *A simontornyai szandzsák a 16. században*. Budapest, 1982.
- DEGRÉ A., 1983.** = DEGRÉ ALAJOS: Csabdi (Vasztély). In: *Fejér Megyei Történelmi Évkönyv*. 15. 1981. Székesfehérvár, 1983. 67–104.
- DEGRÉ A., 1985.** = DEGRÉ ALAJOS: Enying. In: *Fejér Megyei Történelmi Évkönyv*. 16. Székesfehérvár, 1985. 7–67.
- DEMETER Zs. – LUKÁCS L., 2002.** = DEMETER ZSÓFIA – LUKÁCS LÁSZLÓ: *Zámoly*. Budapest, 2002. (Száz magyar falu könyvesháza)
- DEMETER Zs., 1997.** = DEMETER ZSÓFIA: Városhidvég libertinusai. In: *Honismeret*. 25. 1997. 5. sz. 42–52.
- DEMETER Zs., 2002.** = DEMETER ZSÓFIA: „Ország lappangott itt, mikor nem vala ország” – A református és a római katolikus felekezet Zámolyon. In: *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve*. 31. 2001. Székesfehérvár, 2002. (Az István Király Múzeum Közleményei C. sorozat, 31.) 47–83.
- DEMETER Zs., 2004.** = DEMETER ZSÓFIA: A zámolyi uradalom. In: *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve*. 33. 2003. Székesfehérvár, 2004. (Az István Király Múzeum Közleményei C. sorozat, 33.) 125–157.
- DÉNES J., 1993.** = DÉNES JÓZSEF: A honfoglalás és az államszervezés korának várai. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*. 30–31/2. 1993. 417–432.
- DHA.** = GYÖRFFY GYÖRGY: *Diplomata Hungariae antiquissima ab anno 1000 ad annum 1131*. I. Budapest, 1992.
- DL, DF** = *A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa* (DL-DF 4.2) Szerk.: Rácz György. [CD-ROM]. (Budapest, 2003). Internetes változat (DL-DF 5.1): <http://mol.lancanum.hu/dldf/opt/a101127htm?v=pdf&a=start>
- DORMUTH Á., 1935a.** = – – [DORMUTH ÁRPÁD]: Kiutazás Ercsibe. In: *Székesfehérvári Szemle*. 5. 1935. 3–4. sz. p. 85.
- DORMUTH Á., 1935b.** = DORMUTH Á[RPÁD]: A várfal alapjainak maradványai a múzeum udvarán. In: *Székesfehérvári Szemle*. 5. 1935. 3–4. sz. 89–91.
- DORMUTH Á., 1936.** = D[ORMUTH] Á[RPÁD]: Adatok Kajászószentpéter és Vál régészetéhez. In: *Székesfehérvári Szemle*. 6. 1936. 50–52.
- DORMUTH Á., 1937.** = DORMUTH ÁRPÁD: Adatok a városháza múltjához. In: *Székesfehérvári Szemle*. 7. 1937. 1–2. sz. 18–23.
- DORNYAY B., 1927.** = DORNYAY BÉLA: *Bakony*. Budapest, 1927.
- DUALSZKY J., 1857.** = DUALSZKY JÁNOS közli: Révay László, Révay Márton és Esterházy Zsófia fiok, naplójából, 1600–1655. In: *Magyar Történelmi Társ.* 3. 1857. 245–254.
- EGRI Gy. – PÁRDÁNYI J., 1968.** = EGRI GYÖRGY – PÁRDÁNYI JENŐ: Dunaújvárosi magasparkok állékonyság-vizsgálata. In: *Műszaki Tervezés*. 8. 1968. 7. szám. 15–18.
- ENGEL P., 1996.** = ENGEL PÁL: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I–II. Budapest, 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak. 5.)
- ENGEL P., 2002.** = *Magyarország a középkor végén*. [CD-ROM] Szerk.: ENGEL PÁL. Budapest, [2002.]
- ENTZ G. A. – SISA J., 1998.** = *Fejér megye művészeti emlékei*. Szerk.: Entz Géza Antal – Sisa József. Székesfehérvár, 1998. 267. (A Szent István király Múzeum Közleményei. A. sorozat 34.)
- ENTZ G. A., 2009.** = *Székesfehérvár*. Szerk.: ENTZ GÉZA ANTAL. Budapest, 2009. (Magyarország műemlékei)

- EOkm.** = Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. I – III. Kösszéteszi: Jakó Zsigmond. Budapest, 1997 – 2008. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 26., 40., 47.)
- ÉRSZEGI G., 1971.** = ÉRSZEGI GÉZA: Fejér megyére vonatkozó oklevelek a székesfehérvári keresztes konvent magán levéltárában, 1193 – 1542. In: *Fejér Megyei Történeti Évkönyv*. 5. (Székesfehérvár, 1971) 177 – 263.
- ÉRSZEGI G., 1975.** = ÉRSZEGI GÉZA: Dunapentele a középkorban. In: *Fejér Megyei Történeti Évkönyv*. 9. (Székesfehérvár, 1975) 7 – 42.
- ÉRSZEGI G., 1978.** = ÉRSZEGI GÉZA: Okmánytár Dunapentele középkori történetéhez. In: *Fejér Megyei Történeti Évkönyv*. 12. (Székesfehérvár, 1978) 285 – 291.
- ERTEL, CH., 1999.** = ERTEL, CHRISTINE: Spolien aus der westlichen Stadtmauer von Gorsium. In: *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve*. 28. 1999. (Az István Király Múzeum Közleményei C. sorozat, 28.) Székesfehérvár, 1999. 5 – 51.
- ESZTERHÁS I., 1976.** = ESZTERHÁS ISTVÁN: A Csiklingvölgy társadalomtörténeti emlékei, avagy a barlangkutatás mellékvágányai. Kézirat. Isztimér, 1976.
- EVLIA Cs., 1904–1908.** = *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai*. Fordította és jegyzetekkel kísérte Karácson Imre. I–II. köt. Budapest, 1904 – 1908. (Török-magyarokori történelmi emlékek. Második osztály: írók. Török történetírók. 3., 4.)
- EVLIA Cs., 1985.** = *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660 – 1664*. Második kiadás. Fordította Karácson Imre. Budapest, 1985.
- FALLER J., 1933.** = FALLER JENŐ: Inota község monográfiája. In: *Székesfehérvári Szemle*. 3. 1933. 42 – 54.
- FALLER J., 1936.** = FALLER JENŐ: *Várpalota története az Újlakiak és Podmaniczkyak idejében*. Veszprém, 1936.
- FALLER J., 1937.** = FALLER JENŐ: Hol feküdt a XVI. században elpusztult Paczmán-vára? In: *Veszprémi Hírlap*. 45. 1937. 2. (jan. 10.) sz. p. 8., 3. (jan. 17.) sz. p. 9. [Különlenyomatban is. Veszprém, 1937.]
- FANCSALSZKY G. – HATHÁZI G. – SIKLÓSI GY. – ZARNÓCZKY A., 1991.** = FANCSALSZKY GÁBOR – HATHÁZI GÁBOR – SIKLÓSI GYULA – ZARNÓCZKY ATTILA: Székesfehérvár – Feketehegy, Körösi út. In: *Az 1989. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1991. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 44.) 48.
- FARKAS G., 1962.** = FARKAS GÁBOR: *Szabadhídvég története*. Székesfehérvár, 1962.
- FARKAS G., 1987.** = FARKAS GÁBOR: Iváncsa a török hódoltság idején 1541 – 1686. In: *Előadások Iváncsa történetéből. Iváncsán 1987. október 1-én tartott történeti konferencia előadásai*. Szerk.: Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1987. (Fejér Megyei Levéltár közleményei 2.) 13 – 26.
- FARKAS G., 1989.** = FARKAS GÁBOR: Csíkvár a történelem sodrában 1543 – 1687. In: *Fejér Megyei Történeti Évkönyv*. 19. *A Fejér megyei Levéltár Évkönyve*. Székesfehérvár, 1989. 45 – 49.
- FARKAS G., 1991.** = FARKAS GÁBOR: Pákozd (Börgönd). In: *Fejér Megyei Történeti Évkönyv*. 22. *A Fejér megyei Levéltár Évkönyve*. Székesfehérvár, 1991. (Tanulmányok és források Fejér megye történetéhez 22.) 201 – 224.
- FARKAS G., 2001.** = FARKAS GÁBOR: Településtörténeti tanulmányok a Fejér megyei Vál múltjából. In: *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve*. 30. 2000. Székesfehérvár, 2001. (Az István Király Múzeum Közleményei C. sorozat, 30.) 101 – 138.
- FEKETE, O. – GABLER, D., 1996.** = FEKETE, ORSOLYA – GABLER, DÉNES: Italische Sigillaten in Gorsium. In: *Festschrift für Jenő Fitz*. Székesfehérvár, 1996. 71 – 80.
- FELD I., 2002.** = FELD ISTVÁN: Késő reneszánsz és kora barokk. Budapest, 2002. (Magyar építészet 3.)
- FELD I., 2006.** = FELD ISTVÁN: A középkori előretolt védőművek és elővárak kérdéséhez. In: *„Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*. Szerk.: Kovács Gyöngyi és Miklós Zsuzsa. Budapest, 2006. 101 – 118.
- FINÁLY G., 1912.** = FINÁLY GÁBOR: *Magyarország a rómaiak alatt című fali térkép magyarázata*. Budapest, 1912.
- FITZ J., 1955a.** = FITZ JENŐ: Előszállás környékének régészeti topográfiája. In: *Székesfehérvári Szemle*. 10. 1955. 13 – 22.
- FITZ J., 1955b.** = FITZ JENŐ: Örtornyok Intercisa és Annamatia között. In: *Archaeologiai Értesítő*. 82. 1955. 69 – 79. = **FITZ, J., 1957b.**
- FITZ J., 1956a.** = FITZ JENŐ: *Török erődítések Fejér megyében. II. Párkányok*. Székesfehérvár, 1956. (Az István Király Múzeum Közleményei. B. sorozat 8.)
- FITZ J., 1956b.** = FITZ JENŐ: Útjavítások Aquincum és Mursa között. In: *Archaeologiai Értesítő*. 83. 1956. 197 – 206.
- FITZ J., 1956c.** = FITZ JENŐ: *Végvári harcok Fejér megyében*. Székesfehérvár, 1956. (István Király Múzeum Közleményei. B. sorozat 12.)
- FITZ J., 1956d.** = FITZ JENŐ: *Csókakő vára*. Székesfehérvár, 1956. (Az István Király Múzeum Közleményei. B. sorozat 1.)
- FITZ J., 1957a.** = FITZ JENŐ: *Székesfehérvár*. Budapest, 1957. (Magyar Műemlékek)
- FITZ, J., 1957b.** = FITZ, JENŐ: Burgi zwischen Intercisa und Annamatia. In: *Bibliotheca Classica Orientalis*. 2. 1957. 169 – 172.
- FITZ J., 1958.** = FITZ JENŐ: *Csókakő vára*. 2. kiadás. Székesfehérvár, 1958. (Az István Király Múzeum Közleményei. B. sorozat 1.)
- FITZ, J., 1962a.** = FITZ, JENŐ: Annamatia. In: *PWRE. Suppl. IX*. Stuttgart, 1962. coll. 8 – 11.
- FITZ, J., 1962b.** = FITZ, JENŐ: Intercisa. In: *PWRE. Suppl. IX*. Stuttgart, 1962. coll. 84 – 103.
- FITZ, J., 1962c.** = FITZ, JENŐ: Floriana. In: *PWRE. Suppl. IX*. Stuttgart, 1962. coll. 66 – 68.
- FITZ J., 1963.** = FITZ JENŐ: Floriana. Jelentés a csákvári római település ásatásáról, 1960. In: *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve*. 2 – 3. 1961 – 1962. (Az István Király Múzeum Közleményei C. sorozat 2 – 3.) Székesfehérvár, 1963. 153 – 158.
- FITZ J., 1970.** = FITZ JENŐ: A római kor Fejér-megyében. In: *Fejér megye története I*. Szerk.: Fritz Jenő. Székesfehérvár, 1970. 161 – 220.

- FITZ, J., 1974.** = FITZ, JENŐ: Römische Lager in Gorsium. In: *Actes du le congrés international d'études sur les frontières romaines.* (Ed.): Pippidi, D. M. Bucarest – Köln – Wien, 1974. 187–191.
- FITZ, J., 1976a.** = FITZ, JENŐ: Baracs. In: *Der römische Limes in Ungarn.* [RLiU] Hrsg.: Fritz, Jenő. Székesfehérvár, 1976. (Az István Király Múzeum Közleményei. Ser. A. 22.) 105.
- FITZ, J., 1976b.** = FITZ, JENŐ: Annamatia. In: *Der römische Limes in Ungarn.* [RLiU] Hrsg.: Fritz, Jenő. Székesfehérvár, 1976. (Az István Király Múzeum Közleményei. Ser. A. 22.) 106–107.
- FITZ, J., 1976c.** = FITZ, JENŐ: Ercsi – Eötvös-Denkmal. In: *Der römische Limes in Ungarn.* [RLiU] Hrsg.: Fritz, Jenő. Székesfehérvár, 1976. (Az István Király Múzeum Közleményei. Ser. A. 22.) 97.
- FITZ, J., 1976d.** = FITZ, JENŐ: Iváncsa. In: *Der römische Limes in Ungarn.* [RLiU] Hrsg.: Fritz, Jenő. Székesfehérvár, 1976. (Az István Király Múzeum Közleményei. Ser. A. 22.) 97.
- FITZ, J., 1976e.** = FITZ, JENŐ: Rácalmás – Kulcs. In: *Der römische Limes in Ungarn.* [RLiU] Hrsg.: Fritz, Jenő. Székesfehérvár, 1976. (Az István Király Múzeum Közleményei. Ser. A. 22.) 100.
- FITZ, J., 1986.** = FITZ, JENŐ: Das Auxiliarkastell von Gorsium. In: *Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13. Internationaler Limeskongress Aalen 1983.* Stuttgart, 1986. 316–321.
- FITZ, J., 1990.** = FITZ, JENŐ: Forschungen in Gorsium in den Jahren 1985–1986. In: *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve.* 24. 1986–1988. (Az István Király Múzeum Közleményei C. sorozat, 24.) Székesfehérvár, 1990. 93–97.
- FITZ, J., 1998.** = FITZ, JENŐ: Forschungen in Gorsium in den Jahren 1990–1997. In: *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve.* 27. 1993–1997. (Az István Király Múzeum Közleményei C. sorozat, 27.) Székesfehérvár, 1998. 237–309.
- FITZ, J., 2001.** = FITZ, JENŐ: Gorsium? – Tác? In: *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve.* 30. 2000. (Az István Király Múzeum Közleményei C. sorozat, 30.) Székesfehérvár, 2001. 141–143.
- FITZ, J., 2003a.** = FITZ, JENŐ: *Gorsium – Herculia.* Székesfehérvár, 2003.
- FITZ, J., 2003b.** = FITZ, JENŐ: Gorsium castellum. In: *The Roman Army in Pannonia.* Ed.: Visy, Zsolt. [Pécs], 2003. 114–116.
- FITZ, J., 2003c.** = FITZ, JENŐ: TÁC-Herculia fortess. In: *The Roman Army in Pannonia.* Ed.: Visy, Zsolt. [Pécs], 2003. 185–188.
- FITZ, J., 2004a.** = FITZ, JENŐ: Gorsium. In: *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia.* (Ed.): Šašel Kos, M. – Scherrer, P. Ljubljana, 2004. (Situla 42.) 197–207.
- FITZ, J., 2004b.** = FITZ, JENŐ: Gorsium – Herculia. In: *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve.* 33. 2003. (Az István Király Múzeum Közleményei C. sorozat, 30.) Székesfehérvár, 2004. 25–53.
- FITZ, J. – BÁNKI, ZS. – F. PETRES, É. – SZÉKELY, GY., 1979.** = FITZ, JENŐ – BÁNKI, ZSUZSANNA – F. PETRES, ÉVA – SZÉKELY, GYÖRGY: Forschungen in Gorsium in Jahre 1976. In: *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve.* 17. 1976. (Az István Király Múzeum Közleményei C. sorozat, 17.) Székesfehérvár, 1979. 191–243.
- FITZ, J. – BÁNKI, ZS. – LÁNYI, V., 1983.** = FITZ, JENŐ – BÁNKI, ZSUZSANNA – LÁNYI, VERA: Forschungen in Gorsium im Jahre 1980. In: *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve.* 20. 1980. (Az István Király Múzeum Közleményei C. sorozat, 20.) Székesfehérvár, 1983. 201–228.
- FITZ, J. – CSÁSZÁR L. – PAPP I., 1966.** = Fitz Jenő – Császár László – Papp Imre: *Székesfehérvár.* Budapest, 1966.
- FITZ, J. – LÁNYI V. – BÁNKI Zs., 1977.** = FITZ, JENŐ – LÁNYI VERA – BÁNKI ZSUZSANNA: Kutatások Gorsiumban 1974-ban. In: *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve.* 15. 1974. (Az István Király Múzeum Közleményei C. sorozat, 15.) Székesfehérvár, 1977. 121–174.
- FITZ, J. – LÁNYI V. – BÁNKI Zs., 1978.** = FITZ, JENŐ – LÁNYI VERA – BÁNKI ZSUZSANNA: Kutatások Gorsiumban 1975-ben. In: *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve.* 16. 1975. (Az István Király Múzeum Közleményei C. sorozat, 16.) Székesfehérvár, 1978. 169–268.
- FONÓD GY., 1970.** = FONÓD GYULA: *Csabdi története.* Székesfehérvár, 1970. (István Király Múzeum Közleményei. B. sorozat, 29.)
- FÖLDI E., 1979.** = *Magyarország Földrajzinév-tára II. Fejér megye.* Szerk.: FÖLDI ERVIN. Budapest, 1979.
- FÜGEDI E., 1967.** = FÜGEDI ERIK: Székesfehérvár korai története a város alaprajzában. In: *Székesfehérvár Évszázadai.* 1. Székesfehérvár, 1967. (István Király Múzeum Közleményei. A. sorozat, 13.) 27–34.
- FÜGEDI E., 1974.** = FÜGEDI ERIK: Medieval topography of Fehérvár. In: *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve.* 13. 1972. Székesfehérvár, 1974. (Az István Király Múzeum Közleményei. C. sorozat, 13.) 303–304.
- FÜLÖP GY., 1978.** = FÜLÖP GYULA: Régészeti adatok Igar község középkori történetéhez. In: *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve.* 16. 1975. Székesfehérvár, 1978. (Az István Király Múzeum Közleményei. C. sorozat, 16.) 293–298.
- FÜLÖP GY., 1997.** = FÜLÖP GYULA: Régészeti kutatások [1989–1992]. In: *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve.* 26. 1989–1992. Székesfehérvár, 1997. (Az István Király Múzeum Közleményei. C. sorozat, 26.) 188–200.
- FÜLÖP GY., 1998.** = FÜLÖP GYULA: Régészeti kutatások [1993–1997]. In: *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve.* 27. 1993–1997. Székesfehérvár, 1998. (Az István Király Múzeum Közleményei. C. sorozat, 27.) 327–336.
- FÜRKÉSZ GY., 1987.** = FÜRKÉSZ GYULA: Iváncsa topográfiájáról 1761–1814. In: *Előadások Iváncsa történetéből. Iváncsán 1987. október 1-én tartott történeti konferencia előadásai.* Szerk.: Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1987. (Fejér Megyei Levéltár közleményei 2.) 41–46.

- GABLER D., 1977.** = GABLER DÉNES: A dunai limes I–II. századi történetének néhány kérdése. In: *Archaeologiai Értesítő*. 104. 1977. 145–175.
- GABLER D., 1990.** = GABLER DÉNES: Limestáborok. In: *Pannonia Régészeti Kézikönyve*. Budapest 1990. 94–103.
- GABLER D., 1997.** = GABLER DÉNES: Early Roman Occupation in the Pannonian Danube Bend. In: *Actes des XVI. International Limeskongress in Rolduc* 1995. Ed.: Willy Groenman-van Waateringe, B. L. van Beek, W. J. H. Willems, S. L. Wynia./Oxford, 1997./Oxbow Monograph 91./85–92.
- GABLER D., 1999.** = GABLER DÉNES: The Flavian Limes in the Danube-Bend (Eastern Pannonia). In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae*. 1999. 75–86.
- GABLER D., 2005a.** = GABLER DÉNES: Limesforschungen in Ungarn (1999–2002). In: *Limes XIX. Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies held in Pécs, Hungary, September 2003*. Ed.: VISY, ZSOLT. Pécs, 2005. 513–524.
- GABLER D., 2005b.** = GABLER DÉNES: Augusteische Sigillaten in Budaörs. Italischer Import in der vorrömischen Zeit im pannonischen Raum. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 56. 2005. 133–175.
- GAGYI J., 1911.** = GAGYI JENŐ: Az 1546. évi fegyverszünetre és a gyöngyösi tárgyalásokra vonatkozó adatok. In: *Hadtörténelmi Közlemények*. 12. 1911. 277–319.
- GENTHON I., 1951.** = GENTHON ISTVÁN: *Magyarország műemlékei*. Budapest, 1951.
- GENTHON I., 1959.** = GENTHON ISTVÁN: *Magyarország művészeti emlékei*. 1. *Dunántúl*. Budapest, 1959.
- GERECZE P., 1906.** = A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. Összeáll.: GERECZE PÉTER. Budapest, 1906. (Magyarország műemlékei II. A Műemlékek Országos Bizottságának Kiadványai II.)
- GERŐ L., 1955.** = GERŐ LÁSZLÓ: *Magyarországi várépítészet*. Budapest, 1955.
- GERŐ L., 1958.** = GERŐ LÁSZLÓ: A szabadbattyáni ún. Kula-épület. In: *Műemlékvédelem*. 2. 1958. 1. sz. 61.
- GERŐ L., 1967.** = [GERŐ LÁSZLÓ]: Rövid hírek. In: *Műemlékvédelem*. 11. 1967. 4. sz. 251.
- GERŐ L., 1968.** = GERŐ LÁSZLÓ: *Magyar várak*. Budapest, 1968.
- GERŐ L., 1975.** = *Várépítészetünk*. Főszerk.: GERŐ LÁSZLÓ. Budapest, 1975.
- GOGUEY, R. – CZAJLIK Z. – BÖDŐCS A., 2003.** = GOGUEY, RENÉ – CZAJLIK ZOLTÁN – BÖDŐCS ANDRÁS: Magyar–francia légi régészeti kutatások Magyarországon 2000-ben. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2000*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2003. 75–86.
- GOGUEY, R. – SZABÓ, M., 1995.** = GOGUEY, RENÉ – SZABÓ, MIKLÓS: *L’histoire vue du ciel: photographie aérienne et archéologie en France et en Hongrie. A történelem madártávlatból. Légi fényképezés és régészet Franciaországban és Magyarországon*. Budapest, 1995.
- GRAF, A., 1936.** = GRAF ANDRÁS: A Pannonia ókori földrajzára vonatkozó kutatások áttekintő összefoglalása. *Übersicht der antiken Geographie von Pannonien*. Budapest, [1936.] (Dissertationes Pannonicae Musei Nationalis Hungarici, I/5.)
- GUTTMANN M., 2002.** = GUTTMANN MIKLÓS: Szláv elemek egy magyar falu – Nárai – nyelvében. In: *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*. 2002/1. 43–57.
- GYÖRFFY GY., 1960.** = GYÖRFFY GYÖRGY: Diplomata Hungarica antiquissima 1000–1196. In: *Történelmi Szemle*. 3. 1960. 4. sz. 525–535.
- GYÖRFFY GY., 1970.** = GYÖRFFY GYÖRGY: Koppány lázadása. In: *Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv*. 1. 1970. 16–22.
- GYÖRFFY GY., 1976.** = GYÖRFFY GYÖRGY: Die Entstehung der ungarischen Burgenorganisation. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 28. 1976. 323–358.
- GYÖRFFY GY., 1987–1998.** = GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–V. Budapest, 1987–1998.
- GYÖRFFY GY., 2000.** = GYÖRFFY GYÖRGY: *István király és műve*. 3. bővített, javított kiad. Budapest, 2000.
- HAJNÓCZI GY., 1987.** = HAJNÓCZI GYULA: *Pannonia római romjai*. Budapest, 1987.
- HAMPEL J., 1906.** = HAMPEL JÓZSEF: Intercisa emlékei. In: *Archaeologiai Értesítő*. 26. 1906. 221–274.
- HATHÁZI G., 1996a.** = HATHÁZI GÁBOR: Besenyők és kunok a Mezőföldön. In: *Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön*. Szerk.: Havassy Péter. Gyula, 1996. (Gyulai Katalógusok 2.) 37–56.
- HATHÁZI G., 1996b.** = HATHÁZI GÁBOR: A besenyő megtelepedés régészeti nyomai Fejér megyében. In: *Savaria. A Vas megyei Múzeumok Értesítője*. 22/3. 1992–1995. (Szombathely, 1996.) 223–248.
- HATHÁZI G., 1999.** = HATHÁZI GÁBOR: Csókakő vára. In: *A 700 éves Csókakő*. Szerk.: Béni Kornél. Csókakő, 1999.
- HATHÁZI G., 2002.** = HATHÁZI GÁBOR: A török palánkok kutatásának újabb eredményei Fejér megyében. In: *A Hódoltság régészeti kutatása*. Szerk.: Gerelyes Ibolya és Kovács Gyöngyi. Budapest, 2002. (Opuscula Hungarica III.) 107–128.
- HATHÁZI G., 2010.** = HATHÁZI GÁBOR: Csókakő vára az írott és a régészeti források tükrében. In: Béni Kornél – Erdős Ferenc – Fülöp Gyula – Hatházi Gábor: *Csókakő a harmadik évezred küszöbén*. Csókakő, 2010. 15–151.
- HATHÁZI G. – KOVÁCS GY., 1996.** = HATHÁZI GÁBOR – KOVÁCS GYÖNGYI: *A váli gótikus templomtorony. Adatok Vál 14–17. századi történetéhez*. Székesfehérvár, 1996. (A Szent István Király Múzeum közleményei. B. sorozat, 45.)
- HATHÁZI G. – VÁGÓ CS., 1996.** = HATHÁZI GÁBOR – VÁGÓ CSABA: Perkáta régészeti lelőhelyei. In: *Perkáta története*. Szerk.: Erdős Ferenc – Hatházi Gábor. Perkáta, 1996. 14–25.

- HédOkl.** = *A Héderváry család oklevéltára*. A M. Tud. Akadémia történelmi bizottsága megbízásából közlik Radvánszky Béla és Závodszy Levente. I–II. Budapest, 1909–1922.
- HEGEDŰS J., 1969.** = HEGEDŰS JÓZSEF: *Pákozdi község története 894–1945*. (Kézirat. Pákozdi, 1969.)
- HEGYI K., 1995.** = HEGYI KLÁRA: *Török berendezkedés Magyarországon*. Budapest, 1995. (Historia Könyvtár. Monográfiák 7.)
- HEGYI K., 2007.** = HEGYI KLÁRA: *A török hódoltság várai és várkatonasága*. I–III. Budapest, 2007. (Historia Könyvtár. Kronológiák, adattárak 9.)
- HEKLER A., 1910a.** = HEKLER ANTAL: A Nemzeti Múzeum dunapentelei ásatásai 1908-ban és 1909-ben. *Archaeologiai Értesítő*. 30. 1910. 28–38.
- HEKLER A., 1910b.** = HEKLER ANTAL: Dr. Hekler Antal segédőr jelentése dunapentelei ásatásáról. In: *Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1909. évi állapotáról*. Budapest, 1910. 168–171.
- HEKLER A., 1911.** = HEKLER ANTAL: Dr. Hekler Antal segédőr jelentése dunapentelei ásatásáról. In: *Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1910. évi állapotáról*. Budapest, 1911. 199–207.
- HEKLER, A., 1912.** = HEKLER, ANTON: Forschungen in Intercisa. In: *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien*. 15. 1915. 174–196.
- HERMANN E., 1943.** = *Budától Belgádba 1663-ban. Ottendorff Henrik képes útleírása*. Szövegét kiadta, magyarra ford. és bevezetéssel ellátta Hermann Egyed. Pécs, 1943. (Tolna Vármegye múltjából 7.)
- HETÉNYI I., 1985.** = HETÉNYI ISTVÁN: Ercsi. Községtörténeti tanulmányok. In: *Fejér Megyei Történeti Évkönyv*. 16. *A Fejér megyei Levéltár Évkönyve*. Székesfehérvár, 1985. (Tanulmányok és források Fejér megye történetéhez 16.) 69–128.
- B. HORVÁTH J., 1984.** = B. HORVÁTH JOLÁN: Dunaújváros, Szalki sziget. In: *Az 1983. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1984. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 37.) 88.
- B. HORVÁTH J., 2000.** = B. HORVÁTH JOLÁN: Késő vaskor: a kelták. In: *Dunaújváros története*. Szerk.: Erdős Ferenc, Pongrácz Zsuzsánna. Dunaújváros, 2000. 34–36.
- HŐKE L., 1870.** = HŐKE LAJOS, Levele a baracsi castrum ásatásáról. In: *Archaeologiai Értesítő*. 2. 1870. 311–312.
- HŐKE L., 1872.** = HŐKE LAJOS: Archaeologiai levelek XXVI., XXXVIII. In: *Archaeologiai Értesítő*. 6. 1872. 2360–237., 310–313.
- HŐKE L., 1876.** = HŐKE LAJOS: Hazai őstörténelmi nyomok. In: *Pesti Napló*. 1876. szept. 21. (227, 229. sz.)
- IPOLYI A., 1861.** = IPOLYI ARNOLD: Magyar régészeti krónika. In: *Archaeologiai Közlemények*. 2. 1861. 285–317.
- IPOLYI A., 1863.** = IPOLYI ARNOLD: Magyar régészeti krónika. In: *Archaeologiai Közlemények*. 3. 1863. 169–179.
- JEDLICSKA P., 1897.** = JEDLICSKA PÉTER: *Adatok erdődi báró Pálffy Miklós a győri hősnak életrajza és korához 1552–1600*. Eger, 1897.
- JÓZSEF FHG., 1871.** = JÓZSEF FHG.: Archaeologiai levelek V. In: *Archaeologiai Értesítő*. 5. 1871. 43.
- JUNGBERT B., 1983.** = JUNGBERT BÉLA: Fehérvárcsurgó (Fejér m.). In: *Az 1982. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1983. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 36.) 13.
- JUNGBERT B., 1991.** = JUNGBERT BÉLA: Fehérvárcsurgó – Kisvárhegy (Fejér m.). In: *Az 1990. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1991. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 43.) 9.
- JUNGBERT B., 1992.** = JUNGBERT BÉLA: Fehérvárcsurgó – Kisvárhegy (Fejér m.). In: *Az 1991. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1992. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 44.) 8–9.
- JUNGBERT B., 1997.** = JUNGBERT BÉLA: Fehérvárcsurgó – Kisvárhegy. In: *Alba Regia*. Az István Király Múzeum Évkönyve. 26. 1989–1992. Székesfehérvár, 1997. (Az István Király Múzeum Közleményei C. sorozat, 26.) 188, 191.
- KÁLDY-NAGY GY., 1977.** = KÁLDY-NAGY GYULA: *A budai szandzsák 1559. évi összeírása*. Budapest, 1977. (Pest megye Múltjából 3.)
- KÁLDY-NAGY GY., 1985.** = KÁLDY-NAGY GYULA: *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai*. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok. Budapest, 1985. (Pest megye Múltjából 6.)
- KÁLLAY I., 1979.** = KÁLLAY ISTVÁN: Adony. In: *Fejér Megyei Történeti Évkönyv*. 13. *A Fejér megyei Levéltár Évkönyve*. Székesfehérvár, 1979. (Tanulmányok és források Fejér megye történetéhez 13.) 41–76.
- KARÁCSONYI J., 1995.** = KARÁCSONYI JÁNOS: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Reprint kiadás. Budapest, 1995.
- KÁROLY J., 1896–1904.** = KÁROLY JÁNOS: *Fejér vármegye története*. I–V. k. Székesfehérvár, 1896–1904.
- KASCHUBA, G., 1994.** = KASCHUBA, GERHARD: *Lagertorinschriften im Imperium Romanum: von claudisch-neronischer bis in diokletianischer Zeit*. Regensburg, 1994.
- KÉPES KRÓNIKA, 1886.** = *Képes Krónika*. Ford.: Bellus Ibolya. A kísérőtanulmányokat Dercsényi Dezső, Kristó Gyula és Csapodiné Gárdonyi Klára, a jegyzeteket Kristó Gyula írta. Budapest, 1886. (Pro Memoria)
- KESZI T., 2002.** = KESZI TAMÁS: Dunaújváros, Rácdomb. Dunaújváros, Rácdomb, II. leletmentés. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 1999*. Szerk.: Marton Erzsébet, Kisfaludi Júlia. Budapest, 2002. 198–199.
- KESZI T., 2003.** = KESZI TAMÁS: A vatyai kultúra temetkezése Nagykarácsonyban (Fejér megye) In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2000*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2003. 19–30.
- KÉZAI S., 1862.** = *Kézai Simon mester krónikája*. Ford.: Szabó Károly. Pest, 1862.
- KÉZDI Á., 1970.** = KÉZDI ÁRPÁD: A dunaújvárosi partrogyás. In: *Mélyépítéstudományi Szemle* 20. 1970. 7. sz. 281–297.
- KISS G., 1984.** = KISS GÁBOR: *Várak, várkastélyok, várhelyek Magyarországon*. Budapest, 1984. (Utazások a múltban és a jelenben)

- KISS L., 1988.** = KISS LAJOS: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Negyedik, bővített és javított kiadás. I – II. Budapest, 1988.
- KISS T., 2000.** = KISS TÜNDE: A Sió völgy későkelta és koracsászárkori településtörténetének vázlata. In: *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve*. 22. Szekszárd, 2000. 371 – 431.
- KMTL.** = *Korai magyar történeti lexikon* (9 – 14. század). Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest, 1994.
- KOMORÓCZY, B., 2010.** = KOMORÓCZY, BALÁZS: *Po stopách římských legií v kraji pod pálavou*. Pasohlávky, 2010.
- KOPPÁNY T., 1977.** = KOPPÁNY TIBOR: Az Országos Műemléki Felügyelőség helyreállításai 1973 – 1974-ben. In: *Magyar Műemlékvédelem 1973 – 1974*. Budapest, 1977. (Országos Műemléki Felügyelőség kiadványai VIII.) 329 – 339.
- KOPPÁNY T., 1999.** = KOPPÁNY TIBOR: *A középkori Magyarország kastélyai*. Budapest, 1999. Művészettörténeti Füzetek 26.
- KÓTA P., 1997.** = KÓTA PÉTER: *Regeszták a vasvári káptalan levéltárának okleveleiről (1130) 1212 – 1526*. Szombathely, 1997. (Középkori oklevelek Vas megyei levéltárakban. I. Vas megyei levéltári füzetek. 8.)
- KOVÁCS Gy., 2010.** = KOVÁCS GYÖNGYI: A magyarországi oszmán-török régészet új eredményei: áttekintés a Dráva-menti kutatások kapcsán. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon. II.* Szerk. Benkő Elek és Kovács Gyöngyi. Budapest, 2010. 757 – 782.
- KOVÁCS P., 1972.** = KOVÁCS PÉTER: Megjegyzések Székesfehérvár középkori topográfiájának kutatásához. In: *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve*. 12. 1971. Székesfehérvár, 1972. (Az István Király Múzeum Közleményei. C. sorozat, 12.) 261 – 267.
- KOVÁCS P., 1999.** = KOVÁCS PÉTER: *Vicus és castellum kapcsolata az alsó-pannoniai limes mentén*. Piliscsaba, 1999. (Studia Classica I.)
- KOVÁCS, P., 2000.** = KOVÁCS, PÉTER: *Matrica. Excavations in the Roman Fort at Százhalombatta (1993 – 1997)*. Budapest, 2000. (Studia Classica III.)
- KOVÁCS, P., 2001.** = KOVÁCS, PÉTER: Annamatia (Baracs) – A Roman Auxiliary Fort in Pannonia. In: *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*. 41. 2001. 55 – 80.
- KOVÁCS, P., 2003.** = KOVÁCS, PÉTER: Annamatia castellum. In: *The Roman Army in Pannonia*. Ed.: Visy, Zsolt. [Pécs], 2003. 119 – 121.
- KOVÁCS, P., 2005a.** = KOVÁCS, PÉTER: *Excavations in the Roman Auxiliary Fort of Annamatia (Baracs)*. I. Budapest, 2005.
- KOVÁCS, P., 2005b.** = KOVÁCS, PÉTER: A New Imperial Epithet of the Cohors VII Breucorum. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 56. 2005. 245 – 249.
- KOVÁCS, P., 2005c.** = KOVÁCS, PÉTER: Annamatia and Matrica. Excavations in two auxiliary forts along the Eastern Pannonian limes (1993 – 2003). In: *Römische Städte und Festungen an der Donau. Akten der regionalen Konferenz Beograd 16 – 19. Oktober 2003*. Beograd, 2005. 97 – 106.
- KOVÁCS P., 2006a.** = KOVÁCS PÉTER: A markomann háborúk története és Commodus kora a források fényében. In: *Fontes Pannoniae Antiquae (FPA)* III. Budapest, 2006. 251 – 316.
- KOVÁCS, P., 2006b.** = KOVÁCS, PÉTER: A New Gate-Tower Type in Pannonia Inferior. The Northern Gate of Annamatia. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 57. 2006. 235 – 245.
- KOVÁCS P., 2006c.** = KOVÁCS PÉTER: Baracs, római tábor. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2005*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2006. 183.
- KOVÁCS P., 2007.** = KOVÁCS PÉTER: Baracs, római tábor. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2006*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2007. 156 – 157.
- KOVÁCS P., 2008a.** = KOVÁCS PÉTER: Baracs, római tábor. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2007*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2008. 168.
- KOVÁCS, P., 2008b.** = KOVÁCS, PÉTER: Burgus building inscriptions of Commodus from Pannonia. In: *Sylloge Epigraphica Barcinonensis*. 6. 2008. 125 – 138.
- KOVÁCS, P., 2009a.** = KOVÁCS, PÉTER: Annamatia and Matrica. In: *Specimina Nova*. 13. 2009. 128 – 138.
- KOVÁCS P., 2009b.** = KOVÁCS PÉTER: Baracs, római tábor. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2008*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2009. 146 – 147.
- KOVÁCS T., 1963.** = KOVÁCS TIBOR: Jelentés az Aba-Belsőbáránd – Bolondváron végzett 1960. évi ásatásról. In: *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve*. 2 – 3. 1961 – 1962. (Az István Király Múzeum Közleményei C. sorozat 2 – 3.) Székesfehérvár, 1963. 131 – 136.
- KOVÁCS T., 1982.** = KOVÁCS, TIBOR: Befestigungsanlagen um die Mitte der 2. Jahrtausends v. u. Z. in Mitteleuropa. In: *Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa*. Berlin – Nitra, 1982. 279 – 291.
- KOVÁCS T. – F. PETRES É. – JUNGERT B., 1984.** = KOVÁCS TIBOR – F. PETRES ÉVA – JUNGERT BÉLA: Fehérvárcsurgó (Fejér m.) In: *Az 1983. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1984. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 37.) 14.
- KOVÁCS T. – F. PETRES É. – JUNGERT B., 1985.** = KOVÁCS TIBOR – F. PETRES ÉVA – JUNGERT BÉLA: Fehérvárcsurgó – Eresztvényi-erdő (Fejér m.). In: *Az 1984. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1985. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 38.) 11.
- KÖNYÖKI J., 1905.** = KÖNYÖKI JÓZSEF: *A középkori várak, különös tekintettel Magyarországra*. Sajtó alá rendezte: Nagy Géza. Budapest, 1905.
- KözLev.** = *Középkori leveleink (1541-ig)*. Szerk.: Hegedűs Attila és Papp Lajos. Budapest, 1991. (Régi magyar Levéltár 1.)

- KRALOVÁNSZKY A., 1967.** = KRALOVÁNSZKY ALÁN: Székesfehérvár X – XI. századi településtörténeti kérdései. In: *Székesfehérvár Évszázadai*. 1. Székesfehérvár, 1967. (István Király Múzeum Közleményei. A. sorozat 13.) 35 – 47.
- KRALOVÁNSZKY A., 1968a.** = KRALOVÁNSZKY ALÁN: Sárszentmihály – Malomsziget. In: *Az 1967. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1968. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 21.) 74.
- KRALOVÁNSZKY A., 1968b.** = KRALOVÁNSZKY ALÁN: Szabadbattyán – Kula. In: *Az 1967. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1968. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 21.) 76.
- KRALOVÁNSZKY A., 1969.** = KRALOVÁNSZKY ALÁN: Középkori kőtár X. In: *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve*. 10. 1969. (Az István Király Múzeum Közleményei C. sorozat 10.) Székesfehérvár, 1969. 152.
- KRALOVÁNSZKY A., 1970.** = KRALOVÁNSZKY ALÁN: Középkori műemlékek régészeti kutatása Székesfehérvárott. In: *Műemlékvédelem*. 14. 1970. 3. sz. 157 – 162.
- KRALOVÁNSZKY, A., 1983.** = KRALOVÁNSZKY, ALÁN: The earliest church of Alba civitas. In: *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve*. 20. 1980. (Az István Király Múzeum Közleményei C. sorozat 20.) Székesfehérvár, 1983. 75 – 88.
- KRALOVÁNSZKY, A., 1984.** = KRALOVÁNSZKY, ALÁN: Bakunsthistorische Angaben zur Frage des Auftauchens des vierapsidalen Kirchentyps in Ungarn. In: *Folia Archaeologica*. 35. 1984. 111 – 183.
- KRALOVÁNSZKY, A., 1990.** = KRALOVÁNSZKY, ALÁN: The settlement history of Veszprém and Székesfehérvár in the Middle Ages. In: *Towns in Medieval Hungary*. Ed. by: L. Gerevich. Budapest, 1990. 51 – 95.
- KRISTÓ GY. – MAKK F. – SZEKFŰ L., 1974.** = KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC – SZEKFŰ LÁSZLÓ: *Adatok „korai” helyeink ismeretéhez*. II. Szeged, 1974. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica. Tom. XLVIII.)
- KRISTÓ GY., 1986.** = KRISTÓ GYULA: *Csák Máté*. Budapest, 1986. (Magyar História)
- KRISTÓ GY., 1988.** = KRISTÓ GYULA: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest, 1988. (Nemzet és emlékezet)
- KUBINYI A., 1973.** = KUBINYI ANDRÁS: A kaposújvári uradalom és a Somogy megyei familiárisok szerepe Újlaki Miklós birtokpolitikájában. (Adatok a XV. századi feudális nagybirtok hatalmi politikájához). In: *Somogy Megye Múltjából*. Kaposvár, 1973. (Levéltári Évkönyv 4.) p. 3 – 44.
- KUBINYI, A., 1991.** = KUBINYI, ANDRÁS: Über das Alltagsleben im spätmittelalterlichen Ungarn. In: *Alltag und materielle Kultur im mittelalterlichen Ungarn*. Hrsg.: Kubinyi, András – Laszlovsky, József. Krems, 1991. (Medium Aevum Quotidianum 22.) 9 – 31.
- KULCSÁR M. – TEREI GY., 1998.** = KULCSÁR MIHÁLY – TEREI GYÖRGY: Csabdi – Vasztélypuszta, Várdomb. In: *Castrum Bene Egyesület IV. Vándorgyűlése. Székesfehérvár, 1998. május 15 – 17. Túravezető*. 3–4. = <http://www.castrumbene.hu/hirlevel.php?id=150> [A letöltés ideje: 2010. 12.10.]
- LŐRINCZ B. – SZABÓ K., 1978.** = LŐRINCZ BARNABÁS – SZABÓ KLÁRA: Jelentés az Intercisa 2. jelzőtorony feltárájáról 1973–1974. In: *Archaeologiai Értesítő*. 105. 1978. 257 – 259.
- LŐRINCZ, B. – SZABÓ, K. – VISY, Zs., 1986.** = LŐRINCZ, BARNABÁS – SZABÓ, KLÁRA – VISY, ZSOLT: Neue Forschungen im Auxiliarkastell von Intercisa. In: *Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13. Internationaler Limeskongress Aalen 1983*. Stuttgart, 1986. (Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg Bd. 20.) 362 – 368.
- LŐRINCZ, B. – SZABÓ, K., 1990.** = LŐRINCZ, BARNABÁS – SZABÓ, KLÁRA: Forschungen im Auxiliarkastell von Intercisa (1983–1984). In: *Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum*. (Hrsg.): Vetter, H. – Kandler, M. Wien, 1990. (Römische Limes in Österreich 36.) 739 – 744.
- LŐRINCZ, B. – VISY, Zs., 1980.** = LŐRINCZ, BARNABÁS – VISY, ZSOLT: Die Baugeschichte des Auxiliarkastells von Intercisa. In: *Roman Frontier Studies 1979. Papers Presented to the 12th International Congress of Roman Frontier Studies Part II*. Ed.: W. S. Hanson – L. J. F. Keppie. Oxford, 1980. (British Archaeological Reports – International Series. 71 (II).) 681 – 701.
- LŐRINCZ, B., 1977.** = LŐRINCZ, BARNABÁS: Die ala I Britannica in Pannonien. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 29. 1977. 363 – 367.
- LŐRINCZ, B., 1979.** = LŐRINCZ, BARNABÁS: Beiträge zur Geschichte der Ala I Flavia Britannica milliaria c. R. In: *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve*. 17. 1976. (Az István Király Múzeum Közleményei C. sorozat, 17.) Székesfehérvár, 1979. 357 – 359.
- LŐRINCZ, B., 1994.** = LŐRINCZ, BARNABÁS: Die Truppenbewegungen am pannonischen Limes während der Markomannenkriege. In: *Markomannenkriege. Ursache und Wirkungen*. Hrsg.: H. Friesinger – J. Tejral – A. Stuppner. Brno, 1994. 51 – 57.
- LŐRINCZ, B., 2001.** = LŐRINCZ, BARNABÁS: Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. Teil I: Die Inschriften. Wien, 2001. (Wiener Archäologische Studien. Bd. 3.)
- LŐRINCZ, B., 2005.** = LŐRINCZ, BARNABÁS: Zu den Besatzungen der Auxiliarkastelle in Ostpannonien. In: *Römische Städte und Festungen an der Donau. Akten der regionalen Konferenz Beograd 16–19. Oktober. 2003*. Beograd, 2005. 54 – 66.
- MAGYAR K. – NOVÁKI GY., 2005.** = Magyar Kálmán – Nováki Gyula: *Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig*. Kaposvár, 2005.
- MAHLER E., 1908.** = MAHLER EDE: Dunapentelei ásatásaim. In: *Archaeologiai Értesítő*. 28. 1908. 343 – 350.
- MAHLER E., 1909.** = MAHLER EDE: Dr. Mahler Ede segédőr jelentése dunapentelei ásatásairól. In: *Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1908. évi állapotáról*. Budapest, 1909. 166 – 167.
- MAHLER E., 1910.** = MAHLER EDE: A Nemzeti Múzeum ásatásai 1909-ben. In: *Archaeologiai Értesítő*. 30. 1910. 117–123.

- MAHLER E., 1912.** = MAHLER EDE: Dr. Mahler Ede ny. rendkívüli tanár jelentése dunapentelei ásatásairól. In: *Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1911. évi állapotáról*. Budapest, 1912. 153–155.
- MAKKAY J., 1965.** = MAKKAY JÁNOS: Dunaújváros – Kosziderpadlás. In: *Az 1964. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1965. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 19.) 7.
- MAKKAY J., 1975.** = MAKKAY JÁNOS: Bicske – Galagonyás. In: *Az 1974. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1975. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 28.) 4–5.
- MAKKAY J., 1978.** = MAKKAY JÁNOS: Bicske – Galagonyás. In: *Az 1977. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1978. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 31.) 8.
- MÁLYUSZ E., 1971.** = MÁLYUSZ ELEMÉR: *Az V. István-kori geszta*. Budapest, 1971. (Értekezések a történeti tudományok közéből. 58.)
- MAROSI A., 1912.** = MAROSI ARNOLD: A Fejérmegyei és Székesfehérvári Múzeum őskori gyűjteménye. In: *Múzeumi és Könyvtári Értesítő*. 6. 1912. 14–19.
- MAROSI A., 1912–1918.** = A Fejér vármegyei és székesfehérvári múzeumegyesület jelentése az 1910/11–1916/17. évről. [1–7. füz.] Szerk.: Marosi Arnold. Székesfehérvár, 1912–1918.
- MAROSI A., 1925.** = MAROSI ARNOLD: Múzeumi Értesítő. In: *Fejérmegyei Napló*. 32. évf. 1925. június 28.
- MAROSI A., 1927.** = MAROSI ARNOLD: Az őszember lakóhelye hazánkban. In: *Magyar Földrajzi Évkönyv az 1927. évre*. Budapest, 1927. 234–248.
- MAROSI A., 1930.** = MAROSI ARNOLD: A pákozdvári őstelep. In: *Archaeologiai Értesítő*. 43. 1930. 53–74., 280–281.
- MAROSI A., 1931.** = M[AROSI] A[RNOLD]: Csákvár és csáki vár. In: *Székesfehérvári Szemle*. 1. 1931. 2. sz. 4.
- MAROSI A., 1934.** = MAROSI ARNOLD: Adatok Iváncsa régészetéhez. In: *Székesfehérvári Szemle*. 4. 1934. 3–4. sz. 95.
- MARSIGLI, L. F., 1726.** = MARSIGLI, LUIGI FERDINANDO: *Danubius Pannonico-Mysicus: observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis perlustratus et in sex tomos digestus*. I–VII. Hague – Amstelodami, 1726.
- MIKLÓS Zs., 2004a.** = MIKLÓS ZSUZSA: Légi régészeti kutatások 2002-ban. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2002*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2004. 147–159.
- MIKLÓS Zs., 2004b.** = MIKLÓS ZSUZSA: Légi régészeti kutatások 2003-ban. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2003*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2004. 127–145.
- MIKLÓS Zs., 2009.** = MIKLÓS ZSUZSA: Légi régészeti kutatások 2008-ben. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2008*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2009. 131–138.
- MIKLÓS Zs., 2010.** = MIKLÓS ZSUZSA: Légi régészeti kutatások 2009-ben. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2009*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2010. 113–123.
- MIKLÓS Zs. – TEREI Gy., 2004.** = MIKLÓS ZSUZSA – TEREI GYÖRGY: Hantos határa. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2003*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2004. 226.
- MISKE K., 1898.** = MISKE KÁROLY: Újabb leletek Lovasberényben. In: *Archaeologiai Értesítő*. 18. 1898. 317–333.
- MJ.** = *Magyarország műemlékjegyzéke. Fejér megye*. Szerk.: Bardoly István, Haris Andrea. Budapest, 2008.
- MÓCSY A., 1955.** = MÓCSY ANDRÁS: A Százhalombatta – dunafüredi római tábor és település. In: *Archaeologiai Értesítő*. 82. 1955. 59–69.
- MOZSOLICS A., 1938. 33.** = MOZSOLICS AMÁLIA: Fejér megye a bronzkorban. In: *Székesfehérvári Szemle*. 8. 1938. 31–36.
- MOZSOLICS A., 1950.** = MOZSOLICS AMÁLIA: Dunaújváros-Koszider. 1950. (Kézirat) Magyar Nemzeti Múzeum. Adattár. XXVI. 246/1978.
- MOZSOLICS, A., 1952.** = MOZSOLICS, AMÁLIA: Die Ausgrabungen in Tószeg im Jahr 1948. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 2. 1952. 35–68.
- MOZSOLICS, A., 1957.** = MOZSOLICS, AMÁLIA: Archäologische Beiträge zur Geschichte der Grossen Wanderungen. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 8. 1957. 119–156.
- MRÁV Zs., 2008.** = MRÁV ZSOLT: L. Cornelius Felix Plotianus, Pannonia inferior helytartója és az intercisai auxiliáris castellum építéstörténete. Két Commodus-kori monumentális katonai építési felirat Intercisából. In: *Studia Epigraphica Pannonica*. I. Budapest, 2008. 243–277.
- MRÁV Zs., 2009.** = MRÁV ZSOLT: L. Cornelius Felix Plotianus, der Statthalter von Pannonia Inferior und die Baugeschichte des Auxiliarkastells Intercisa (Dunaújváros, Komitat Fejér, Ungarn). Zwei commodischen Monumentalbauinschrift aus Intercisa. In: *Ex Officina. Studia in honorem Dénes Gabler*. Hrsg.: Bíró, Szilvia. Győr, 2009. 357–388.
- MRÁV Zs., 2010.** = MRÁV ZSOLT: Az intercisai auxiliáris castellum Commodus-kori monumentális építési feliratainak egy újabb töredéke. In: *Folia Archaeologica*. 54. 2008–2010.
- MRÁV Zs., 2011.** = MRÁV ZSOLT: Intercisa kezdetei. In: *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve*. [Előkészületben.]
- NÁCZ J., 1899.** = NÁCZ JÓZSEF: A Vértesszéki vidékeinek történelmi műemlékei. In: *Archaeologiai Közlemények*. 22. 1899. 118–202.
- NAGY G., 1910.** = NAGY GÉZA igazgatóőr jelentése kajászószentpéteri ásatásáról. In: *Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1909. évi állapotáról*. Budapest, 1910. 141–147.

- NAGY L., 1960.** = NAGY LAJOS: Adalékok a Fejér megyei jobbágyság történetéhez (1543–1768). In: *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve*. 1. 1960. Székesfehérvár, 1960. /Az István Király Múzeum Közleményei C. sorozat, 1./ 77–98.
- NAGY L., 1966.** = NAGY LAJOS: Pusztatemplomok Fejér megyében. In: *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve*. 6–7. 1965–1966. Székesfehérvár, 1966. (Szent István Király Múzeum közleményei. C. sorozat 6–7.) 173–179.
- NAGY L., 1972a.** = NAGY LAJOS: Székesfehérvár későközépkori topográfiaja. In: *Székesfehérvár Évszázadai*. 2. Székesfehérvár, 1972. (István Király Múzeum Közleményei. A. sorozat 14.) 199–214.
- NAGY L., 1972b.** = NAGY LAJOS: Adatok Fejér megye történeti–földrajzi névanyagához. In: *Fejér Megyei Történeti Évkönyv*. 6. (Székesfehérvár, 1972.) 227–311.
- NAGY L., 1975.** = NAGY LAJOS: Dunapentele története 1526–1849. In: *Fejér Megyei Történeti Évkönyv*. 9. (Székesfehérvár, 1975.) 43–122.
- NAGY L., 1984.** = NAGY LÁSZLÓ: A török veszély fokozódása a XVII. század közepén. In: *Magyarország hadtörténete*. I. Szerk.: Borus József. (Budapest), 1984. (Magyarország hadtörténete két kötetben) 275–288.
- NEOGRÁDY S., 1943–1948.** = NEOGRÁDY SÁNDOR: A légi fénykép és az archeológiai kutatások. In: *Térképészeti Közlöny*. 7. 1943–1948. [1950.] 283–332.
- NOVÁKI GY., 1952.** = NOVÁKI GYULA: Fejér megye őskori földvárjai. In: *Archaeologiai Értesítő*. 79. 1952. 3–17.
- NOVÁKI GY., 2003a.** = NOVÁKI GYULA: Szabadhídvég, Pusztavár. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2000*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2003. 204–205.
- NOVÁKI GY., 2003b.** = NOVÁKI GYULA: Szabadhídvég, Pusztavár. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2001*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2003. 216.
- NOVÁKI GY., 2004a.** = NOVÁKI GYULA: Fehérvárcsurgó, Kisvár-domb. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2003*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2004. 211–213.
- NOVÁKI GY., 2004b.** = NOVÁKI GYULA: Kajászó, Várdomb. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2003*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2004. 234, 235.
- NOVÁKI GY., 2004c.** = NOVÁKI GYULA: Vál, Pogányvár. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2003*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2004. 310–312.
- NOVÁKI GY., 2005.** = NOVÁKI GYULA: Alcsútdoboz – Göböljárás, Pogányvár. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2004*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2005. 166, 167.
- NOVÁKI GY., 2008.** = NOVÁKI GYULA: Adony – Szent Mihály-pusztá, Bolondvár. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2007*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2008. 158–159.
- NOVÁKI GY., 2009a.** = NOVÁKI GYULA: A dunaújvárosi Koszider-Padlás és Koszider-Asztal felmérése és rekonstrukciója. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2008*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2009. 83–90.
- NOVÁKI GY., 2009b.** = NOVÁKI GYULA: Beloiannisz, Bolondvár. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2008*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2009. 148–150.
- NOVÁKI GY., 2009c.** = NOVÁKI GYULA: Nagykarácsony, Diófás-dűlő. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2008*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2009. 235, 236.
- NOVÁKI GY., 2010.** = NOVÁKI GYULA: Igar-Vámpusztá – Galástya. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2009*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2010. 226–227.
- NOVÁKI GY. – BARÁZ CS. – DÉNES J. – FELD I. – SÁRKÖZY S., 2009.** = NOVÁKI GYULA – BARÁZ CSABA – DÉNES JÓZSEF – FELD ISTVÁN – SÁRKÖZY SEBESTYÉN: *Heves megye várai az őskortól a kuruc korig*. Szerk.: Sárközy Sebestyén. Budapest – Eger, 2009. (Magyarország várainak topográfiaja 2.)
- NOVÁKI GY. – SÁRKÖZY S. – FELD I., 2007.** = NOVÁKI GYULA – SÁRKÖZY SEBESTYÉN – FELD ISTVÁN: *Borsod – Abaúj – Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig*. Szerk.: Sárközy Sebestyén. Budapest – Miskolc, 2007. (Magyarország várainak topográfiaja 1. – Borsod – Abaúj – Zemplén megye régészeti emlékei 5.)
- NOVÁKI GY. – TEREI GY., 2003.** = NOVÁKI GYULA – TEREI GYÖRGY: Aba, Belsőbáránd-Bolondvár felmérése. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2001*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2003. 111–116.
- NOVÁKI GY. – TEREI GY., 2004.** = NOVÁKI GYULA – TEREI GYÖRGY: Pákozdt, Pákozdvár. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2002*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2004. 252–254.
- OEXELE, J., 1997.** = Aus der Luft – Bilder unserer Geschichte. Luftbildarchäologie in Zentraleuropa. Hrsg.: OEXELE, JUDITH: Dresden, 1997.
- PADOS J., 1857.** = PADOS JÁNOS: Csurgói kunhalmok. In: *Akadémiai Értesítő*. 17. 1857. 3. sz. 159–163.
- PALÁGYI S., 2009.** = PALÁGYI SYLVIA: A gorsiumi villa Amasia, azaz késő császárkori palota és a balácai villagazdaság főépületének összevetése. In: *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve*. 38. 2009. (Az István Király Múzeum Közleményei C. sorozat 38.) Székesfehérvár, 2009. 39–46.
- PÁLFFY G., 2000.** = PÁLFFY GÉZA: *Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16–17. században*. Második, jav. bőv. kiad. Pápa, 2000.

- PAMER N., 1970.** = PAMER NÓRA: Csabdi. In: *Az 1969. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1970. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 23.) 80.
- PAMER N. – KOVÁCS É., 1994.** = PAMER NÓRA – KOVÁCS ÉVA: Csabdi középkori templomának feltárt romjai és egy korpusz-lelet. In: *Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok*. Budapest, 1994. (Művészettörténet – Műemlékvédelem VI.) 307–318.
- PÁPA M., 1957.** = PÁPA MIKLÓS: A Vértesszentmária-templom. In: *Természetjárás*. 3. 1957. 6. sz. 2.
- PATAY P., 1951.** = PATAY PÁL: Dunaújváros. Ásatási napló. [Kézirat.] Magyar Nemzeti Múzeum. Adattár. XVI. 266/1985.
- PAULER GY., 1899.** = PAULER GYULA: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*. I – II. 2. javított kiad. Budapest, 1899. (Reprint kiadás. 1984.)
- PAULOVICS I., 1927.** = PAULOVICS ISTVÁN: *A dunapentelei római telep (Intercisa). A maradványok története, a kutatások irodalma, 1926. évi leletek*. Budapest, 1927. (Archaeologia Hungarica II.)
- PAULOVICS I., 1932–1933.** = PAULOVICS ISTVÁN: Ásatás Dunapentelén 1931-ben. In: *Archaeologiai Értesítő*. Új folyam. 46. 1932–1933. 144–160.
- PESTY F., 1864–1865.** = PESTY FRIGYES: Fejér megye helységnévtára. Bevezette, közreadja és jegyzetekkel ellátta: Párniczky Józsefné. In: *Fejér Megyei Történeti Évkönyv*. 11. *A Fejér megyei Levéltár Évkönyve*. Székesfehérvár, 1977. (Tanulmányok és források Fejér megye történetéhez 13.) 161–305.
- F. PETRES É., 1960a.** = PETRES ÉVA, F.: Früheisenzeitliches Gräberfeld in Vél. In: *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve*. 1. 1960. Székesfehérvár, 1960. (Szent István Király Múzeum közleményei. C. sorozat 1.) 17–42.
- F. PETRES É., 1960b.** = F. PETRES ÉVA: Sárbogárd – Cifrabolondvár. In: *Az 1959. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1960. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 13.) 11–12.
- F. PETRES É., 1961a.** = F. PETRES ÉVA: Aba – Belsőbáránd, Bolondvár. In: *Az 1960. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1961. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 14.) 5.
- F. PETRES É., 1961b.** = F. PETRES ÉVA: Aba – Belsőbáránd, Bolondvár. In: *Archaeologiai Értesítő*. 88. 1961. 282.
- F. PETRES É., 1965.** = F. PETRES ÉVA: Lovasberény – Mihályvár. In: *Az 1964. év régészeti kutatásai*. Budapest 1965. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 18.) 14.
- F. PETRES É., 1966.** = F. PETRES ÉVA: Lovasberény – Mihályvár. In: *Az 1965. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1966. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 19.) 12.
- F. PETRES É., 1967.** = F. PETRES ÉVA: Lovasberény – Mihályvár. In: *Az 1966. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1967. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 20.) 18.
- F. PETRES É., 1971.** = F. PETRES ÉVA: A kelták Fejér megyében. In: *Fejér megye története. I. Főszerkesztő: Fitz Jenő*. Székesfehérvár, 1971. (Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig. 3.) 127(5)–156(34).
- F. PETRES É. – BÁNDI G., 1969.** = F. PETRES ÉVA – BÁNDI GÁBOR: Ásatás Lovasberény – Mihályváron. In: *Archaeologiai Értesítő*. 96. 1969. 170–177.
- F. PETRES É. – BÁNDI G. – KOVÁCS T., 1974.** = F. PETRES ÉVA – BÁNDI GÁBOR – KOVÁCS TIBOR: Igar-Vámpusztá – Galástya. In: *Az 1973. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1974. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 27.) 9.
- F. PETRES É. – KOVÁCS T. – JUNGERT B., 1986.** = F. PETRES ÉVA – KOVÁCS TIBOR – JUNGERT BÉLA: Fehérvárcsurgó (Fejér m.). In: *Az 1985. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1986. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 39.) 10.
- PETRES É. – JUNGERT B. – KOVÁCS T., 1987.** = PETRES ÉVA – JUNGERT BÉLA – KOVÁCS TIBOR: Fehérvárcsurgó – Eresztvényi-erdő (Fejér m.). In: *Az 1986. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1987. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 40.) 12.
- F. PETRES É. – JUNGERT B. – KOVÁCS T., 1988.** = F. PETRES ÉVA – JUNGERT BÉLA – KOVÁCS TIBOR: Fehérvárcsurgó – Eresztvényi-erdő (Fejér m.). In: *Az 1987. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1988. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 41.) 12.
- PODMANICZKY OKL.** = *A podmanini Podmaniczky-család oklevéltára*. Közzétette, bev., és jegyz. ell.: LUKINICH IMRE. I–V. Budapest, 1937–1943. (A podmanini és aszódi báró Podmaniczky-család története 4–5, 7–9.)
- POLGÁR I., 1926a.** = POLGÁR IVÁN: Újabb ismereteink Székesfehérvár váráról. In: *Fejér Megyei Napló*. 1926. szeptember 19. 2.
- POLGÁR I., 1926b.** = POLGÁR IVÁN: A várfalkeresés eredményéből. In: *Fejér Megyei Napló*. 1926. október 29. 3.
- POLGÁR I., 1932.** = POLGÁR IVÁN: Fejérmegye római mérföldkövei. In: *Székesfehérvári Szemle*. 2. 1932. 1–3. sz. 6–10.
- POLGÁR I., 1937.** = POLGÁR IVÁN: Székesfehérvár várának tornyai. In: *Fejér Megyei Napló*. 1937. december 5. 4.
- PONGRÁCS Zs. – KESZI T., 2007.** = PONGRÁCS ZSUZSANNA – KESZI TAMÁS: Iváncsa, Lapos. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2000*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2003. 152–153.
- PÓR A., 1888.** = PÓR ANTAL: *Trencsényi Csák Máté 1260–1321*. Budapest, 1888. (Magyar történeti életrajzok)
- PHILIPP I., 1931a.** = PHILIPP ISTVÁN: Városunk múltjából. Az ősi Budai kapu. In: *Székesfehérvári Szemle*. 1. 1931. 3. sz. 2–5.
- PHILIPP I., 1931b.** = PHILIPP ISTVÁN: Városunk múltjából. A Palotai kapu. In: *Székesfehérvári Szemle*. 1. 1931. 10–12. sz. 2–3.
- PHILIPP I., 1933.** = PHILIPP ISTVÁN: Városunk múltjából. Palotaváros és Rácváros 1688. In: *Székesfehérvári Szemle*. 3. 1933. 3–4. sz. 39–41.
- RADNAI L. 1940.** = RADNAI LÓRÁND: Újabb archaeologiai nyomok Dunapentele környékéről. In: *Archaeologiai Értesítő*. III. folyam. 1. 1940. 62–66.

- RADNÓTI A., 1954.** = RADNÓTI ALADÁR: Leletmentő ásatások az 1952. évben. In: *Archaeológiai Értesítő*. 81. 1954. 68 – 81.
- REISZIG E., 1914.** = REISZIG EDE: Somogy vármegye községei. In: *Somogy vármegye*. Szerk.: Csánki Dezső. Budapest, 1914. (Magyarország vármegyéi és városai) 30 – 179.
- RIPA PANNONICA CD** = A *ripa Pannonica Magyarországon*. A Culture 2000 program keretében végzett kutatások eredményei. Szerk.: VISY ZSOLT. [CD-ROM] Budapest, É.n.
- RIU** = BARKÓCZI, LÁSZLÓ – MÓCSY, ANDRÁS: *Die römische Inschriften Ungarns (RIU)*. 1 – 2. Lfg. Budapest, 1972 – 1976.
- RÓMER F., 1860.** = RÓMER FLÓRIS: *A Bakony, természetrajzi és régészeti vázlat*. Győr, 1860.
- RÓMER F., 1864.** = RÓMER FLÓRIS: Pannóniai újabb kiadatlan feliratok. II. közlés. In: *Archaeológiai Közlemények*. 4. 1864. 47 – 64.
- RÓMER F., 1866.** = RÓMER FLÓRIS: Újabb tanulmányaim a rómaiak dunamenti erődítési rendszerét illetően Ó-Szőnytől Szekcsőig. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár. Fol. Hung. 1110/IV.
- RÓMER F., 1878.** = RÓMER FLÓRIS: Résultats généraux du mouvement archéologique en Hongrie. Avant la VIII. session du congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques à Budapest 1876. In: *Compte-Rendu de la huitième session*. II. Budapest, 1878. p. 1 – 187.
- SÁGI, K., 1957.** = SÁGI, KÁROLY: Fundzusammenhänge des Gräberfeldes. In: *Intercisa II. (Dunapentele) Geschichte der Stadt in der Römetzeit*. Budapest, 1957. (Archaeologia Hungarica Ser. Nova 36.) 560 – 624.
- G. SÁNDOR M., 1968.** = G. SÁNDOR MÁRIA: A Vértességsík középkori várai. In: *Komárom Megyei Múzeumok Közleményei*. 1. 1968. 245 – 262.
- SARIA, B., 1961.** = SARIA, BALDUIN: Vetus Salina. In: *PWRE II/17*. 1961. coll. 1905 – 1906.
- SCHILLING L., 2007.** = SCHILLING LÁSZLÓ: A római kor vége Tác–Gorsiumban. In: *FIRKák I. Fiatal Római Koros Kutatók I. Konferenciakötete*. Xántus János Múzeum, Győr, 2006. március 8–10. Szerk.: Bíró Szilvia. Győr, 2007. 379 – 387.
- SCHOEN A., 1932.** = SCHOEN ARNOLD: Vanossi Antal. In: *Székesfehérvári Szemle*. 2. 1932. 10 – 11 – 12. sz. 57 – 59.
- SIKLÓSI, GY., 1988.** = SIKLÓSI, GYULA: Angaben zur mittelalterlichen Topographie von Székesfehérvár anhand der Grundrisse und Karten über die Stadt. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 40. 1988. 221 – 251.
- SIKLÓSI GY., 1989.** = SIKLÓSI GYULA: A török hódoltság emlékei Székesfehérvárott. In: *Fejér Megyei Történeti Évkönyv*. 19. A Fejér megyei Levéltár Évkönyve. Székesfehérvár, 1989. 27 – 37.
- SIKLÓSI GY., 1990a.** = SIKLÓSI GYULA: A székesfehérvári korai és későbbi királyi vár, illetve palota. In: *Castrum Bene 1989. Várak a 13. században*. Szerk.: Horváth László. Gyöngyös, 1990. 104 – 120.
- SIKLÓSI GY., 1990b.** = SIKLÓSI GYULA: *Adattár Székesfehérvár középkori és törökkori építészetéről*. Székesfehérvár, 1990.
- SIKLÓSI GY., 1991.** = SIKLÓSI GYULA: Kara Murteza pasa tornya és a Szent Donát kápolna Székesfehérváron. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*. 3. Budapest, 1991. 53 – 64.
- SIKLÓSI, GY., 1992.** = SIKLÓSI, GYULA: Neuere Forschungen im Árpádenzeitlichen Székesfehérvár. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 44. 1992. 371 – 388.
- SIKLÓSI GY., 1996.** = SIKLÓSI GYULA: Zámoly területe a középkorban. In: *Zámoly története és néprajza*. Székesfehérvár, 1996. 14 – 26.
- SIKLÓSI, GY., 1999.** = SIKLÓSI, GYULA: *Die mittelalterlichen Wehranlagen, Burg- und Stadtmauern von Székesfehérvár*. Budapest, 1999. (Varia Archaeologica Hungarica XII.)
- SIKLÓSI, GY., 2004.** = SIKLÓSI, GYULA: Stadtgrundriss und Häuser im mittelalterlichen Székesfehérvár. In: *Bauforschung und Hausforschung in Ungarn*. Hrsg.: Feld, István – Ulrich Klein. Marburg, 2004. (Jahrbuch für Hausforschung, Band 47.) 45 – 94.
- SIKLÓSI GY., 2007.** = SIKLÓSI GYULA: Hol született Szent Imre herceg? In: *Az ezeréves ifjú. Tanulmányok Szent Imre herceg 1000. évéről*. Szerk.: Lőrincz Tamás. Székesfehérvár, 2007. 23 – 43.
- SIMON Z., 2003.** = SIMON ZOLTÁN: Vál, gótikus torony. (Összefoglaló jelentések a 2002. évi helyszíni műemléki kutatásairól. Összeáll.: Juan Cabello.) In: *Műemlékvédelmi Szemle*. 13. 2003. 2. sz. 180 – 182.
- SISA J., 2000.** = SISA JÓZSEF: A csákvári park rövid története a levéltári források tükrében. In: *Történeti kertek. Kertművészet és műemlékvédelem*. Szerk.: Galavics Géza. Budapest, 2000.
- SOPRONI, S., 1978.** = SOPRONI, SÁNDOR: *Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre*. Budapest, 1978.
- SZABÓ Á., 2002.** = SZABÓ ÁDÁM: Adony története a római korban. In: ANTONI JUDIT – FÜLÖP GYULA – SZABÓ ÁDÁM: *Adony évezredei*. Székesfehérvár, 2002. 35 – 89.
- F. SZABÓ G., 1931–1932.** = *Fejér vármegye és Székesfehérvár Szabad Királyi Város általános ismertetője és címtára*. I – II. Főszerkesztő: F. SZABÓ GÁBOR. Székesfehérvár, 1931 – 1932.
- SZABÓ, K., 1990.** = SZABÓ, KLÁRA: Vierzehn Bronzegefäße aus der Lagerwerkstatt von Intercisa. In: *Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum*. Hrsg.: Vetter, H. – Kandler, M. Wien, 1990. (Römische Limes in Österreich 36.) 745 – 751.
- SZABÓ, K., 1995.** = SZABÓ, KLÁRA: Italian Bronze Vessels in Transdanubia before the Roman Conquest. In: *Italy in Europe: Economic Relations 700 BC – AD 50*. (Ed.): Swaddling, J. – Walker, S. – Roberts, P. London, 1995. (Occasional Paper 97.) 273 – 289.
- SZATHMÁRI, I., 1983.** = SZATHMÁRI, ILDIKÓ: Kisapostager Gräber in bronzezeitlichen Gräberfeld von Dunaújváros. In: *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve*. 20. 1980. (Szent István Király Múzeum közleményei. C. sorozat 20.) Székesfehérvár, 1983. 7 – 36.

- SZŰCS J., 1993.** = SZŰCS JENŐ: *Az utolsó Árpádok*. Budapest, 1993. (História Könyvtár. Monográfiák 1.)
- TAMÁSI J., 1993.** = TAMÁSI JUDIT: Dunaújváros – Ráctemplom. In: *Az 1991. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1993. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 45.) 78.
- TANKÓ K., 2009.** = TANKÓ KÁROLY: Dunaújváros, Vetus Salina 6. burgus. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2009*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2010. 199 – 200.
- TEREI GY., 1998.** = TEREI GYÖRGY: *Fejér megye középkori és koraújkori erődtípusai*. Kézirat. (ELTE Régészettudományi Intézet. Egyetemi szakdolgozat.) Budapest, 1998.
- TEREI GY., 2004.** = TEREI GYÖRGY: XII – XIV. századi várak Fejér megyében. In: *„Quasi liber et pictura” Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára*. Szerk.: Kovács Gyöngyi. Budapest, 2004. 533 – 554.
- THALY K., 1865.** = THALY KÁLMÁN: *Bottyán János, II. Rákóczi Ferencz fejedelem vezénylő tábornoka. Tört. életrajz a kurucvilág hadjárataival*. Pest, 1865.
- THALY K., 1879–1880.** = THALY KÁLMÁN: Dunántúli hadjárat 1707-ben. Hadtörténelmi tanulmány In: *Századok*. 13 – 14. 1879 – 1880. 277 – 305, 365 – 397, 453 – 487, 629 – 667, 22 – 60, 118 – 160.
- THALY K., 1892.** = THALY KÁLMÁN: A székesi gróf Bercsényi család 1470–1835. Eredeti kézirati kútfőkből. III. k. 1703 – 1706. Budapest, 1892.
- THOMAS, E., 1971.** = THOMAS, EDIT: *Helme, Schilde, Dolche*. Amsterdam, 1971.
- TIR** = GIUSEPPE, LUGLI: *Tabula Imperii Romani* L – 34. Budapest = Aquincum, Sarmizegetusa, Sirmium. Budapest, 1968.
- TOLNAI G., 2001.** = TOLNAI GERGELY: *Templomvárak, erődtéplomok Magyarországon*. Esztergom, 2001. (Az Esztergomi Vármúzeum Füzetei 1.)
- TORMA I., 2005.** = TORMA ISTVÁN: Wosinsky Mór bronzkori és vaskori kutatásai. In: *Wosinsky Mór „...a jeles pap, a kitűnő férfiú, a nagy tudós...” 1854-1907*. Szekszárd, 2005. 83 – 102.
- TÓTH D., 1995.** = TÓTH DEZSŐ: *Enyingi városportré*. (Kézirat) Enying, 1995.
- TÓTH E., 1991.** = TÓTH ENDRE: Templum provinciae Tácon? In: *Tapolcai Városi Múzeum Közleményei*. 2. 1991. 97 – 112.
- TÓTH E., 2008.** = TÓTH ENDRE: Gorsium? Herculia? Tác-Fövenypuszt. In: *Studia Epigraphica Pannonica*. 1. 2008. 61 – 101.
- TÓTH E., 2009a.** = TÓTH ENDRE: *Az alsóhetényi és ságvári késő római erődök kutatásának eredményei*. Dombóvár, 2009. (Studia Valeriana)
- TÓTH, E., 2009b.** = TÓTH, ENDRE: Die spätrömische Militärarchitektur in Transdanubien. In: *Archaeologiai Értesítő*. 134. 2009. 31 – 61.
- TURCSÁNYI A., 1869.** = TURCSÁNYI ANDRÁS: Újabb leletek. In: *Archaeologiai Értesítő*. 1. 1869. 195 – 198.
- U. et C.** = *Urbaria et Conscriptiones. Művészettörténeti adatok*. 1 – 8. f. Budapest, 1967 – 1990. (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Forráskiadványai IV, VI, XI, XV, XVIII, XIX, XX.)
- ÚJLAKI PONGRÁCZ Zs., 2007.** = ÚJLAKI PONGRÁCZ ZSUZSÁNNA: *A római kori fürdő a dunaújvárosi Öreghegyen*. Dunaújváros, 2007. (Az Intercisa Múzeum kincsei IV.)
- VÁCZI, G. – STIBRÁNYI, M., 2008.** = VÁCZI, GÁBOR – STIBRÁNYI, MÁTÉ: Neu Erdburgen der Vátya-Kultur im Komitat Fejér. In: *Alba Regia. A Szent István Király Múzeum Évkönyve*. 37. 2008. (Szent István Király Múzeum közleményei. C. sorozat 37.) 205 – 212.
- VÁGÓ Cs., 1996.** = VÁGÓ CSABA: Perkáta története a kezdetektől a honfoglalásig. In: *Perkáta története*. Szerk.: Erdős Ferenc – Hatházi Gábor. Perkáta, 1996. 29 – 71.
- B. VÁGÓ E., 1959.** = B. VÁGÓ ESZTER: Ásatások, leletmentések. In: *Fejér Megyei Múzeumok évi jelentése 1957. évre*. Székesfehérvár, 1959. 41 – 42.
- B. VÁGÓ E., 1969.** = B. VÁGÓ, ESZTER: Előzetes jelentés az 1957–1968. évi intercisai ásatásokról. In: *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve*. 10. 1969. (Az István Király Múzeum Közleményei C. sorozat 10.) Székesfehérvár, 1969. 166 – 169.
- VÁGÓ, E. B., 1971.** = B. VÁGÓ, ESZTER: Ausgrabungen in Intercisa (1957–1969). In: *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve*. 11. 1970. (Az István Király Múzeum Közleményei C. sorozat 11.) Székesfehérvár, 1971. 109 – 119.
- VÁGÓ, E. B. – BÓNA, I., 1976.** = B. VÁGÓ, ESZTER – BÓNA, ISTVÁN: *Die Gräberfelder von Intercisa. Der spätrömische Südostfriedhof*. Budapest, 1976. (Die Gräberfelder von Intercisa I.)
- VÁLINÉ POGÁNY J., 2000.** = *Az örökség hagyományozása. Könyöki József műemlékfelmérései 1869–1890*. Összeáll.: VÁLINÉ POGÁNY JOLÁN. BUDAPEST, 2000. (Forráskiadványok IV.)
- VASS E., 1978.** = VASS ELŐD: A törökkor. Tolna megye a mohácsi csatától a török kiveréséig. In: *Évszázadokon át. Tolna megye történetének olvasókönyve I*. Szerk.: K. Balog János. H.n., É.n. [Szekszárd], (1978.) 99 – 199.
- VASS E., 1989.** = VASS ELŐD: Források a székesfehérvári szandzsák történetéhez 1543–1688. In: *Fejér Megyei Történeti Évkönyv*. 19. *A Fejér megyei Levéltár Évkönyve*. Székesfehérvár, 1989. 69 – 200.
- VELICS A. – KAMMERER E., 1886–1890.** = VELICS ANTAL – KAMMERER ERNŐ: *Magyarországi török kincstári defterek*. I – II. Budapest, 1886–1890.
- VERESS D. Cs. – SIKLÓSI Gy., 1990.** = Veress D. Csaba – Siklósi Gyula: *Székesfehérvár a királyok városa*. Budapest, 1990.
- VERESS D. Cs., 1996.** = VERESS D. CSABA: *Várak a Balaton körül*. Budapest, 1996.

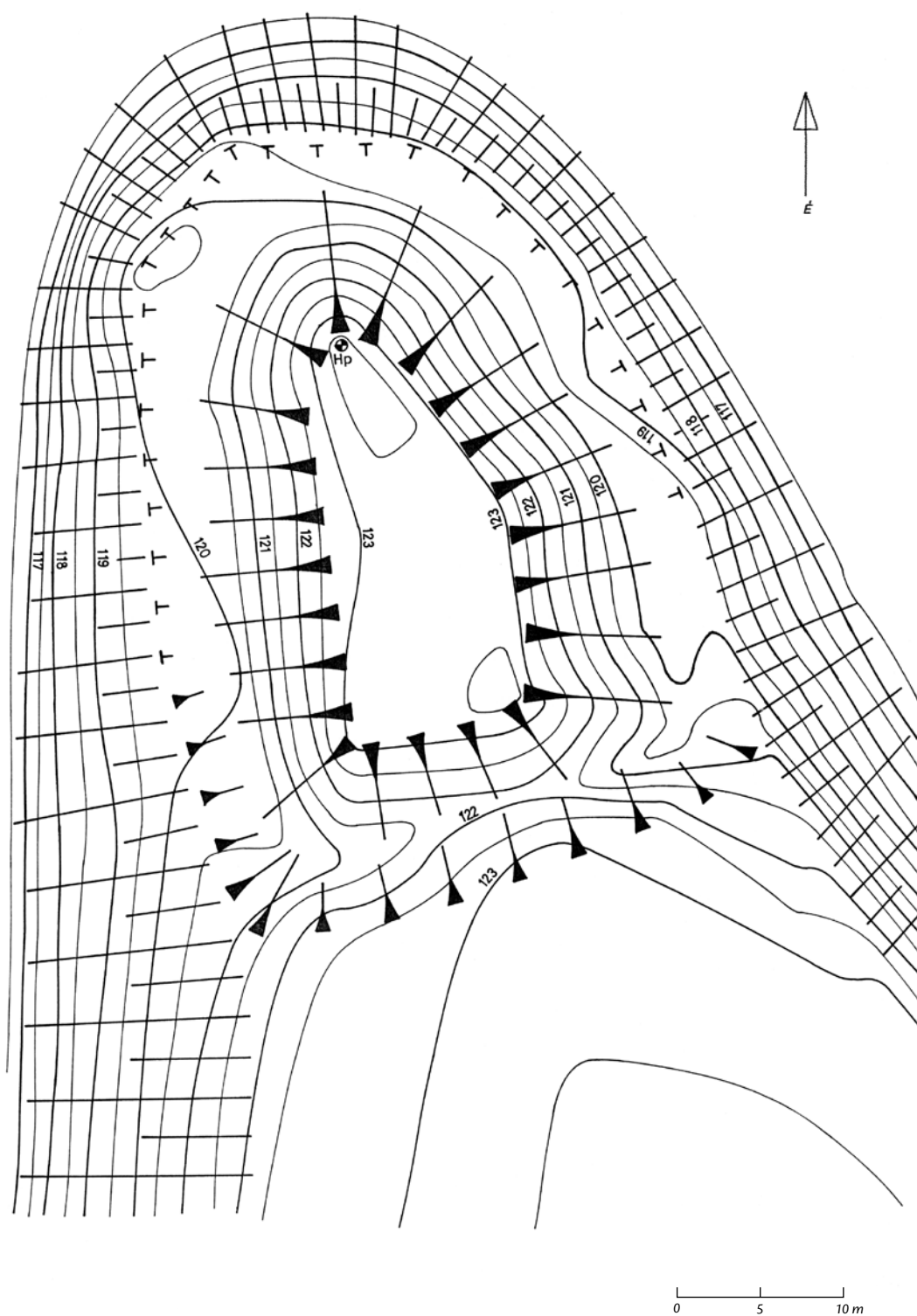
- Veszp. Reg.** = KUMOROVITZ L. BERNÁT: *Veszprémi regeszták (1301–1387)*. Budapest, 1953. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 2.)
- VIRÁG Zs., 2002.** = VIRÁG ZSOLT: *Magyar kastélylexikon. Fejér megye kastélyai és kúriái*. Budapest, 2002.
- VISY Zs., 1974.** = VISY ZSOLT: Előzetes jelentés Intercisa 1970–1972. évi feltárásáról. In: *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve*. 13. 1972. (Az István Király Múzeum Közleményei C. sorozat 13.) Székesfehérvár, 1974. 245–257.
- VISY Zs., 1976.** = VISY ZSOLT: Annamatia. In: *Der römische Limes in Ungarn*. [RLiU] Hrsg.: Fritz, Jenő. Székesfehérvár, 1976. (Az István Király Múzeum Közleményei. Ser. A. 22.) 106–107.
- VISY Zs., 1977.** = VISY ZSOLT: *Intercisa. A római kori Dunaújváros*. Kecskemét, 1977.
- VISY Zs., 1978a.** = VISY ZSOLT: Pannoniai limes-szakaszok légifényképeken. In: *Archaeologiai Értesítő*. 105. 1978. 235–257.
- VISY Zs., 1978b.** = VISY ZSOLT: Intercisa – ein römisches Grenzkastell am pannonischen Limes. In: *Das Altertum*. 24. 1978. 106–111.
- VISY Zs., 1980.** = VISY ZSOLT: Római jelzőtoronyok és a limes-út Intercisa térségében. In: *Archaeologiai Értesítő*. 107. 1980. 166–175.
- VISY Zs., 1981.** = VISY ZSOLT: Pannonische Limesstrecken in Ungarn auf Luftaufnahmen. In: *Antike Welt*. 12/4. 1981. 39–52.
- VISY Zs., 1983.** = VISY ZSOLT: Basen und Fragmente von Kaiserstatuen in Intercisa. In: *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*. 35. 1983. 73–85.
- VISY Zs., 1989.** = VISY ZSOLT: *A római limes Magyarországon*. Budapest, 1989.
- VISY Zs., 1990.** = VISY ZSOLT: Die Ergebnisse neuerer Luftbildforschungen am pannonischen Limes. In: *Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum*. (Hrsg.): Vettors, H. – Kandler, M. Wien, 1990. (RLÖ 36.) 547–560.
- VISY Zs., 1995a.** = VISY ZSOLT: Wachttürme an der Ripa Pannonica. In: *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*. 36. 1995. 265–274.
- VISY Zs., 1995b.** = VISY ZSOLT: Luftbildarchäologie am römischen Limes in Ungarn. In: *Luftbildarchäologie in Ost- und Mitteleuropa. Internationales Symposium 16–30. September 1994. Kleinmachnow, Land Brandenburg*. (Hrsg.): Kunow, Jürgen. Potsdam, 1995. (Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 3.) 213–218.
- VISY Zs., 1998.** = VISY ZSOLT: Guide to the Excursion on the ripa Pannonica. In: *Excursion Guide 31st International Symposium on Archaeometry 27 April – 1 May 1998*. (ed.): Jerem, Erzsébet. Budapest, 1998. 57–91.
- VISY Zs., 1999.** = VISY ZSOLT: Neue Forschungsergebnisse an der Ripa Pannoniae Inferioris in Ungarn. In: *Roman Frontier Studies. Proceedings of the XVIIth International Congress of Roman Frontier Studies*. (ed.): Gudea, Nicolae. Zalău, 1999. 139–149.
- VISY Zs., 2000a.** = VISY ZSOLT: *A ripa Pannonica Magyarországon*. Budapest, 2000.
- VISY Zs., 2000b.** = VISY ZSOLT: Intercisa hadtörténete. In: *Dunaújváros története*. Szerk.: Erdős Ferenc – Pongrácz Zsuzsanna. Dunaújváros, 2000. 37–48.
- VISY Zs., 2003a.** = VISY ZSOLT: *The ripa Pannonica in Hungary*. Budapest, 2003.
- VISY Zs., 2003b.** = VISY ZSOLT: Vetus Salina castellum. In: *The Roman Army in Pannonia*. Ed.: Visy, Zsolt. [Pécs], 2003. 111–113.
- VISY Zs., 2003c.** = VISY ZSOLT: Intercisa castellum. In: *The Roman Army in Pannonia*. Ed.: Visy, Zsolt. [Pécs], 2003. 116–118.
- VISY Zs., 2005.** = VISY ZSOLT: Fejezetek Intercisa kutatásának történetéből. In: *Az Intercisa Múzeum első 50 éve*. Székesfehérvár, 2005. 19–27.
- VISY Zs., 2007.** = VISY ZSOLT: Die Wasserversorgung und die Wasserentsorgung in Intercisa. In: Nemeti, Sorin. et al.: *Dacia Felix. Studia Michaeli Bărbulescu oblata*. Cluj-Napoca, 2007. 577–580.
- VISY Zs., 2008.** = VISY ZSOLT: *A római limes Magyarországon*. Pécs, 2008.
- VISY Zs., 2009.** = VISY ZSOLT: The Roman Limes in the Counties Fejér and Tolna, Hungary, as Planned for Nomination to be a World Heritage Site. In: *Specimina Nova*. 13. 2009. 139–157.
- VISY Zs., 2010.** = VISY ZSOLT: *Intercisa római erődje*. Pécs, 2010. (Vezető a római limes Világörökségre jelölt magyarországi helyszínein 2.)
- VK.** = Vártúrák kalauza [II.] Dunántúli várak és vártúra-útvonalak. (Írta: DELY KÁROLY, JUHÁSZ ÁRPÁD stb.) Budapest, 1973., 2. átdolgozott kiadás. Budapest, 1976.
- VMHL.** = *Veszprém megye helytörténeti lexikona*. Írta: ILA BÁLINT – KOVACSICS JÓZSEF. Budapest, 1964. (Magyarország helytörténeti lexikona)
- WERTNER M., 1892.** = WERTNER MÓR: *Az árpádkori megyei tisztségviselők*. I – II. Nagybecskerek, 1892.
- WOSINSKY M., 1896.** = WOSINSKY MÓR: Tolnavármegye az őskortól a honfoglalásig. In: *Tolnavármegye története*. Első rész. I – II. (Budapest, 1896.)
- ZÁDOR A., 1988.** = ZÁDOR ANNA: *Az építészet és múltja*. Válogatott tanulmányok. Budapest, 1988.
- ZARNÓCZKI A., 1987.** = ZARNÓCZKI ATTILA: Dunaújváros – Castrum. In: *Az 1986. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1987. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 40.) 45.
- ZARNÓCZKI A., 1990.** = ZARNÓCZKI ATTILA: Dunaújváros – Castrum. (Fülöp Gyula: Régészeti kutatások.) In: *Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve*. 24. 1986–1988. Székesfehérvár, 1990. /Az István Király Múzeum Közleményei C. sorozat 24./ 217.
- ZICHY O.** = *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő*. Szerk. Nagy Imre, Nagy Iván stb. I – XII. Pest – Budapest, 1871–1931.

- ZIMÁNYI V. – BAKÁCS I., 1962.** = ZIMÁNYI VERA – BAKÁCS ISTVÁN: *A herceg Batthyány család levéltára*. Repertórium. Budapest, 1962. (Levéltári leltárak 16.)
- ZsO.** = *Zsigmondkori oklevéltár*. Összeáll.: Mályusz Elemér, Borsa Iván, Neumann Tibor, C. Tóth Norbert. I–XI. Budapest, 1951–2009. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok.)
- Zsoldos A., 2007.** = ZSOLDOS ATTILA: *Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években*. Budapest, 2007. (História Könyvtár. Monográfiák 24.)
- Zsoldos A., 2010.** = ZSOLDOS ATTILA: Korai vármegyénk az újabb történeti kutatások fényében. In: *Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele*. 11. (2010/1.) 5–13.

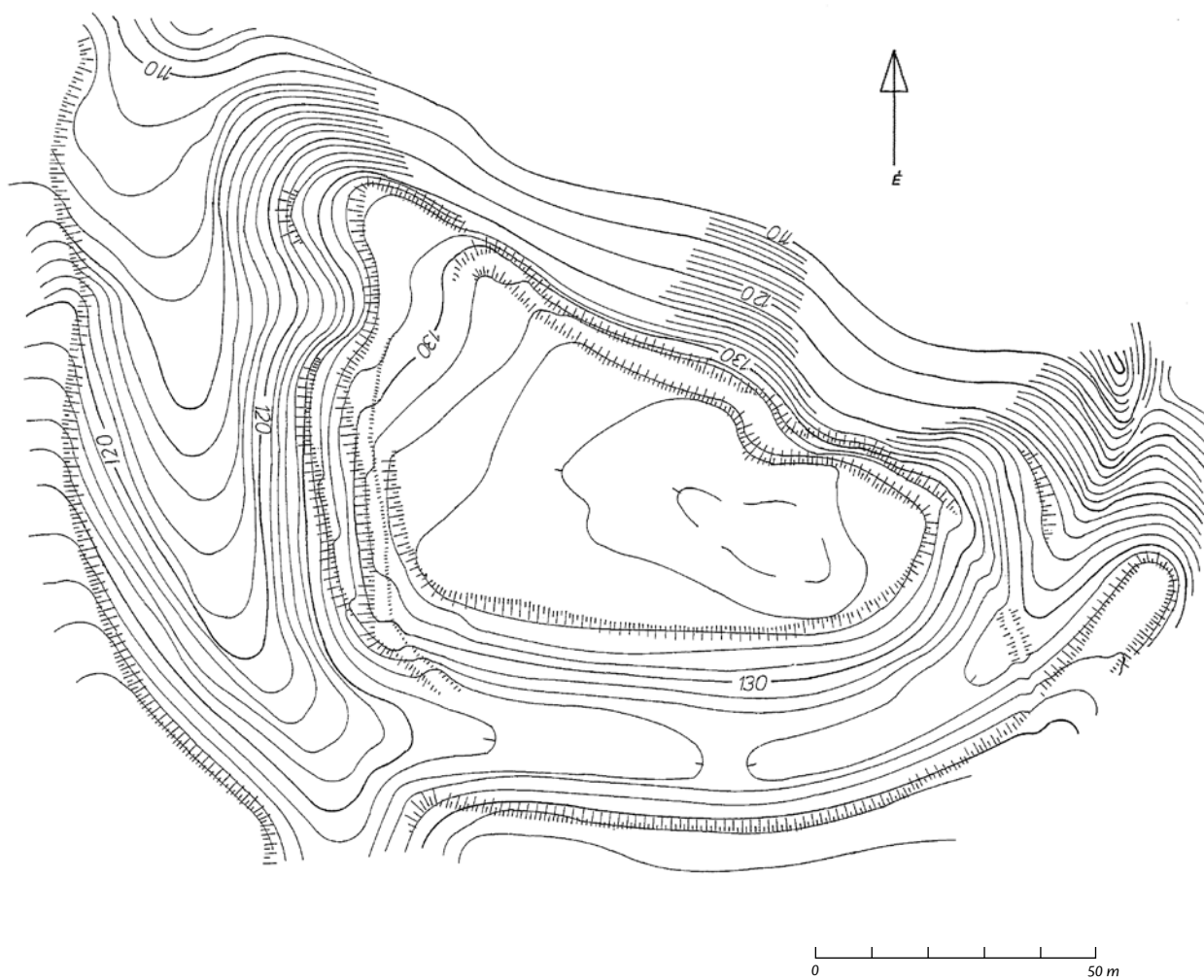
Felmérések, alaprajzok, fotók **IV.**

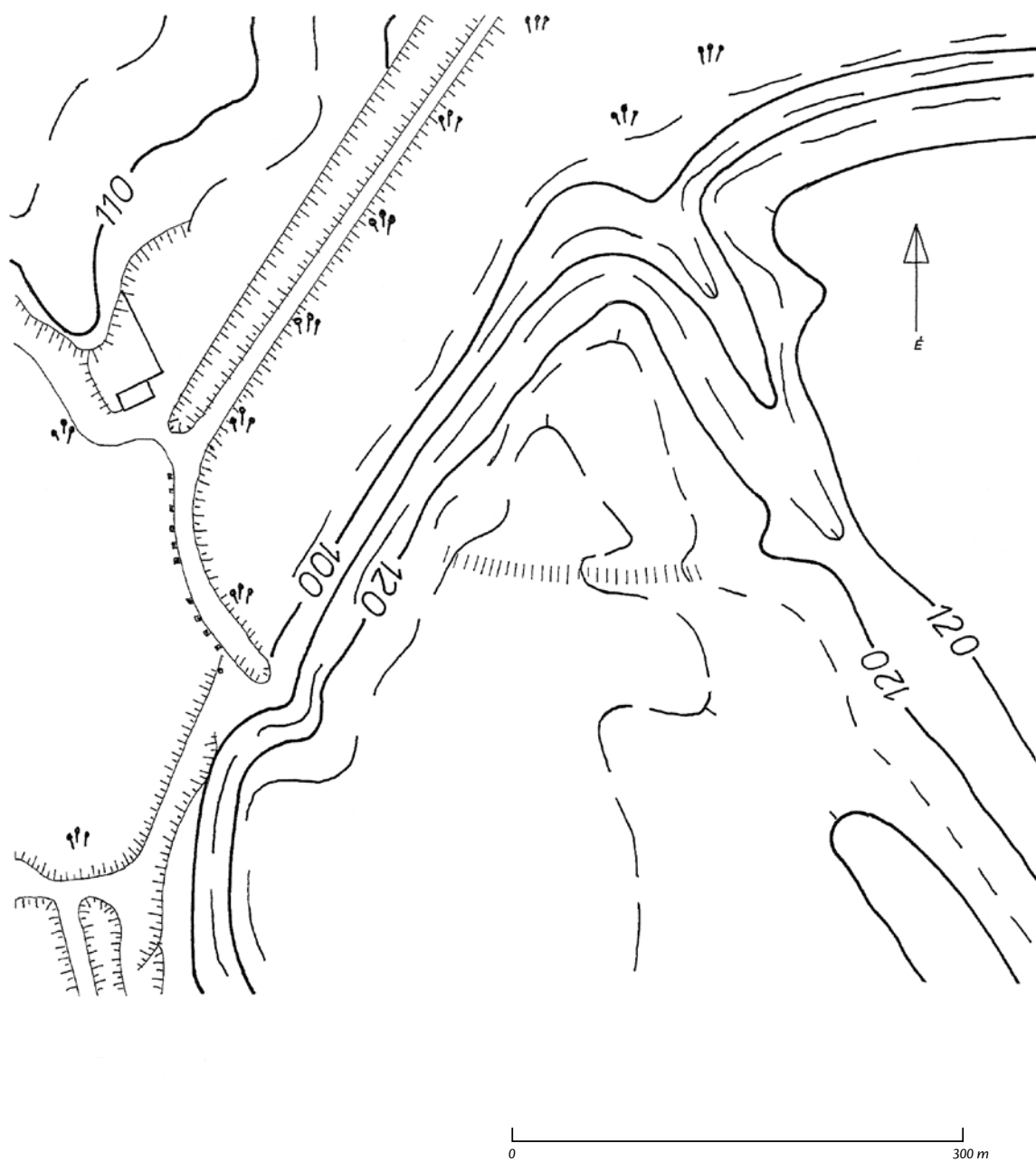
1. ábra | Aba-Belsőbáránd – Bolondvár (Nováki Gyula és Terei György felmérése 2001)

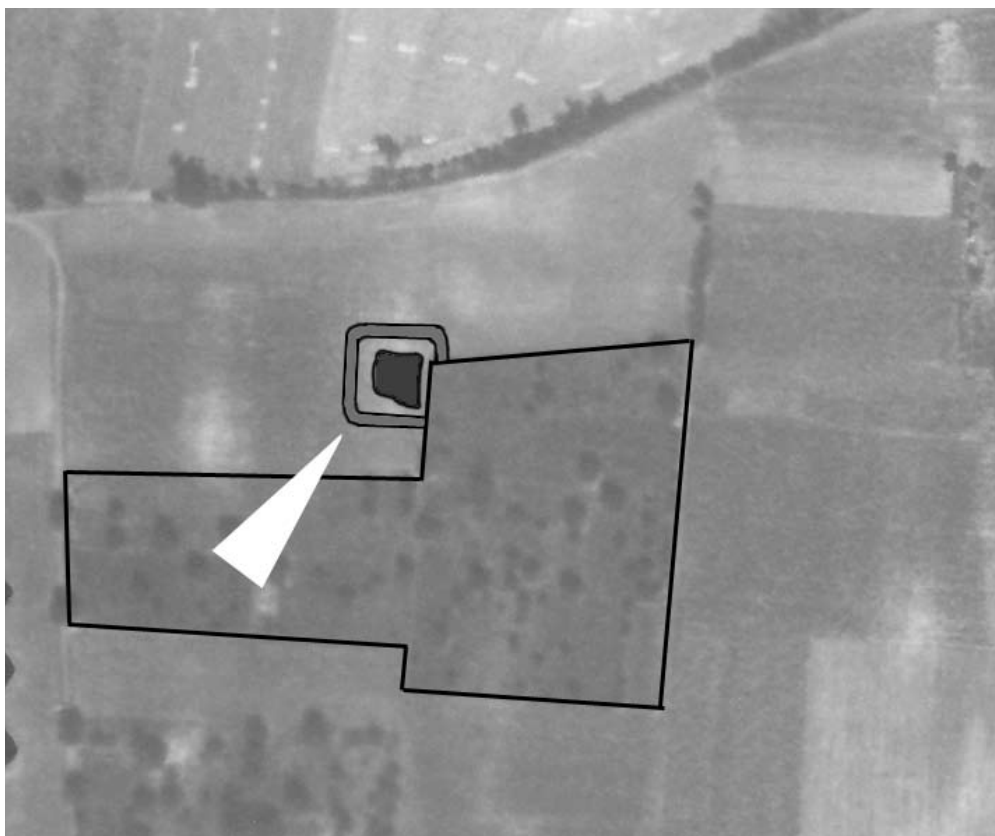
2. ábra | Aba-Belsőbáránd – Ebvár (Terei György felmérése 1997)

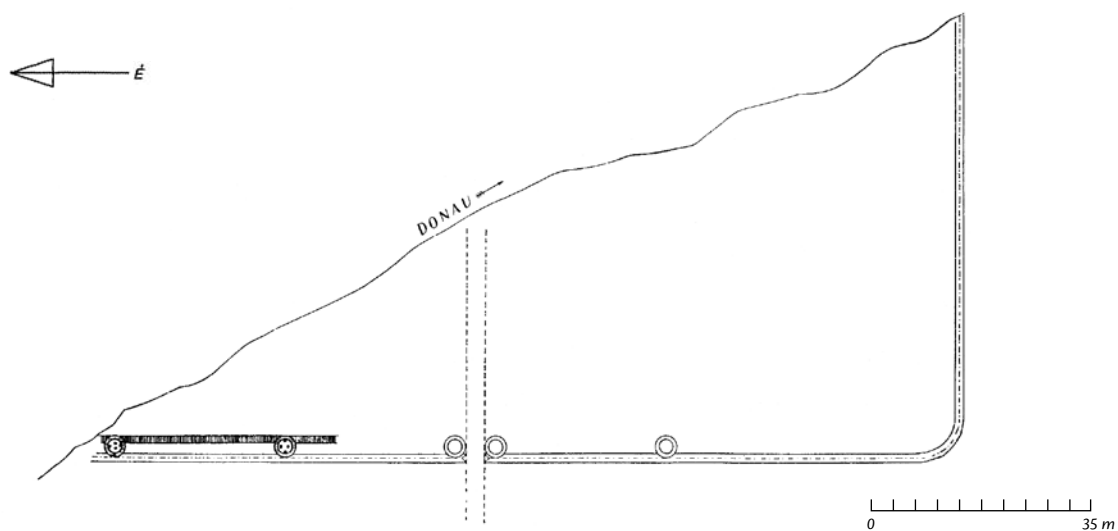
3. ábra | Adony – Bolondvár (Nováki Gyula felmérése 2007)

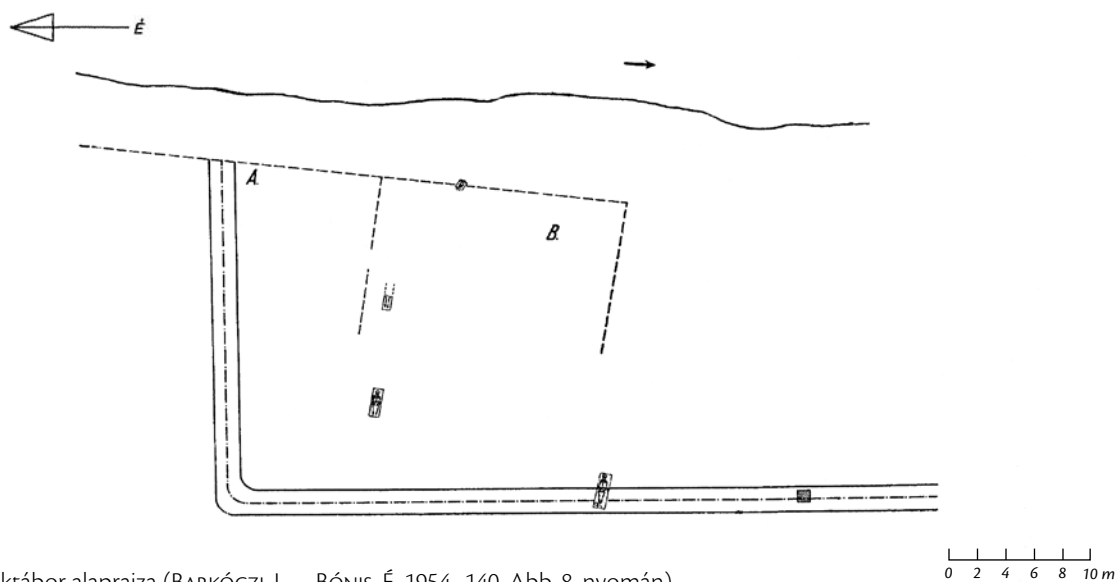
4. ábra | Adony – Éleshegy (1:10.000-es térkép alapján rajzolta Nováki Gyula 2010)

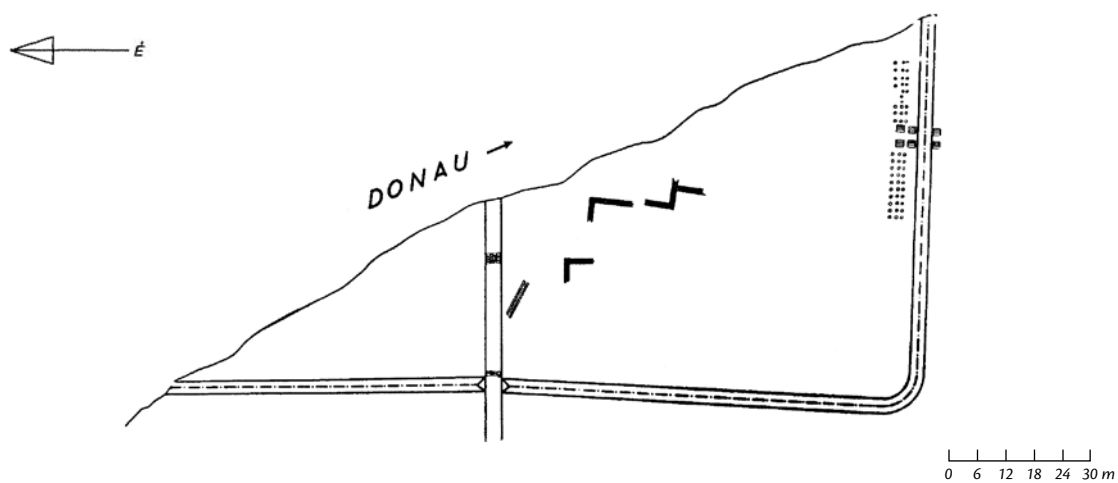
5. ábra | Adony – Vetus Salina 3. őrtorony (HI 69 425-1940)

a.) Az I. palánktábor feltárt részeinek alaprajza (BARKÓCZI, L. – BÓNIS, É., 1954. 141. Abb. 9. nyomán)

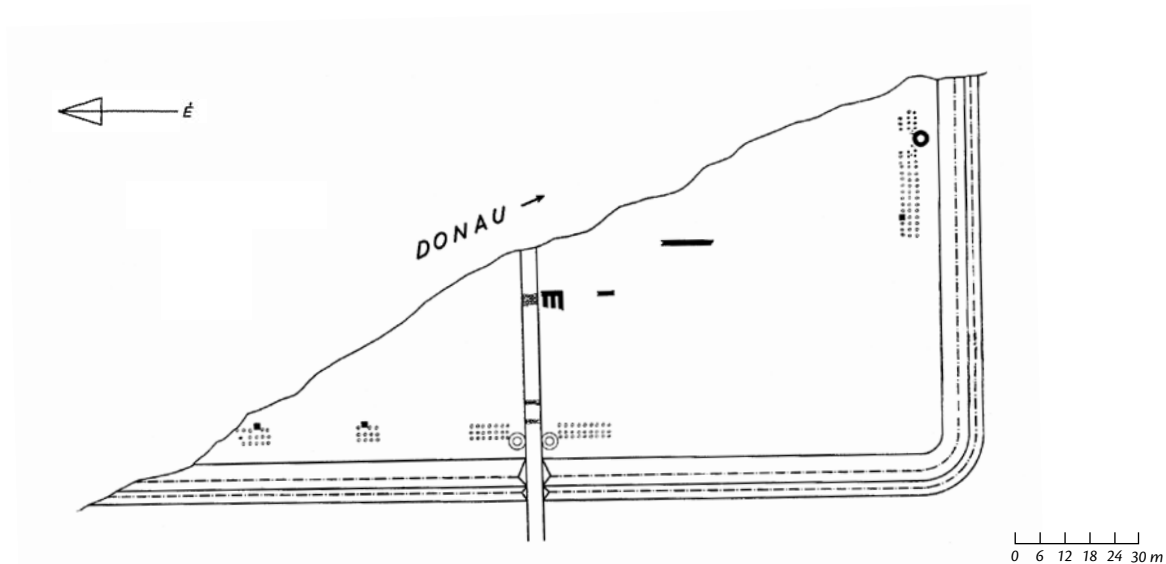

b.) A II. palánktábor alaprajza (BARKÓCZI, L. – BÓNIS, É. 1954., 140, Abb. 8. nyomán)

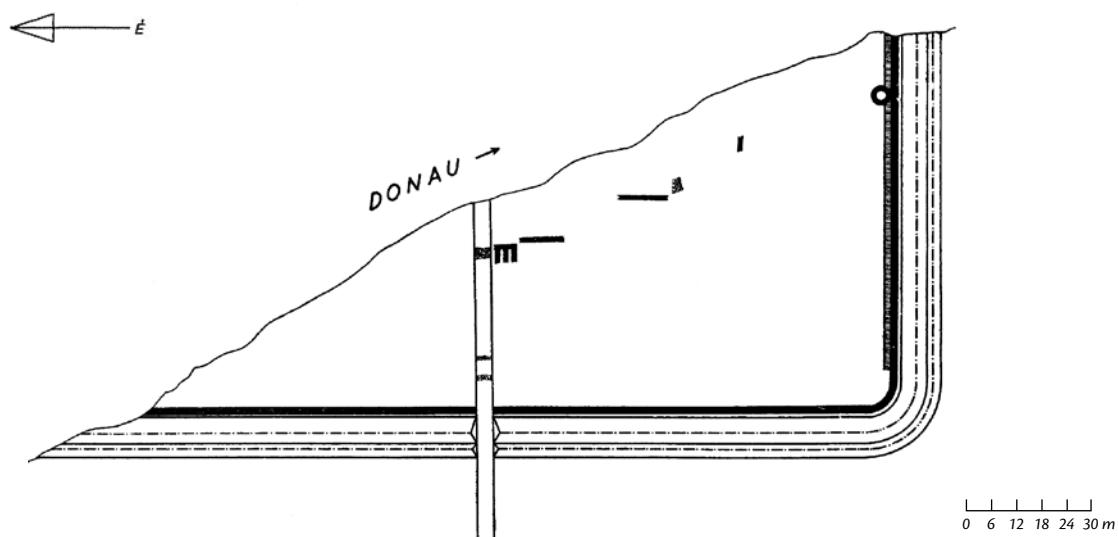

c.) A III. palánktábor alaprajza (BARKÓCZI, L. – BÓNIS, É. 1954., 148, Abb. 10. nyomán)

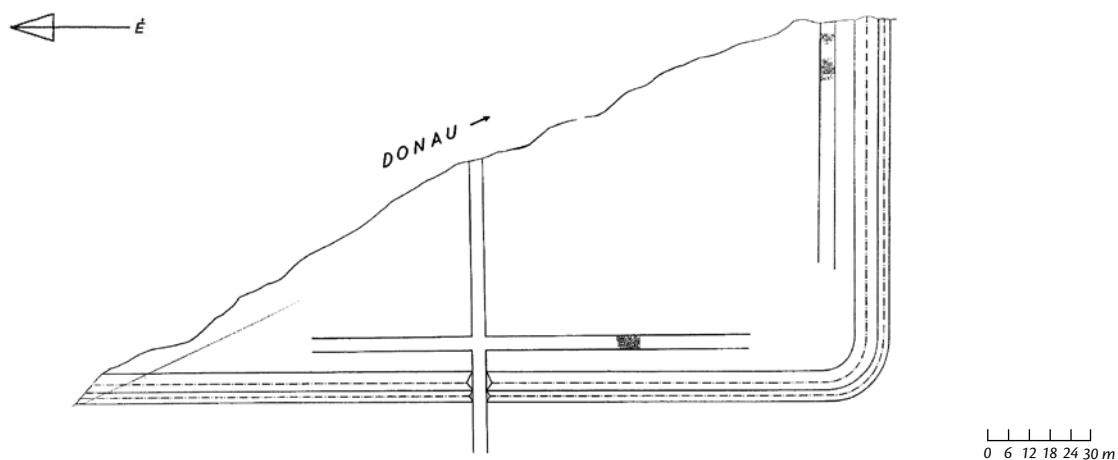
6. ábra | Adony. Vetus Salina – Auxiliáris castellum

d.) A IV. palánktábor alaprajza (BARKÓCZI, L. – BÓNIS, É., 1954. 152. Abb. 11. nyomán)

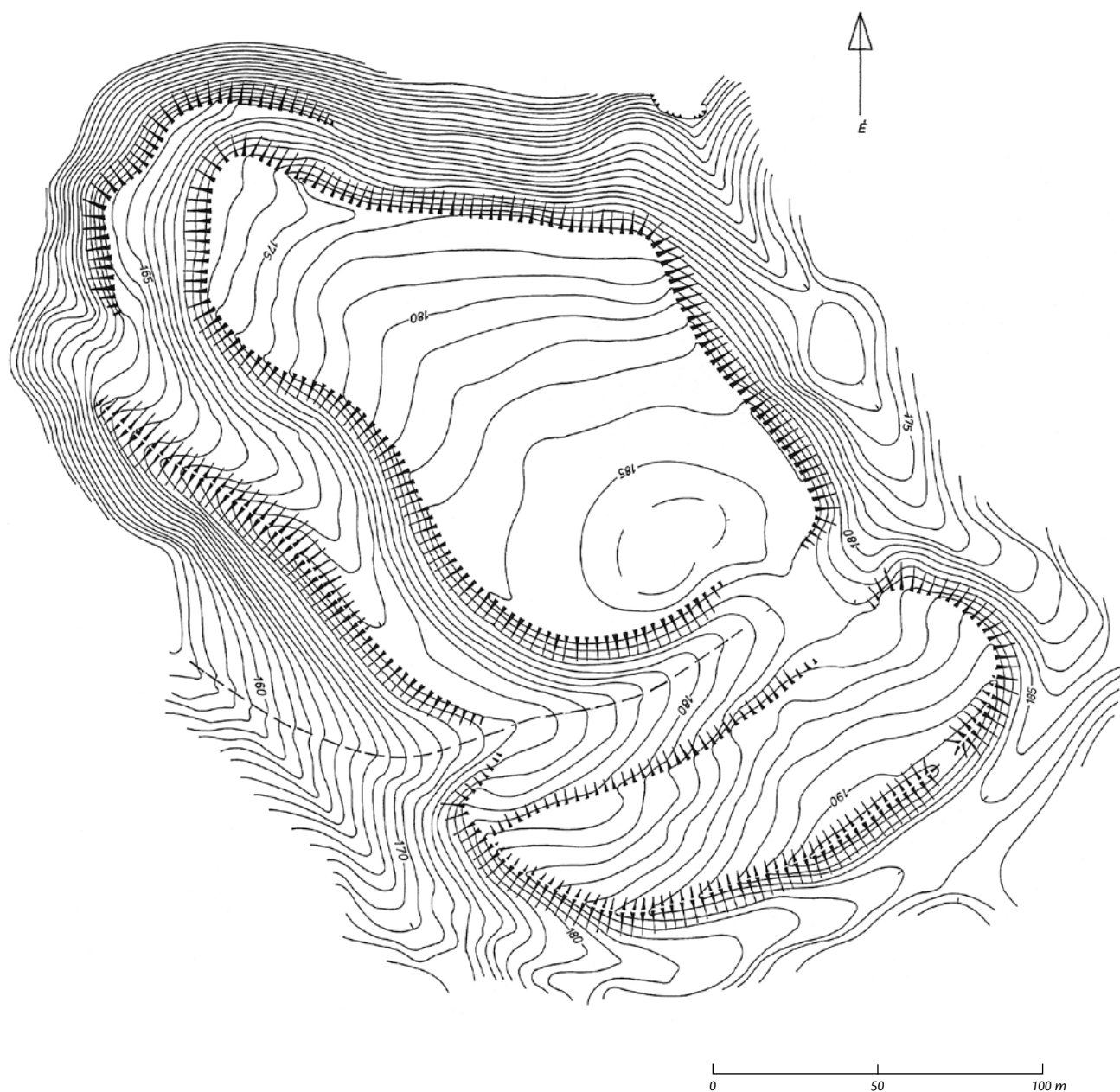

e.) Az I. kőtábor alaprajza (BARKÓCZI, L. – BÓNIS, É., 1954. 157. Abb. 12. nyomán)

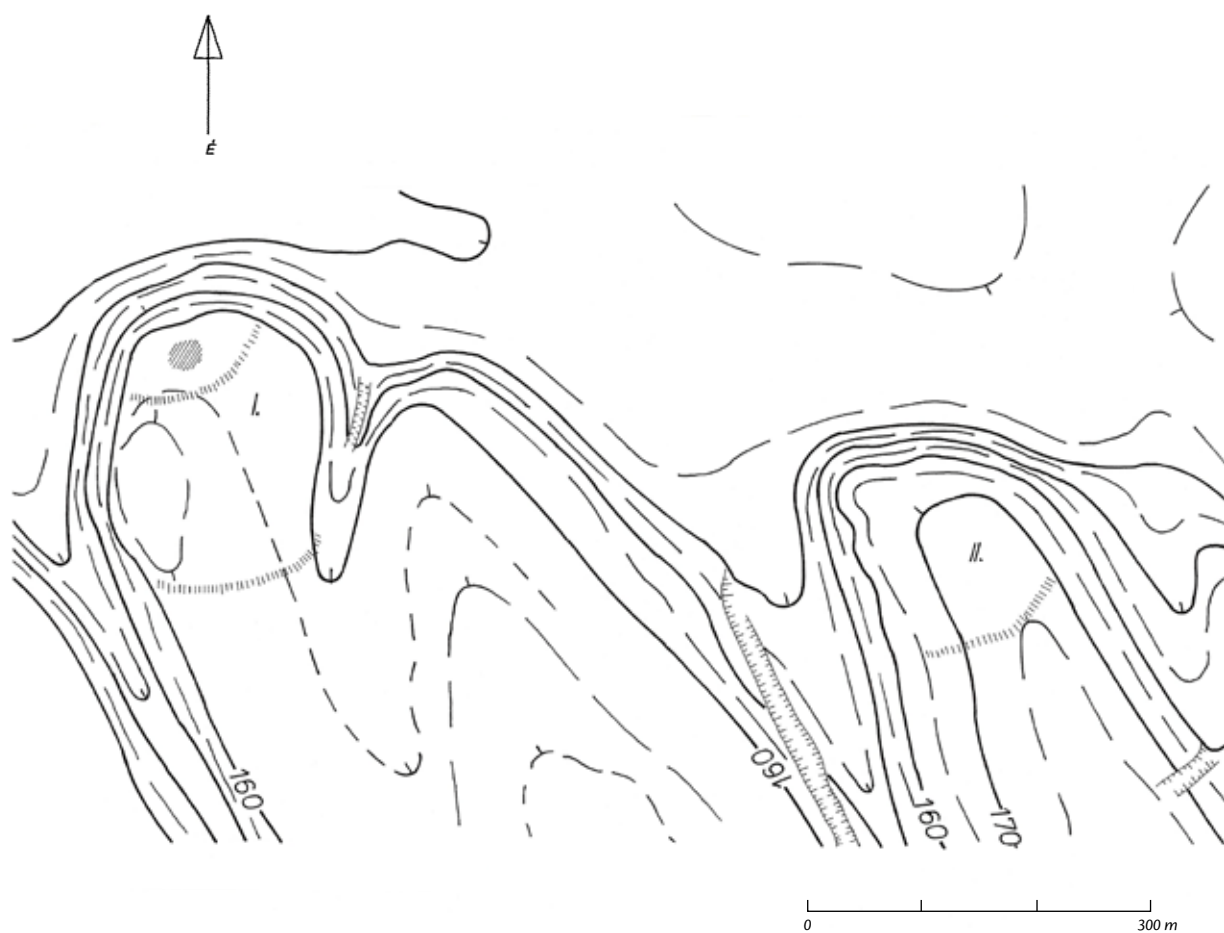

f.) A II. kőtábor alaprajza (BARKÓCZI, L. – BÓNIS, É., 1954. 162. Abb. 13. nyomán)

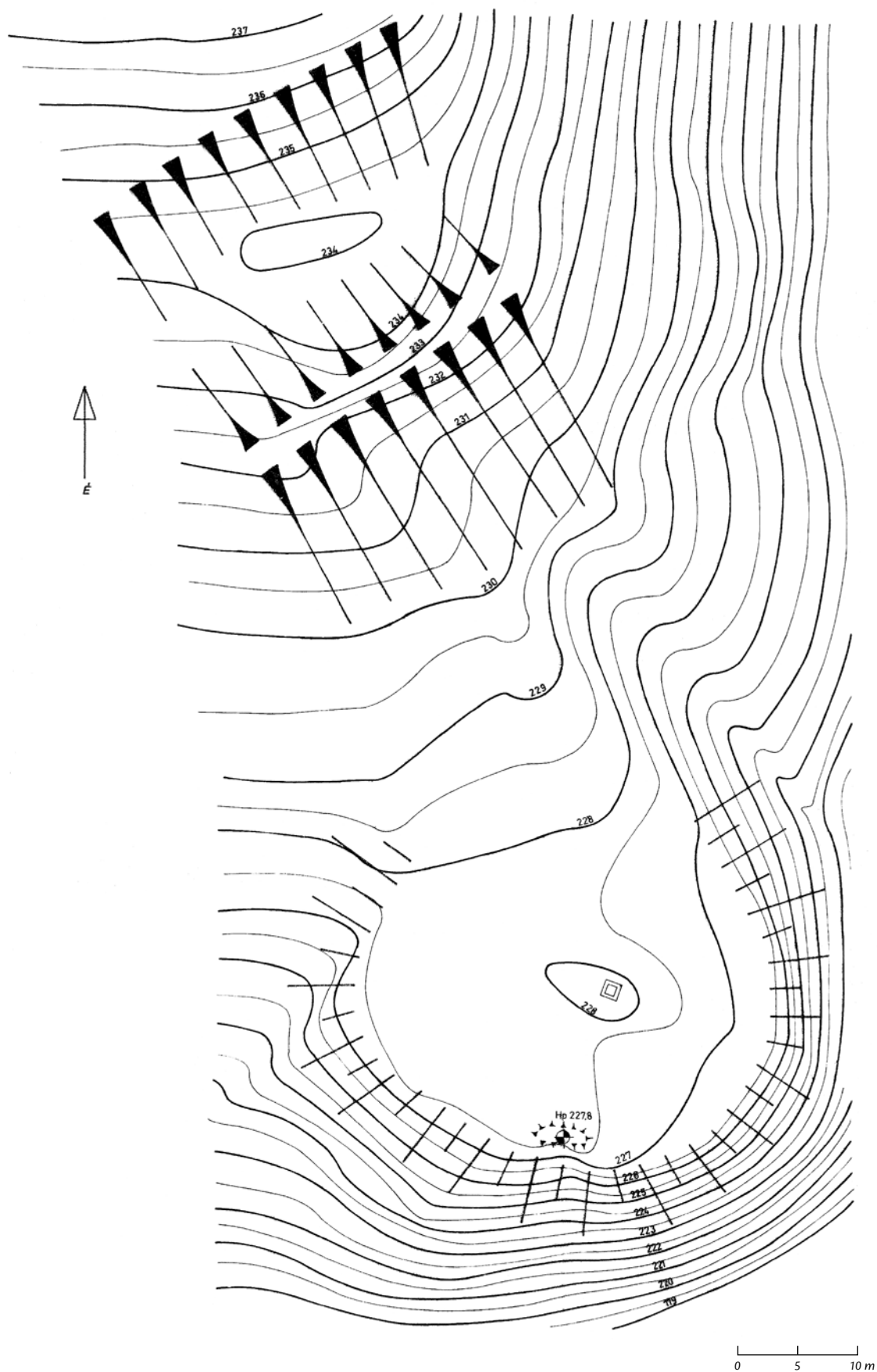
6. ábra | Adony. Vetus Salina – Auxiliáris castellum

7. ábra | Alcsútdoboz-Göböljárás – Pogányvár (Nováki Gyula felmérése 2007)

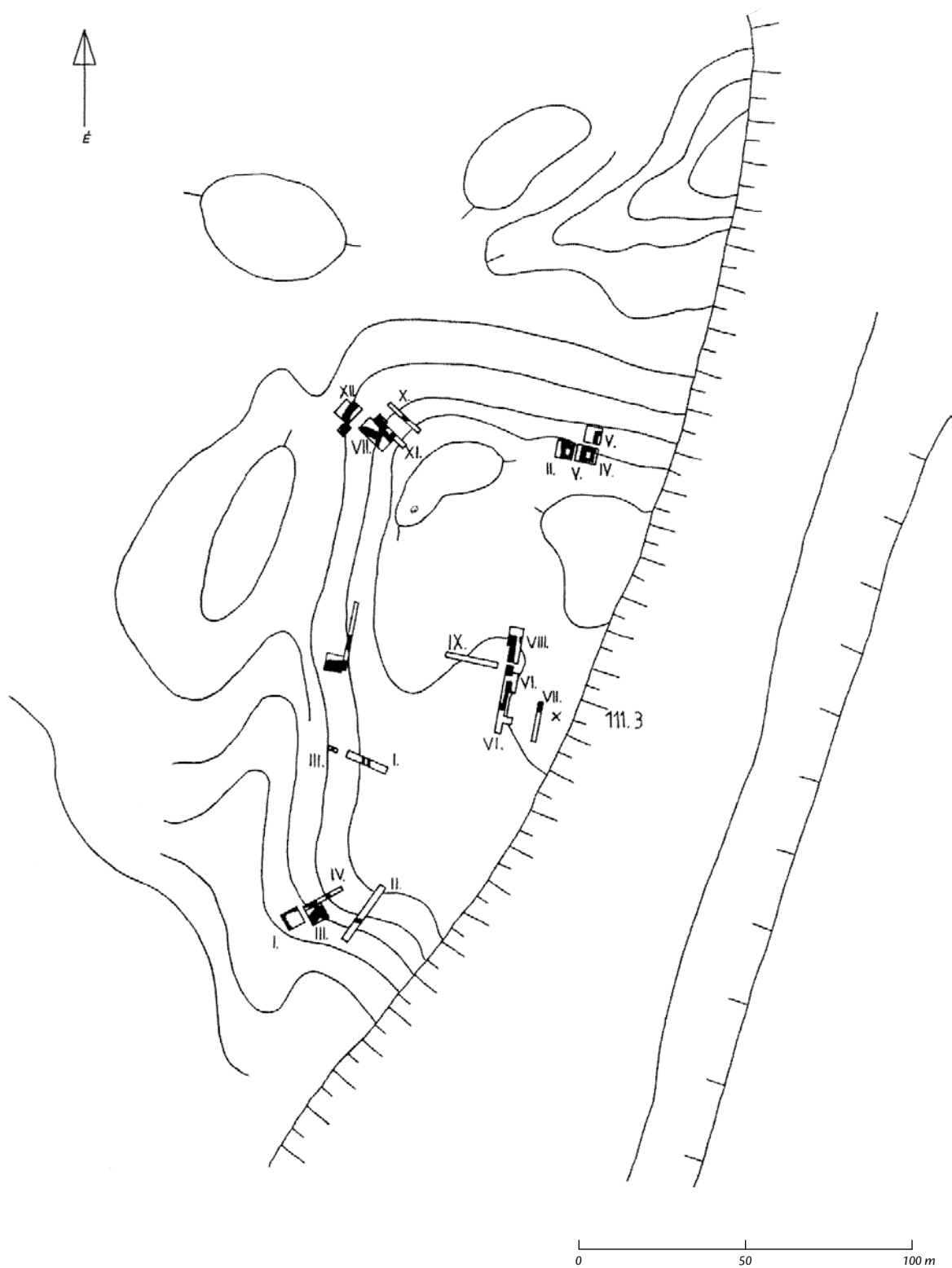
8. ábra | Alsó-szentiván Alsó-közép dűlő I – II. (1:10.000-es térkép alapján rajzolta Nováki Gyula 2010)

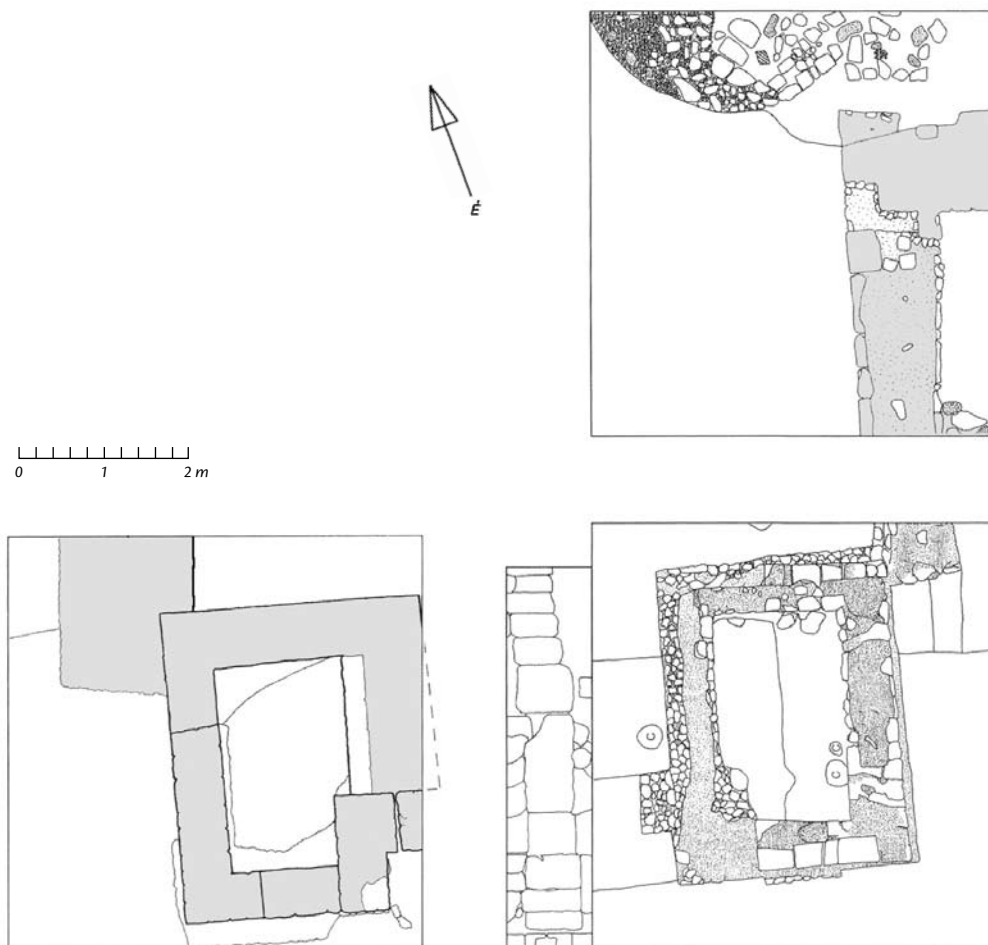
9. ábra | Bakonycsérnye – Pácmánydomb (Terei György felmérése 1997)

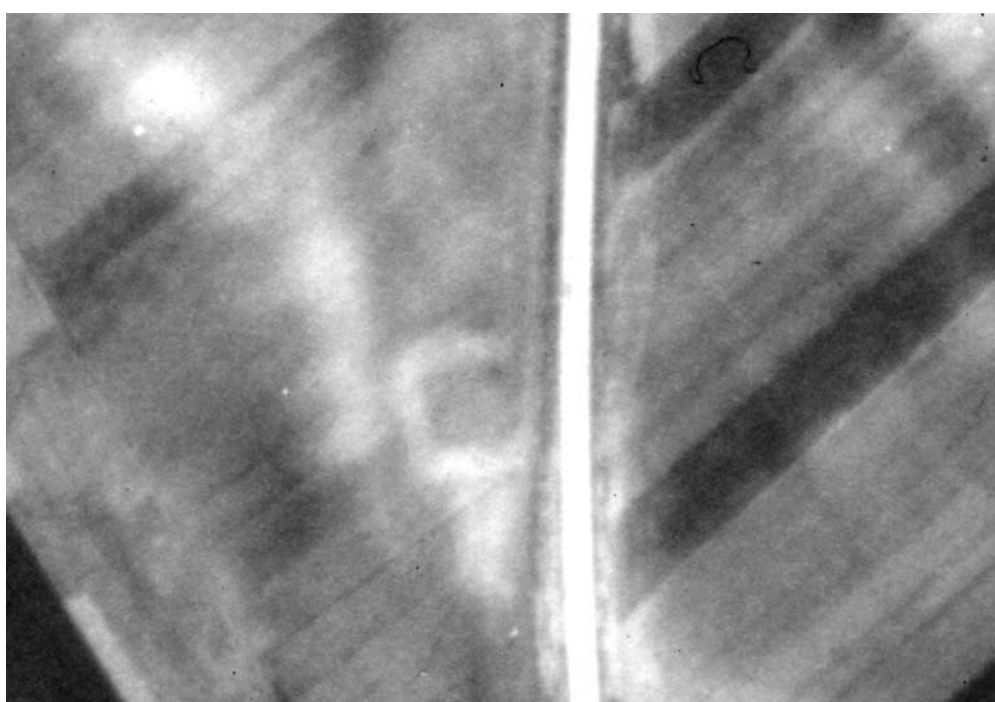
10. ábra | Baracs – Annamatia 1. jelzőtorony (HI-69 430-1940)

11a. ábra | Baracs-Annamatia – Auxiliáris castellum (Kovács P, 2005a. 12. Fig. 4. nyomán)

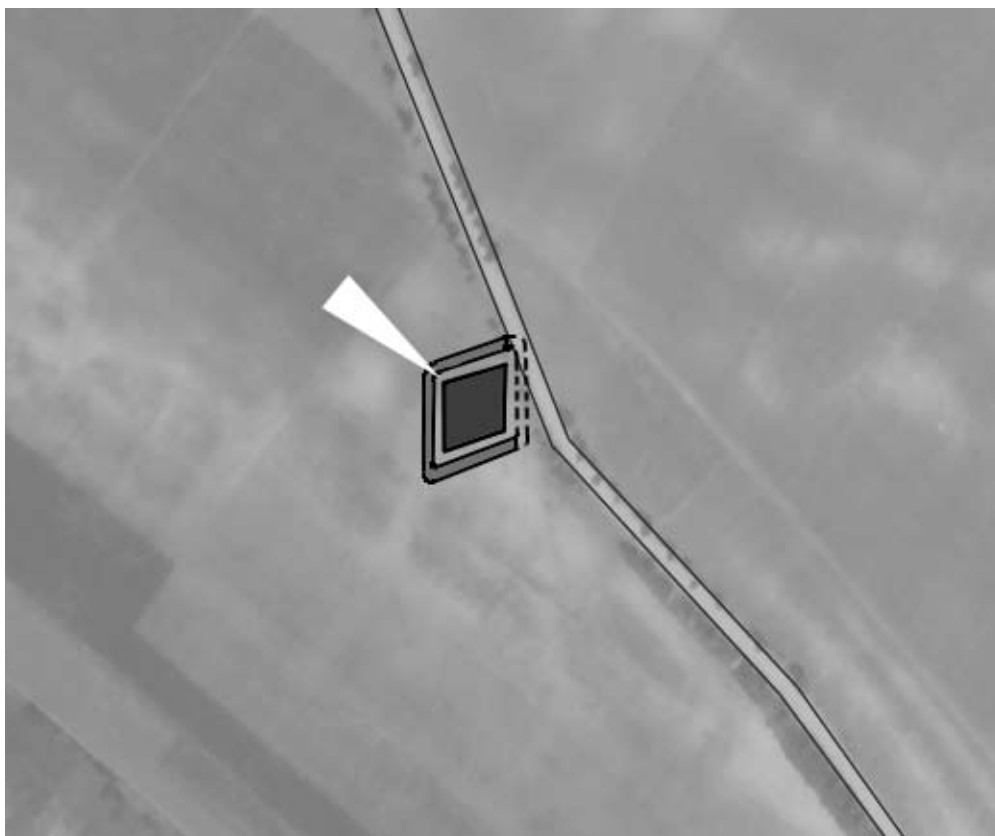
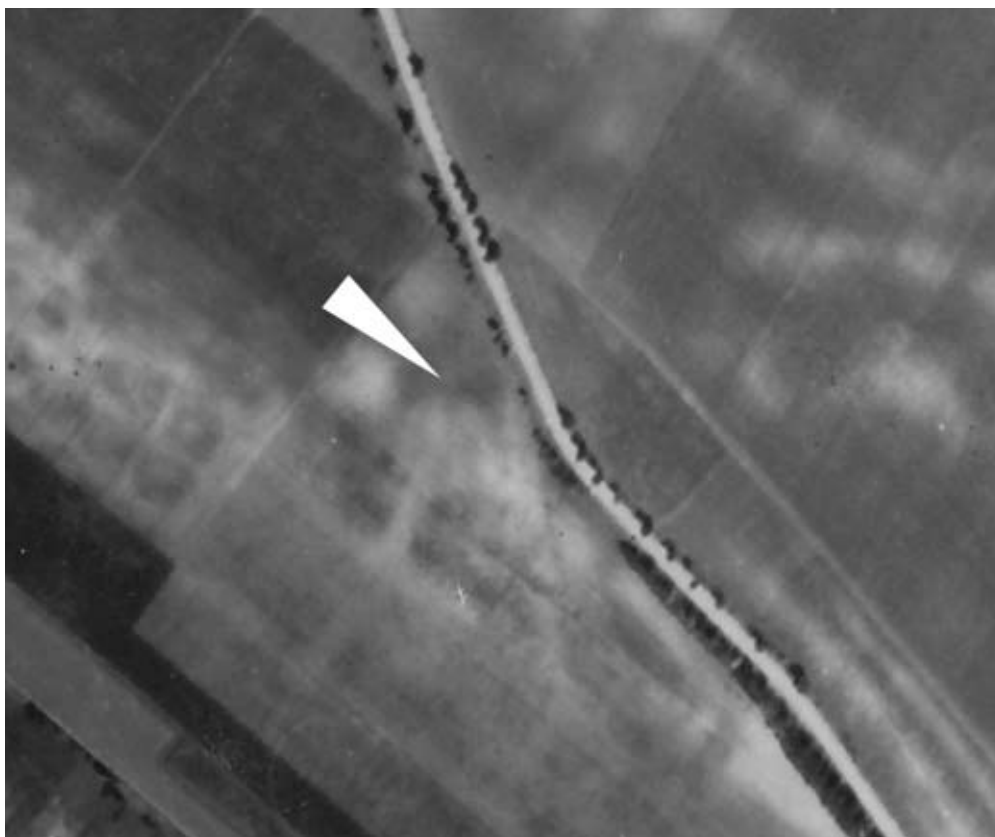
11b. ábra | Baracs-Annamatia – Auxiliáris castellum északi kapuja (porta principalis sinistra). (Kovács P, 2005a. 12. Fig. 4. nyomán)

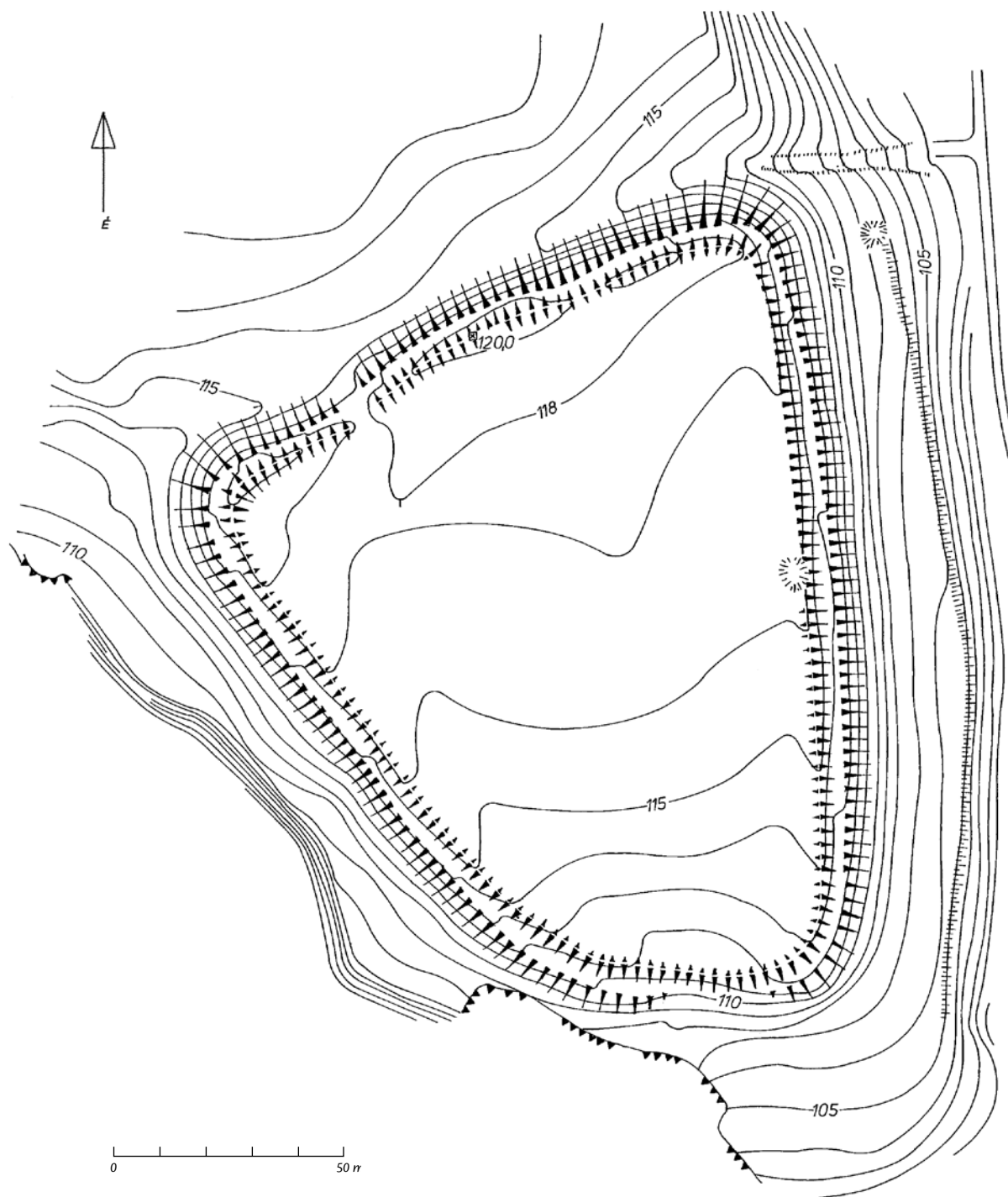
12. ábra | Baracs – Intercisa 7. jelzőtorony (HI 39 817-1951)

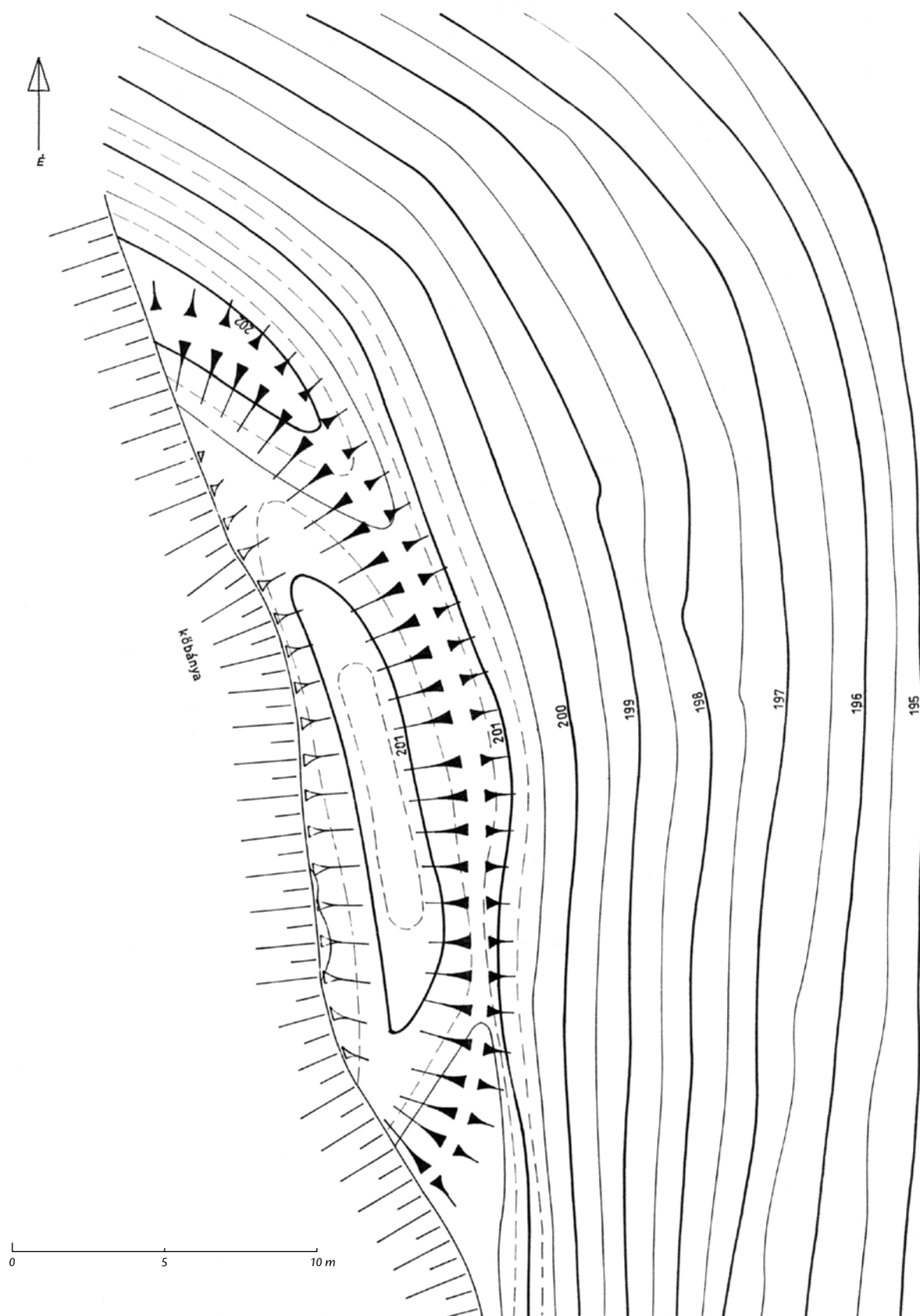
13. ábra | Baracs – Intercisa 14. őrtorony (HI 44 065)

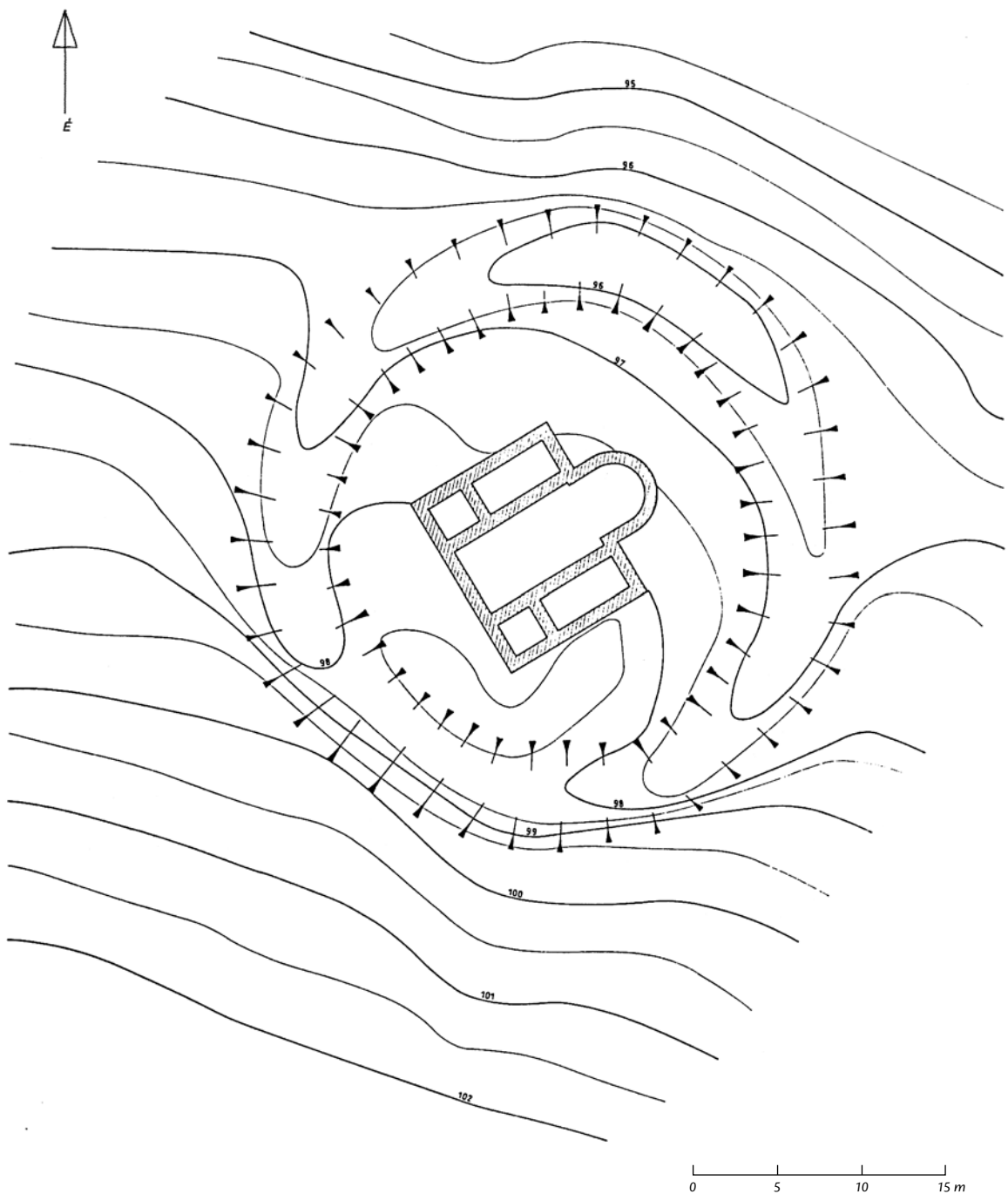
14. ábra | Baracs – Intercisa 18. jelzőtorony (HI 69 429-1940)

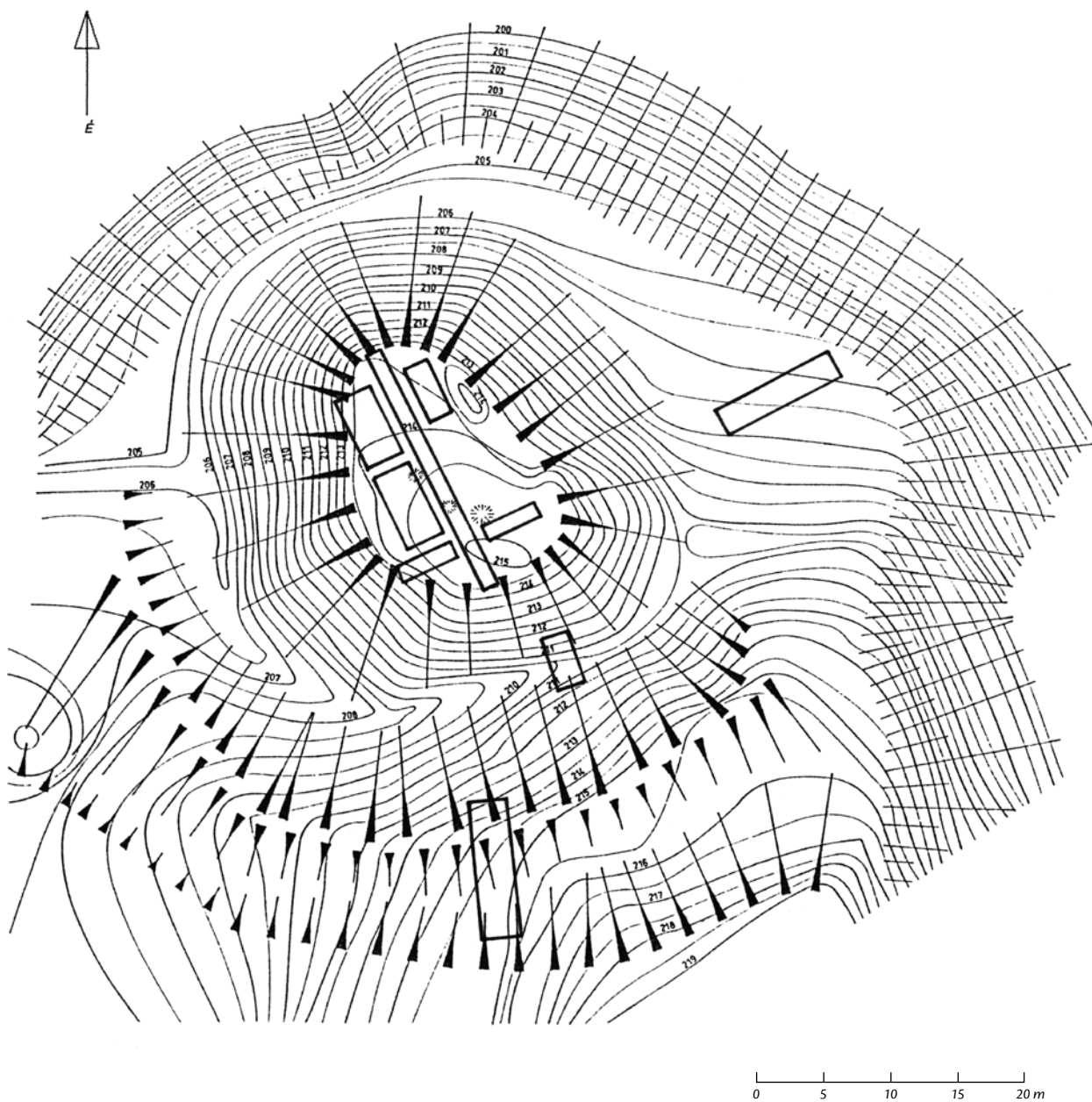
15. ábra | Beloianisz – Bolondvár (Nováki Gyula felmérése 2008)

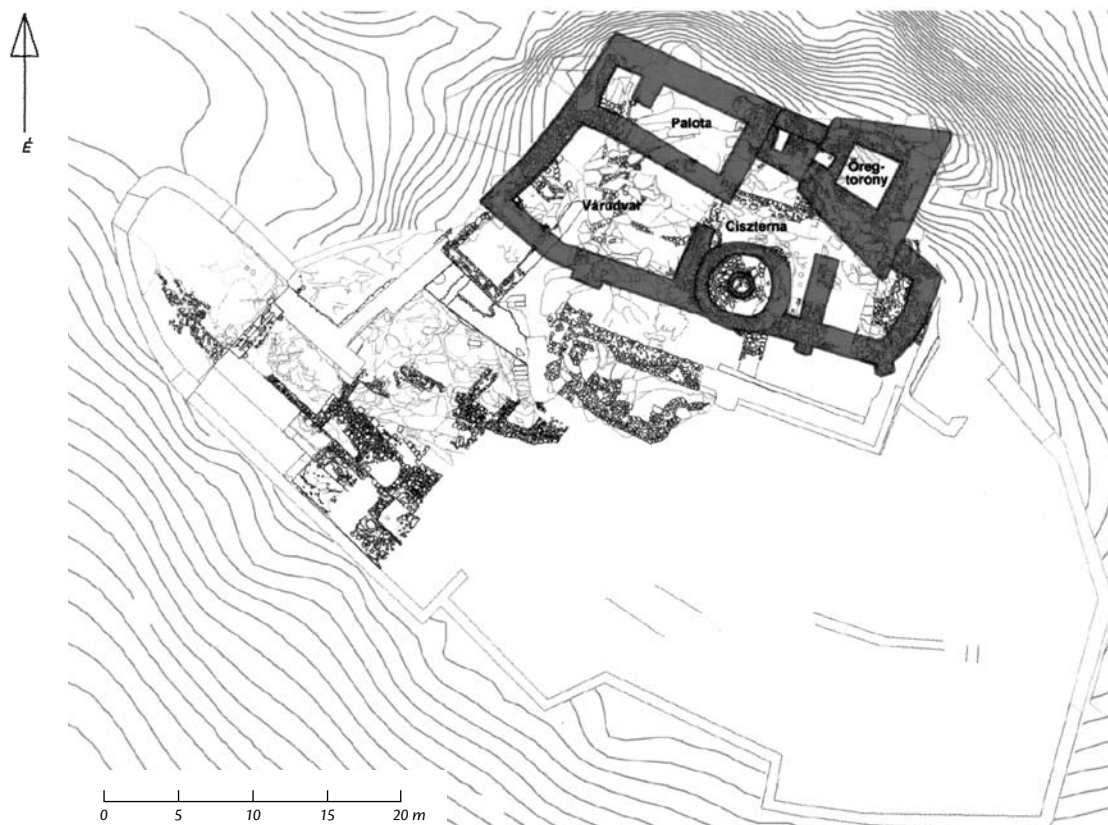
16. ábra | Bodajk – Varjúvár (Terei György felmérése 1997)

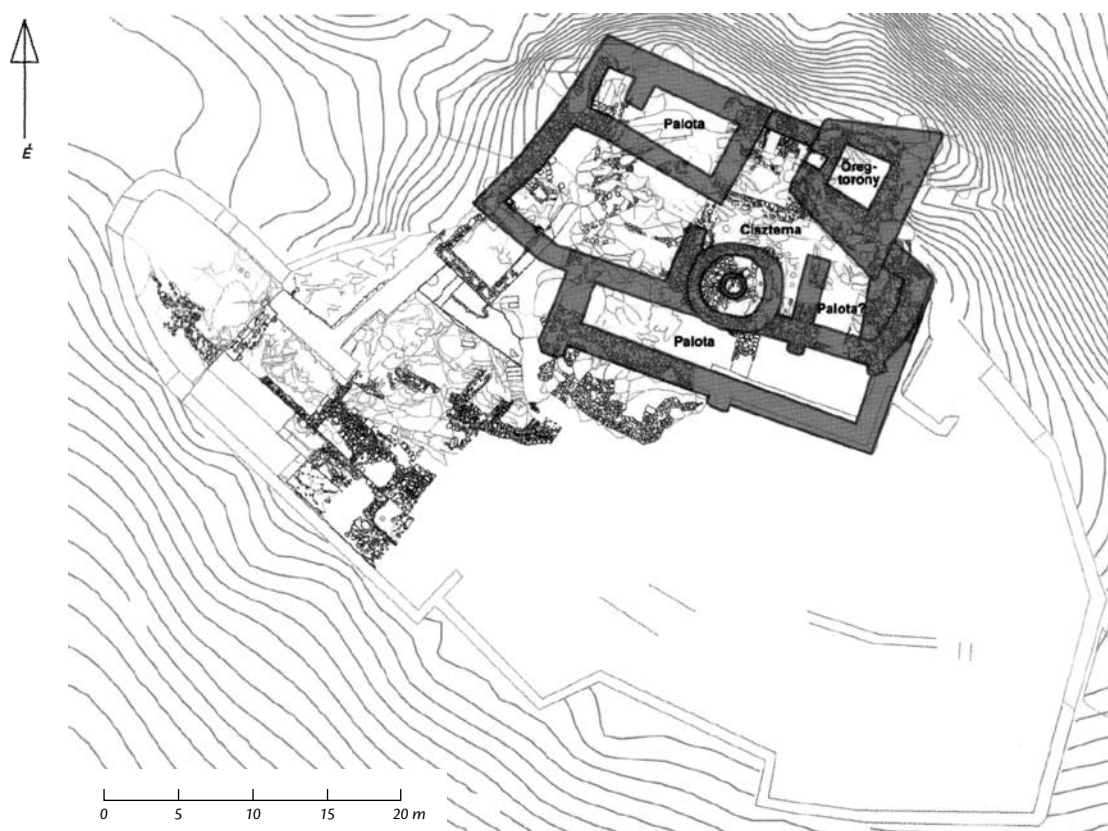
17. ábra | Csabdi-templom (Nováki Gyula és Terei György felmérése 1996)

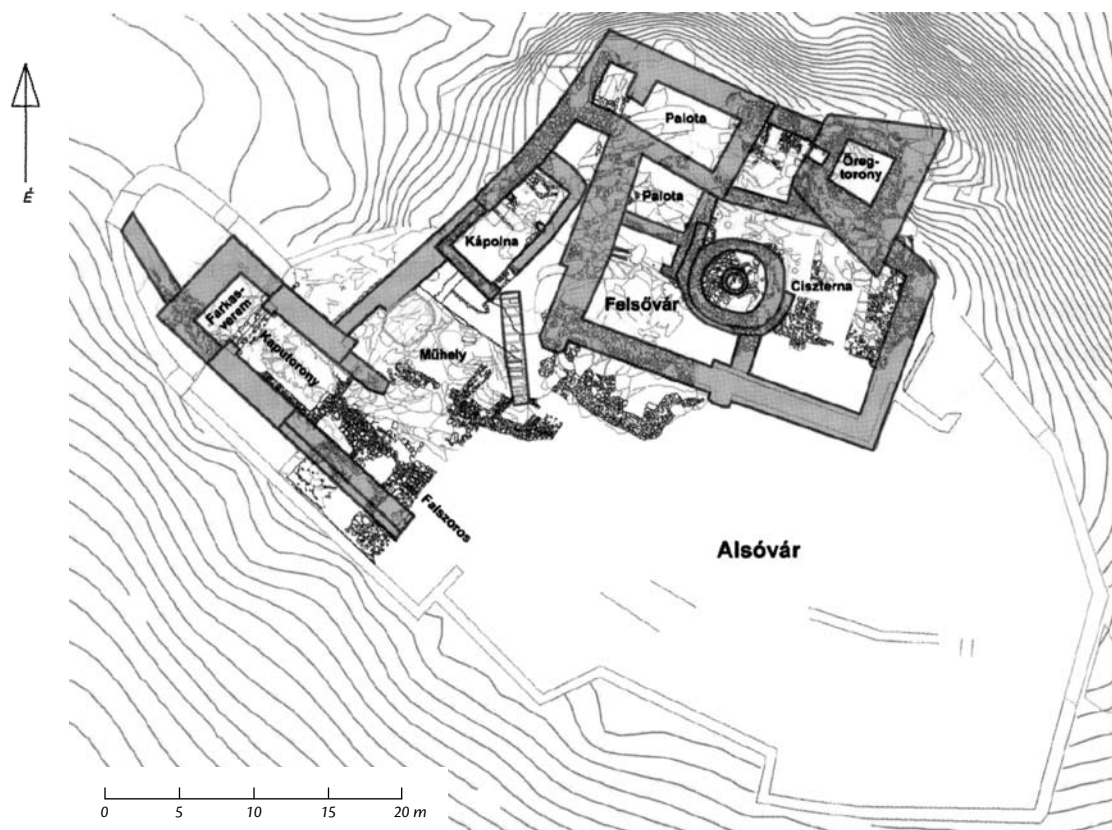
18. ábra | Csabdi – Vasztélypuszta-Várdomb (Nováki Gyula és Terei György felmérése 1996)

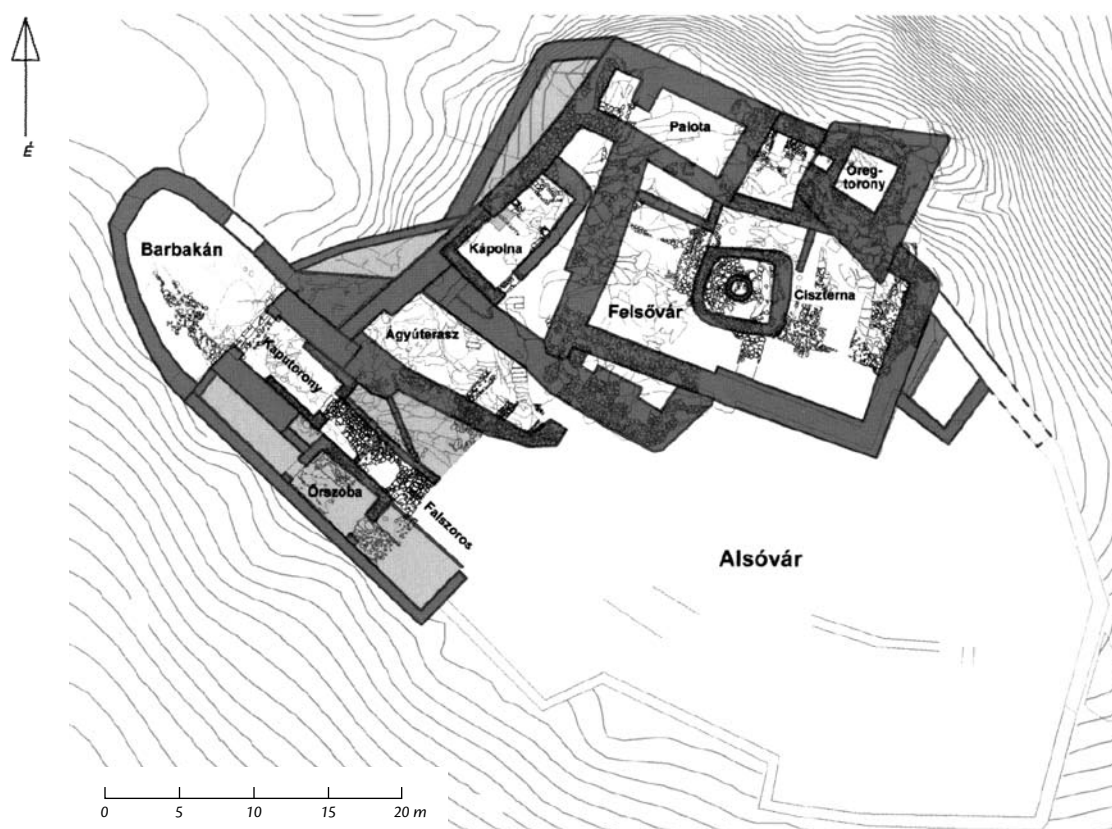
19a. ábra | A csákokői vár a Csákok korában (13. század második fele) (HATHÁZI G., 2010. 36. nyomán)

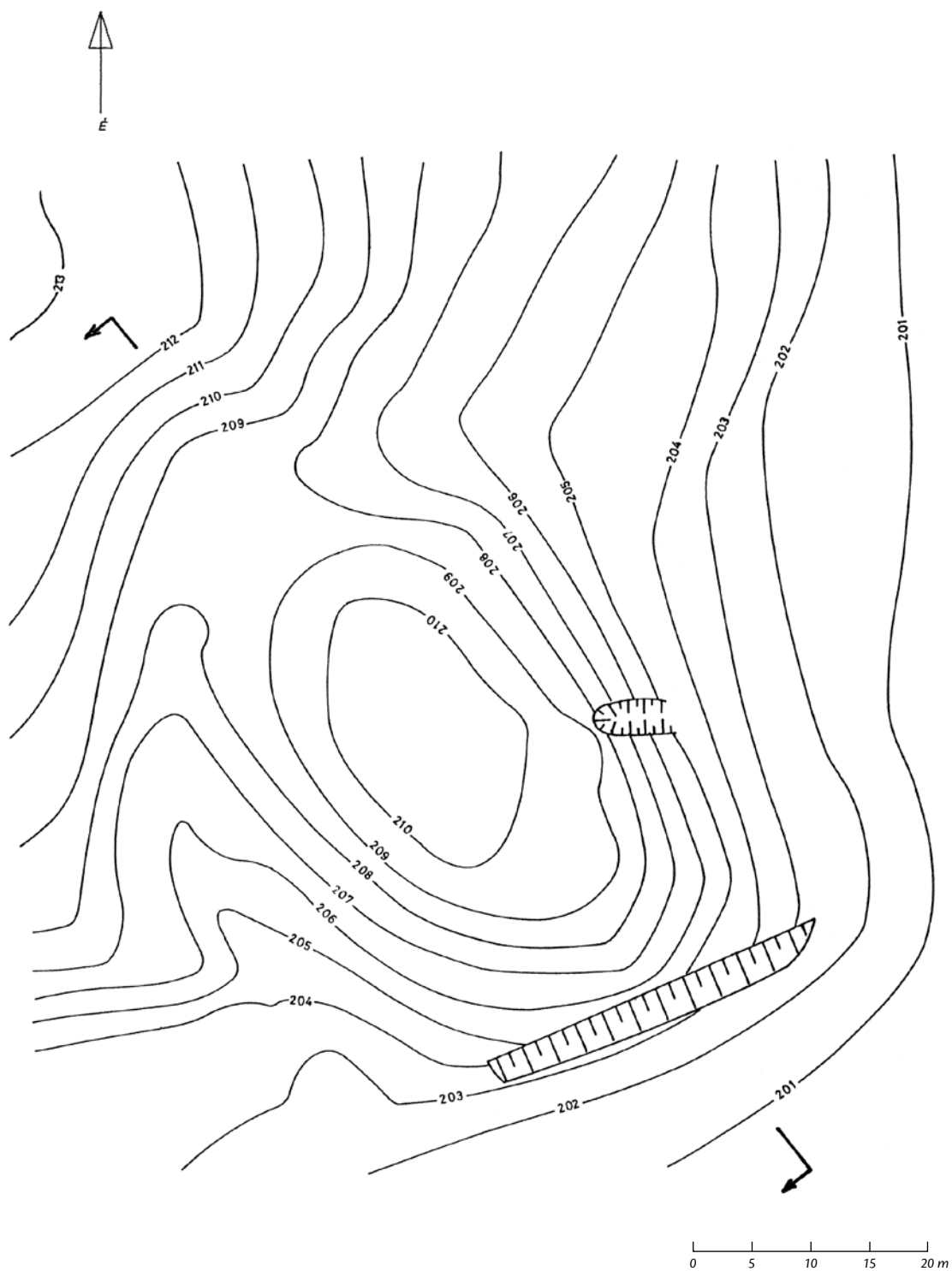
19b. ábra | A csákokői vár a 14. században (HATHÁZI G., 2010. 48. nyomán)

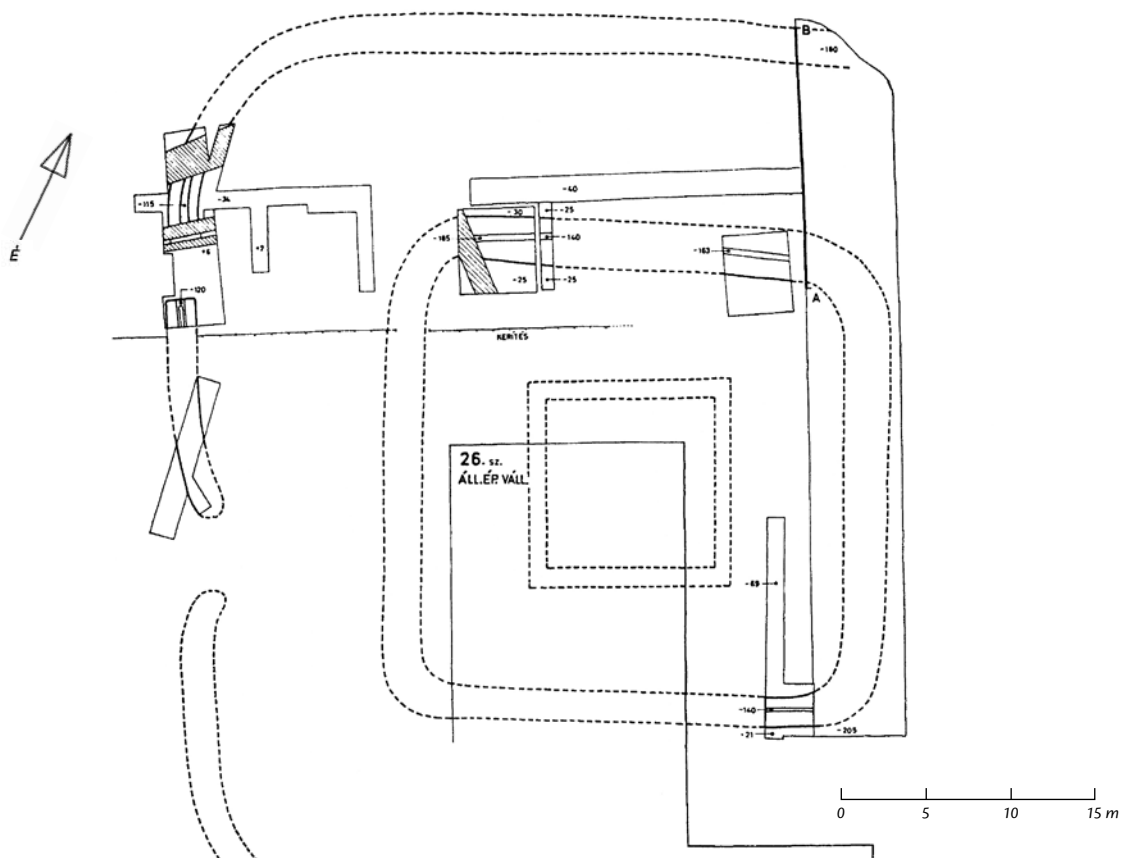
19c. ábra | A csákvári vár a Rozgonyi korszakban (15. század közepe-második fele) (HATHÁZI G., 2010. 64. nyomán)

19d. ábra | A csákvári vár a törökkorban (1544–1687) (HATHÁZI G., 2010. 139. nyomán)

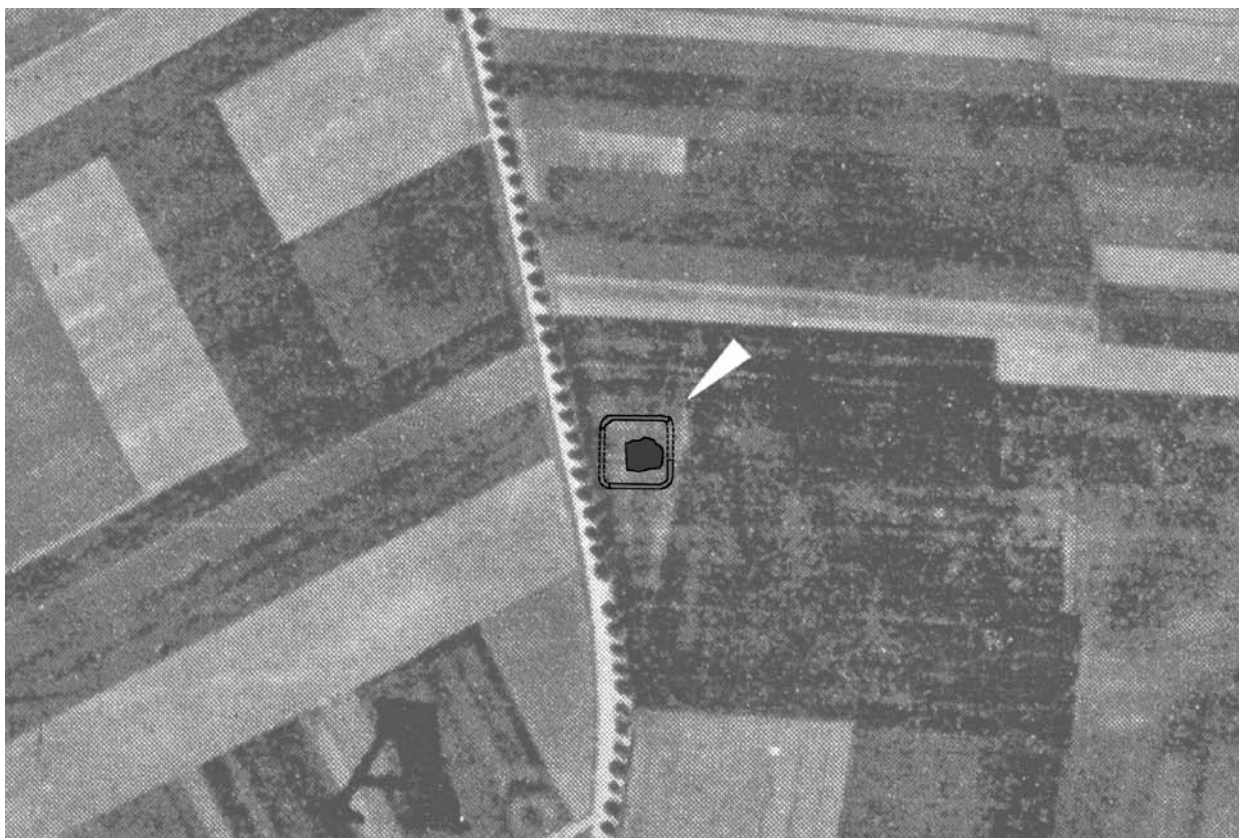
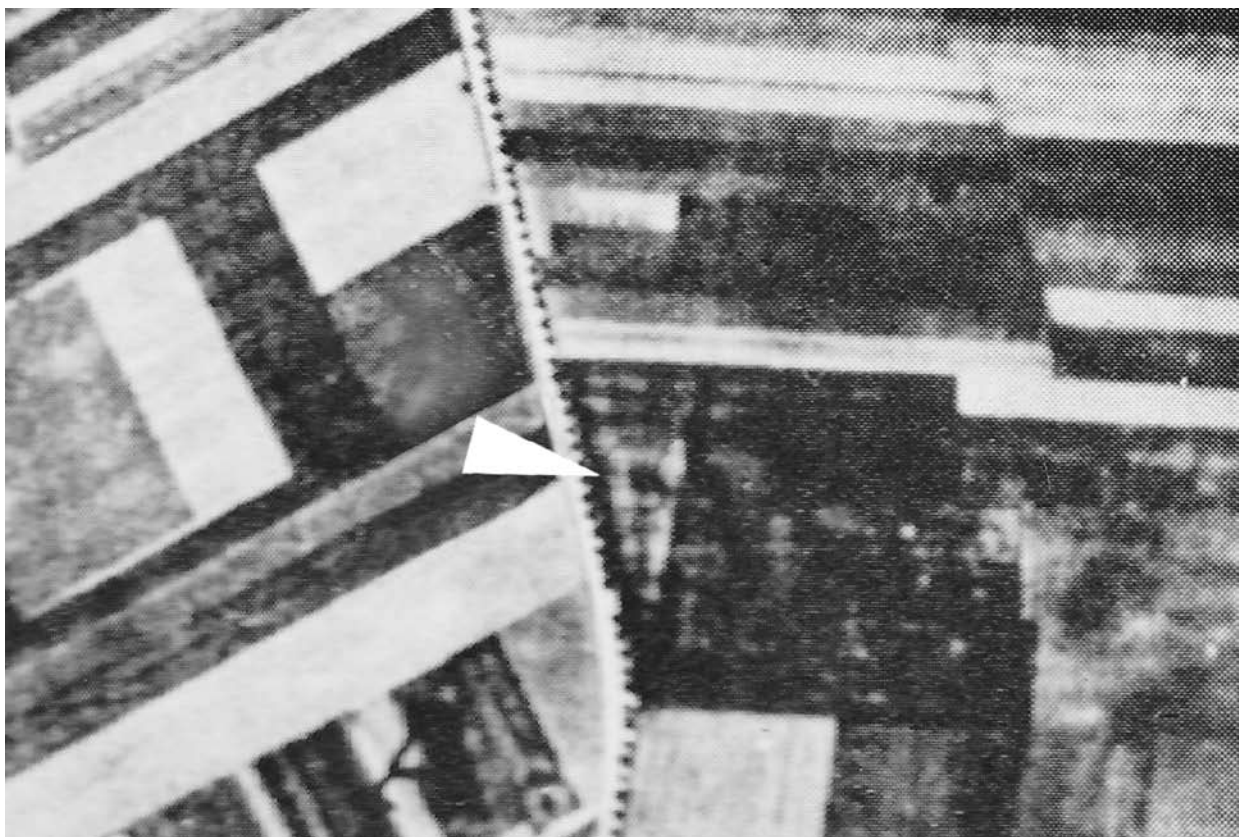
20. ábra | Csókakő-Sánci dűlő (Nováki Gyula és Terei György felmérése 1997)

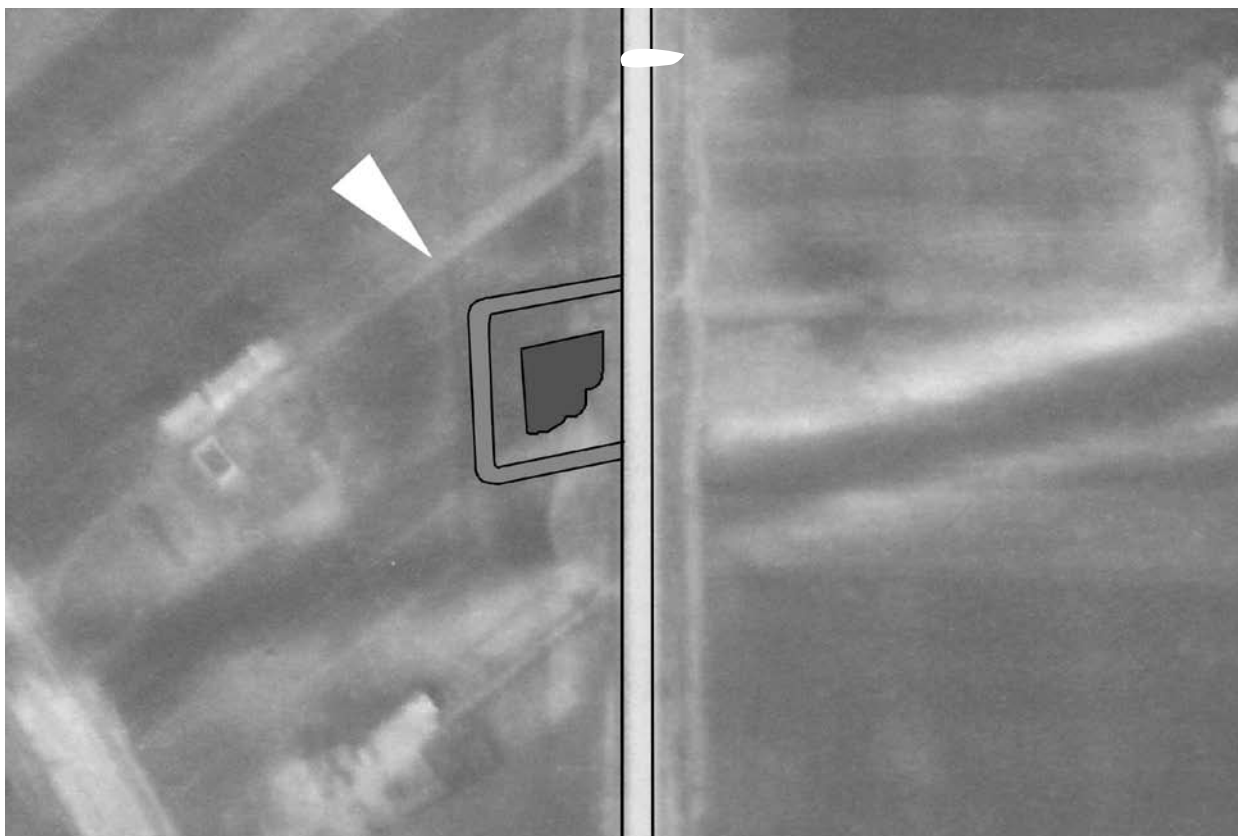
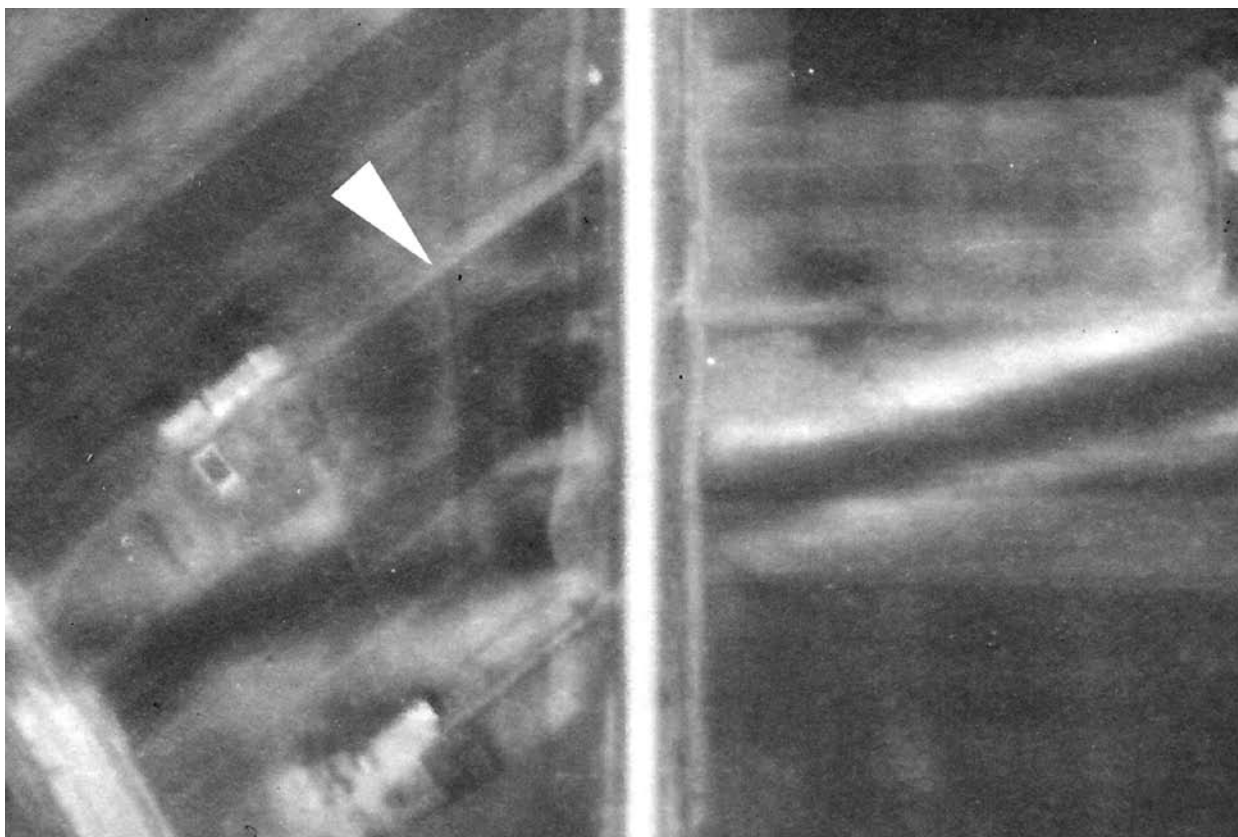
21. ábra | Dunaújváros – Intercisa 2. jelzőtorony (LŐRINCZ B. – SZABÓ K., 1978. 257–259. 26. kép nyomán)

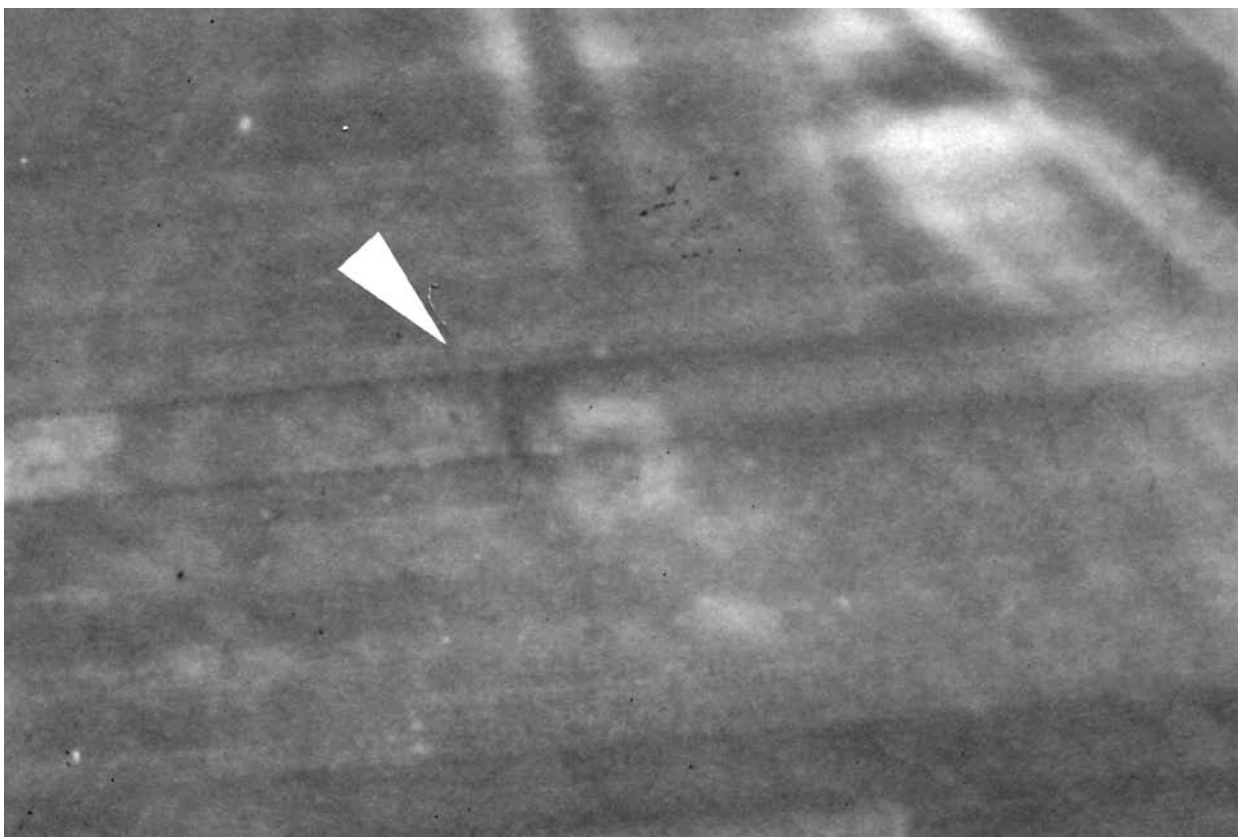
22. ábra | Dunaújváros – Intercisa 3. jelzőtorony (HI 39 645-1951)

23. ábra | Dunaújváros – Intercisa 8. jelzőtorony (RADNAI L., 1940. 64. XVI. tábla nyomán)

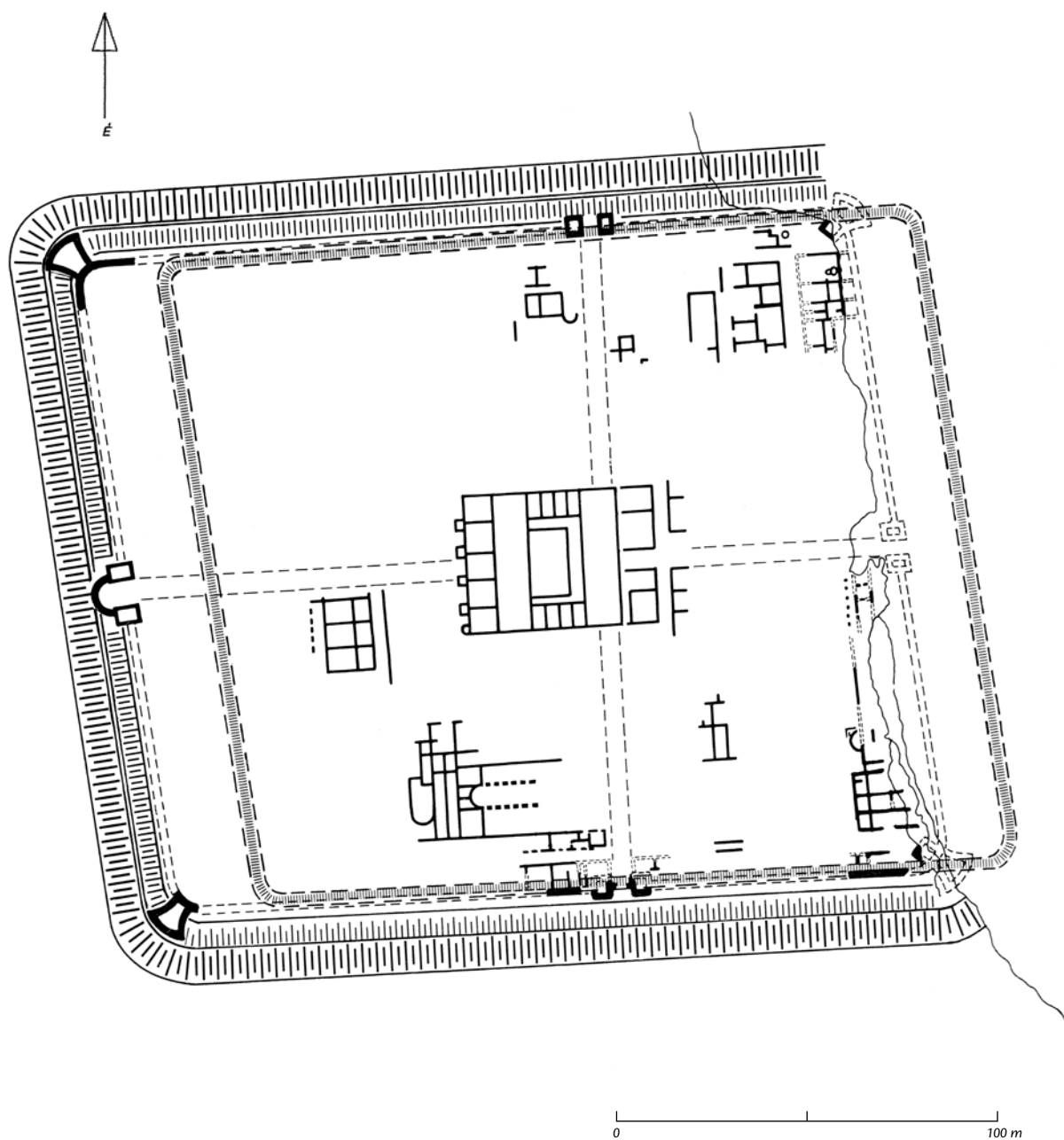
24. ábra | Dunaújváros – Intercisa 9. jelzőtorony (HI 39 823-1951)

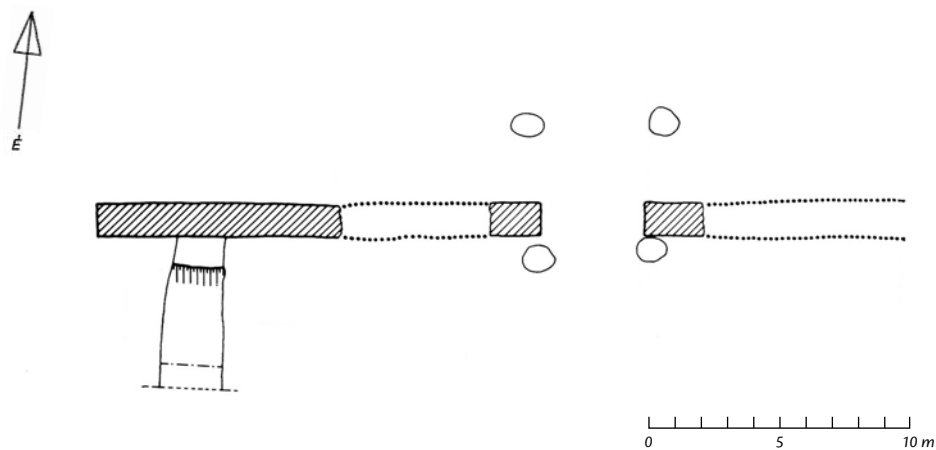
25. ábra | Dunaújváros – Intercisa 13. űrtorony (HI 39 650-1951)

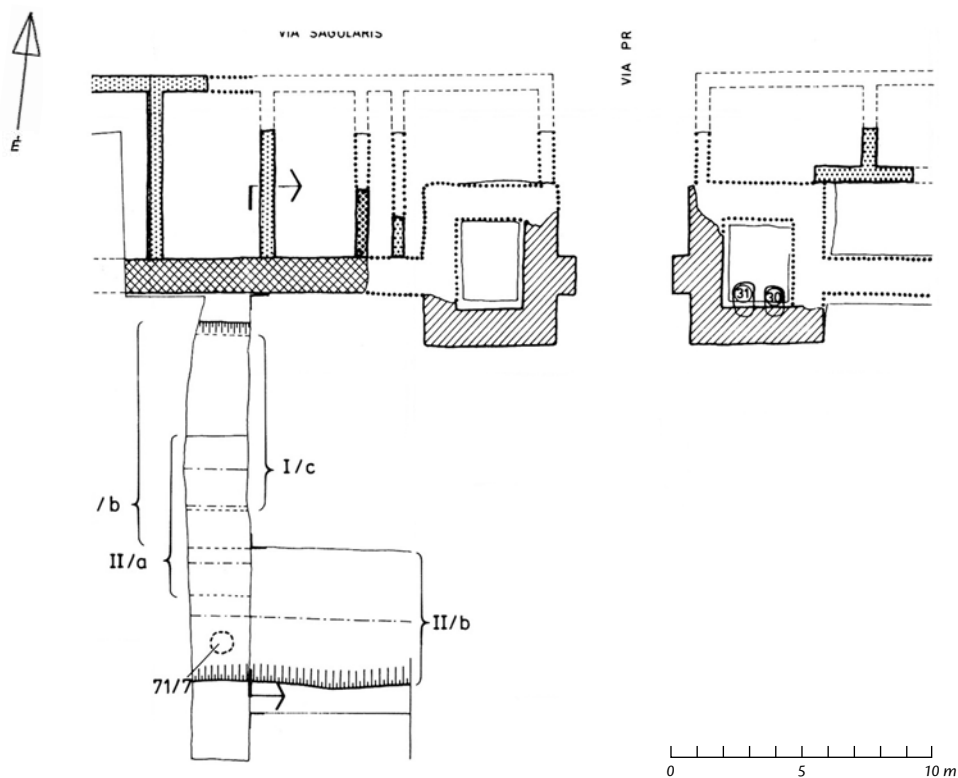
26. ábra | Dunaújváros – Intercisa 15. jelzőtorony (HI 39 650-1951)

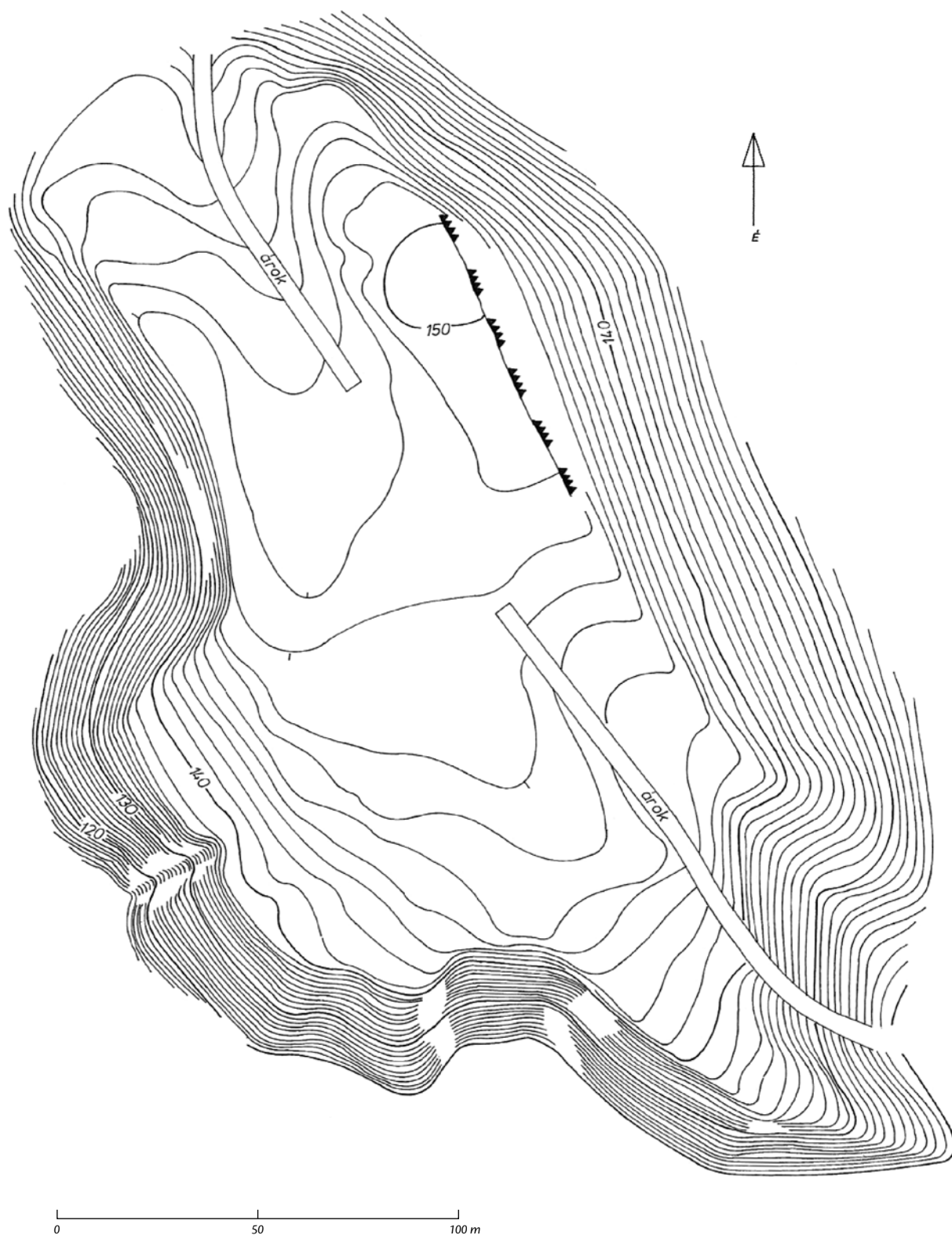
27a. ábra | Dunaújváros. Intercisa – auxiliáris castellum. A palánktábor árka és a kőtábor alaprajza
(Visy Zs., 1988. 97. 97. kép nyomán)

27b. ábra | A kőtábor ideiglenes fa déli kapujának (porta principalis dextra) alaprajza
(LŐRINCZ, B. – VÍSY, Zs., 1980. 684. Abb. 45.3 nyomán)

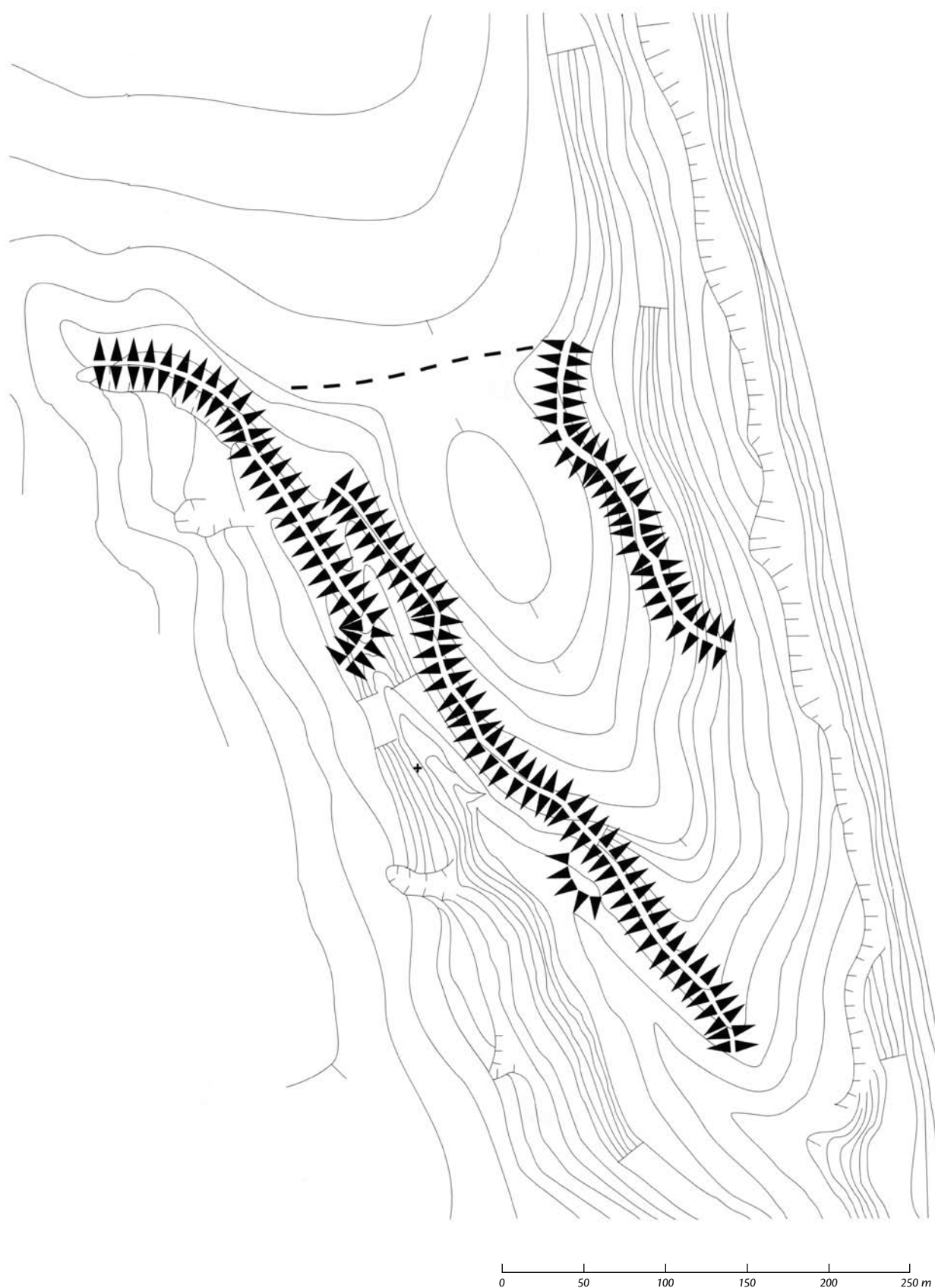
27c. ábra | A kőtábor déli kő kapuépítményének (porta principalis dextra) alaprajza
(LŐRINCZ, B. – VÍSY, Zs., 1980. 687. Abb. 45.4 nyomán)

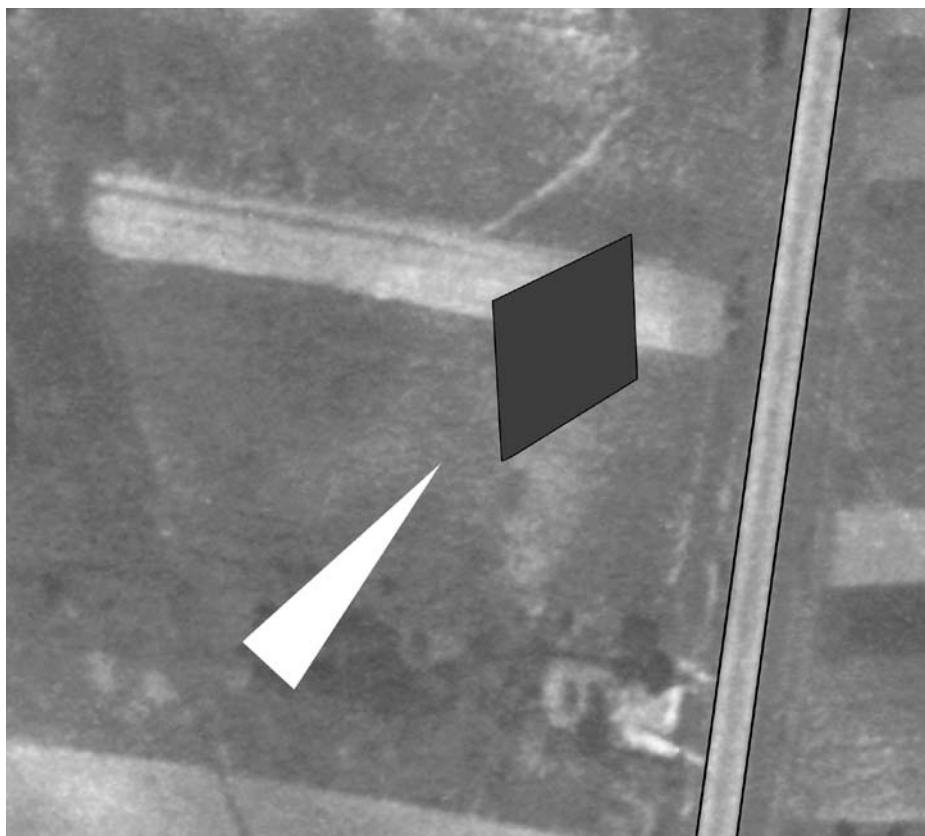
28. ábra | Dunaújváros-Koszider (Padlás) (Nováki Gyula felmérése 2008)

29. ábra | Dunaújváros – Vetus Salina 6. Őrtorony (HI 39645-1951)

30. ábra | Ercsi – Holdhegy (VÁCZI, G. – STIBRÁNYI, M., 2008. Abb 1. nyomán)

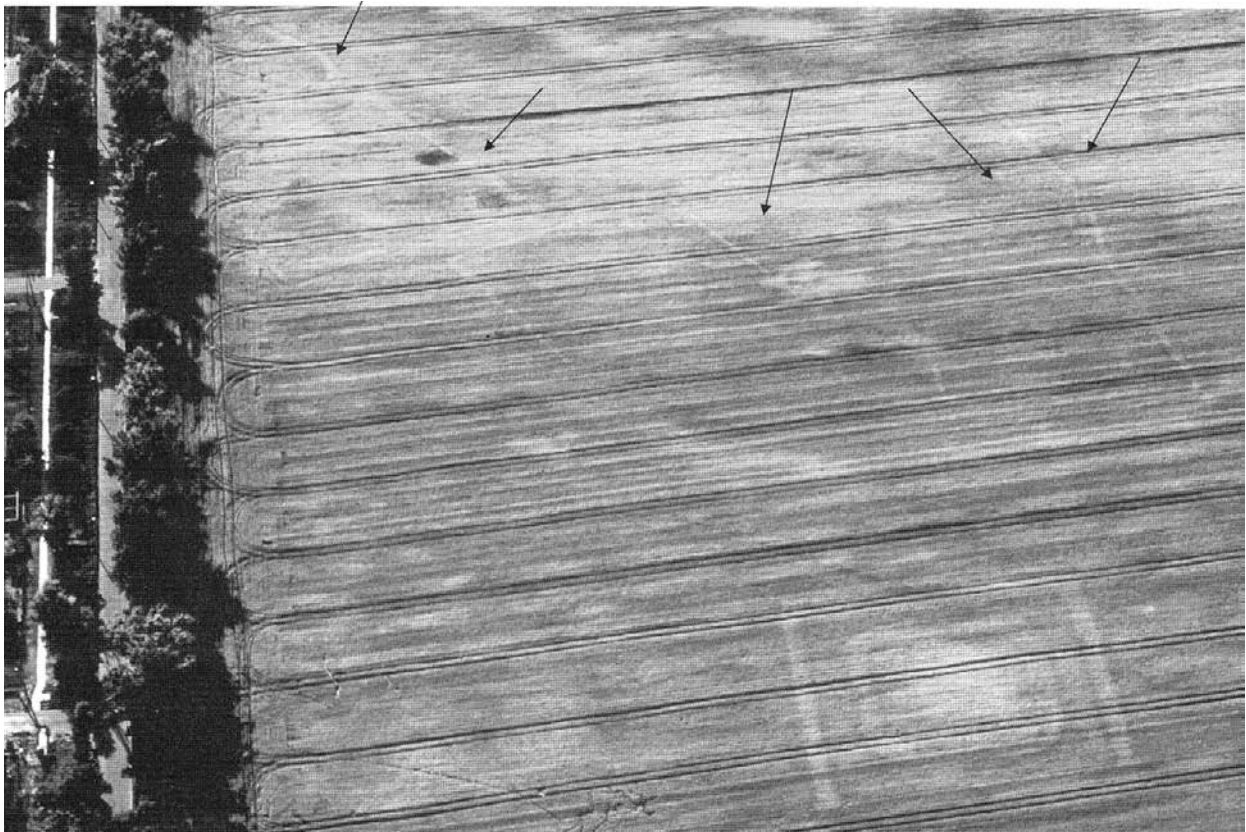
31. ábra | Ercsi – Matrica 9. őrtorony (HI 69 422-1940)

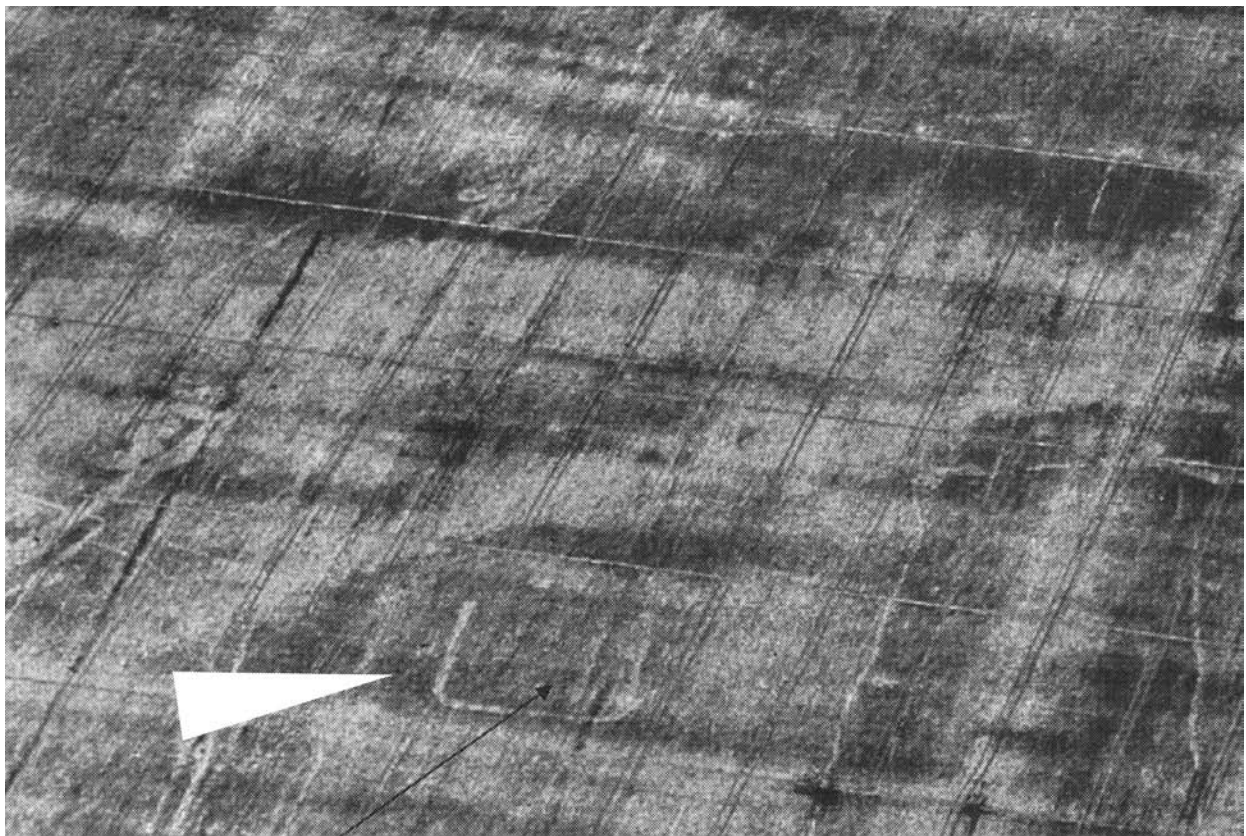
32. ábra | Ercsi-Sinatelep – Matrica 5. őrtorony (GOGUEY, R. – CZAJLIK Z. – BÖDŐCS A., 2003. 77–79., 85. 4–5. kép nyomán)

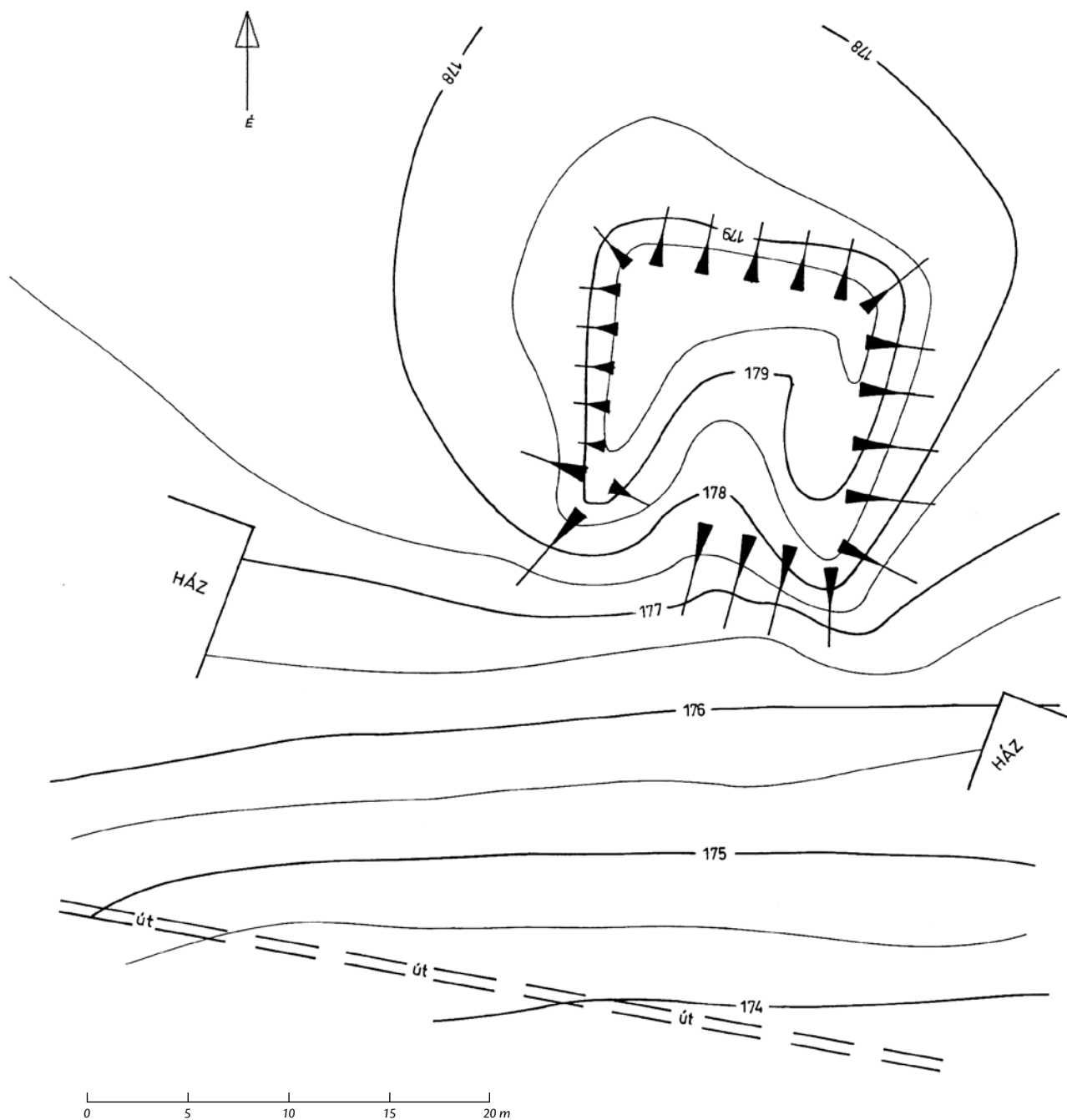
33. ábra | Ercsi – Matrica 11. őrtorony (Miklós Zsuzsa légifotója 2003. június)

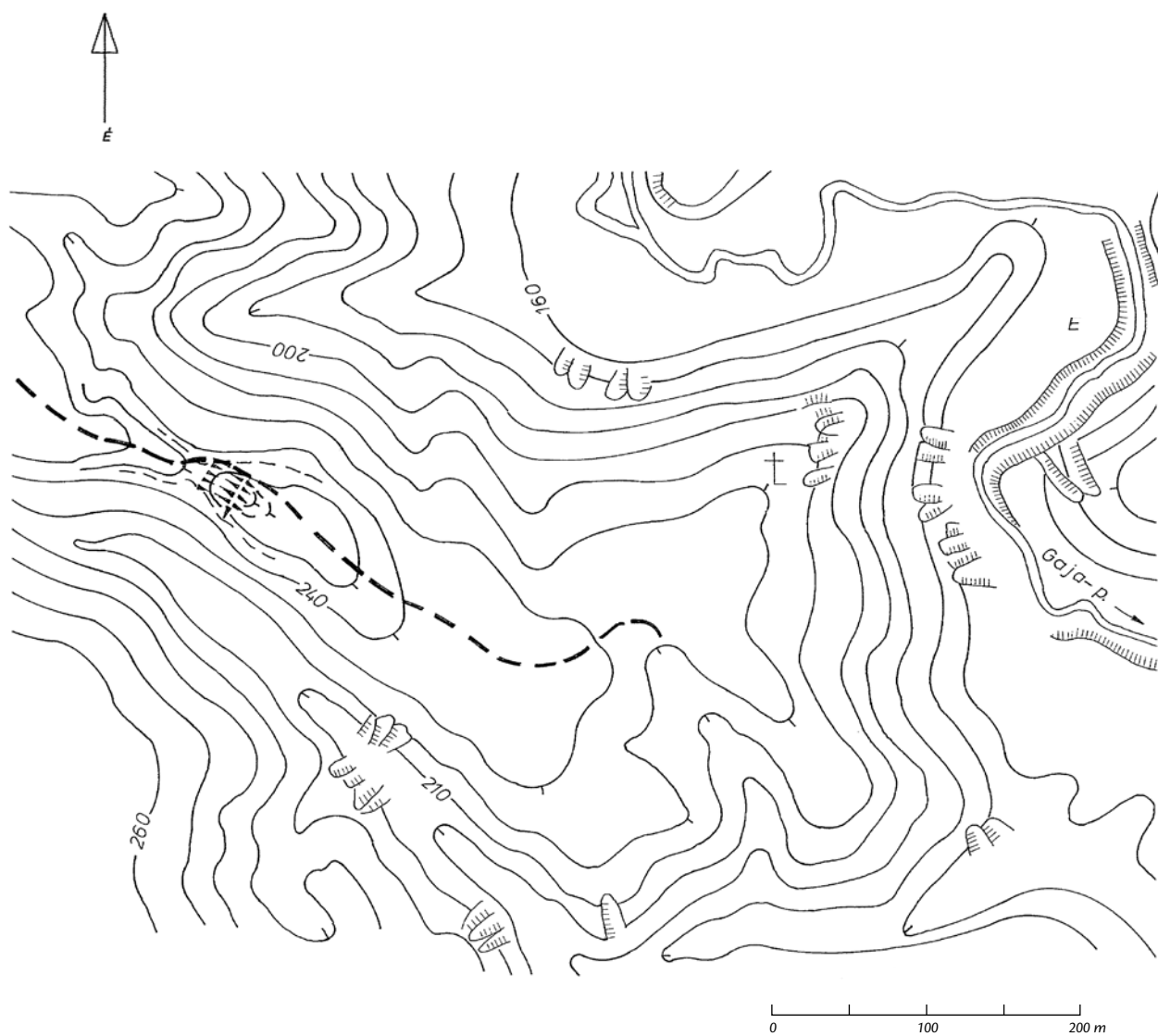
34. ábra | Ercsi-Bezdán – Matrica 14. őrtorony (Bödőcs A., 2009. 323. 5. ábra nyomán)

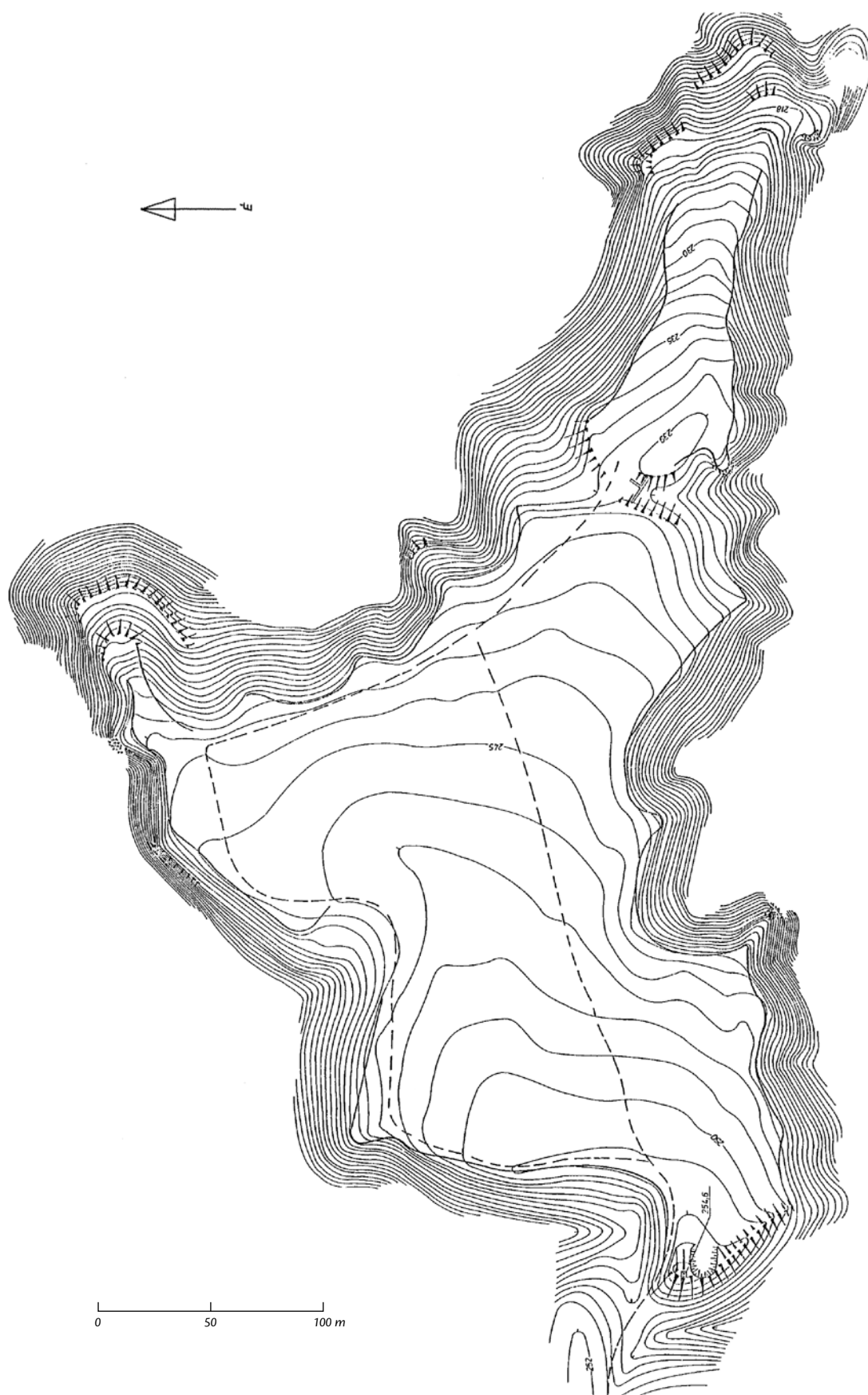
35. ábra | Ercsi – Fekete tói dűlő – Matrica 15. őrtorony (Bödőcs A., 2009. 324. 6. ábra nyomán)

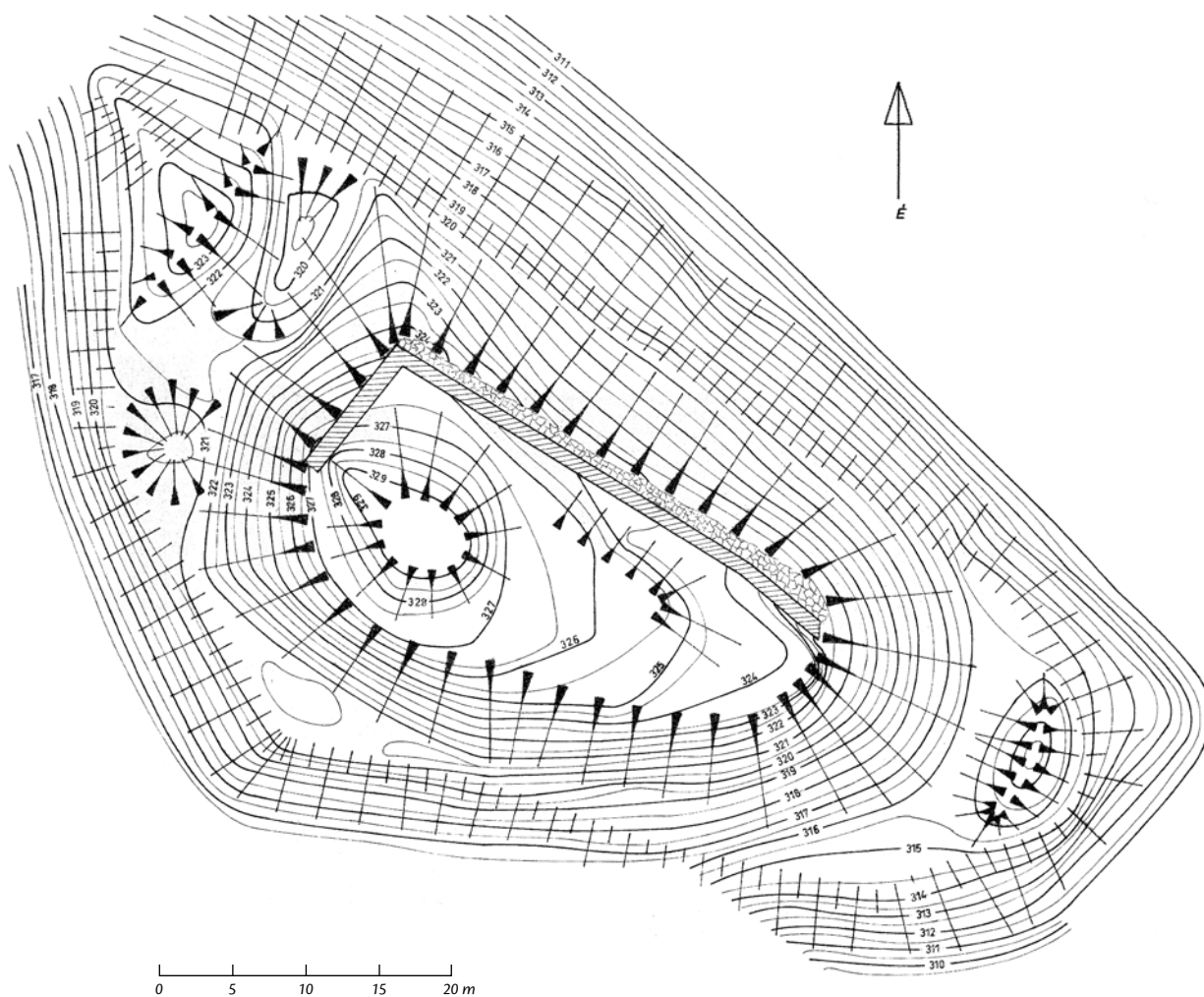
36. ábra | Fehérvárcsurgó – Arany-hegy (Terei György felmérése 1997)

37. ábra | Fehérvárcsurgó – Keresztes-hegy (1:10.000-es térkép alapján rajzolta Nováki Gyula 2003)

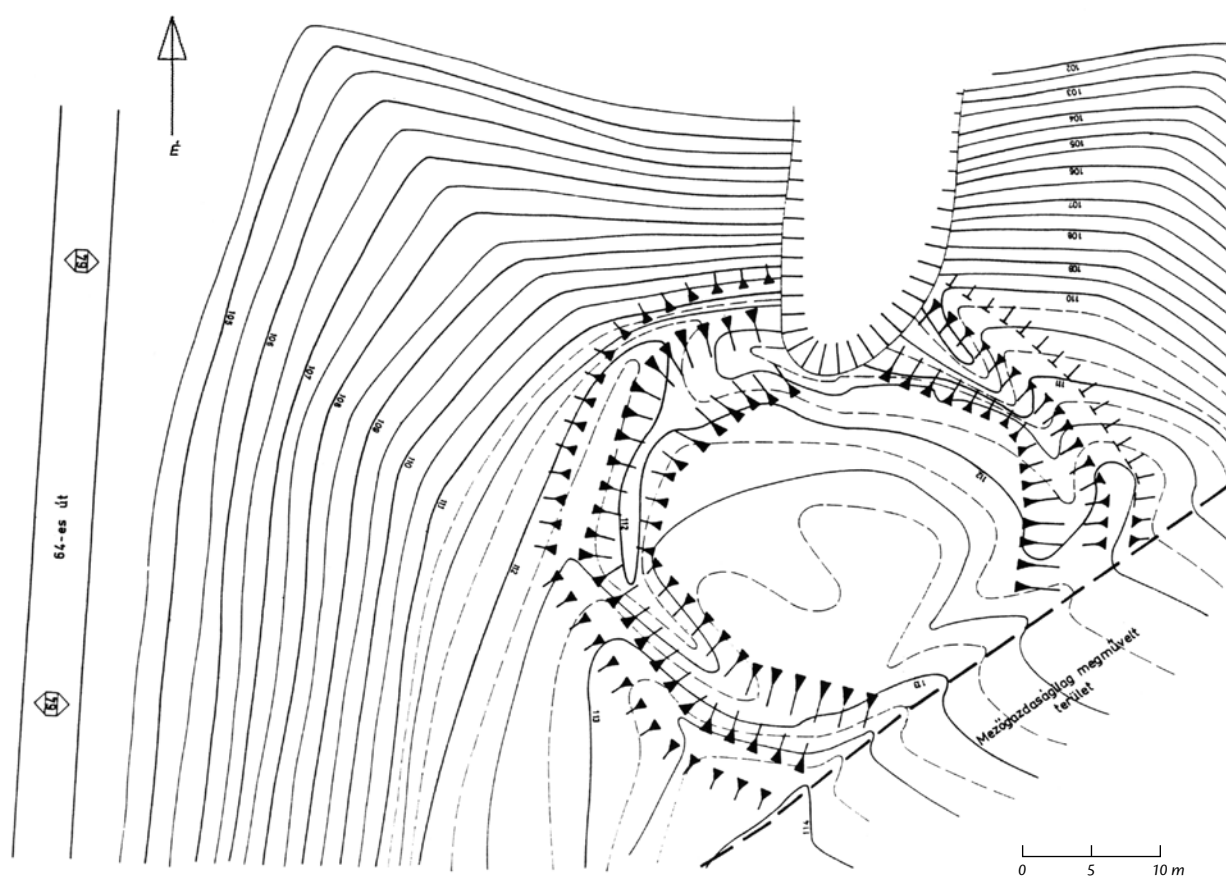
38. ábra | Fehérvárcsurgó – Kis-Várhegy (Nováki Gyula felmérése 2003)

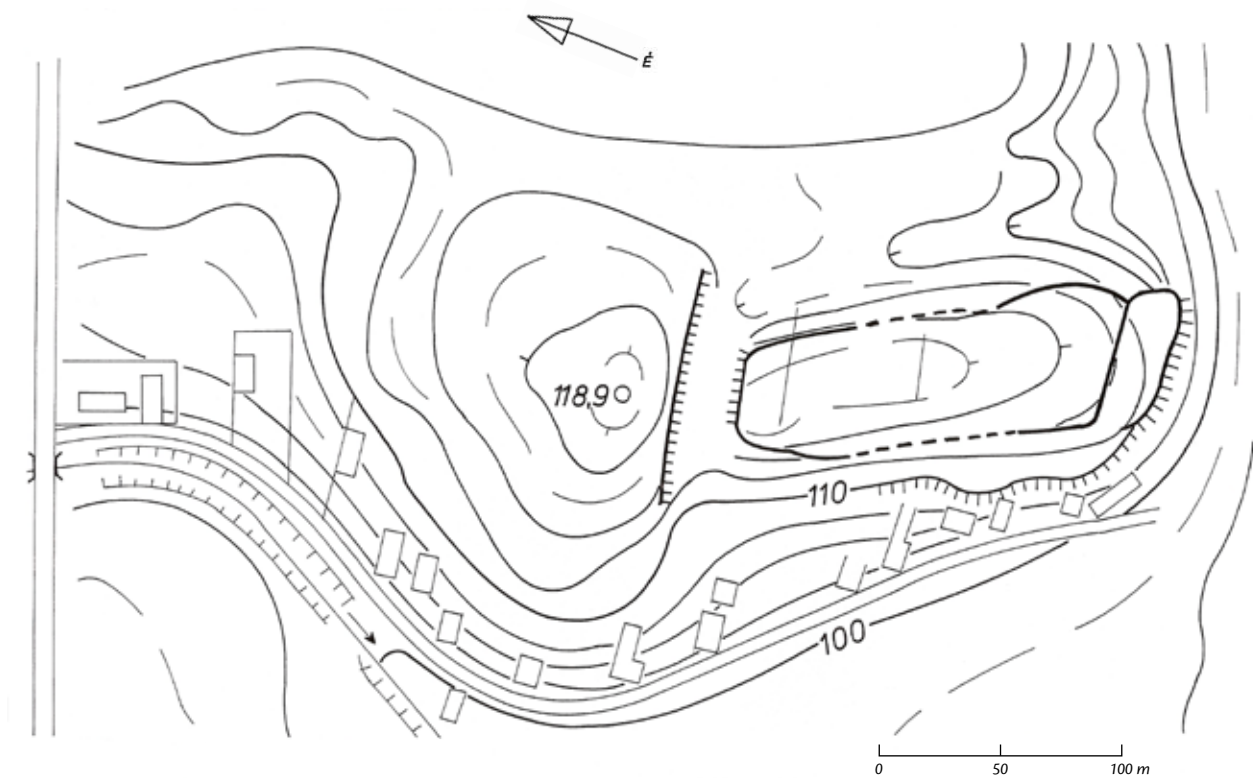
39. ábra | Gánt-Oroszlánkő – Căci vár (Terei György és Tolnai Gergely felmérése 1996)

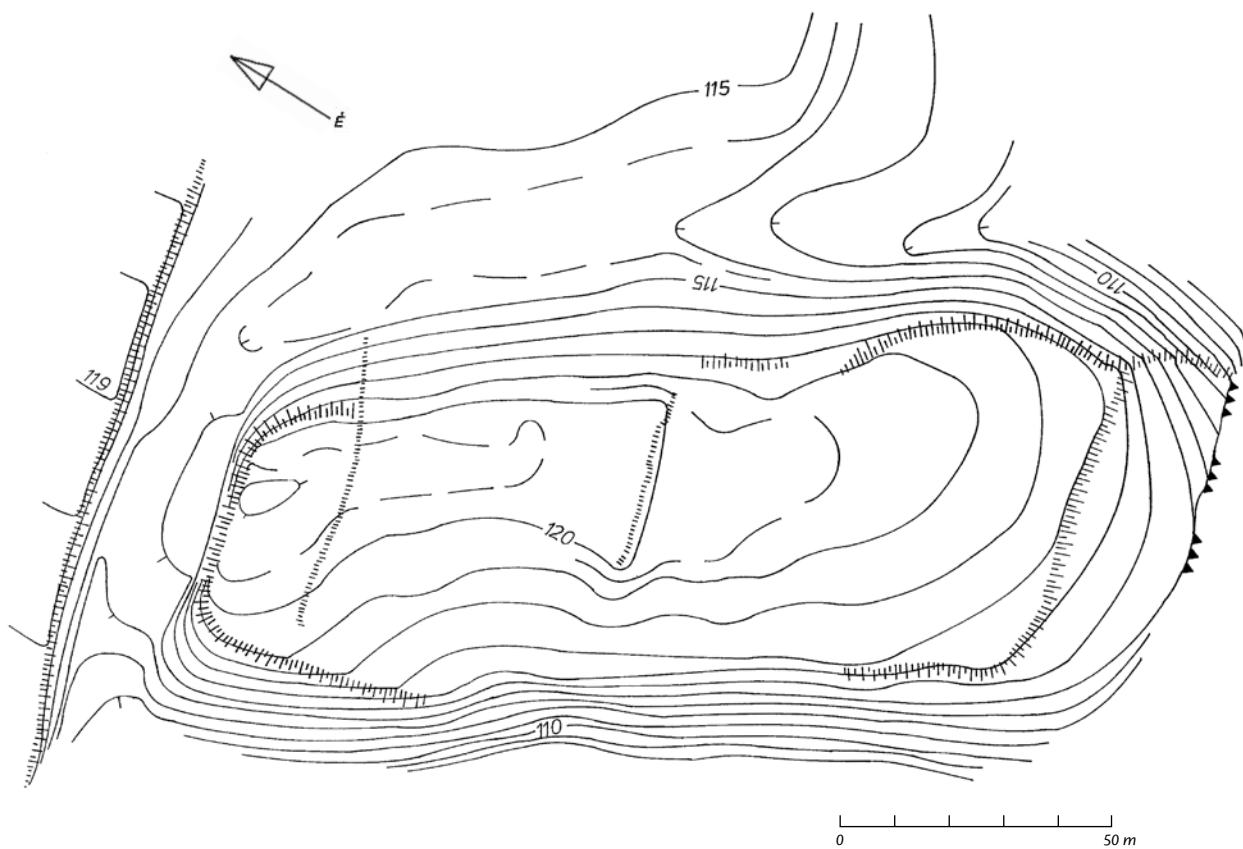
40. ábra | Hantos (Miklós Zsuzsa légifotója 2003. június)

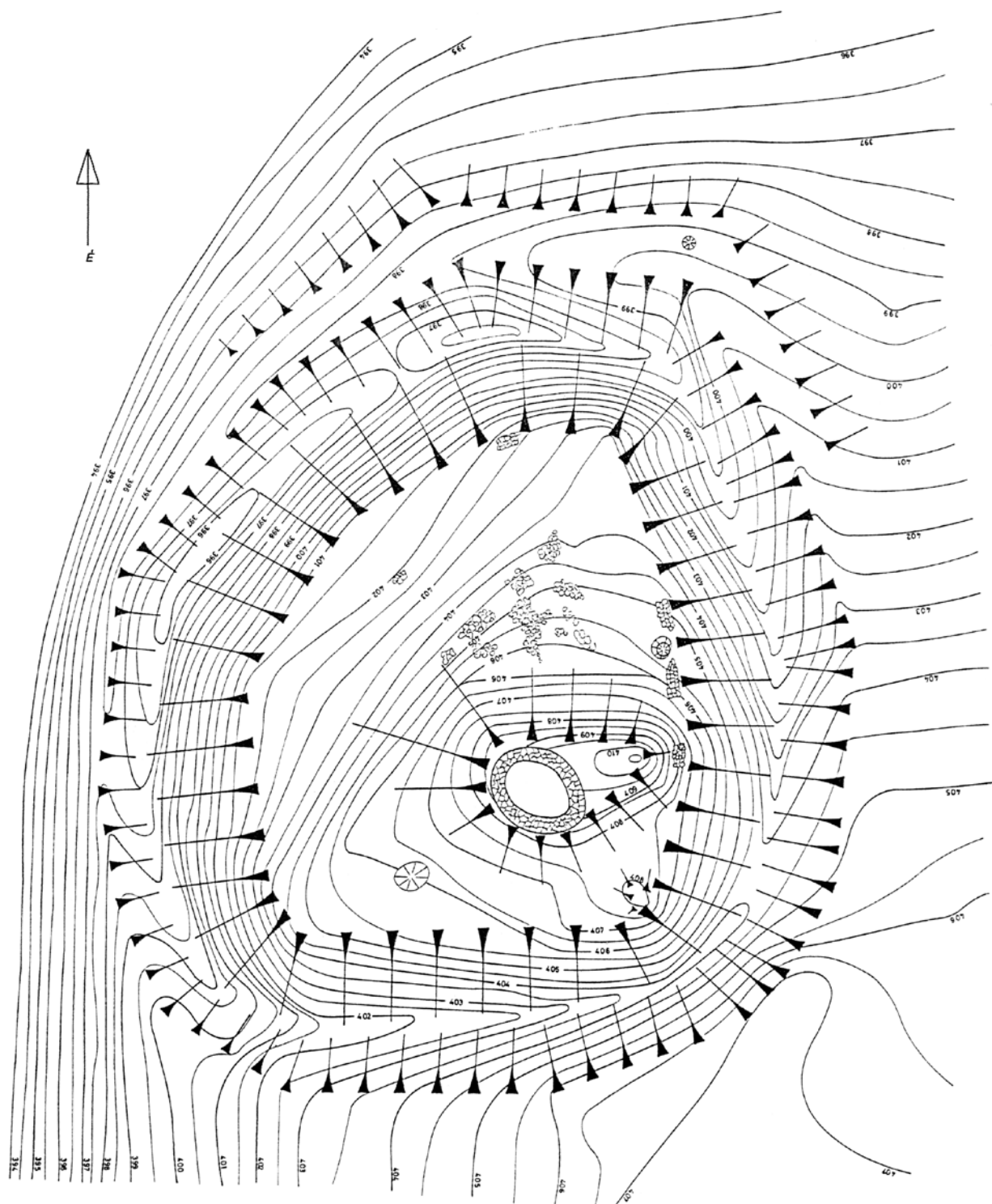
41. ábra | Igar-Bolondvár (Terei György felmérése 1997)

42a. ábra | Igar-Vámpusztá-Galástya az erődítés és környezete (1:10.000-es térkép alapján rajzolta Nováki Gyula 2009)

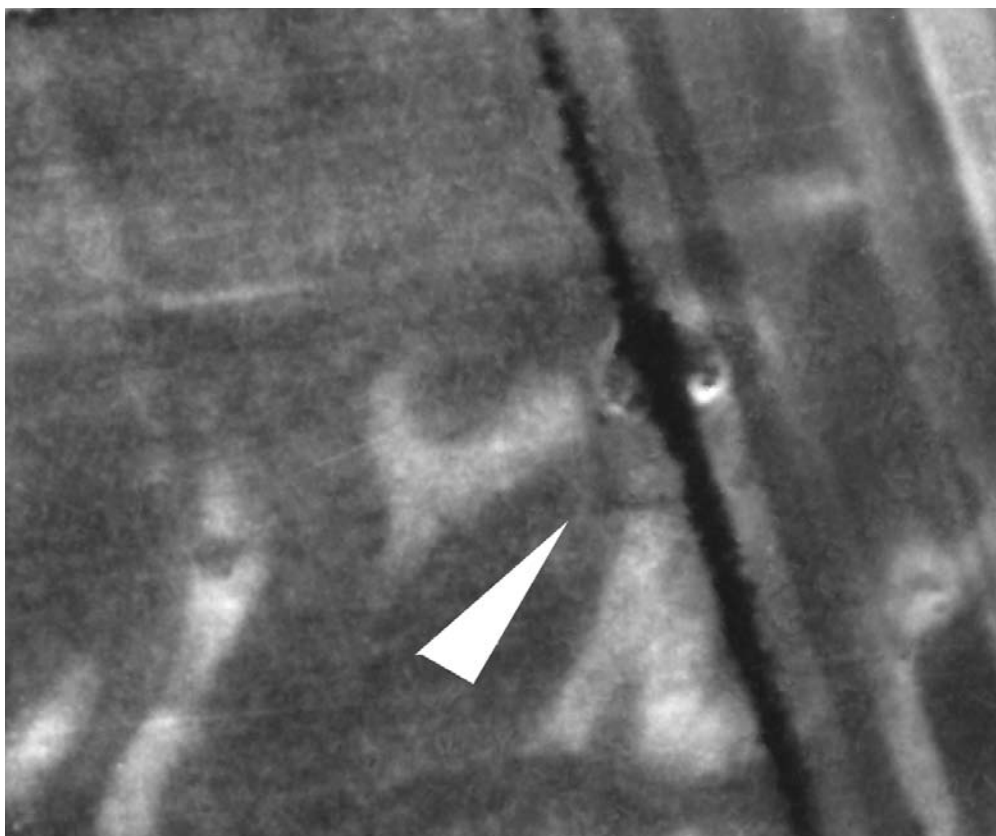
42b. ábra | Igar-Vámpusztá-Galástya (Nováki Gyula felmérése 2009)

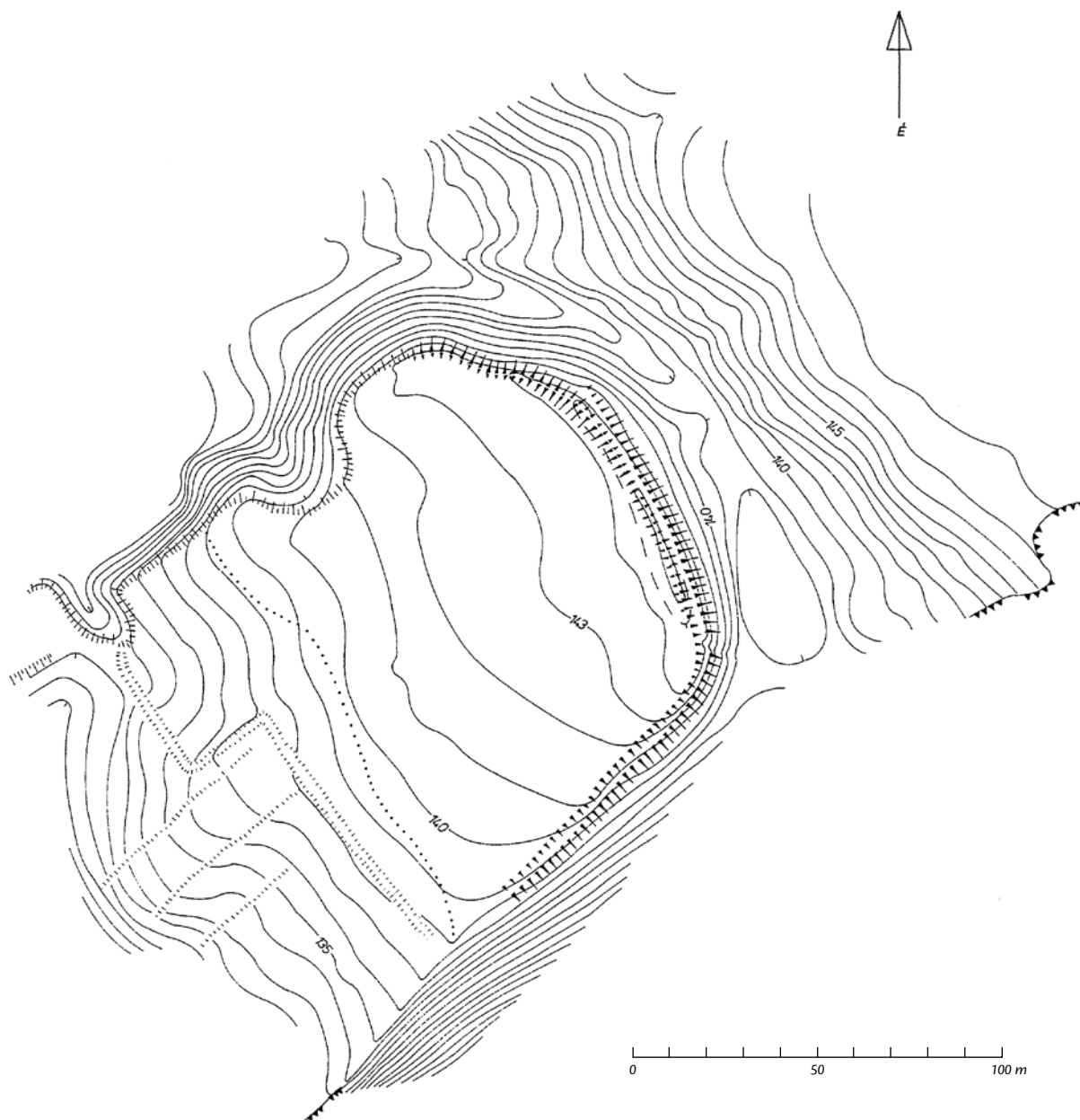
43. ábra | Isztimér-Csiklingvár (Terei György felmérése 1997)

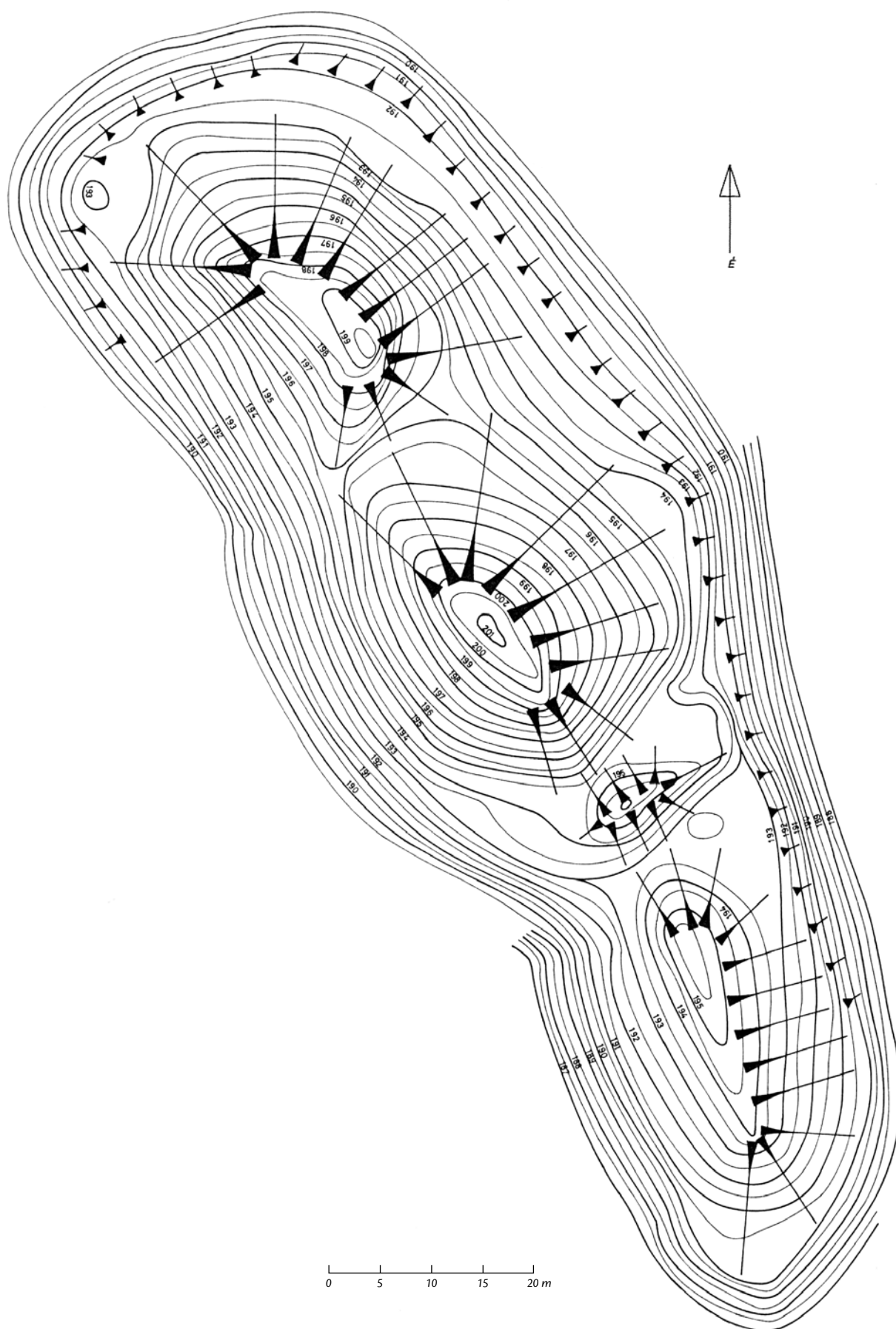
44. ábra | Ivácsa – római menet- vagy időszakos tábor (Visy Zs., 1989. 93, 90. kép nyomán)

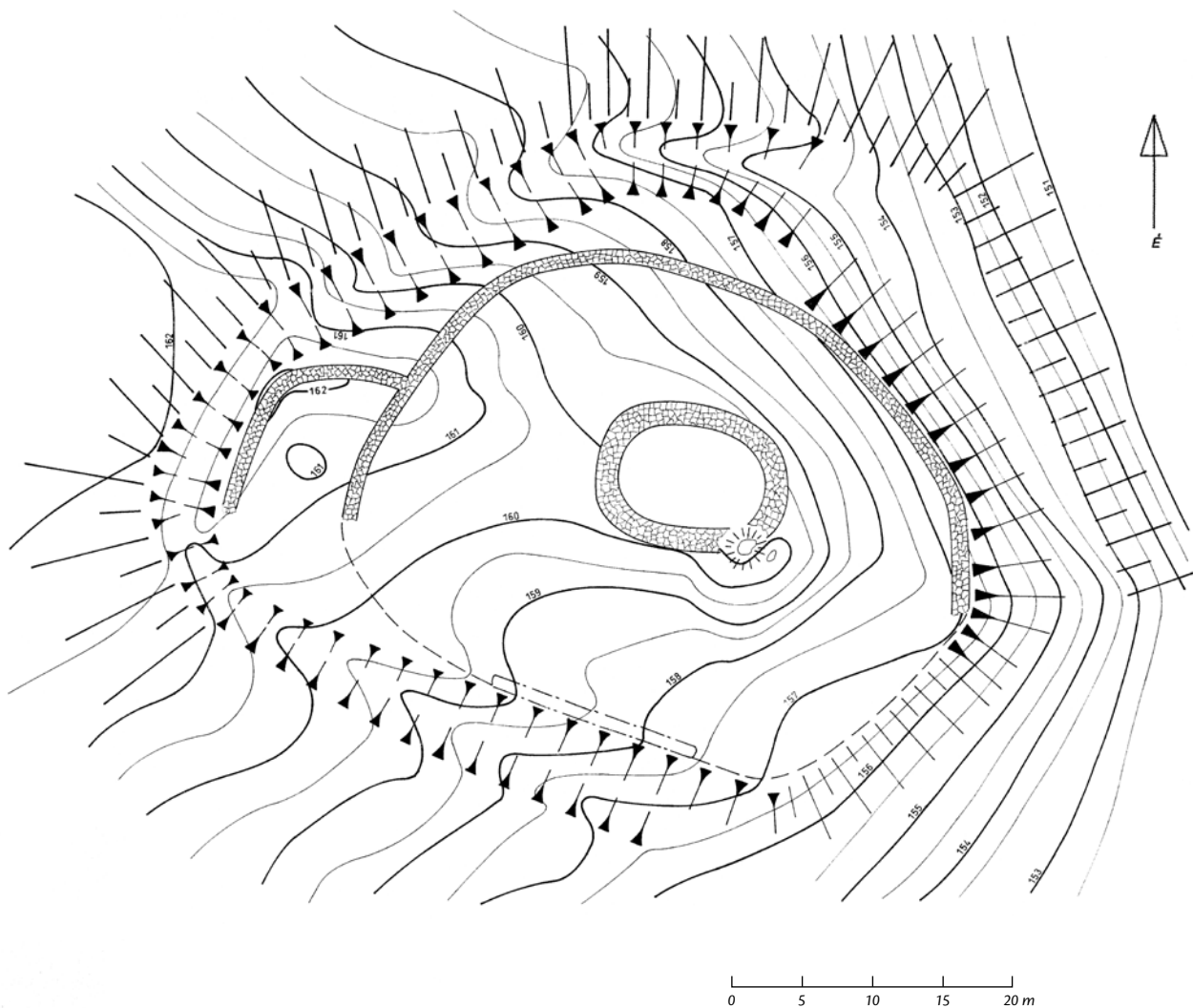
45. ábra | Ivácsa – Matrica 12. Őrtorony (HI 68 449-1940)

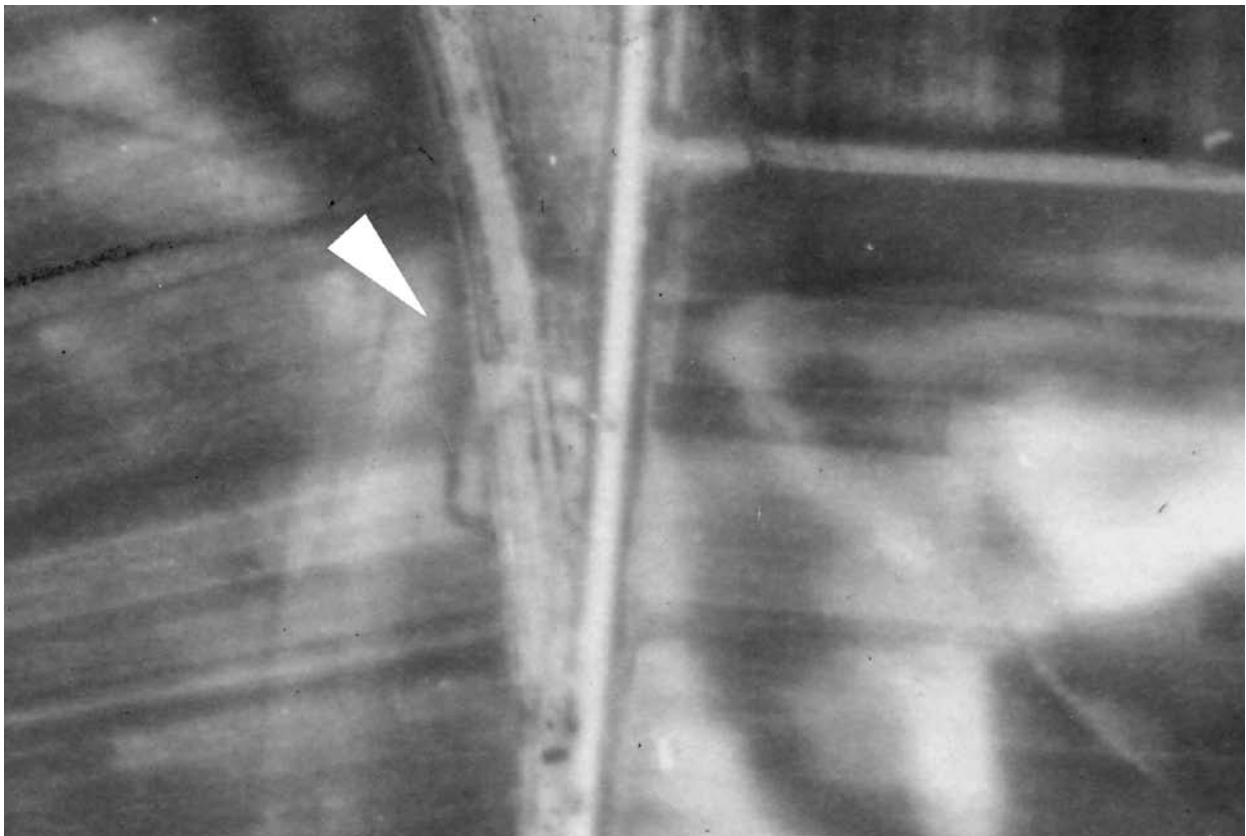
46. ábra | Kajászó-Várdomb (Nováki Gyula felmérése 2003)

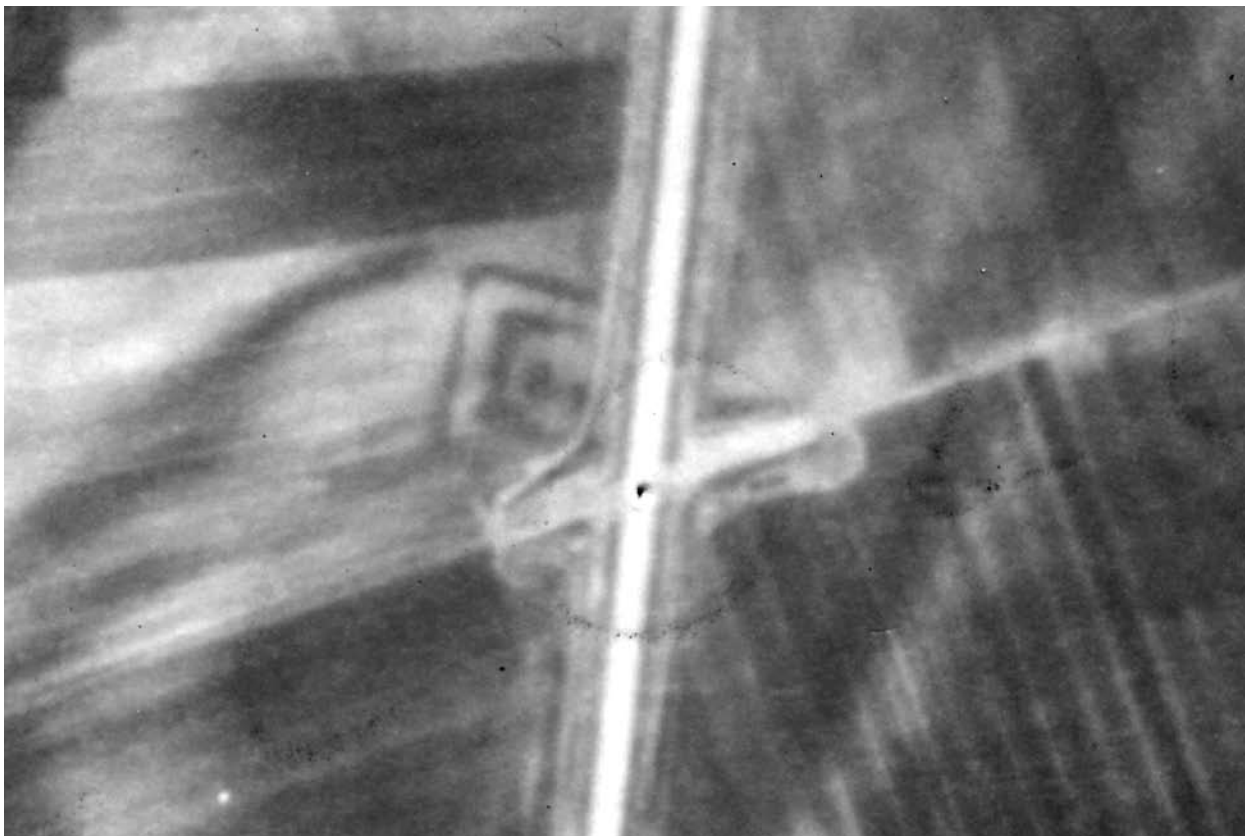
47. ábra | Kincsesbánya-Kopasz-hegy (Terei György felmérése 1997)

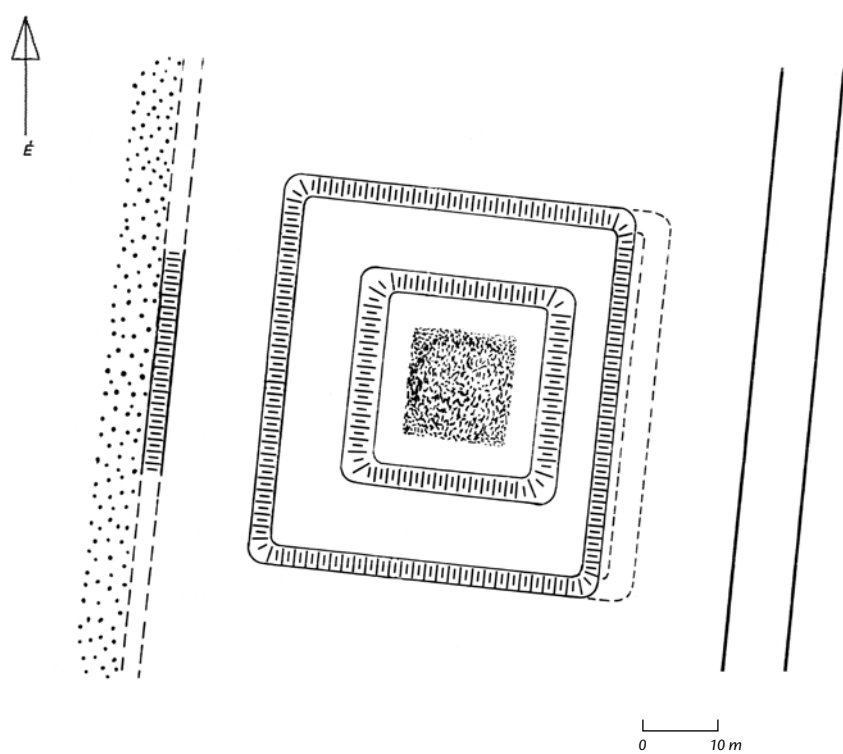
48. ábra | Kincsesbánya-Vaskapu (Terei György felmérése 1997)

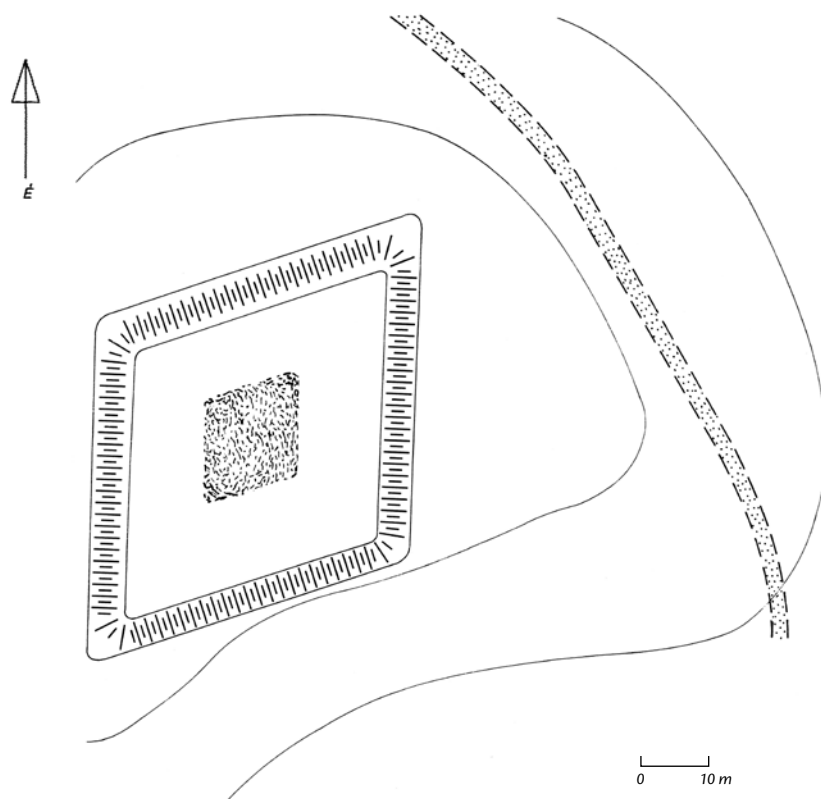
49. ábra | Kisapostag – Intercisa 4. jelzőtorony (HI 39 823-1951)

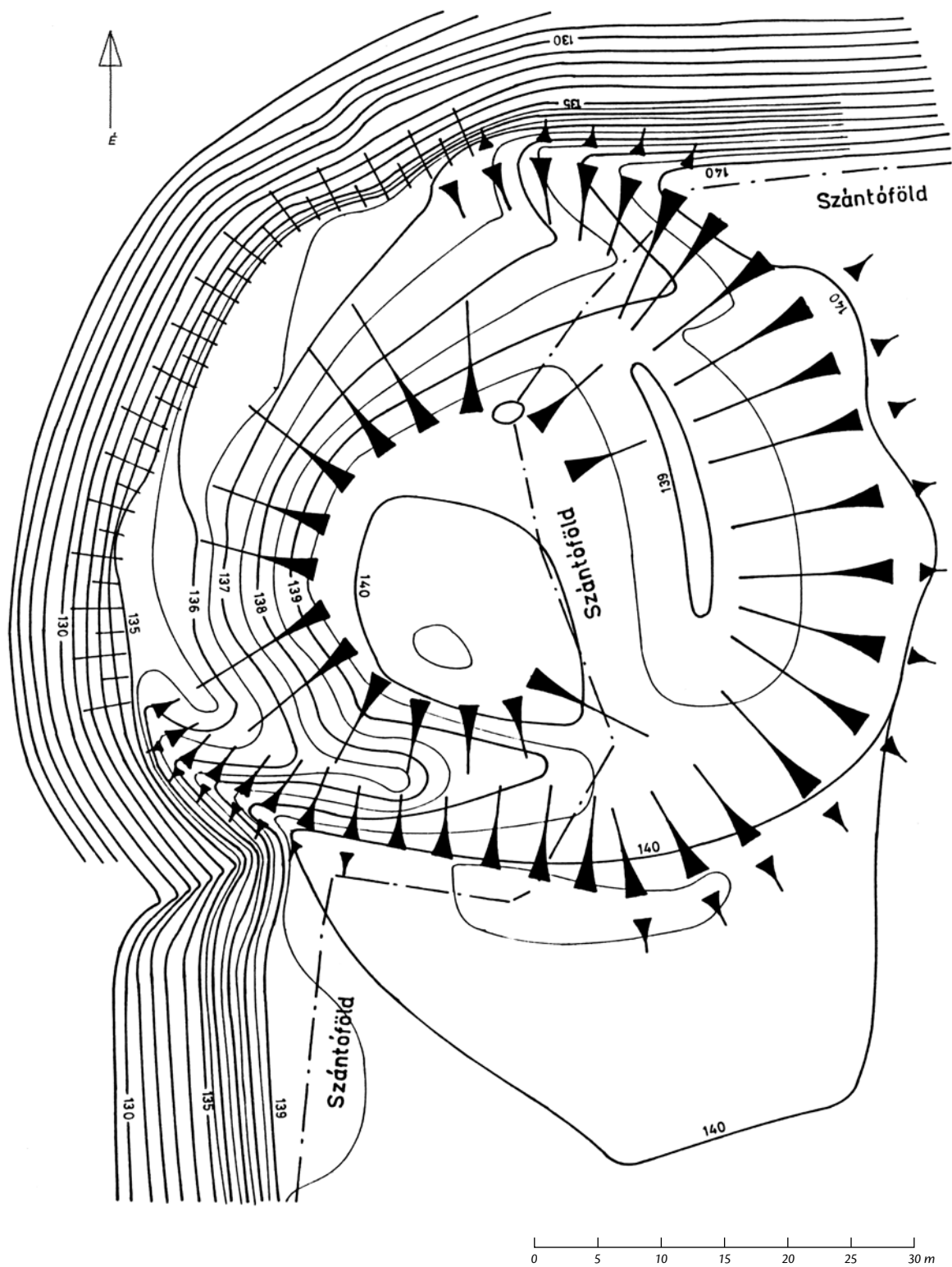
50. ábra | Kisapostag – Intercisa 5. jelzőtorony (HI 39 823-1951)

51. ábra | Kisapostag – Intercisa 6. jelzőtorony alaprajza (Visy Zs., 1989. 102, 103. kép nyomán)

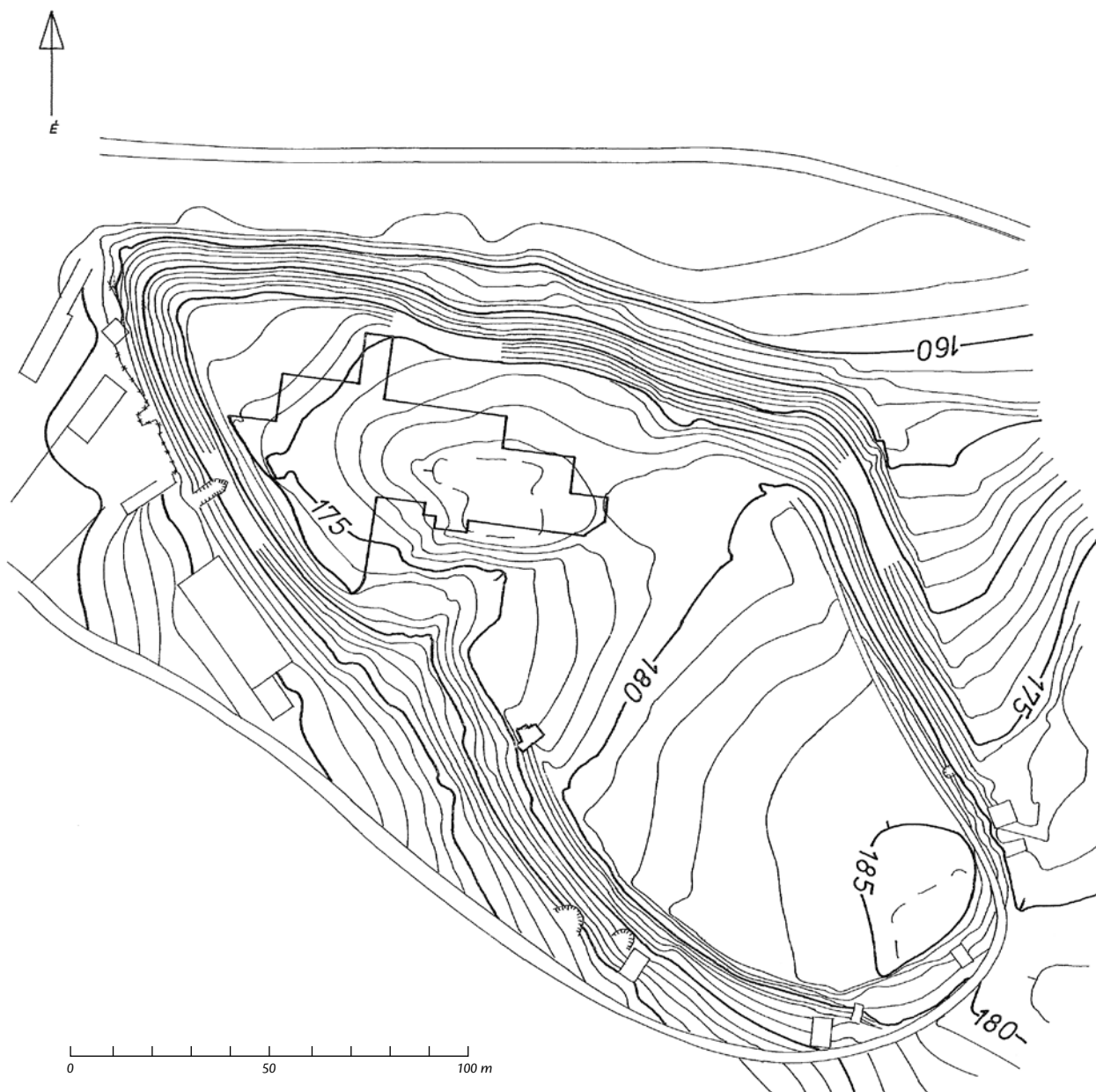
52. ábra | Kisapostag – Intercisa 10. jelzőtorony alaprajza (Visy Zs., 1989. 104, 106. kép nyomán)

53. ábra | Közepbogar – Bolondvár (Terei György felmérése 1998)

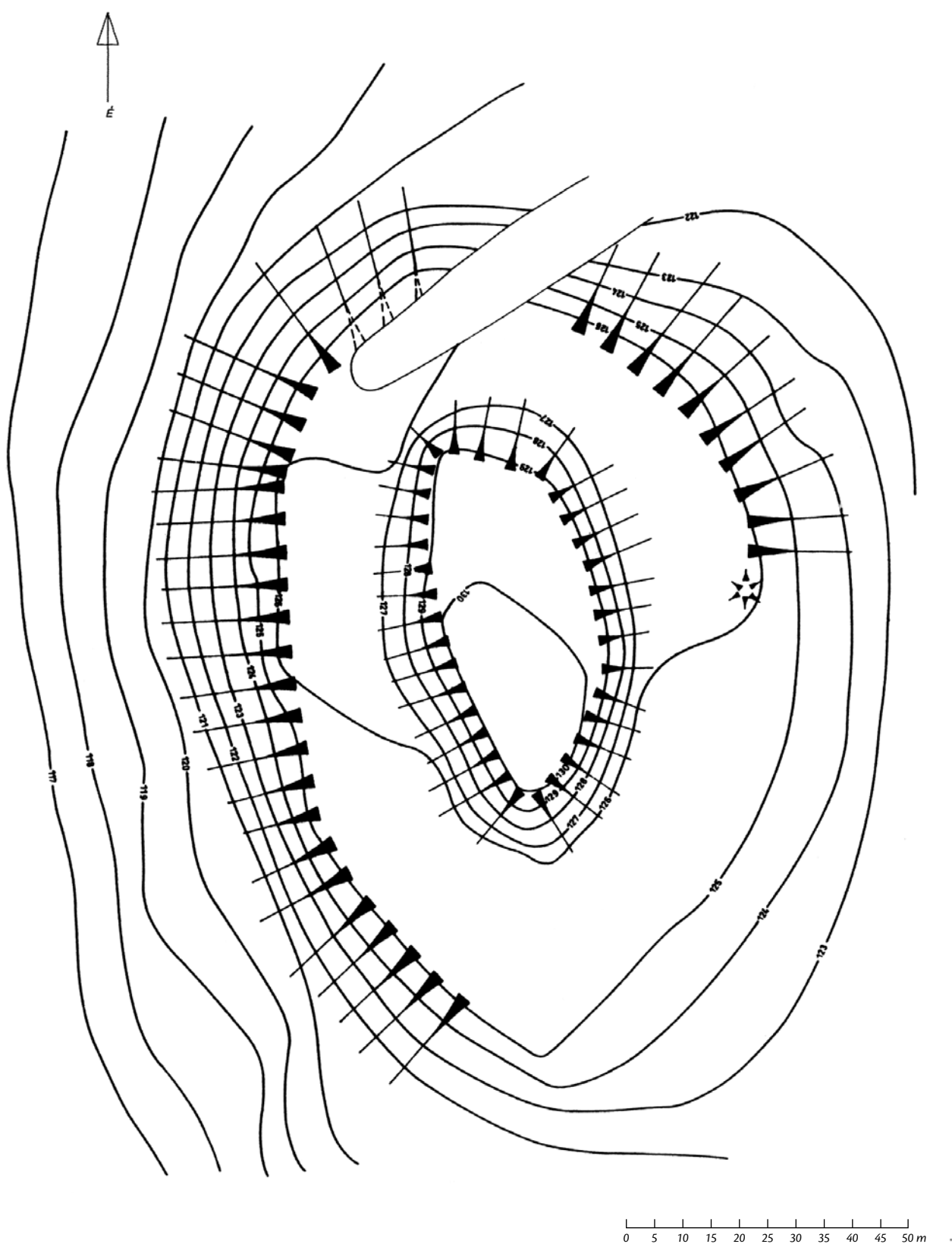
54. ábra | Kulcs – Vetus Salina 9. őrtorony (BÖDŐCS A., 2007. 325. 7. ábra nyomán)

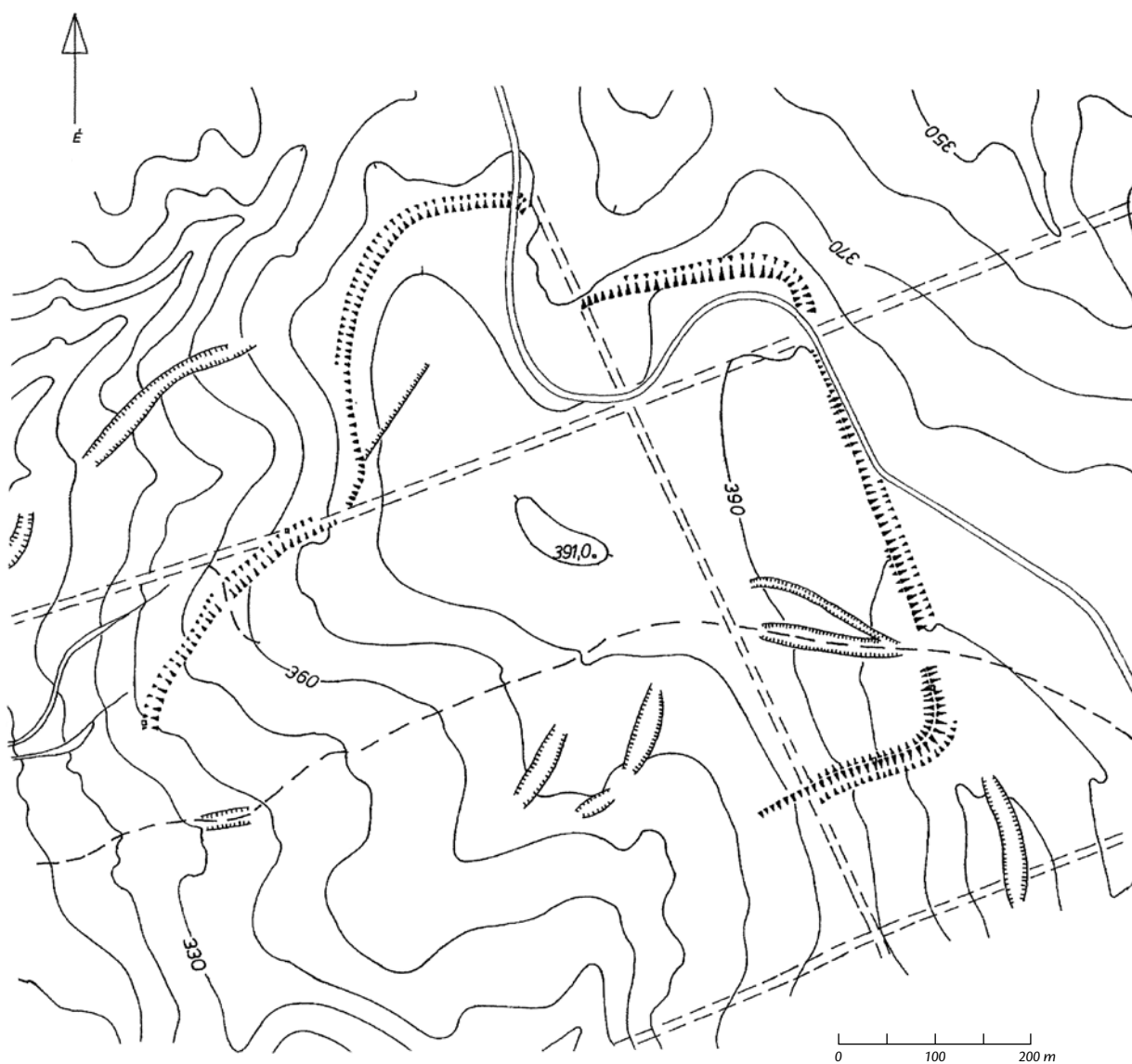
55. ábra | Lovasberény – Mihályvár (F. PETRES É. – BÁNDI G., 1969. 172. 2. kép nyomán)

56. ábra | Lovasberény – Szűzvár (Nováki Gyula és Terei György felmérése 1997)

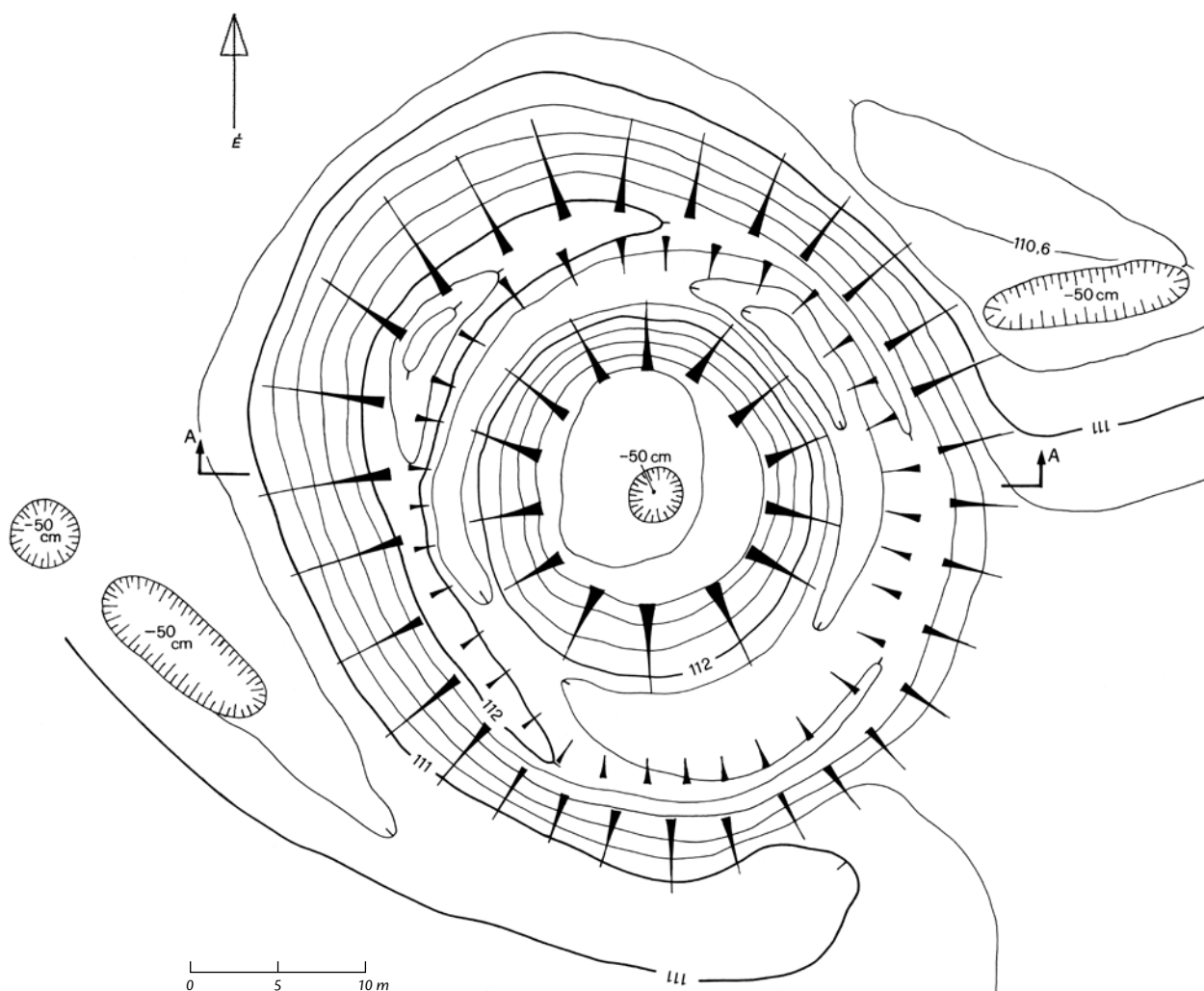
57. ábra | Mezőfalva – Bolondvár (Terei György felmérése 1997)

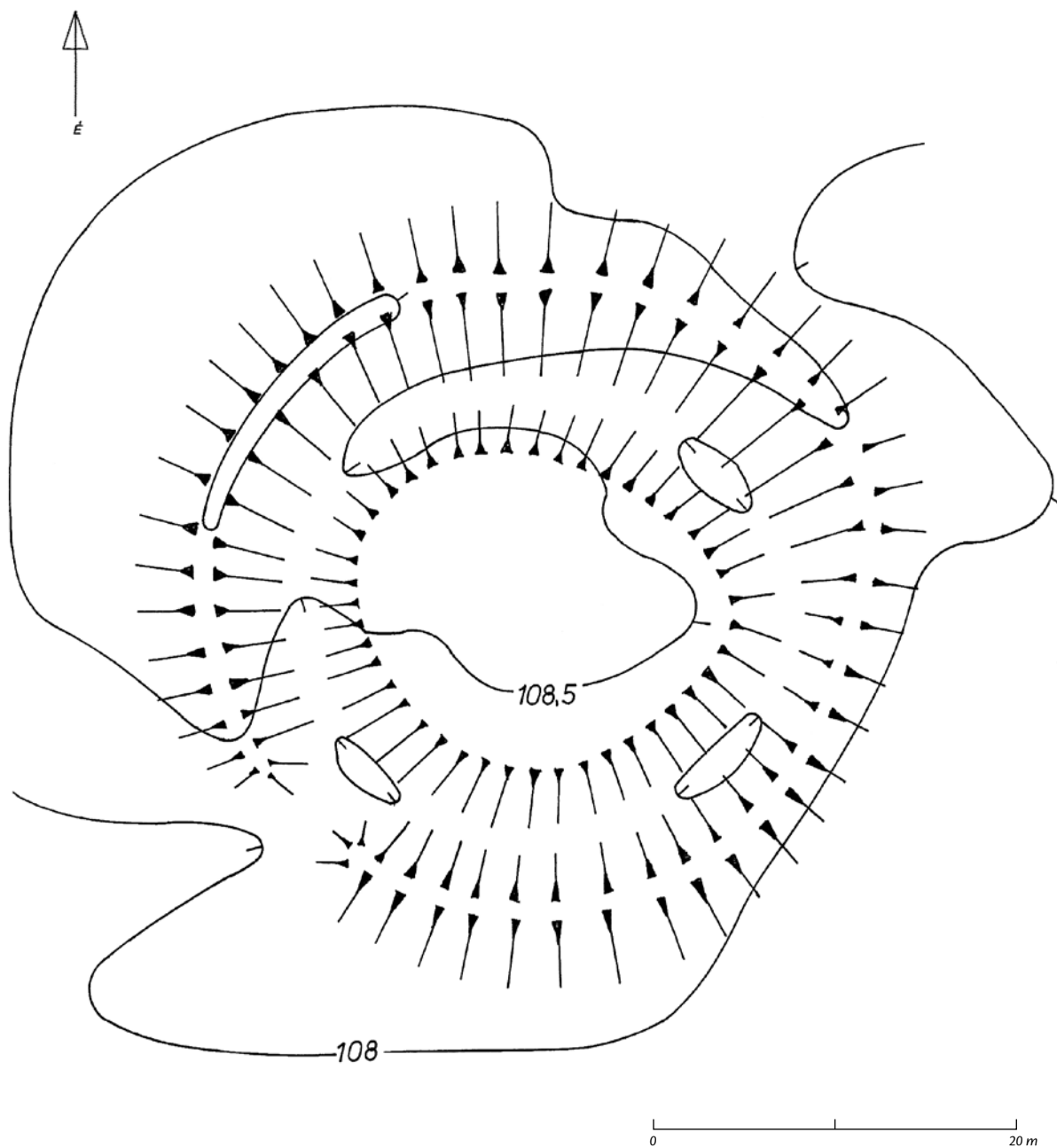
58. ábra | Mór – Töröksánc (Nováki Gyula felmérése 2000 – 2001) (Szintvonalak az 1:10.000-es térkép alapján.)

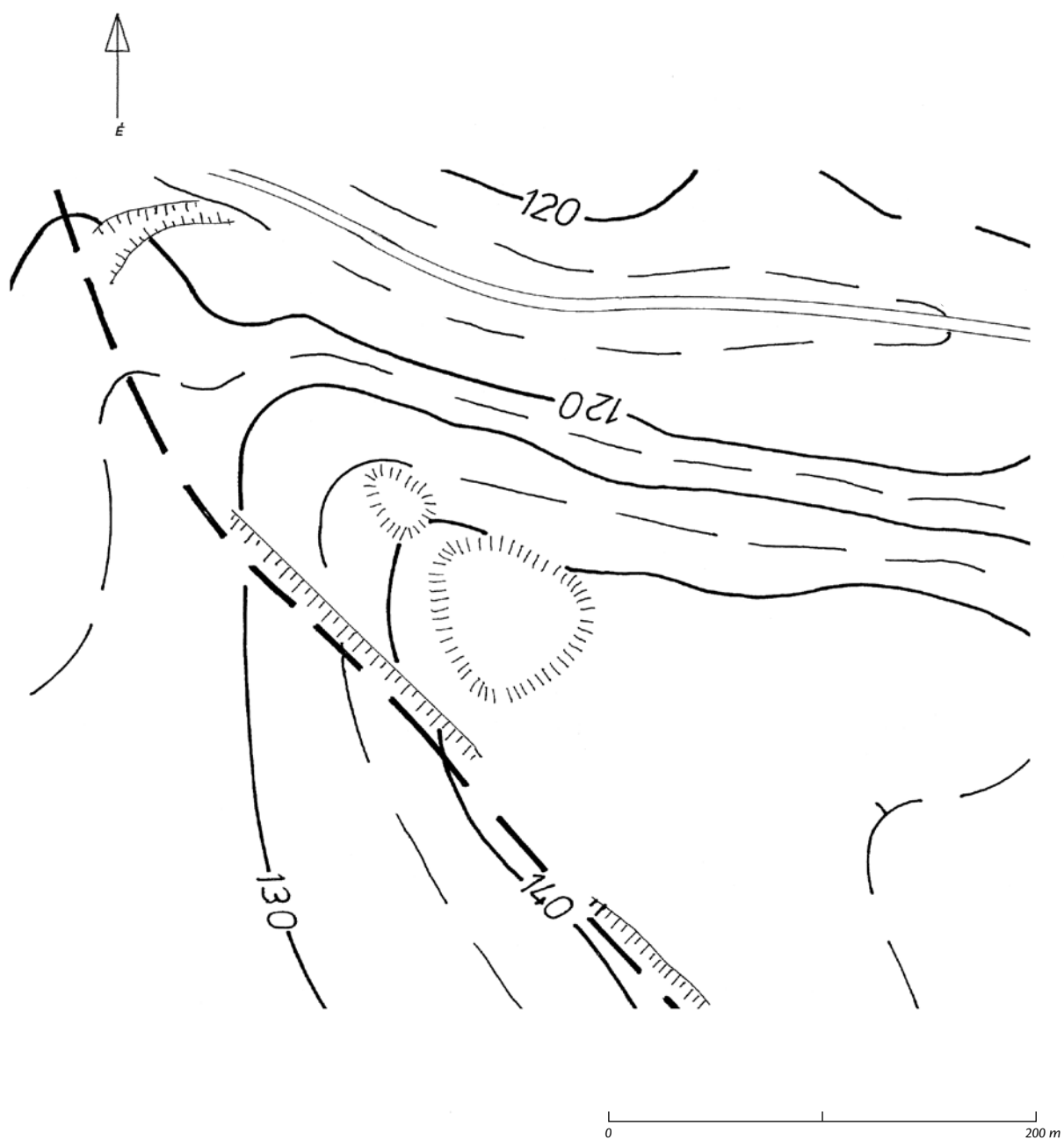
59. ábra | Nagykarcsony – Diófás dűlő (Nováki Gyula felmérése 2008)

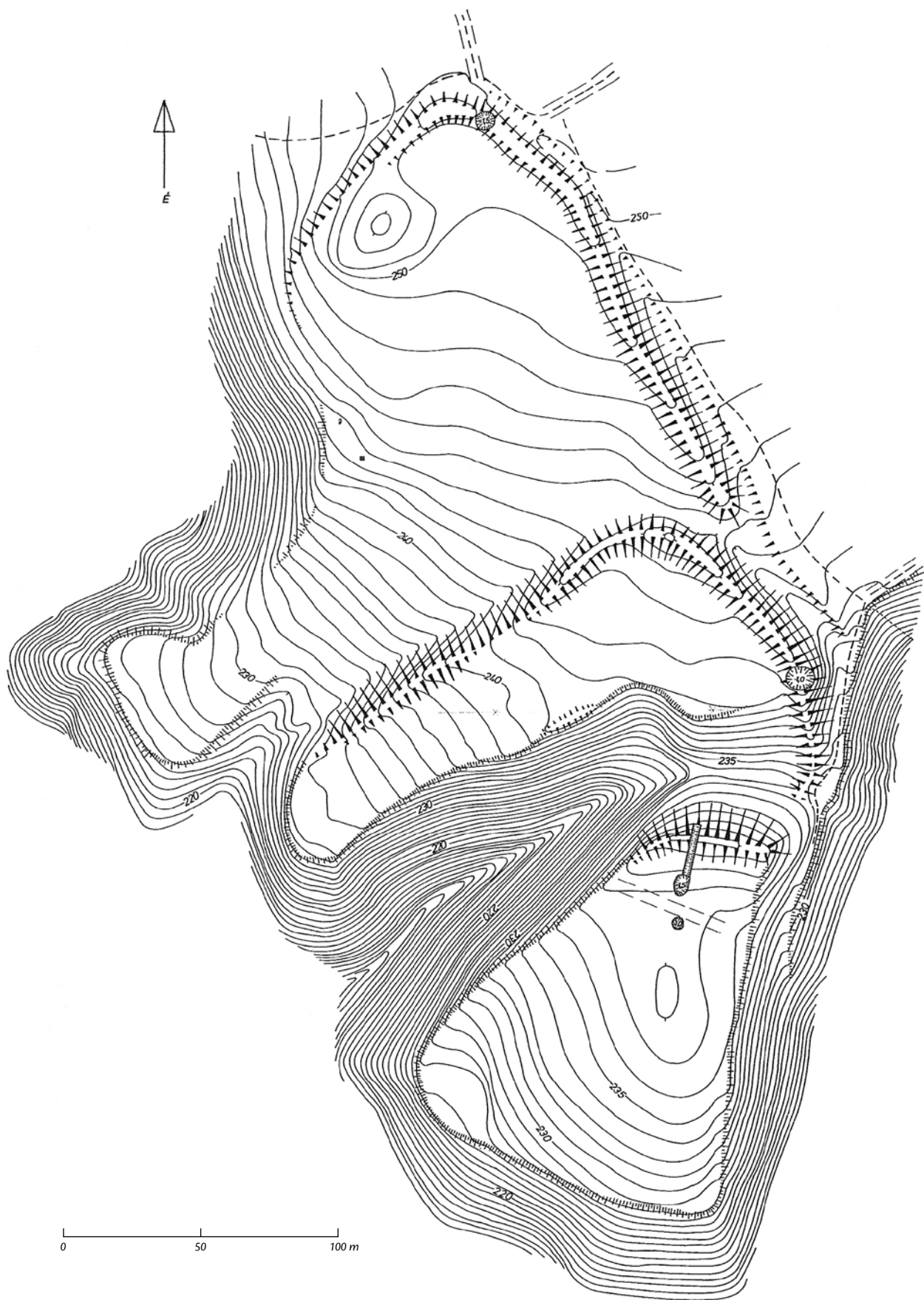
60. ábra | Nagymarás – Ménesmajor I. (Miklós Zsuzsa felmérése 1993)

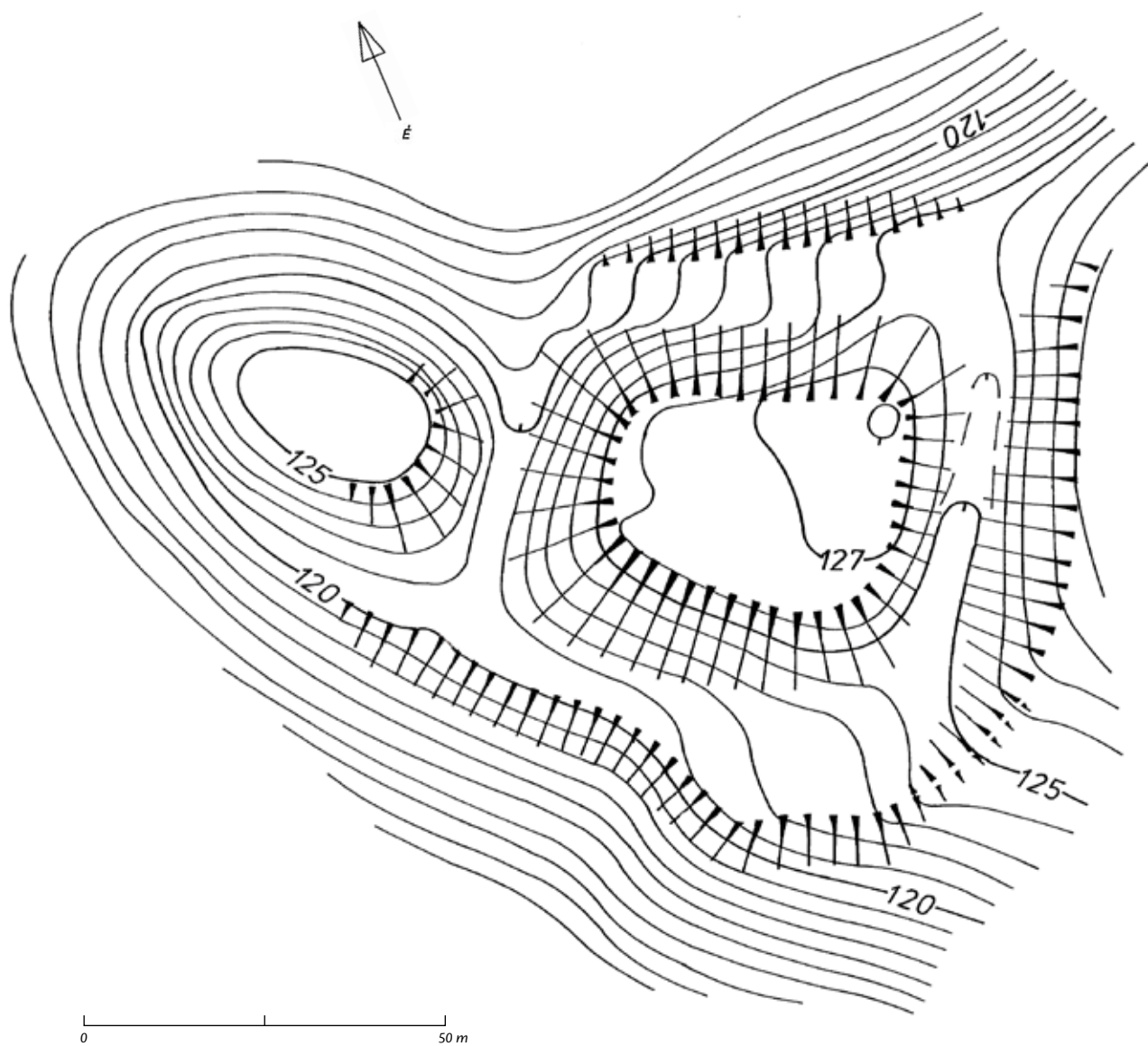
61. ábra | Nagymarás – Ménésmajor II. (Nováki Gyula felmérése 2010)

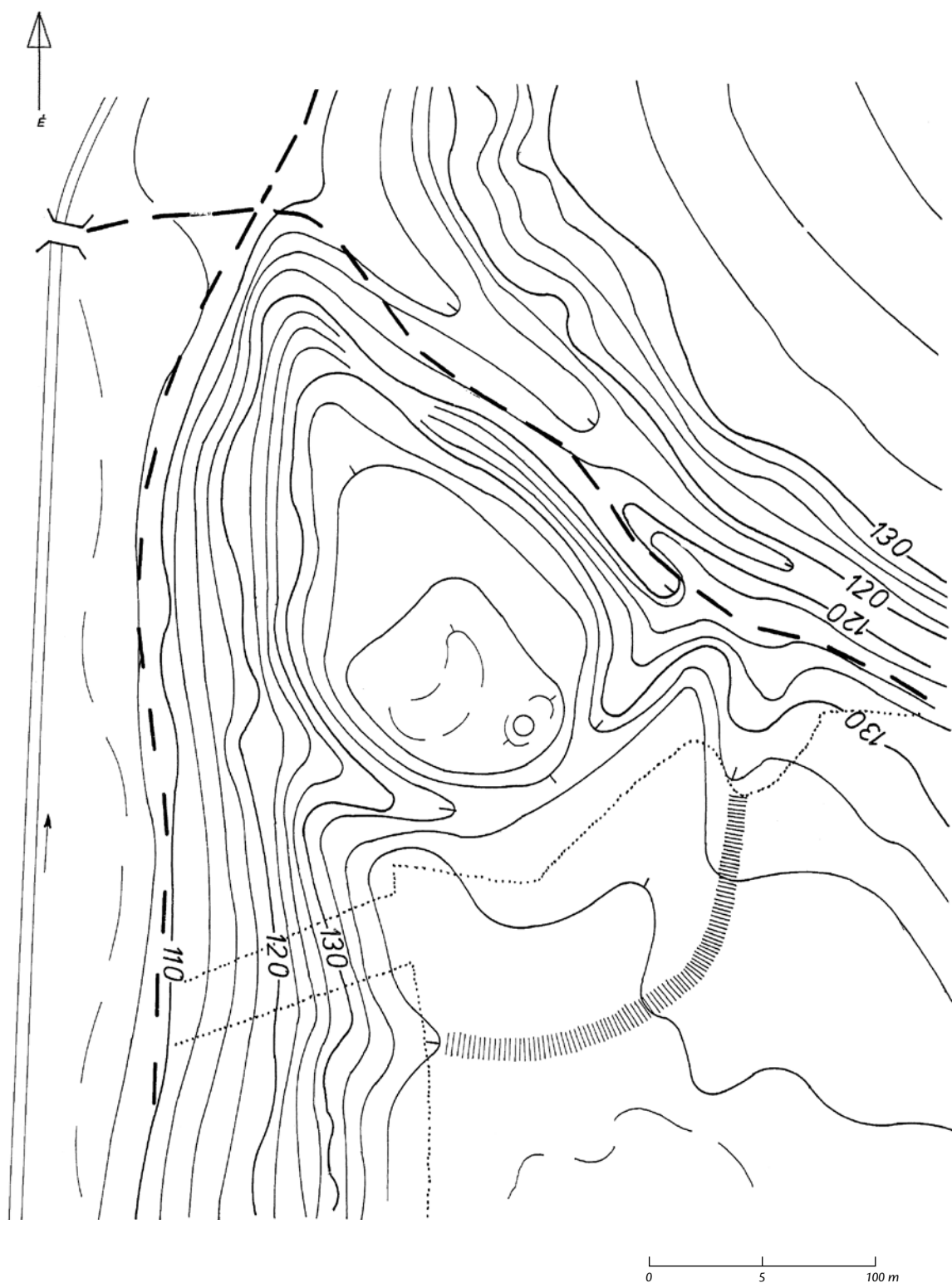
62. ábra | Nagylók – Nagy Garda (1:10.000-es térkép alapján rajzolta Nováki Gyula 2010)

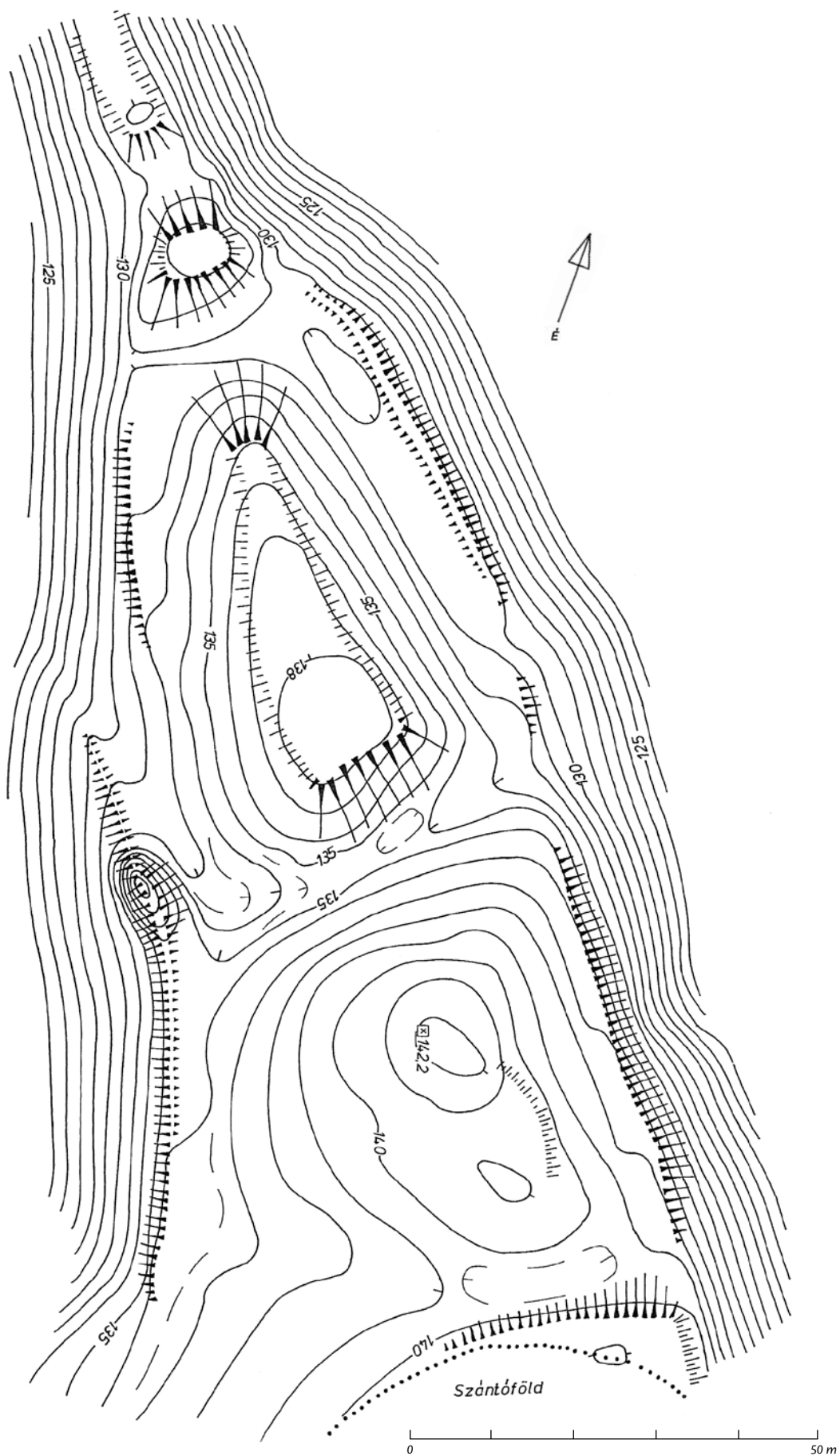
63. ábra | Pákozdvár – Pákozdvár (Nováki Gyula és Terei György felmérése 2002)

64. ábra | Perkáta – Faluhely dűlő (Nováki Gyula felmérése 2010)

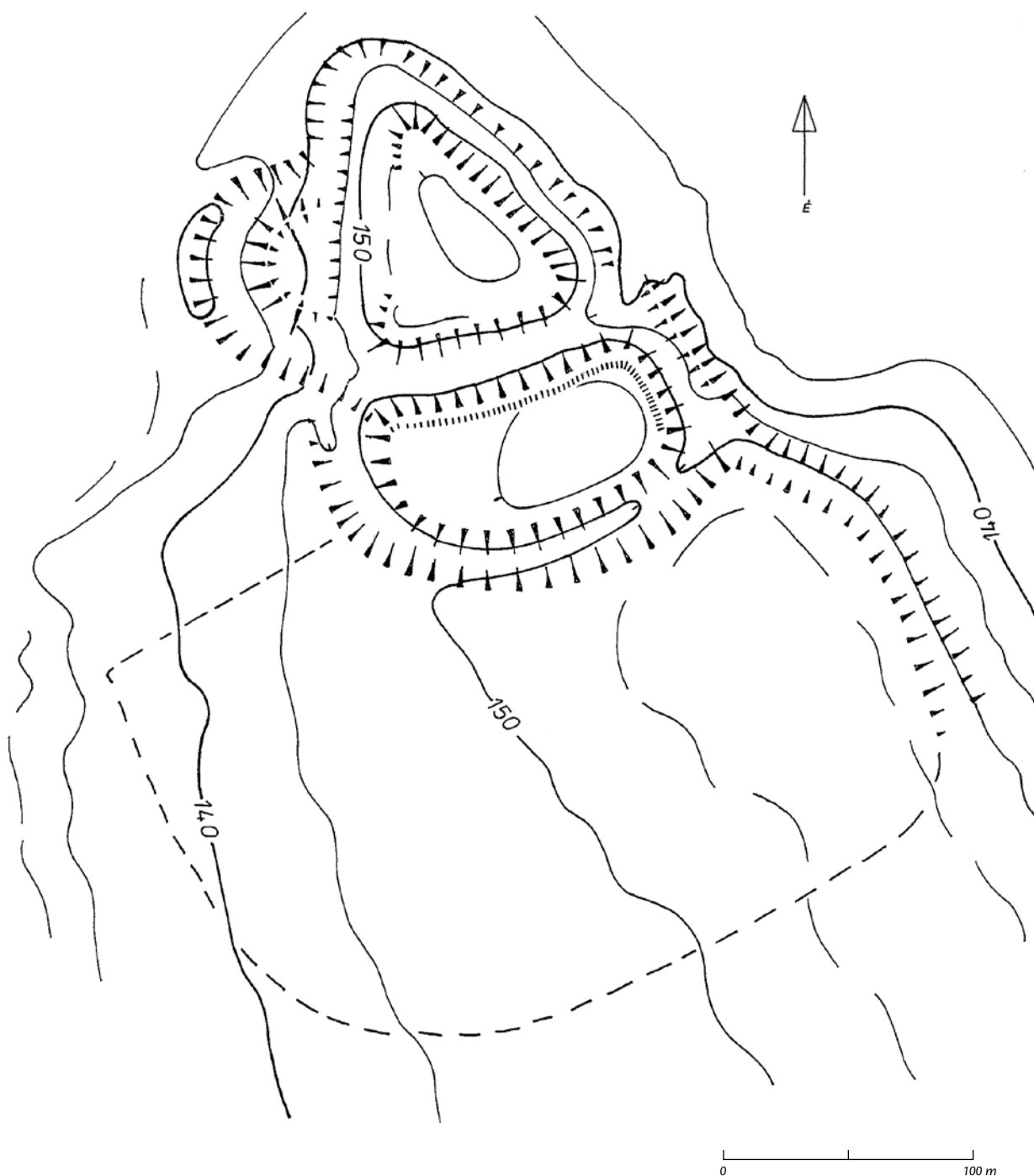
65. ábra | Perkáta – Forrás dűlő I. (1:10.000-es térkép alapján rajzolta Nováki Gyula 2011)

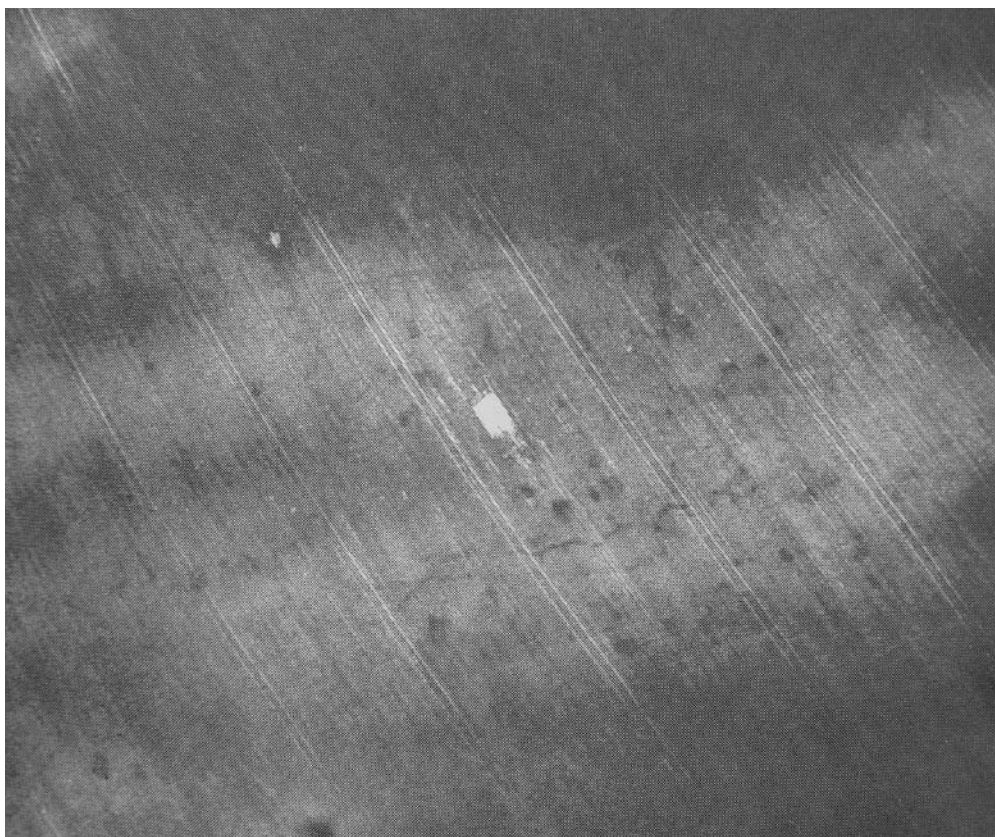
66. ábra | Perkáta – Forrás dűlő II. (Nováki Gyula felmérése 2011)

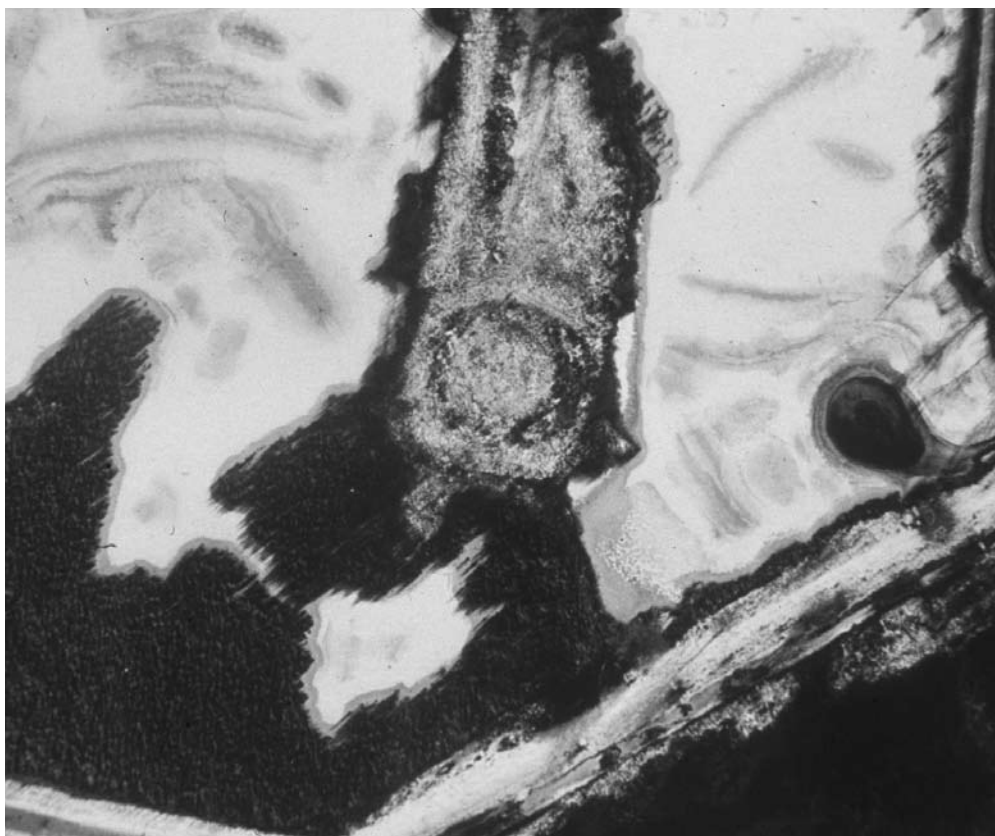
67. ábra | Rácalmás – Vetus Salina 8. őrtorony (Otto Braasch felvétele – Pécsi Légitérképtérkép 2613)

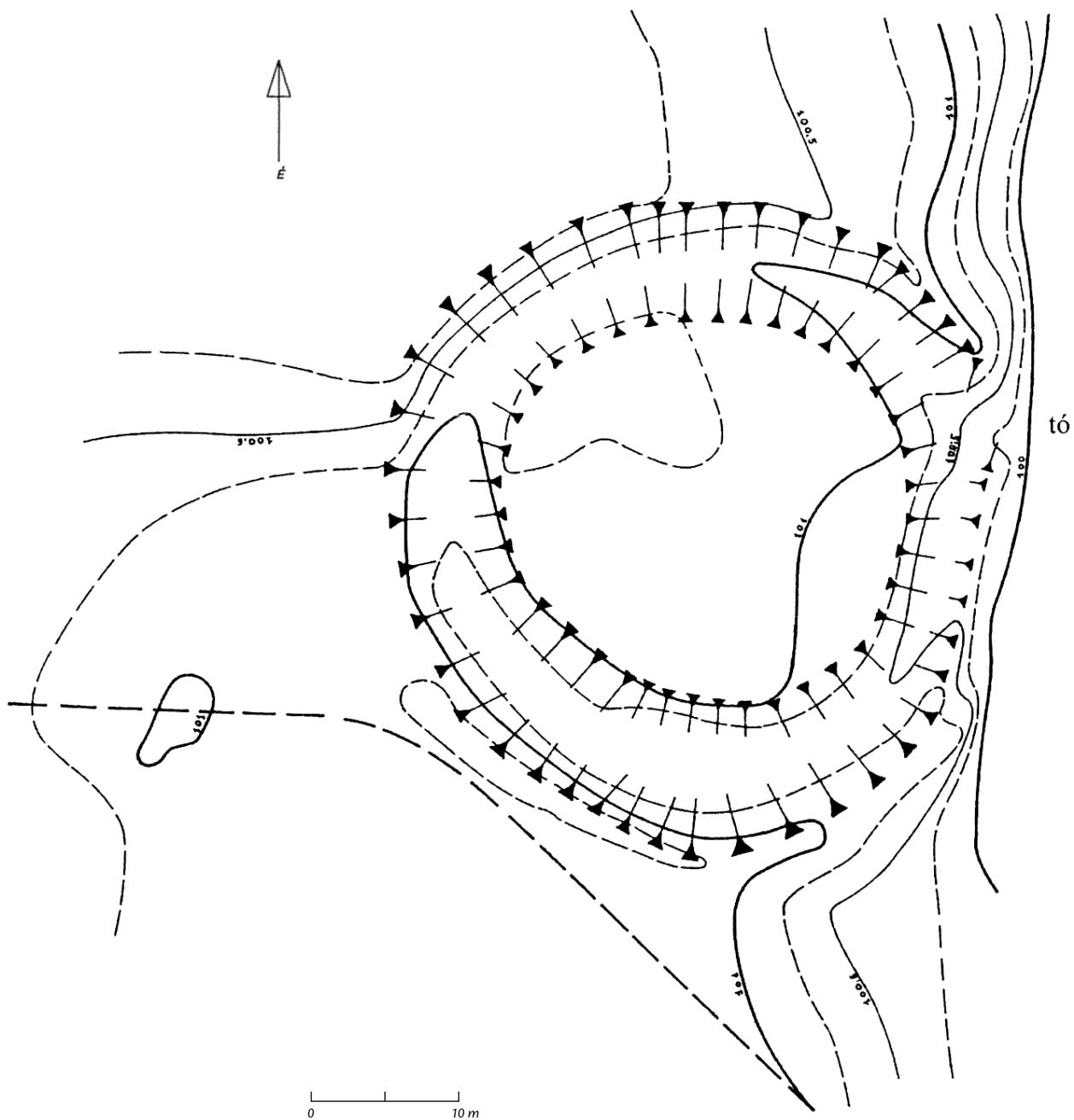
68. ábra | Sárbogárd – Bolondvár (Nováki Gyula felmérése 2010, a szintvonalak az 1:10.000-es térkép alapján)

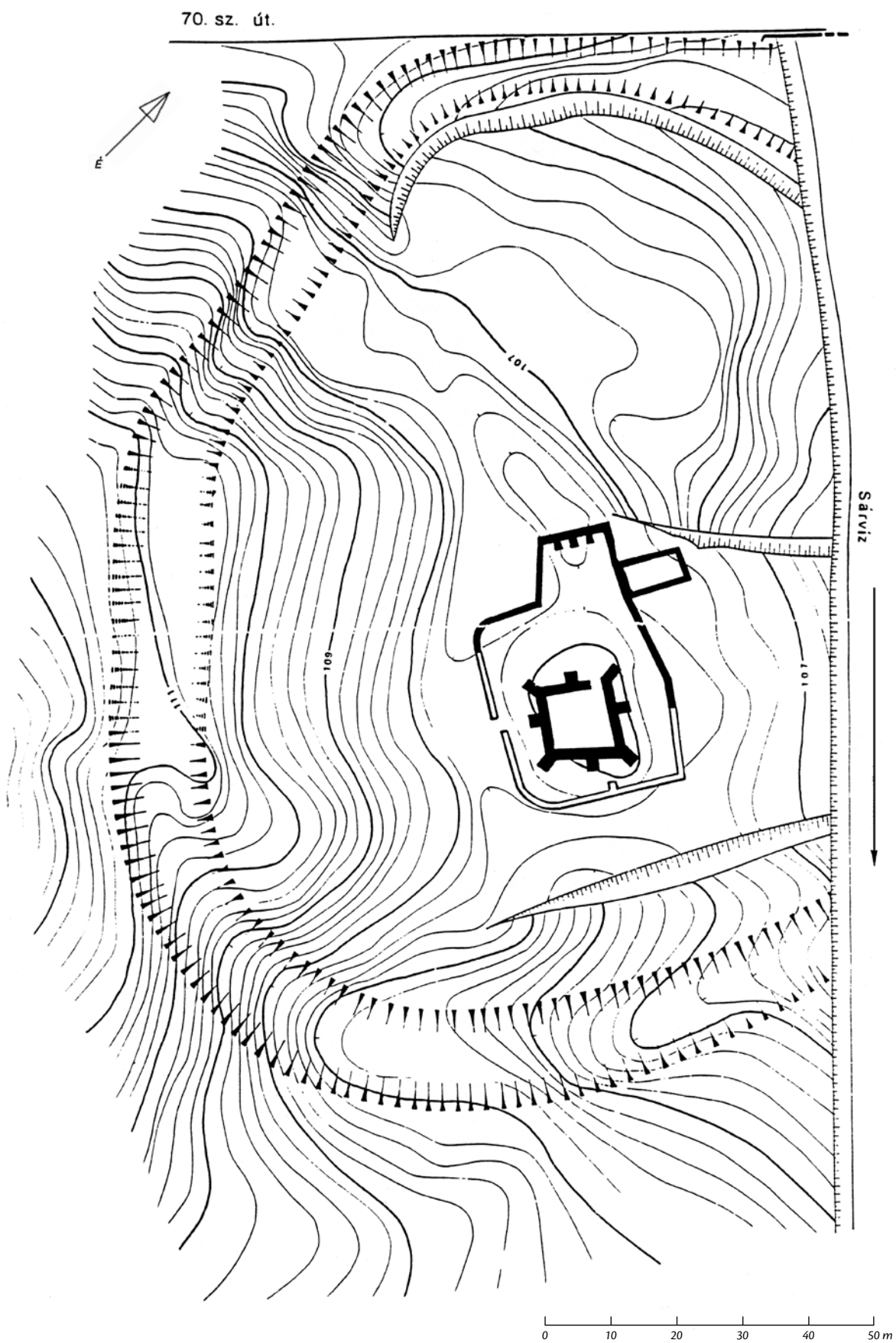
69. ábra | Sárbogárd – Gombócleső – római menet- vagy időszakos tábor (Visy Zs., 2000a. 105. ábra nyomán)

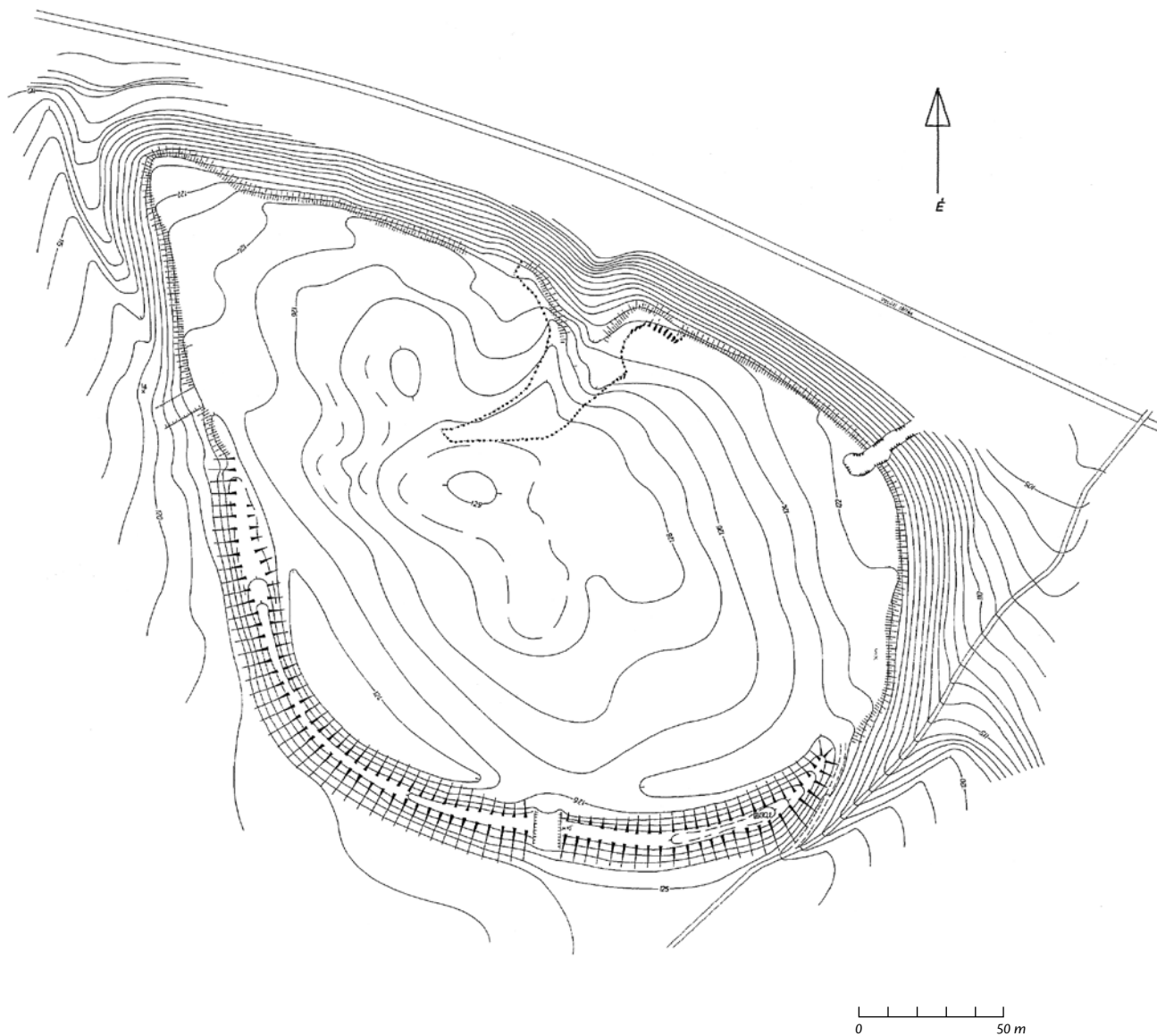
70. ábra | Sárbogárd-Hatvanpuszta (Miklós Zsuzsa légifotója 2006. február)

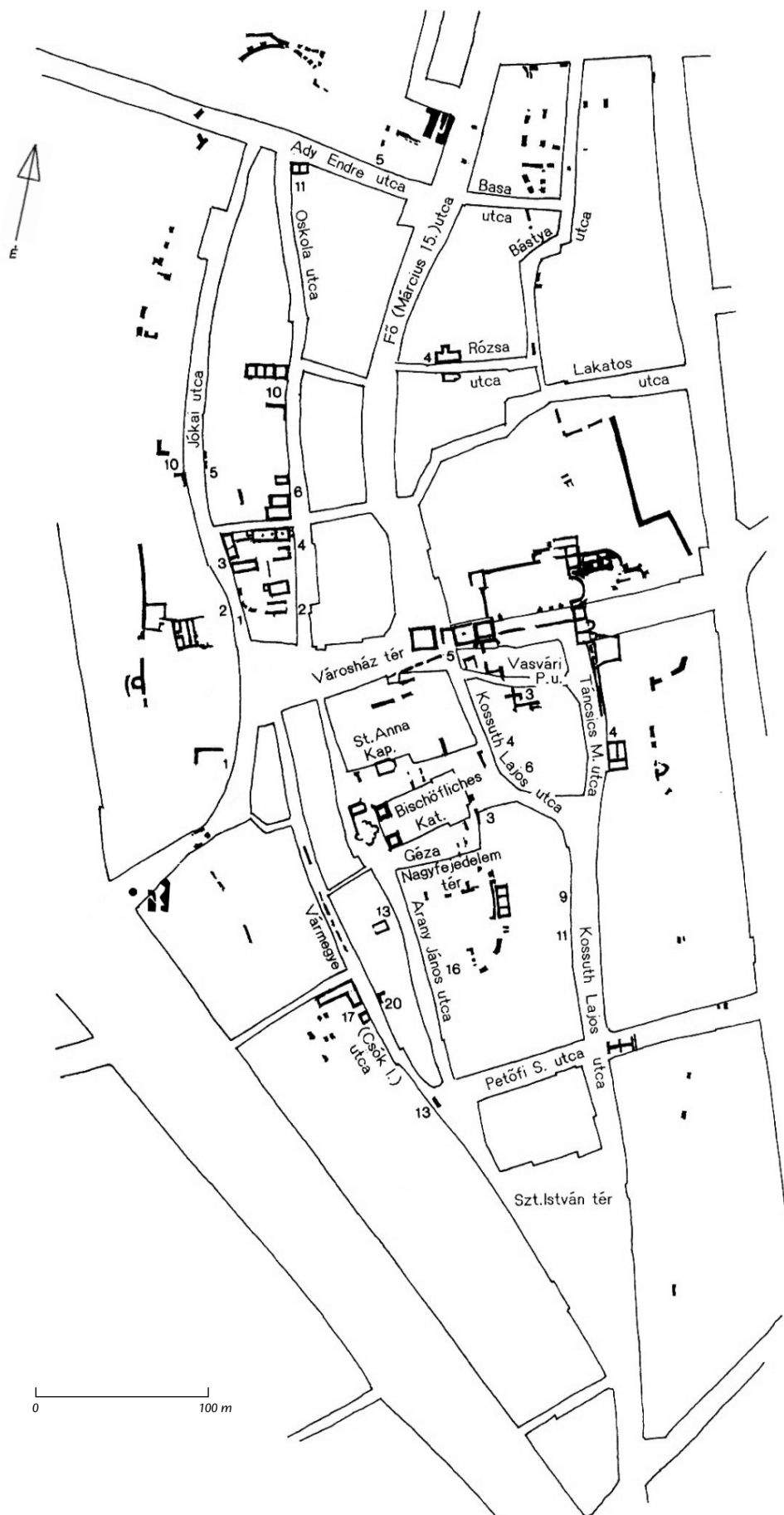
71. ábra | Sárszentágota – Kistó (Terei György felmérése 2001)

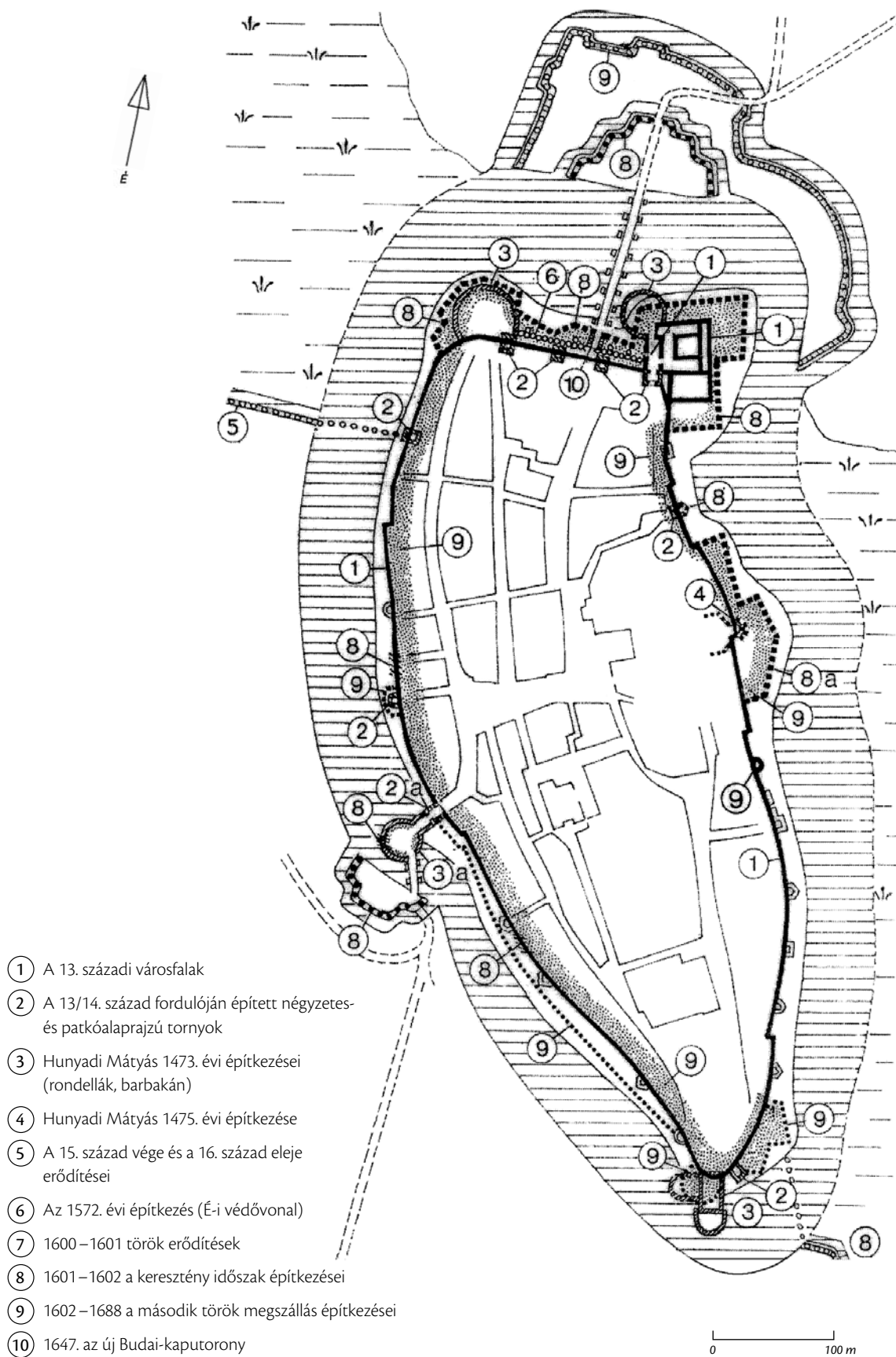
72. ábra | Szabadbattyán-Kula (HATHÁZI G., 2002. 123. nyomán) (A felmérésen a telkek nem kerültek jelölésre.)

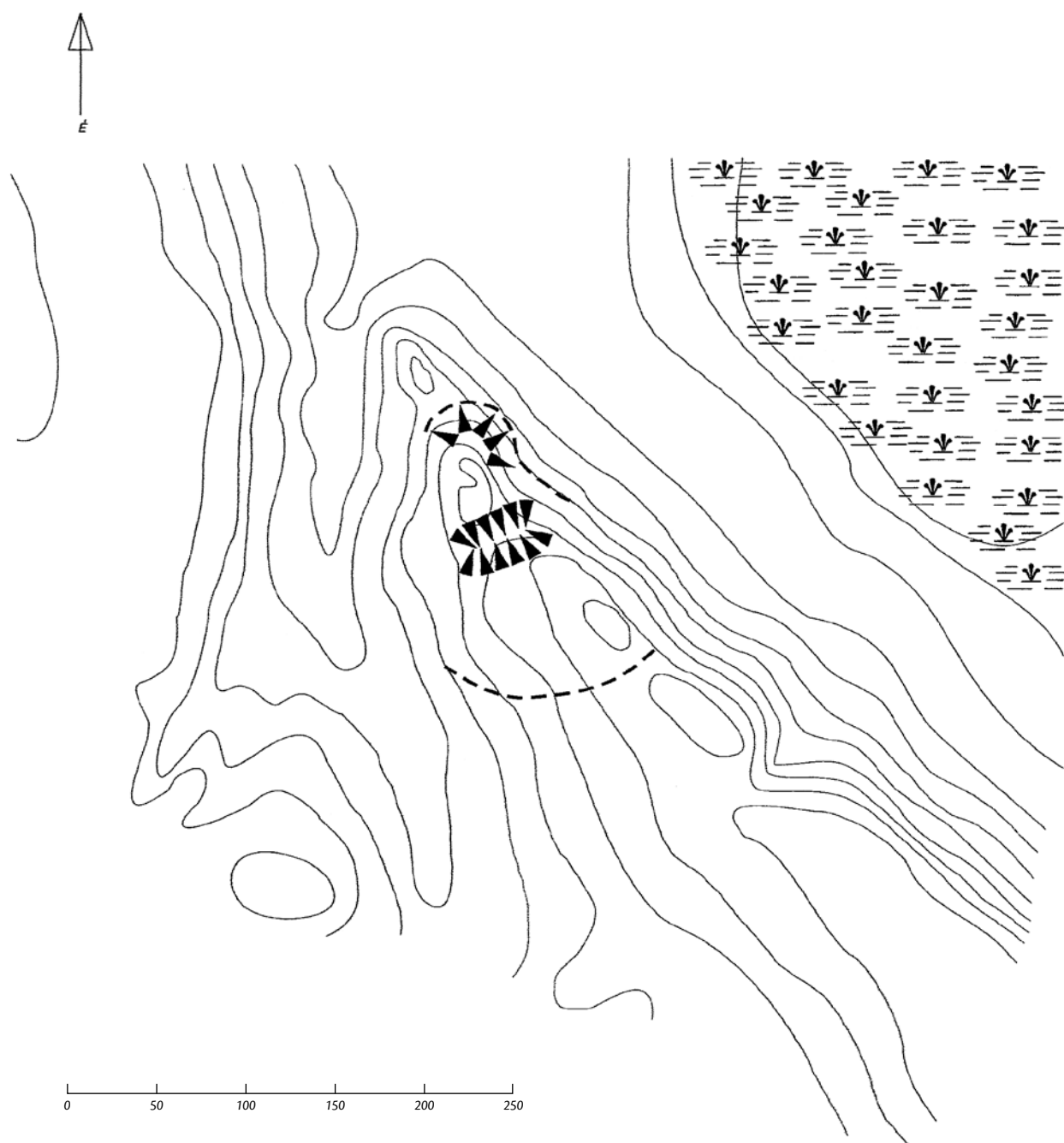
73. ábra | Szabadhídvég-Pusztavár (Nováki Gyula és Terei György felmérése 2000–2001)

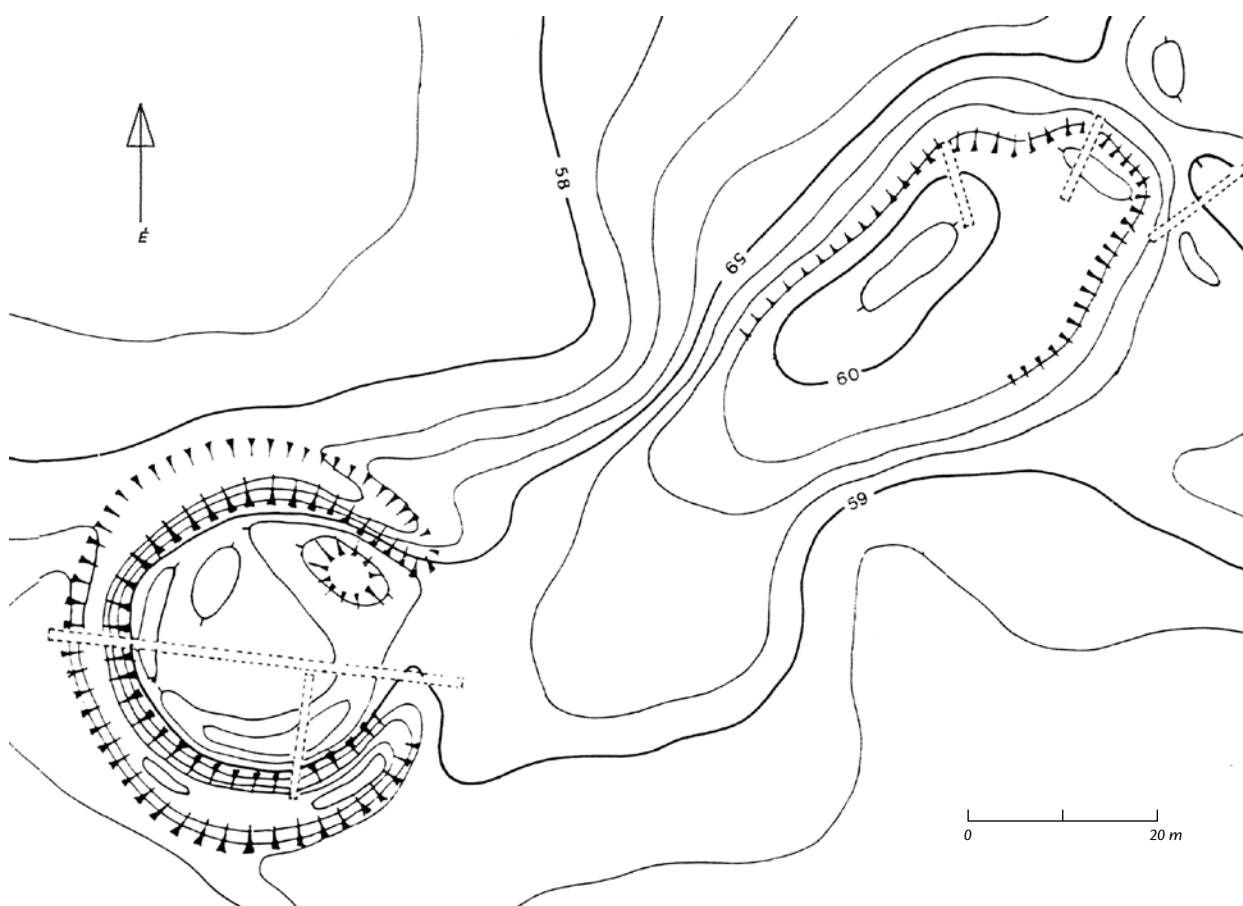
74a. ábra | Székesfehérvár álló és feltárt középkori és török kori épület(maradványai)nak összesítő alaprajza
(Siklósi Gy., 2004. 83. után)

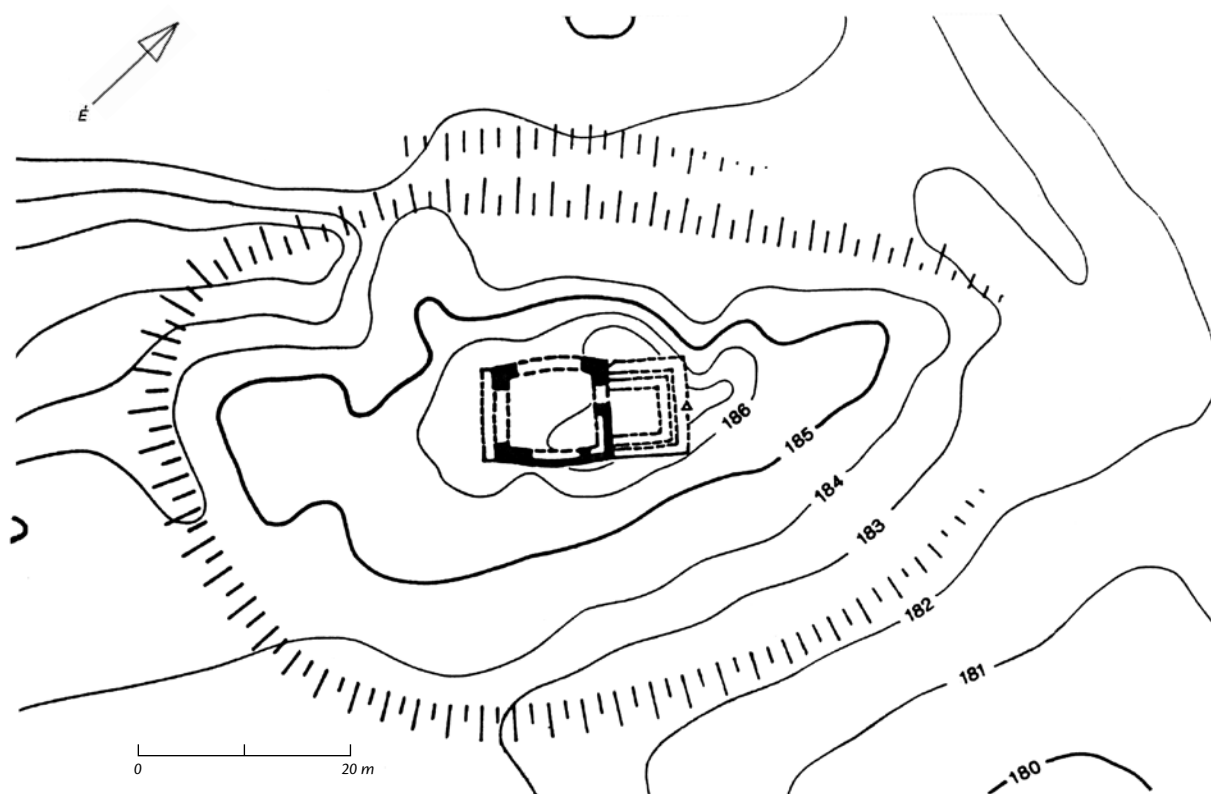
74b. ábra | Székesfehérvár erősítései építési periódusainak rekonstrukciója (Siklósi Gy., 1999. 65. kép után)

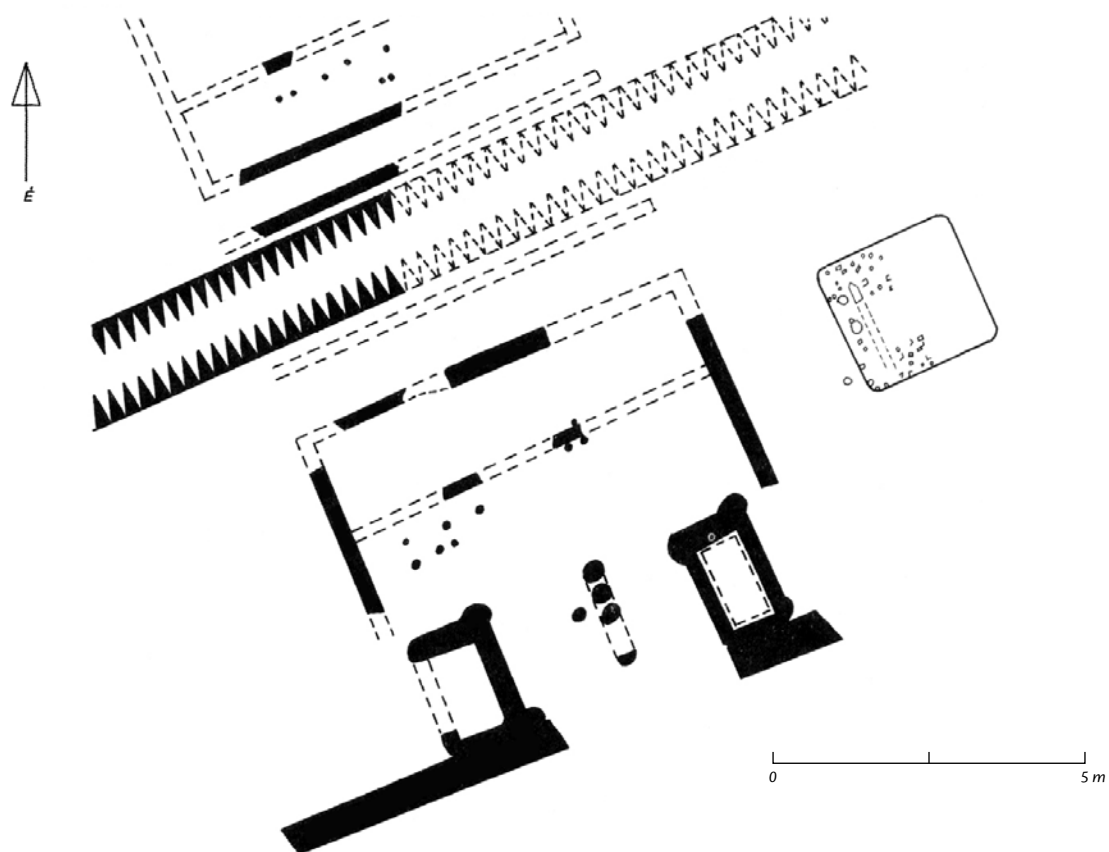
75. ábra | Székesfehérvár-Börgönd – Szent László-hegy (VÁCZI, G. – STIBRÁNYI, M., 2008. Abb 2. nyomán)

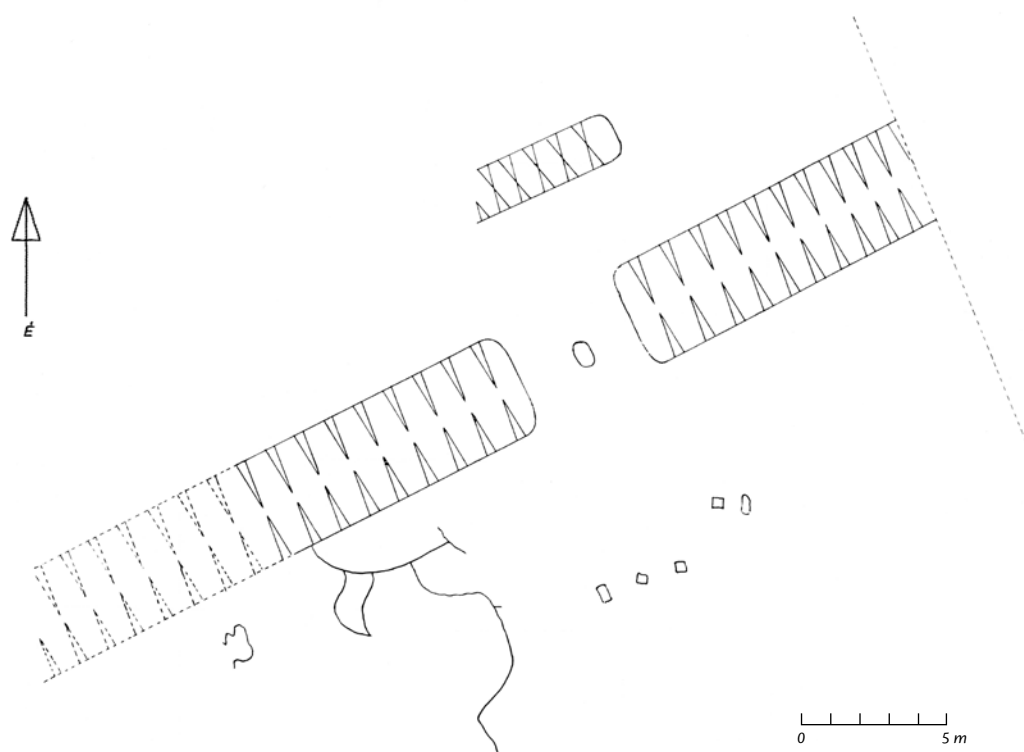
76. ábra | Székesfehérvár – Feketehegy (Siklósi Gy., 1992. nyomán)

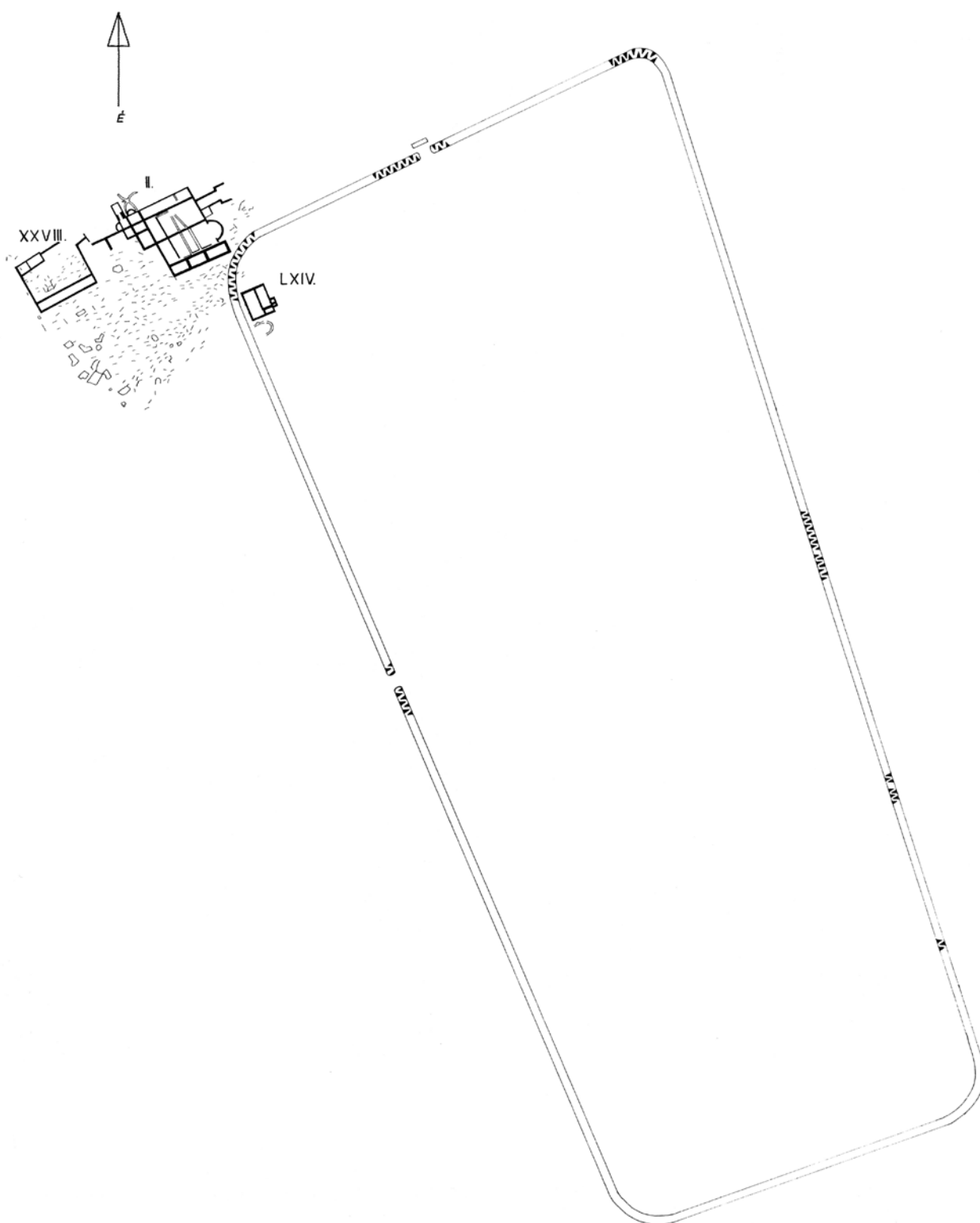
77. ábra | Székesfehérvár – Öreghegy I. (Siklósi Gy., 1991. 59. nyomán)

78. ábra | Tác – Fövenypusztá – Auxiliáris castellum I. Az északi kapu alaprajza (Fitz, J., 1981. 205. Abb. 6. nyomán)

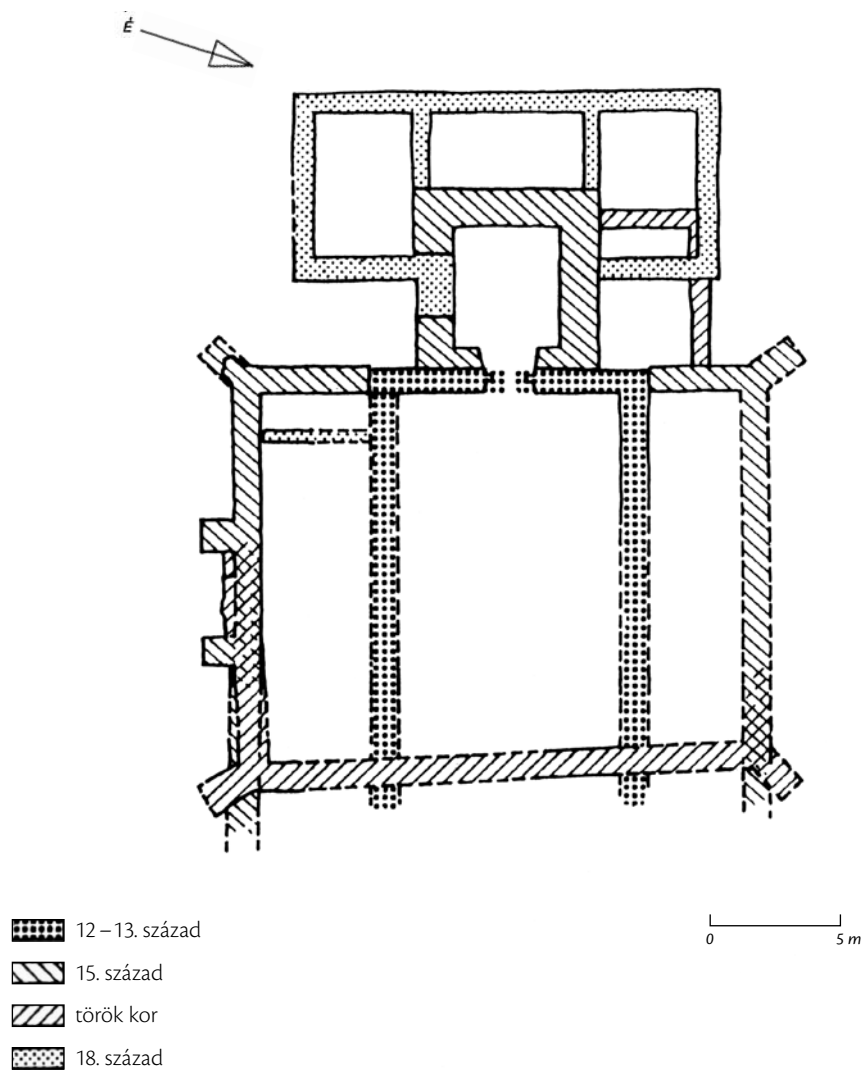
79a. ábra | Tác – Fövenypusztá – Auxiliáris castellum II. Az északi kapu alaprajza (Fitz, J., 1979. 197. Abb. 9. nyomán)

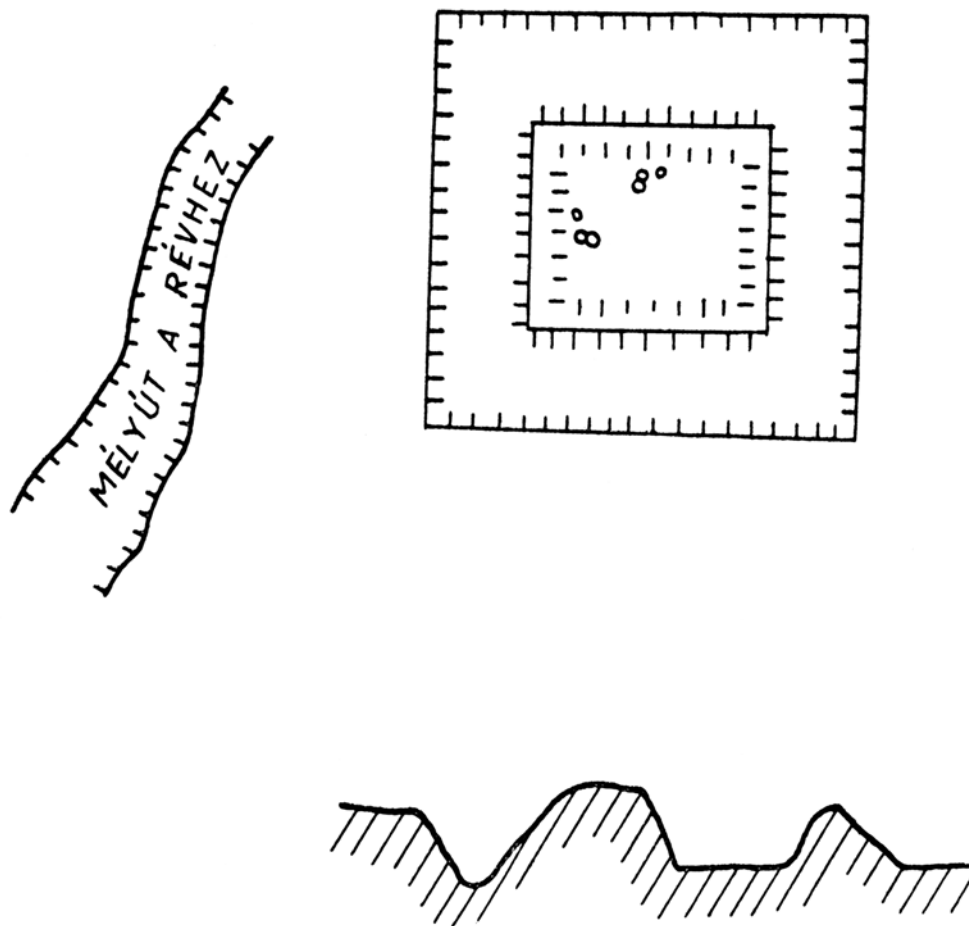
79b. ábra | Tács – Fövenypusztá – Auxiliaris castellum II. (Fitz, J., 1998. 241. Abb. 2. nyomán)

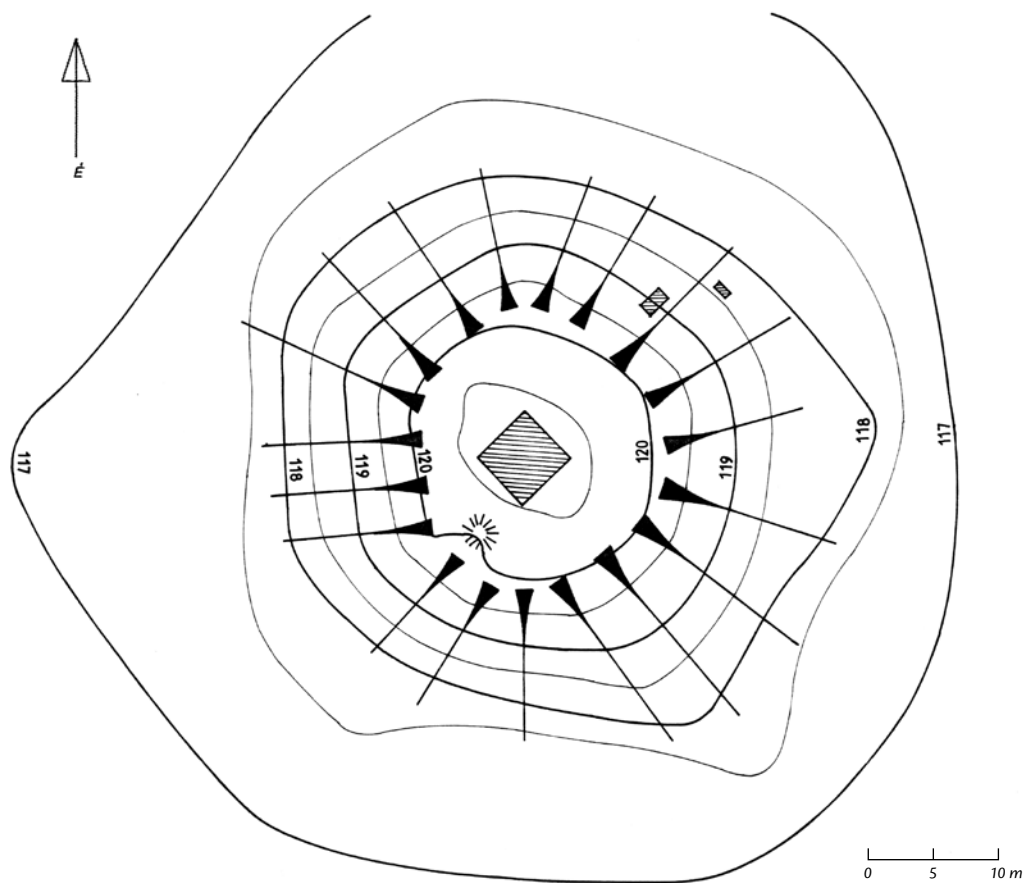
81. ábra | Vál – Pogányvár (Nováki Gyula felmérése 2003)

82. ábra | Vâl – Templom (HATHÁZI G. – KOVÁCS GY., 1996. 3. kép nyomán)

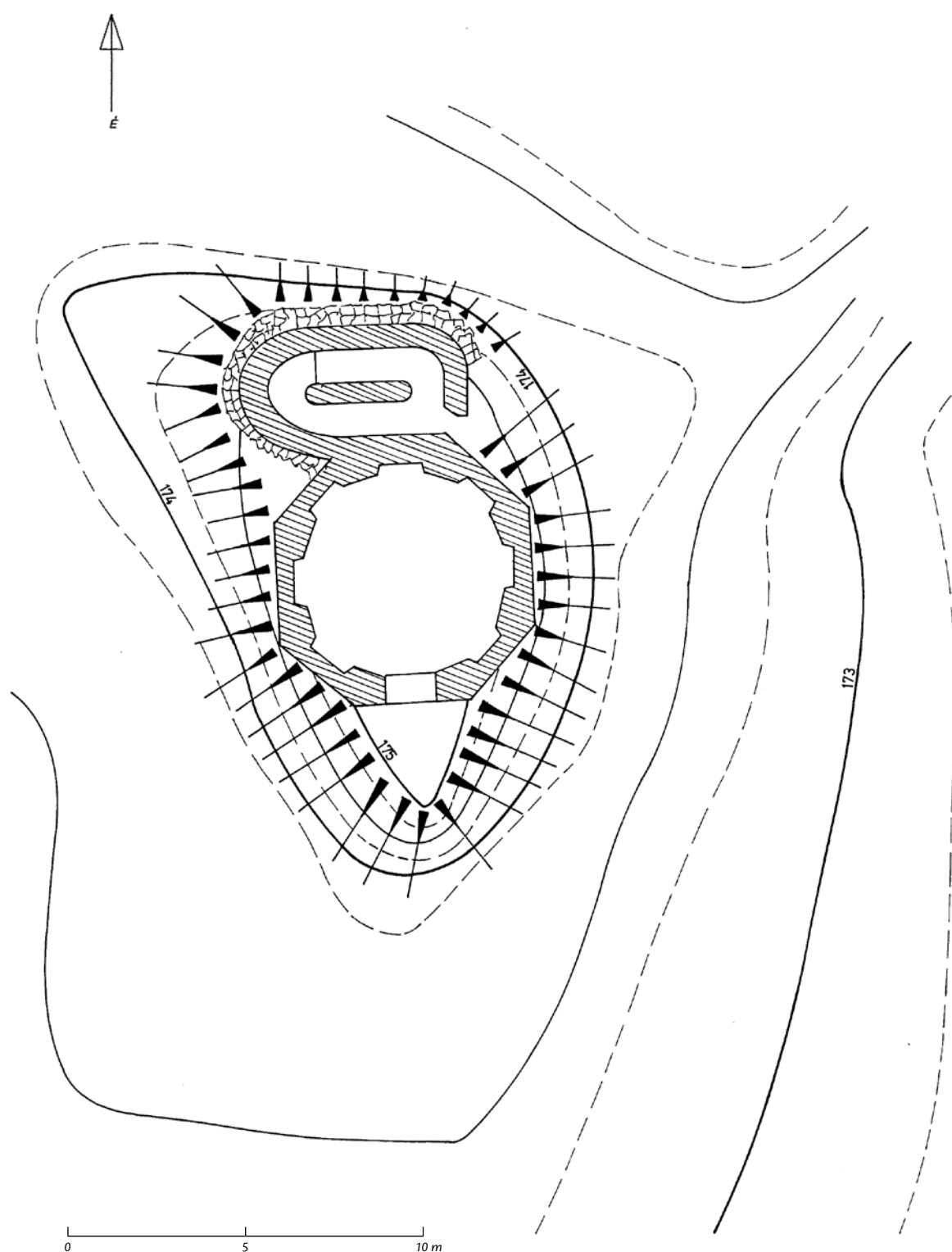
83. ábra | Dunaújváros – Intercisa 12. őrtorony (FITZ, J., 1955b. 77, 8. kép nyomán)

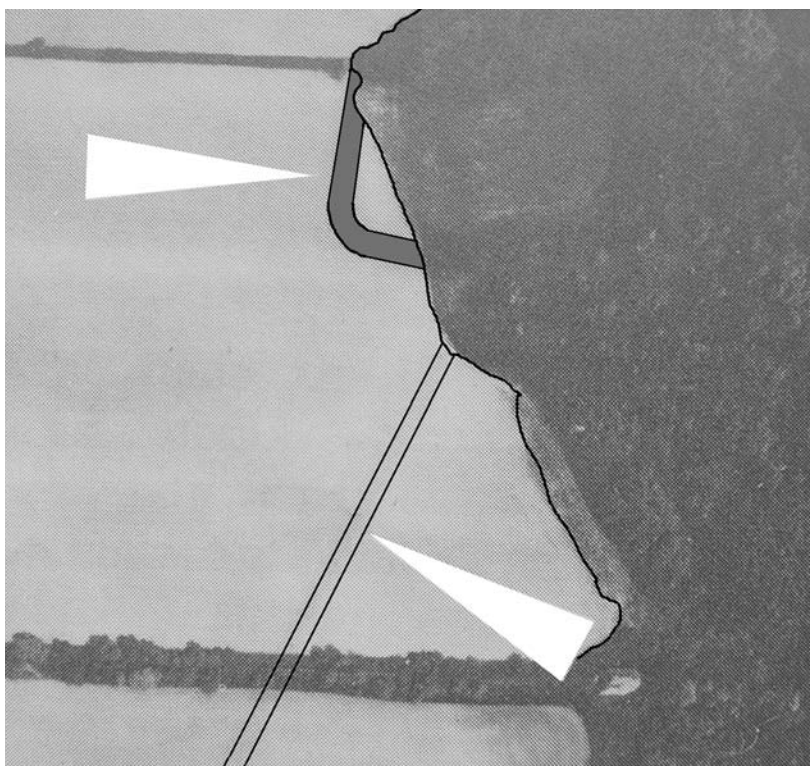
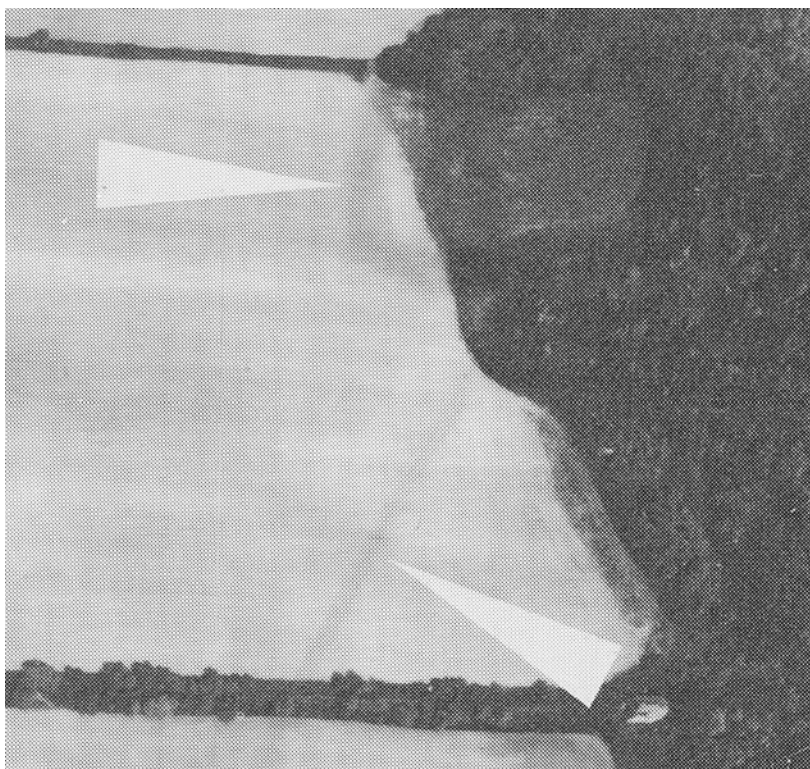
84. ábra | Agárd – Temető (Terei György felmérése 1997)

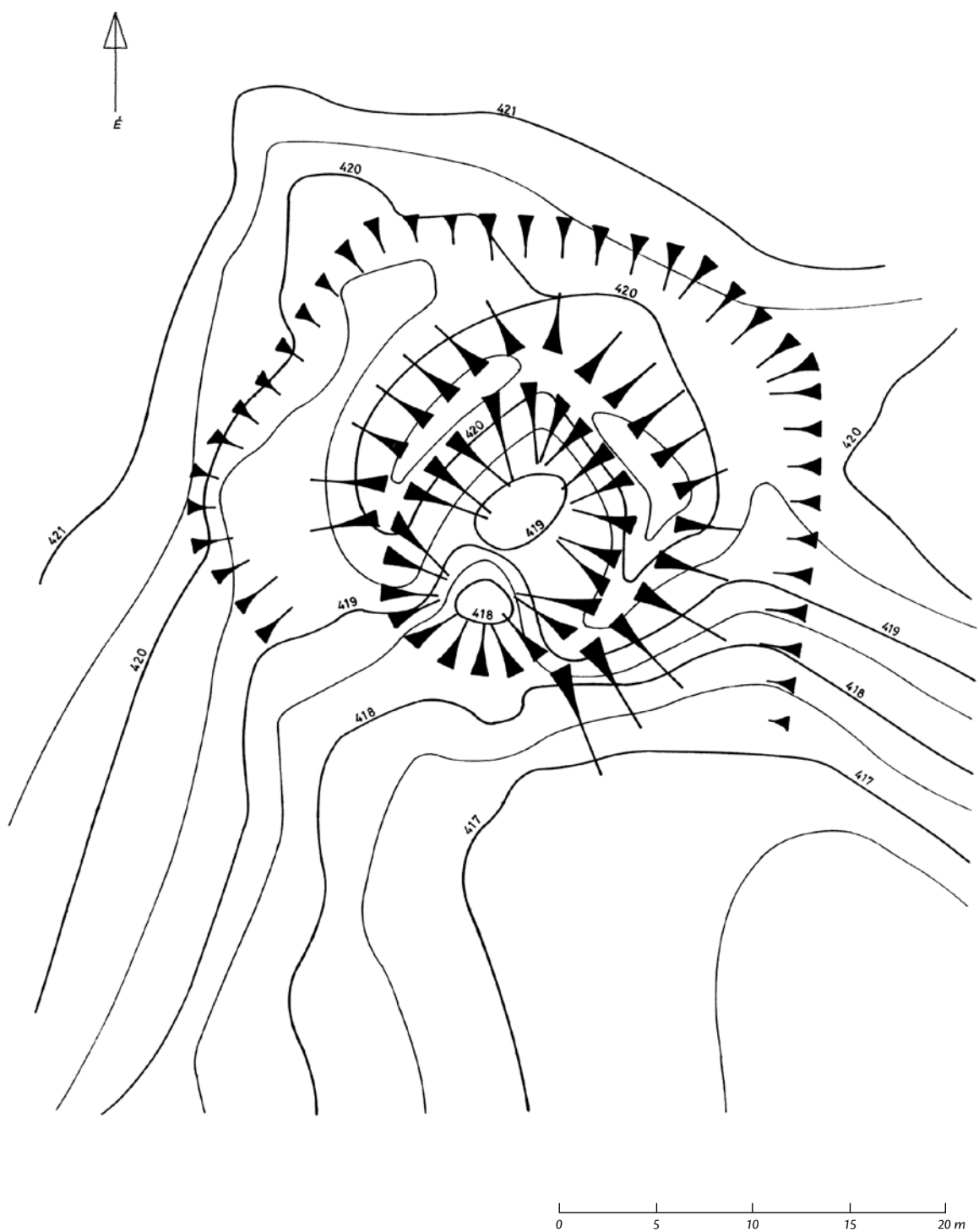
85. ábra | Cece – Felső sziget (Miklós Zsuzsa légifotója 2011 május.)

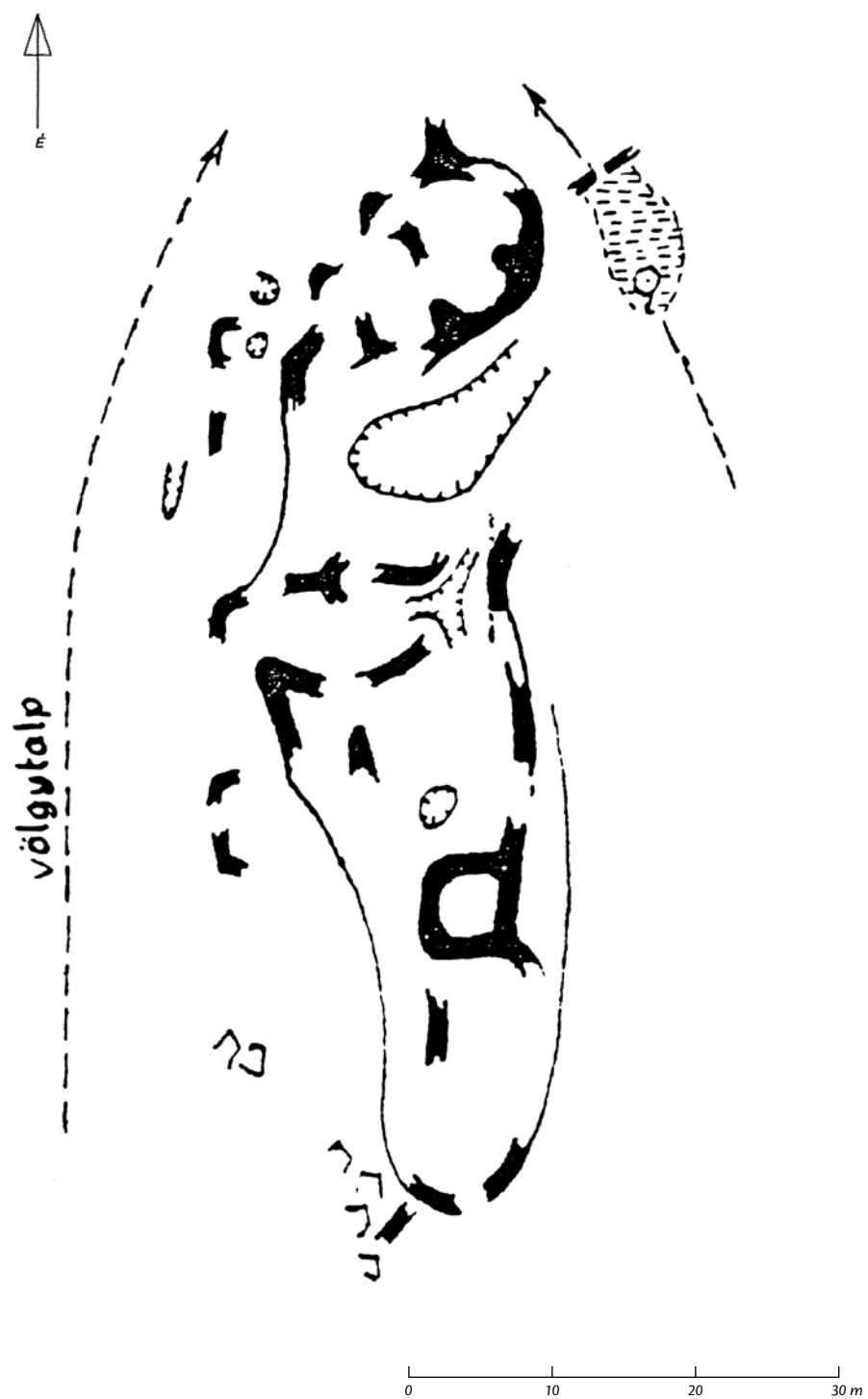
86. ábra | Csákvár – Vadászkápolna (Terei György felmérése 1997)

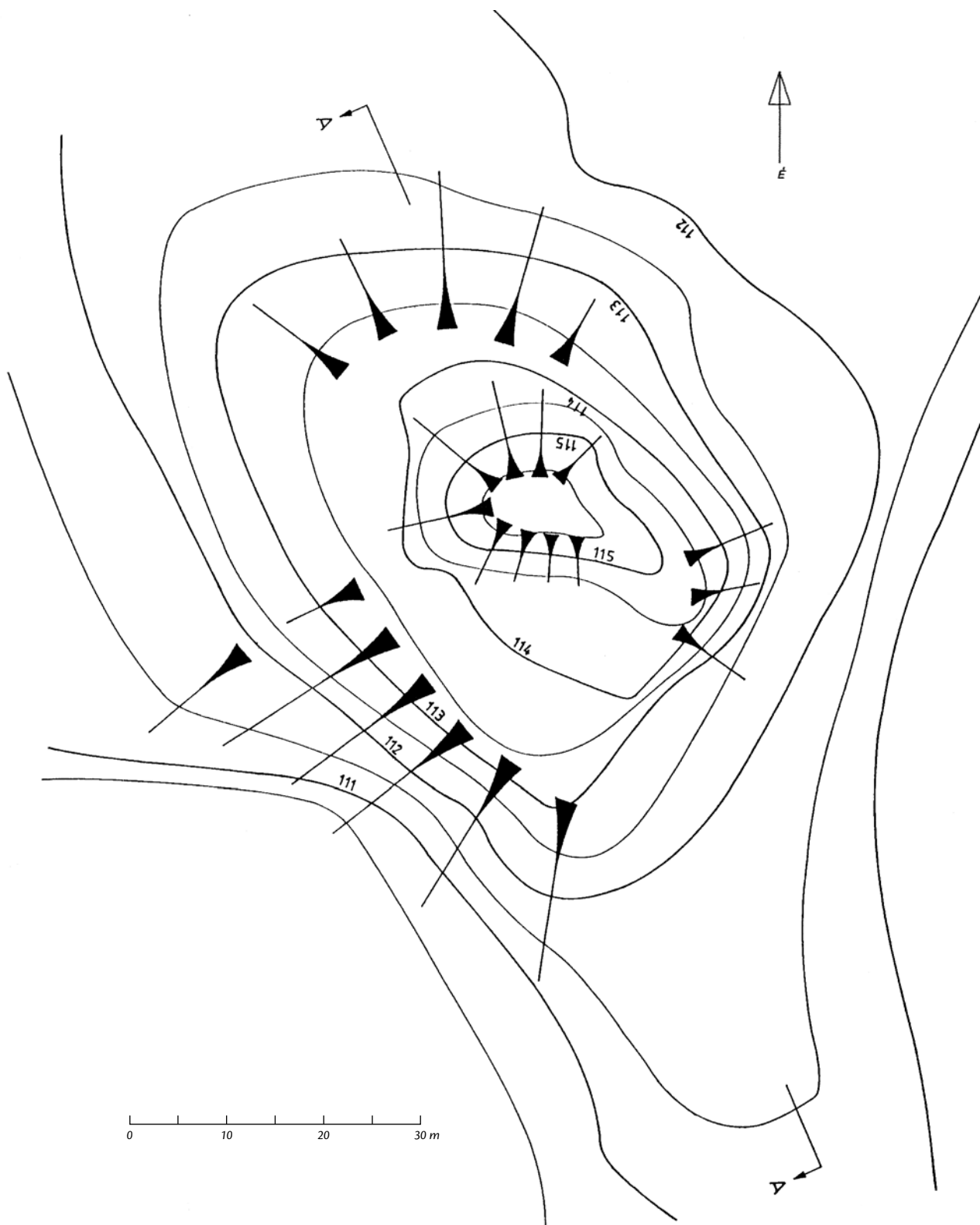
87. ábra | Ercsi – Matrica 2. őrtorony (Visy Zs., 1989. 91., 88. kép nyomán)

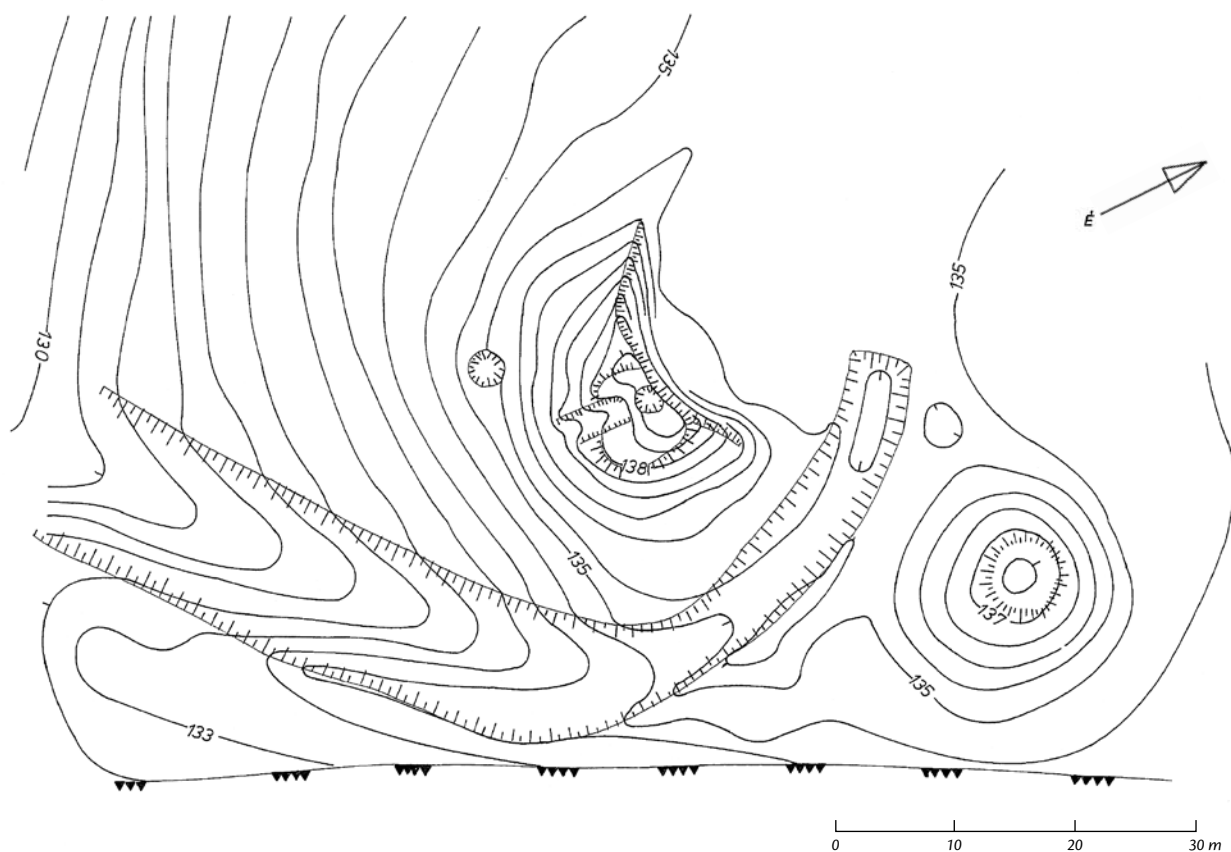
88. ábra | Gánt – Hajdúvár (Terei György felmérése 1997)

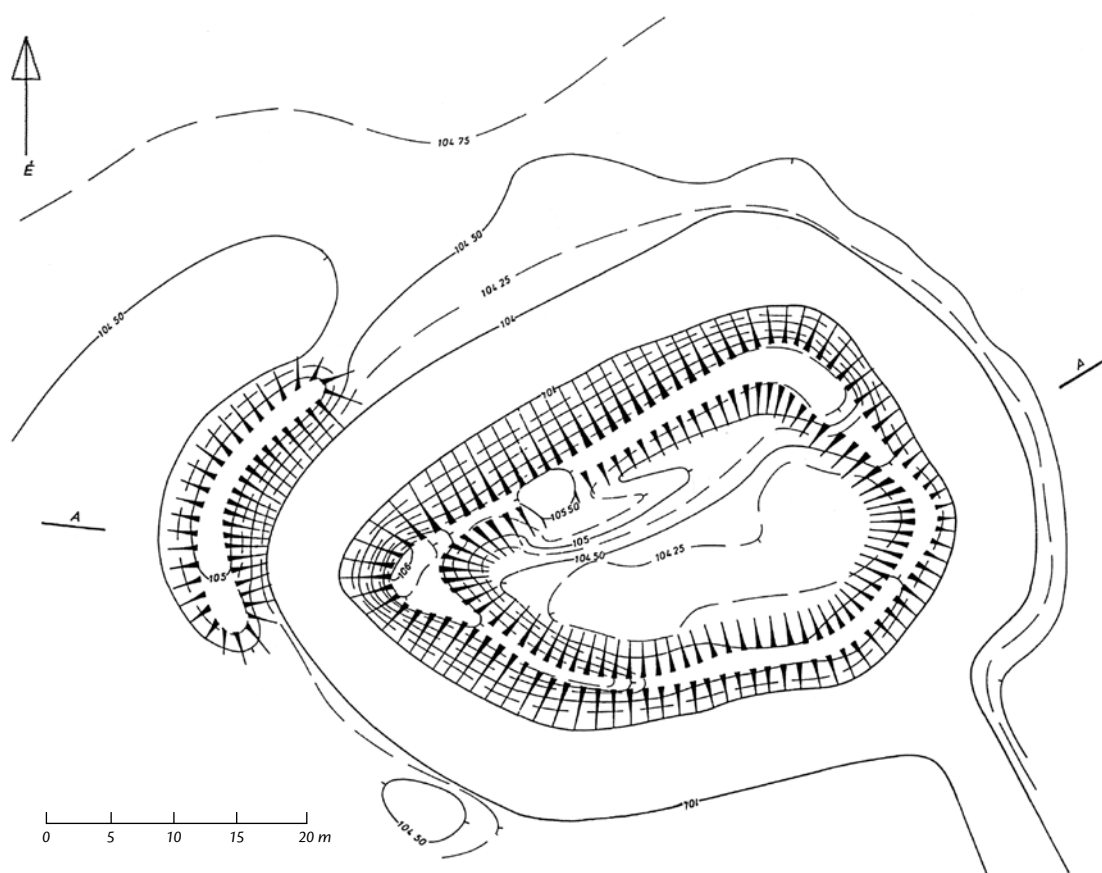
89. ábra | Isztimér – Ó-Csikling (Eszterhás István felmérése)

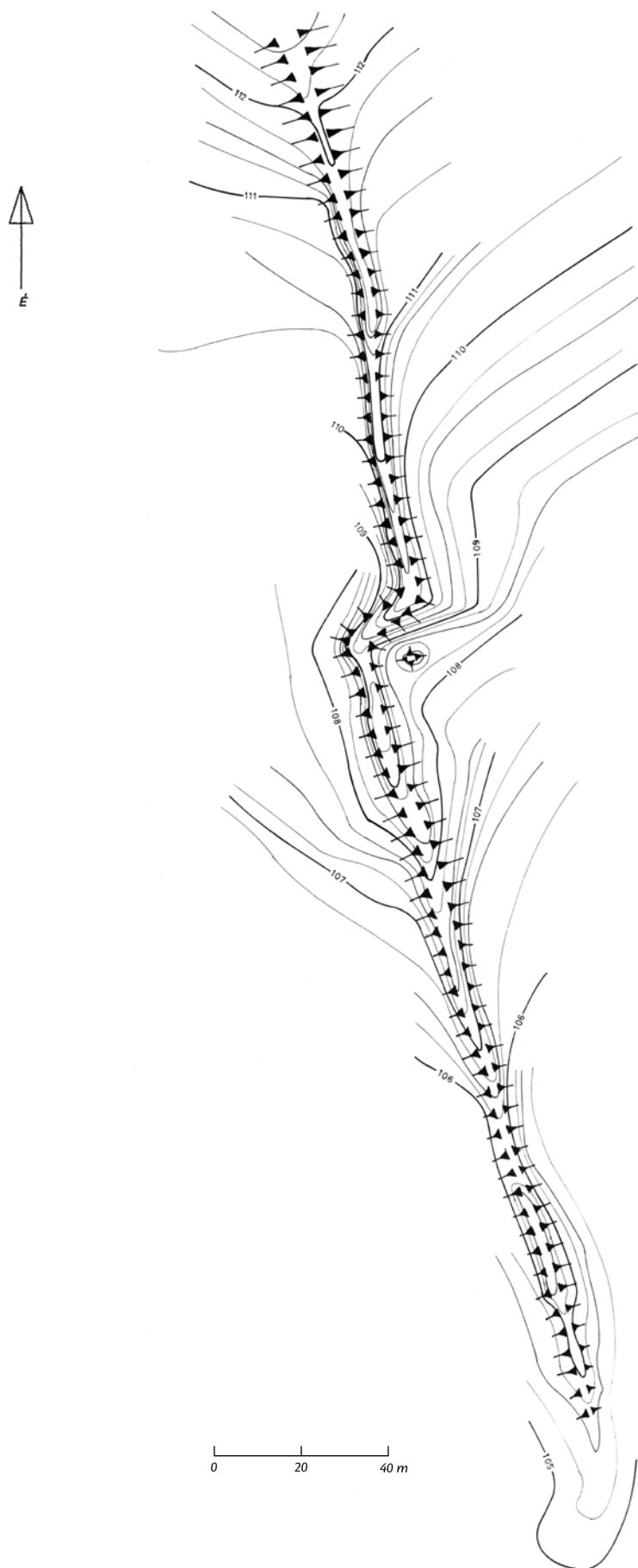
90. ábra | Nagykarcsony – Zöldhalom (Terei György felmérése 1997)

91. ábra | Nagylók – Felső Garda (Nováki Gyula és Terei György felmérése 2010)

92. ábra | Pákozd – Tóvár (Nováki Gyula és Terei György felmérése 1995)

93. ábra | Pákozd – Tóvár (Északi sánc) (Terei György és Tolnai Gergely felmérése 1997)

1. kép | Aba – Belsőbáránd – Bolondvár (fotó: Civertan)

2. kép | Aba – Belsőbáránd – Ebvár (fotó: Civertan)

3. kép | Adony – Éleshegy (fotó: Miklós Zsuzsa)

4. kép | Alcsútdoboz – Göböljáráspuszta (fotó: Civertan)

5. kép | Alsószentiván – Alsó közép dűlő I. (fotó: Civertan)

6. kép | Alsószentiván – Alsó közép dűlő II. (fotó: Civertan)

7. kép | Bakonycsérnye – Pácmánydomb (fotó: Civertan)

8. kép | Baracs (Annamatia) – auxiliáris castelluma egy 1940-ben készült légifelvételen (HI 69 430)

9. kép | Bodajk – Varjúvár (fotó: Civertan)

10. kép | Csókakő – Sáncidűlő (fotó: Terei György)

11. kép | Csókakő vára (fotó: Civertan)

12. kép | Dunaújváros – Öreg-hegy (Intercisa) – Auxiliáris castellum. A helyreállított déli kapu (*porta principalis dextra*) légifelvételen (fotó: Civertan)

13. kép | Fehérvárcsurgó – Kisvárhegy (fotó: Civertan)

14. kép | Igar – Bolondvár (fotó: Terei György)

15. kép | Igar – Vámpuszta – Galástya (fotó: Civertan)

16. kép | Kajászó – Várdomb (fotó: Civertan)

17. kép | Kincsesbánya – Kopaszhegy (fotó: Civertan)

18. kép | Kisapostag – Intercisa 6. jelzőtorony archív légifelvételen (HI 39 817-1951)

19. kép | Kisapostag – Intercisa 10. jelzőtorony egy archív légifotón (HI 39 817-1951)

20. kép | Lovasberény – Mihályvár (fotó: Civertan)

21. kép | Lovasberény – Szűzvár (fotó: Civertan)

22. kép | Nagykarcsony – Diófás (fotó: Civertan)

23. kép | Nagykarcsony – Ménesmajor (fotó: Miklós Zsuzsa)

24a. kép | Sárbogárd – Bolondvár (fotó: Civertan)

24b. kép | Sárbogárd – Bolondvár (fotó: Civertan)

25. kép | Sárbogárd – Hatvanpuszta (fotó: Miklós Zsuzsa 2003. június)

26. kép | Szabadbattyán (fotó: Civertan)

27. kép | Szabadhídvég – Pusztavár (fotó: Civertan)

28. kép | Székesfehérvár – Feketehegy (fotó: Miklós Zsuzsa)

29. kép | TÁC, régészeti park. A többperiódusú római település és belső erőd műemlékileg helyreállított épületei (fotó: Civertan)

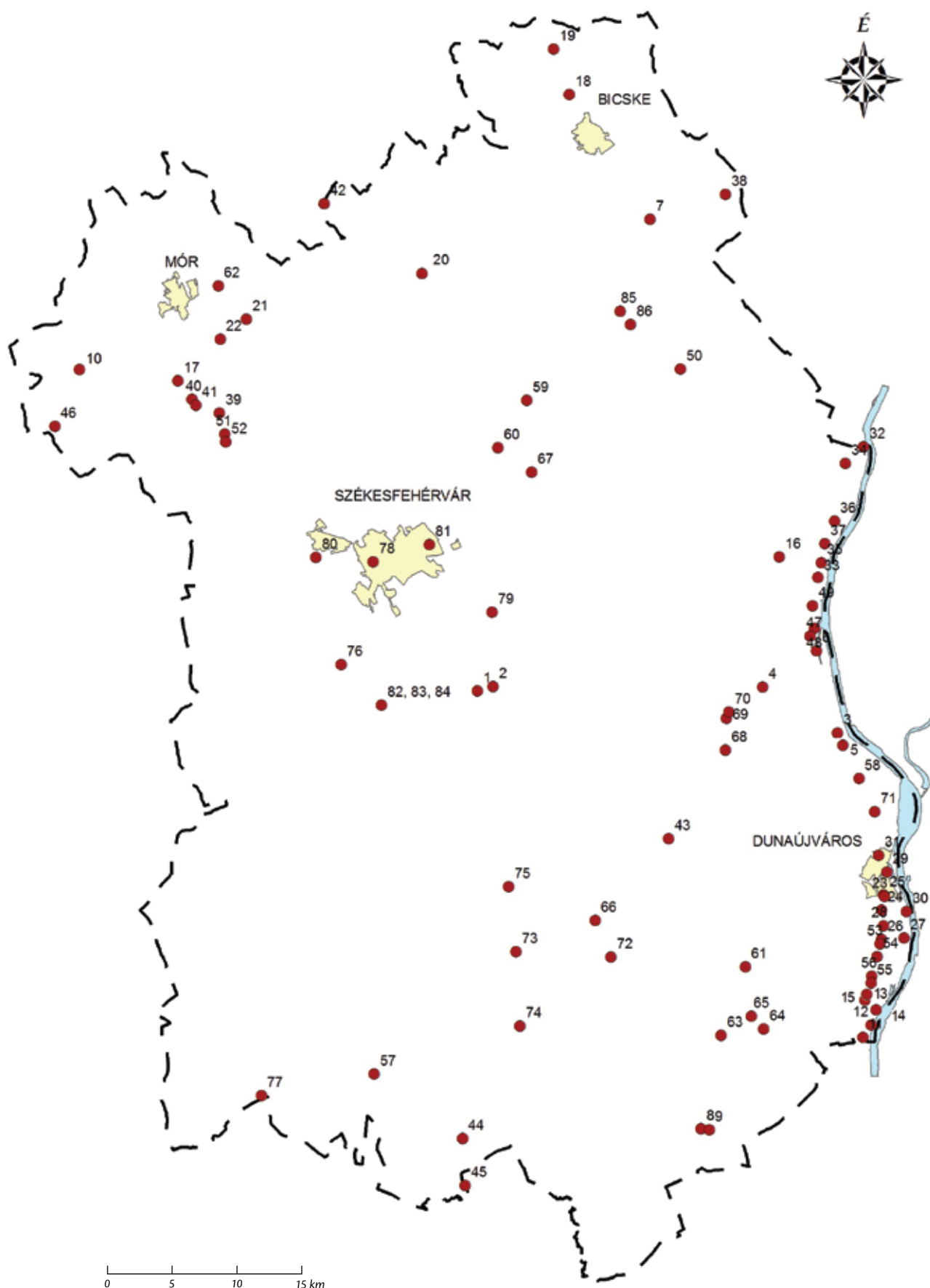

30. kép | Vál – Pogányvár (fotó: Civertan)

31. kép | Vál (fotó: Civertan)

FEJÉR MEGYE ERŐDÍTMÉNYEI

1. Aba-Belsőbáránd – Bolondvár
2. Aba-Belsőbáránd – Ebvár
3. Adony – Bolondvár
4. Adony – Éleshegy
5. Adony – Vetus Salina 3. őrtorony
6. Adony – Vöröskereszti-dűlő (Vetus Salina)
– Auxiliáris castellum
7. Alcsútdoboz-Göböljárás – Pogányvár
8. Alsószentiván – Alsó-közép-dűlő I.
9. Alsószentiván – Alsó-közép-dűlő II.
10. Bakonycsérnye – Kastélydomb (Pácmány-domb)
11. Baracs – Annamátia 1. jelzőtorony
12. Baracs (Annamátia) – Auxiliáris castellum
13. Baracs – Intercisa 7. jelzőtorony
14. Baracs – Intercisa 14. őrtorony
15. Baracs – Intercisa 18. jelzőtorony
16. Beloiannisz – Bolondvár
17. Bodajk-Kajmáti-pusztas – Varjúvár
18. Csabdi – Pusztatemplom
19. Csabdi-Vasztélypusztas – Várdomb
20. Csákvár – késő római belső erőd
21. Csókakő – vár
22. Csókakő – Sánci-dűlő
23. Dunaújváros – Intercisa 2. jelzőtorony
24. Dunaújváros – Intercisa 3. jelzőtorony
25. Dunaújváros – Intercisa 8. jelzőtorony
26. Dunaújváros – Intercisa 9. jelzőtorony
27. Dunaújváros – Intercisa 13. jelzőtorony
28. Dunaújváros – Intercisa 15. jelzőtorony
29. Dunaújváros – Öreg-hegy (Intercisa)
– Auxiliáris castellum
30. Dunaújváros – Koszider-Padlás
31. Dunaújváros – Vetus Salina 6. őrtorony
32. Ercsi – Hold-hegy
33. Ercsi-Sinatelep – Matrica 5. őrtorony
34. Ercsi – Matrica 9. őrtorony
35. Ercsi – Matrica 11. őrtorony
36. Ercsi-Bezdn – Matrica 14. őrtorony
37. Ercsi – Fekete-tó-dűlő – Matrica 15. őrtorony
38. Etyek – Pince-dűlő
39. Fehérvárcsurgó – Aranyhegy
40. Fehérvárcsurgó – Keresztes-hegy
41. Fehérvárcsurgó – Kis-Várhegy
42. Gánt – Oroszlán-kő – Cádi (Csádi) vár
43. Hantos – Nagy-Hantos-dűlő
44. Igar – Bolondvár
45. Igar-Vámpusztas – Galástya
46. Isztimér – Csiklingvár
47. Iváncsa – feltételezett római menet vagy időszakos tábor
48. Iváncsa – Matrica 7. őrtorony
49. Iváncsa – Matrica 12. őrtorony
50. Kajászó – Várdomb
51. Kincsesbánya – Kopasz-hegy
52. Kincsesbánya – Vaskapu-hegy (Vontató-hegy)
53. Kisapostag – Intercisa 4. jelzőtorony
54. Kisapostag – Intercisa 5. jelzőtorony
55. Kisapostag – Intercisa 6. jelzőtorony
56. Kisapostag – Intercisa 10. jelzőtorony
57. Középbogárd – Bolondvár
58. Kulcs – Vetus Salina 9. őrtorony
59. Lovasberény – Mihályvár
60. Lovasberény – Szűzvár
61. Mezőfalva – Bolondvár
62. Mór – Töröksánc
63. Nagykarácsony – Diófás-dűlő
64. Nagykarácsony – Ménesmajor I.
65. Nagykarácsony – Ménesmajor II.
66. Nagylók – Nagy-Garda
67. Pákozds – Pákozdvár
68. Perkáta – Faluhelyi-dűlő
69. Perkáta – Forrás-dűlő I.
70. Perkáta – Forrás-dűlő II.
71. Rácalmás – Vetus Salina 8. őrtorony
72. Sárbogárd – Bolondvár
73. Sárbogárd – Gombócleső – római menet
vagy időszakos tábor
74. Sárbogárd – Hatvanpusztas
75. Sárszentágota – Kistó
76. Szabadbattyán – Kula torony (Csíkvár)
77. Szabadhídvég – Pusztavár
78. Székesfehérvár vár- és városfalak
79. Székesfehérvár-Börgönd – Szent László hegy
80. Székesfehérvár – Feketehegy
81. Székesfehérvár – Öreghegy 1. (Kara Murteza pasa tornya)
82. Tács-Fövenypusztas – Auxiliáris castellum I.
83. Tács-Fövenypusztas – Auxiliáris castellum II.
84. Tács-Fövenypusztas – késő római belső erőd
85. Vál – Pogányvár
86. Vál – templom

A „Magyarország várainak topográfiája” sorozat harmadik kötete, a mai Fejér megye erősségeit veszi sorra az őskortól a kuruc korig. A kötet a korábbi megyéknél, Hevesnél és Borsod-Abaúj-Zemplénnél már alkalmazott elvek szerint kívánja bemutatni Fejér megye várait is.

Ugyanakkor az előző két kötethez képest számos változást figyelhet meg a kedves Olvasó, ha végiglapozza a könyvet. Amíg a két északkelet-magyarországi megyénkben a különböző helyi kiadványokban került publikálásra a legtöbb erősség, addig Fejér megye esetében számos, eddig sehol sem közzétett várat mutatnak be a szerzők. Természetesen a korábban már ismert helyszínekről is sok új kutatási eredmény kerül most a nagyközönség elé. A legjelentősebb változás azonban az, hogy az eddig vizsgált őskor, középkor és korai újkor erősségei mellett egy további korszak, a római kor változatos, a többitől teljesen elütő erődítései is megtalálhatóak a kötetben.

A könyv egyszerre ajánlható a szakembereknek, az érdeklődő laikusoknak és a lokálpatriótáknak, hogy belőle megismerhessék az egyes objektumok elhelyezkedését, terepi jellemzőit, a kutatás eddigi eredményeit és a legfrissebb irodalmát is. A teljes forrásanyag összegyűjtése azonban itt sem szerepelt a szerzők célkitűzései között, de bármilyen további munka alapjai lehetnek az egyes erősségekre vonatkozó szócikkek.

A felmérések között légifotókat is talál az Olvasó, ezek a római kori őrtornyoknál felmérés értékűnek számítanak. A kötet teljes terjedelmében színes, így a szövegek közti térképek is jobban értelmezhetőek. A könyvet záró légi felvételek végül egyfajta étvágygerjesztőnek is tekinthetőek, hogy az Olvasó személyesen is felkeresse a bemutatott Fejér megyei erődítéseket.

